નિવેદન.

શ્રીમતી જૈનશ્વેતામ્બર કૉન્ફરન્સ તરફથી જૈન સાહિત્યના ઉદ્ધાર કાર્યે મૂળથી પ્રયાસો થયા છે અને તેને અંગે તેણે જૂદા જૂદા ભંડારો-માંના ગ્રંથોની ટીપો કરાવી યા મંગાવી એકત્રિત કરી હતી. સંસ્કૃત પ્રાકૃત સાહિત્ય માટેની સૂચિ 'જૈન ગ્રંથાવલી' એ નામથી તેણે પ્રકટ કરી છે તે પરથી ઘણો પ્રકાશ પડયો છે.

વિશેષમાં તેણે ગૂજરાતી યા ભાષા સાહિત્યમાટે રા. મનઃસુખલાલ કિરતચંદ મહેતાએ પ્રયોજેલી રાસાઓની યાદી-ટીપ 'જૈન રાસમાળા' એ નામથી પ્રકટ કરી અને ત્યાર પછી તેમાં ન આવેલ એવા બીજા રાસાઓ-ચોપાઇઓની વધુ ટીપ મેં તૈયાર કરેલી તે 'જૈન રાસમાળાની પૂરવણી' એ નામથી પ્રકટ કરી હતી. આ બને ટીપમાં નાની ભાષા પદ્ય કૃતિઓ-સ્તવન સઝાય સ્તોત્રાદિ તેમજ ગદ્યકૃતિઓ-બાળાવબોધોની સૂચિ આવેલી નથી. શ્રીમતી કૉન્ફરન્સ દેવીએ આ રીતે જૈન રાસમાળાના બે ભાગ ટીપ તરીકે પ્રકટ કરી ગૂર્જર સાહિત્યમાં જૈનોનો મોટો ફાળો હતો એવો ખ્યાલ આપ્યો હતો તે માટે તેને ધન્યવાદ ઘટે છે.

આ ખ્યાલ માત્ર સપાટીપરનો નહિ, પણ ખરેખરો સાચો અને પ્રમાણપૂર્વક આવી શકે તે માટે દરેક રાસ-ચોપાઈ, ફાગ, ઢાળ, સ્તવન, સ્તુતિ, ચોવીશી તેમજ અન્ય પદ્ય કૃતિના રચનારને શબ્દાનુક્રમે લઇને તે દરેકની કૃતિઓનું વિગતવાર વર્ણનાત્મક 'લિસ્ટ'-સૂચી, તેનો પરિચય, તેનો સમય અને કૃતિઓ સંબંધીની માહિતી દરેક ભંડારોની ટીપો મગાવી તે પરથી-પણ વિશેષે ભંડારોમાંની પ્રતોને જાતે તપાસી તેમાંથી તેના આદિ અને અંતના ભાગો, લેખકની પ્રશસ્તિ વગેરે ઉતારી લઈ તે રેરિસ્ત એક પુસ્તકાકારે પ્રકટ કરાવવા માટે હું એક સંગ્રાહક તરીકે માત્ર પ્રીતિશ્રમની ખાતર આજથી આશરે પંદર વર્ષથી તે ગારેનો સંગ્રહ કરતો આવ્યો છું.

આ સર્વ સંગ્રહ કરવામાં અથાગ પરિશ્રમ, પ્રતો જોવા તપાસવામાં ને તેમાંથી ઉતારા કરવામાં પુષ્કળ સમયનો વ્યય મેં એક 'ધૂળધોયા' તરીકે આનંદથી ભોગવ્યો છે. આ સંગ્રહ માટે બીજા સજ્જનો પૈકી મુનિમહારાજો, ભંડારના માલેકો-સંઘો યા સંઘના શેઠો-વિદ્વાનોએ પ્રતો જોવા માટે થોડા સમય માટે મોકલવા રૂપે તેમજ જોઇ જવા માટે સગવડ કરી આપવા રૂપે તેમજ જૂદી જૂદી સહાય અને સલાહરૂપે ટુંકમાં આ સંગ્રહ માટે જે જે અપેક્ષાઓ રહેતી તે પૂરી પાડવા રૂપે કૃપા બતાવી છે તે માટે તે દરેકનો ખરેખર મારાપર, સમાજપર અને સાહિત્યપર ઉપકાર થયો છે.

પહેલાં પ્રથમ જે મુદ્રિત રાસાઓ આદિ બહાર પડેલા તે એકઠા કરી તેમાંથી તેમજ કૉન્ફરન્સ પાસેની આવેલી ટીપો પરથી તૈયાર કરેલી સૂચિઓ પરથી, હકીકત નોંધી લીધી. પછી મેં જાતે પ્રવાસ શરૂ કર્યો. વડોદરા અને અમદાવાદ જઈ આવ્યો. વડોદરામાં પૂજ્ય પ્રવર્ત્તક શ્રી કાન્તિવિજયજી, મુનિમહારાજ શ્રી ચતુરવિજય-જિનવિજયાદિએ સર્વ પુસ્તકો જોવાની સગવડતા કરી આપી હતી, પરંતુ થોડા દિવસના ઉતાવળપણાથી પૂરૂં કામ નહોતું થયું તેથી મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ પ્રશસ્તિઓ લખી લખાવી મને મોકલાવી આપી હતી. અમદાવાદમાં મુરબ્બી ભાઇશ્રી કેશવલાલ પ્રેમચંદ મોદી વકીલની ભલામણથી મુનિ શ્રી ગુલાબવિજયજીએ કેટલાક રાસોની પ્રતો જોવા આપી હતી તેમાંથી પ્રશસ્તિઓ તેમની પાસેજ રહી કેટલાક દિવસો અખંડપણે ચાર ચાર કલાકો ગાળી લખી લીધી હતી. સને ૧૯૧૫ માં ઉક્ત પ્રવર્ત્તક શ્રી કાન્તિવિજયજીએ મારી દ્વારા સુરતની ગૂજરાતી સાહિત્યપરિષદ્‌ના પ્રદર્શનમાં લગભગ સવાસો ઉપરાંત પ્રતો મોકલી હતી તેનો ઉપયોગ પણ કર્યો. આ વખત સુધી છેવટની પ્રશસ્તિજ નોંધવાનું લક્ષ રહ્યું હતું. ભાવનગર સંઘ તરફથી મુરબ્બી શ્રી કુંવરજી આણંદજીએ પંદર રાસની પ્રતો મોકલાવી હતી. ત્યાર પછી કૉન્ફરન્સદ્વારા બીજા કેટલાક સંઘોને પ્રતો ઉછીની મોકલવા માટે વિનંતિપત્ર લખતાં મોરબીના સંઘ તરફથી કાનજી સંઘ-

વીએ, ગારીઆધરના સંઘે, પ્રોરાજીમાંના માણેકચંદજીના સંગ્રહીત ભંડારના સેક્રેટરી રા. વનેચંદ પ્રોપટે, ભરૂચના સંઘ તરફથી શેઠ અનોપચંદ મલુકચંદે પ્રતો મોકલાવી હતી. આ બધી પ્રતો જોવાઇ ગયા પછી તે તે સ્થળે મોકલાવી દીધી, પછી અમૃતસર કોંગ્રેસથી આવતાં આગ્રામાં શ્રીયુત દાલચંદજીદ્વારા ત્યાંની અમુક કૃતિઓ મેં જોઇ તપાસી.

સન ૧૯૨૧ માં અક્ટોબરની છુટીમાં લીંબડીનો મોટા ભંડાર હું જાતે જઈ જોઇ આવ્યો, અને ત્યાં રા. છોટાલાલ હરજીવન પારેખ અને રા. કેશવલાલ લગડીએ સારી મદદ તથા સગવડ મને કરી આપેલી. સન ૧૯૨૩-૨૪ માં પૂનામાં જઈ, મુંબઈસરકારે ખરીદેલી હસ્તલિખિત પ્રતોનો જે સંગ્રહ પહેલાં ડેકકન કૅાલેજના મકાનમાં રાખેલો હતો ને પછી સર ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં લઈ જવામાં આવેલો છે તે ત્યાંથી સાક્ષર મુનિશ્રી જિનવિજયજીદ્વારા જોઈ આવ્યો; તેમજ તે મુનિશ્રીએ પાટણના દાલાભાઇ ભંડાર ને સાગર ભંડારમાંના પુસ્તકોની પ્રશસ્તિઓ પોતે ઉતારેલી હતી તે પૂરી પાડી. આ દરમ્યાન વિજયધર્મસૂરિનું ચોમાસું મુંબઇમાં થતાં તેમના પ્રસિદ્ધ શિષ્યો મુનિશ્રી ઇંદ્રવિજયજી તથા મુનિશ્રી વિદ્યાવિજયજીને મેં મારો સંગ્રહ જોવા આપ્યો, અને તેઓશ્રીએ પછી કૃપા કરી પોતાની પાસે તે વખતે જે હસ્તલિખિત પ્રતો હતી તે અને તે ઉપરાંત પંડિત હરગોવિન્દદાસ પાસે ઇડરની બાઇઓનો ભંડાર તથા ઉદયપુરના ભંડારોમાંનાં પુસ્તકોમાંથી તૈયાર કરાવેલ પ્રશસ્તિસંગ્રહ-મને જોવા આપતાં તેનો ઉપયોગ કર્યો. રાજકોટ શ્રી પૂજ્યના અપાસરામાં યતિ નાનચંદ્રજીએ પોતાની પાસેનાં પુસ્તકો બતાવ્યાં.

આ પછી ૧૯૨૪ ના સપ્ટેમ્બરથી આ પુસ્તક અમદાવાદના ડાયમંડ જ્યુબિલિ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં છપાવા ગયું. તેના માલિકના સુપુત્ર રા. પોપટભાઇએ જે મહેનત લીધી છે તે પ્રશંસનીય છે ને તે માટે તેમનો ઉપકાર છે. આ પુસ્તક છપાતું ગયું અને સાથે સાથે બીજા ભંડારોની તેમજ અન્યત્ર જોવા મળે જતી હસ્તલિખિત પ્રતોમાંથી વિશેષ નોંધ કરવાનું પણ ચાલુ રાખવામાં આવ્યું.

મુંબઈમાં માંડવી પરના શ્રી અનંતનાથજી મંદિરના ભંડાર હા. મેનેજર માસ્તર ખીમજી હીરજી છોડાયા, જૈન એસોસિએશન ઑફ ઇંડિયા તથા શ્રી મોહનલાલજી જૈન સેંટ્રલ લાયબ્રેરી હસ્તકનો ભંડાર, સ્વ. યતિ નાનચંદજીના શિષ્ય મોહનલાલજી પાસેનો મુંબઈમાં પાયધુની પરના શ્રી શાંતિનાથજી મંદિરમાં રાખેલ સંગ્રહ તેમજ મુંબઇના ભુલેશ્વરમાંનો દિગંબર પન્નાલાલ ઐલક સરસ્વતી ભુવનનો સંગ્રહ જોવા મળ્યા. શેઠ જીવણચંદ સાકરચંદે શેઠ દેવચંદ લાલભાઇ પુસ્તકોદ્ધાર લાયબ્રેરી સુરતથી પ્રતો મંગાવી આપી; જાલોરથી મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજીએ રદ્દી જેવાં છૂટક પાનાંઓ મોકલ્યાં. રાજકોટના દેરાસરમાં પણ તેવાં પાનાંઓ જોવા મળ્યાં.

વિશેષમાં ખાસ નોંધી રાખવા યોગ્ય ઉપયોગી સંગ્રહ ગત વર્ષે એટલે સન ૧૯૨૫ માં જોવા મળ્યા. તે વર્ષની મેની છુટીમાં હું વડોદરા ગયો હતો ને ત્યાં પંડિત લાલચંદ ભગવાનદાસ ગાંધીના પ્રીતિપૂર્વક સહકારથી પ્રવર્ત્તક શ્રી કાંતિવિજયજીનો, મુનિશ્રી હંસવિજયજીનો, અને વડોદરા સરકારની સેંટ્રલ લાયબ્રેરીનો—એ ત્રણ સંગ્રહમાંનાં ભાષા—પુસ્તકો જોવા મળ્યાં; અને અકટોબરની છુટીમાં અમદાવાદ ગયો હતો ત્યાં વકીલ કેશવલાલ પ્રેમચંદ મોદીના તેવાજ પ્રીતિપૂર્વક સહકારથી ડેહલાના અપાસરાના ભંડારો જોવાની સુંદર તક મળી હતી તેમજ ત્યાંની જૈન શાલાનો નાનો ભંડાર પણ જોયો.

ત્યારપછી આ વર્ષના એપ્રિલ માસમાં મુંબાઇમાં શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના મકાનમાં ભરાયેલ આઠમી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના અંગેના પ્રદર્શનમાં મૂકવા માટે મેં 'જૈનયુગ'ના તંત્રી તરીકે જૈન હસ્તલિખિત ભાષાનાં પુસ્તકો સર્વે સંઘ, સાધુ, યતિ તેમજ ગૃહસ્થોને વિનતિ[૧] કરતાં આવેલાં પુસ્તકો પૈકી ખાનગામવાળા યતિવર્ય શ્રી બાલચંદ્રજીએ, મુંબઈના કચ્છી ગૃહસ્થ શા. વર્ધમાન રામજીએ તેમજ સુરતથી રા.

---

૧. જુઓ જૈનયુગ સં. ૧૯૮૨ ના માઘનો અંક. પૃષ્ઠ ૨૦૭.

લક્ષ્મીચંદ સુખલાલે મોકલેલાં પુસ્તકોને પણ જોવાનો લાભ મળ્યો. મુંબઈની વિલ્સન કૉલેજના સંસ્કૃતના પ્રોફેસર વેલનકર કે જેઓ સર્વ જૈન પુસ્તકોનું અંગ્રેજીમાં વર્ણનાત્મક કેટલોગ તૈયાર કરે છે તે પૈકી ભાષા-પુસ્તકોની તેમની નોંધો રા. કેશવલાલ પ્રેમચંદ મોદી દ્વારા મળી તેનો અને સીનોર ભંડારમાંનાં પુસ્તકોના આદિ-અંત ભાગો મુનિશ્રી અમરવિજયજીએ પોતાના વિદ્વાન્ શિષ્ય મુનિ ચતુરવિજય પાસે લખાવી મોકલ્યા તેનો પણ લાભ લીધો. વળી આ વર્ષના મેની છુટીમાં રાજકોટમાં રા. ગોકુળદાસ નાનજી ગાંધી હસ્તકનો મુનિ વિનયવિજયજીનો પુસ્તકભંડાર પણ જોવાની તક મળી હતી.

આ સર્વેમાંથી આ પુસ્તકને ઉપયોગી જે જે મળ્યું તે નોંધી લીધું છે અને આ પુસ્તક છપાતું હતું તેથી તેમાં જેટલું ન આવી શક્યું તેટલું આ પુસ્તકના બીજા ભાગના પરિશિષ્ટમાં મૂકવામાં આવશે. આનું દળ પણ ઘણું સારૂં થયું છે. ટુંકામાં આ પુસ્તકને જેટલું બને તેટલું સંપૂર્ણ કરવાની દરેક જાતની સાવધાની અને મ્હેનત લેવામાં આવી છે અને આવશે.

અનેકની મદદથી આ પુસ્તકમાંનો સંગ્રહ એકત્રિત કરી શક્યો છું અને તેથી તેના યશના ભાગી તે સર્વ સજ્જનોને લેખું છું અને તેમનો દરેકનો અંતઃકરણપૂર્વક ઉપકાર માનું છું. આવા મહાભારત સંગ્રહ કાર્યમાં એકલપંડે એક સાહિત્યસેવક બીજાઓની સહાય સામગ્રી વગર વિશેષ ન કરી શકે એ સ્વાભાવિક છે. એ સર્વ સત્પુરૂષોનો મારા પ્રત્યેના તેમના સદ્ભાવભર્યા પ્રેમ અને વર્તન માટે હું ઋણી છું. એમનું અનુકરણ કરી અન્ય મહાશયો આવા સાહિત્યના કાર્યમાં પોતાથી બની શકે તે સહાય આપી સાહિત્યના ઉદ્ધારના પવિત્ર કાર્યમાં નિમિત્તભૂત બનશે. આવો સંગ્રહ ગમે તેટલી મહેનત છતાં સંપૂર્ણ બની શકે નહિ; છતાં તેને બને તેટલો સંપૂર્ણ કરવાની અને તે માટે સામગ્રી પૂરી પાડવાની દરેક સાહિત્યોત્કર્ષકચિંતકની ફરજ છે. હજુ તો ઘણા ભંડારો જોવા બાકી છે. રાજપુતાનામાં જેસલમેર, બીકાનેર, જોધપુર,

આદિ, ને ગૂજરાતમાં પાટણ, ખંભાત, અમદાવાદ આદિ તેમજ અન્ય જૂદા જૂદા ગામોમાં ત્યાં ત્યાંના સંઘહસ્તકના, કેટલાક યતિવર્યો અને શ્રીપૂજ્યો પાસેના, સંવેગી મુનિ મહારાજાઓ પાસેના ભંડારો છે (કે જેની ટીપ માટે જુઓ 'મુદ્રિત જૈનગ્રંથ નામાવલિ' એ પુસ્તકના પ્રથમના પૃ. LV થી LXII પર જ્ઞાન-પુસ્તક ભંડારો.) તેમને મારી ખાસ વિનંતિ છે કે પોતાની પાસેનાં પુસ્તકો જોવા તપાસવાની સગવડ કરી આપવા તેઓ કૃપાવંત થાય.

પહેલાં આ સંગ્રહનું નામ 'જૈન દેશી કવિ **ના**માવલિ'—જૈન કવિ નામાવલિ આપવાનું મેં ધાર્યું હતું અને આ સંબંધીનો ઉલ્લેખ 'જૈન શ્વેતામ્બર કૉન્ફરન્સ હેરૅલ્ડ'ના ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૭ ના (માઘ સં. ૧૯૭૩ ના) અંકમાં તેના તંત્રી તરીકે 'તંત્રીની નોંધ' માં પૃ. ૩૯ અને ૪૦ માં મૂકેલી નોંધમાં મેં કર્યો હતો, પરંતુ 'દેશી' નામને બદલે 'ગૂર્જર' કે 'ગૂજરાતી' મૂકવું ઠીક થઇ પડશે અને 'નામાવલિ' એ મૂકતાં આખું નામ લાંબું થાય તે ઠીક નહિ તેથી તે કાઢી નાખી 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' (એટલે ગૂજરાતી ભાષાના જૈન કવિઓ) એ ટુંકું અને અર્થપૂર્ણ નામ રાખવું એવી એક સાક્ષરની સૂચના થતાં તે ટુંકું નામ સ્વીકાર્યું છે. પહેલાં તેની યોજના કવિઓના અક્ષરાનુક્રમ પ્રમાણે ગોઠવી હતી, પરંતુ શતકવાર તેમાંના રચનાસંવત્ પ્રમાણે કવિઓને ગોઠવવાની યોજના કરવાની એક સજ્જને કરેલી સૂચના મહત્ત્વની લાગતાં શતકવાર ગોઠવણ કરી છે.

તેરમા શતક પહેલાંનું ભાષાસાહિત્ય અપભ્રંશ ભાષા (અતિ જૂની ગૂજરાતી ભાષા) નું છે અને જૂની ગૂજરાતીનો-એટલે કે ગૂજરાતીનો જૂનામાં જૂનો આરંભ વિક્રમસંવત્ તેરમાથી થાય છે કારણકે તે સમયની પદ્યકૃતિઓ મળી આવે છે, તેથી તેરમા શતકથી પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો છે. સત્તરમા શતક સુધી પહોંચતાં આ સંગ્રહનું કદ ઘણું વધી ગયું તેથી તેટલાનો 'પ્રથમ ભાગ' સ્વીકારી પ્રકટ કર્યો છે, અઢારમા શતકથી બીજો ભાગ મુદ્રિત થતો ચાલુ છે.

આ સંગ્રહની યોજના એ પ્રમાણે રાખી છે કે ૧ કર્તાનું નામ, ૨ તે કયા ગચ્છમાં કેની પરંપરામાં–તે પરંપરાથી કયા મુનિના શિષ્ય છે તે પરિચય, ૩ તેની નીચે રચનાસમયાનુક્રમે કૃતિ, ૪ તે કૃતિનો રચના સમય, ૫ તે સાથે તે રચનાનું સ્થલ, ૬ તેની નીચે તે કૃતિનો આદિ ભાગ, ૭ તે કૃતિનો અંત ભાગ–કવિની પ્રશસ્તિવાળો, ૮ તે પ્રશસ્તિ નીચે તે જે પ્રતમાંથી લીધેલ હોય તે પ્રતના લેખકની પ્રશસ્તિ લખ્યા સાલ લખ્યા ગામ વગેરે, ૯ તે પ્રતિનાં પાનાં અને પંક્તિની સંખ્યા, ૧૦ તે પ્રતિ કયા ભંડારમાં મળે છે તે. ૧૧ પ્રસિદ્ધ થયેલ હોય તો તે ક્યાં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે તે. (તે પ્રસિદ્ધ થયાનું બતાવવા માટે + આ ચિન્હનો ઉપયોગ કૃતિ પાસે કર્યો છે.)

આ ચિન્હ સિવાય આ પુસ્તકમાં વાપરેલાં બીજાં ચિન્હો અને ટૂંકા અક્ષરો સમજવા માટે '**સાંકેતિક અક્ષરોની સમજ**' આ પછી જૂદી મૂકી છે.

પ્રસ્તાવનામાં '**જૂની ગૂજરાતી ભાષાનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ**' એ નામનો નિબંધ લખીને મૂક્યો છે. તે લખવામાં સદ્‌ગત ચંદ્રસેન ગુલેરીજી એમ. એ. ના 'પુરાની હિન્દી' એ નામના નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા ભાગ ૨ ના અંક ૧ થી ૪ માં આવેલા લેખો, દેશીશબ્દવૃત્તિ (સંશોધક પં. ભગવાનદાસ હર્ષચંદ્ર-પ્ર૦ હેમચંદ્રાચાર્ય ગ્રંથાવલી, પાટણ), સદ્‌ગત પ્રો૦ ગુણેની 'ભવિસયત્ત કહા' (ગા. ઓ. સીરીઝ નં. ૨૦) પરની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના તથા તેમના ઇ. સ. ૧૯૨૨ ના ઑગષ્ટથી અક્ટોબરના વિવિધજ્ઞાનવિસ્તારના અંક માંના મરાઠી ભાષા સંબંધીના લેખો, શ્રીયુત હીરાલાલ જૈનના બે લેખ નામે હિંદી માસિક મનોરમા (જુલાઇ ૧૯૨૪)માંનો 'જૈન સાહિત્યમેં હિન્દી કી જડ' એ લેખ તેમજ અલ્હાબાદ યુનિવર્સિટી જર્નલમાંનો 'અપભ્રંશ લિટરેચર' નામનો અંગ્રેજી લેખ (પૃ. ૧૫૭ થી ૧૮૪), જૈન સાહિત્ય સંશોધકમાં શ્રીયુત નાથુરામજી પ્રેમીનો લેખ, સદ્‌ગત ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઇ દલાલના લેખો, તેમજ

રાયબહાદુર પંડિત ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝાના રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ પહલાખંડ વગેરેનો આધાર લઇ-કેટલાકમાંથી અનુવાદ કરી, કેટલાકમાંથી સાર લઈ ઉપયુક્ત માહિતીઓ ૩૩૧ પારામાં એકત્રિત કરી છે. તો તે સર્વેનો હું પરમ ઋણી છું. આ નિબંધ સાત વિભાગ અને તેના કુલ ૩૬ પ્રકરણમાં વહેંચેલ છે અને તે 'ગૂજરાતી સાહિત્યના પાયા જૈનોએ નાંખ્યા છે'[૨] એ વસ્તુસ્થિતિ સબળ પ્રમાણથી પૂરવાર કરશે, અને તેમાંથી ભાષાના અભ્યાસીને ઘણું નવીન અને રસપ્રદ જાણવા જેવું મળી આવશે તો હું મારો પરિશ્રમ સફલ થયેલો માનીશ. આ નિબંધની વિષયસૂચી **વિષયાનુક્રમમાં** મૂકી છે. આ પછી વિક્રમ તેરમી સદીના કવિઓ અને તેની કૃતિઓ શરૂ થાય છે અને તે સત્તરમી સદીના કવિઓની કૃતિઓ સુધીમાં આ પ્રથમ ભાગ પૂરો થાય છે. છેવટે **ચાર અનુક્રમણિકાઓ** આપવામાં આવી છે. (૧) કવિઓની, (૨) મોટી કૃતિઓની (૩) નાની કૃતિઓની એ ત્રણ અક્ષરાનુક્રમે અને (૪) સંવત્‌વાર અનુક્રમણિકા જોડવામાં આવી છે કે જેથી કોઇ પણ હકીકત મેળવતાં સુગમતા મળે.

આ પુસ્તક અમદાવાદ છપાયેલ હોવાથી ત્યાંથી પ્રુફ આવતાં એકવાર સુધારી મોકલવામાં આવેલ, તે કારણે પ્રેસની ભૂલો, સ્ખલનાઓ વગેરે થયેલી છે તેનું શુદ્ધિપત્રક આ ભાગનું કદ અતિ અધિક થવાથી આમાં મૂકેલ નથી, બીજા ભાગમાં મૂકાશે. વિદ્વાનો આની અંદરના સુધારા વધારા સૂચવશે તો તેમનો આભાર માનીશ.

આવું પુસ્તક કોઈ સંસ્થાના કે રાજ્યાશ્રય જેવા આશ્રય વગર પ્રકટ ન થઇ શકે. કારણકે આના ગ્રાહક અતિ અલ્પજ હોય, તેથી મુંબઇની જૈન શ્વેતામ્બર કૉન્ફરન્સ ઑફિસે આ પ્રકટ કરવામાં બતાવેલી ઉદારતા અને કાર્યદક્ષતા માટે તેને ધન્યવાદ ઘટે છે. જૈન સાહિત્યના

---

૨. જુઓ સાબરમતી પુ. ૪ અંક ૫-૬ પૃ. ૨૩૬ લેખક રા. શંકરભાઈ સોમાભાઈ પટેલ.

ઉત્કર્ષ માટેનું તેનું આ કાર્ય યશસ્વી રહેશે. આની પ્રથમ આવૃત્તિનો 'કોપીરાઈટ' મેં તેને આપી દીધેલ છે. બીજી આવૃત્તિ થાય કે નહિ એ એક પ્રશ્ન છે.

'જૈનો અને તેમનું સાહિત્ય' એ સંબંધી લખેલો એક વિસ્તૃત નિબંધ, તપા, ખરતર, અંચલ વગેરે ગચ્છોની પટ્ટાવલીઓ, શતકવાર કવિઓની કાવ્યપ્રસાદી વગેરે ઘણી ઉપયુક્ત બાબતો બીજા ભાગમાં મૂકવા વિચાર છે.

હાલતો આ પુસ્તકનો પ્રથમ ભાગ સમસ્ત ગૂજરાત-ગૂજરાત અને બૃહદ્ ગૂજરાતને ચરણે ધર્યો છે તો તે તેની યોગ્ય કદર-પિછાન કરશે એટલી આશાભરી ખાત્રી રાખી વિરમું છું.

મુંબઈ, ૨૬-૬-૨૬.
જ્યેષ્ઠ વદ ૧ શનિવાર,
સં. ૧૯૮૨.

મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ.

સાંકેતિક અક્ષરોની સમજ.

+	આ ચિન્હ મુદ્રિત-છપાયેલ કૃતિ સૂચવે છે.
?	આ પ્રશ્નચિન્હ, શંકા સૂચવે છે.
અનંત.	અનંતનાથજી મંદિર, માંડવી મુંબઈમાંનો ભંડાર.
અમ.	અમદાવાદ.
અં.	અંચલ ગચ્છીય.
આ.	આગમિક,-અંચલગચ્છીય.
આં.	આંચલિક.
આ. ક.	શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પાલીતાણાની પેઢીમાં જે સ્વ૦ અંબાલાલ ચુનીલાલનો જ્ઞાનભંડાર સોંપાયેલો તે ભંડાર.
ઉ.	ઉપાધ્યાય.
ઋ.	ઋષિ.
ઐ.	ઐતિહાસિક.
ઐ. રા. સં.	ઐતિહાસિક રાસ સંગ્રહ. (પ્ર. યશોવિજય ગ્રંથમાલા ભાવનગર).
ક. વિ.	કલ્યાણવિજય મુનિ.
ખ.	ખરતરગચ્છ.
ખં.	ખંભાતના ભંડાર.
ગ.	(૧) ગચ્છ (૨) ગણી.
ગુ. વિ.	ગુલાબવિજયજી પં. કે જે અમદાવાદમાં રહે છે તેમની પાસેનો તેમનો ભંડાર—અમદાવાદ.
ચં.	ચંચલ બહેનનો ભંડાર ફતાશાની પોળ, હરકોર શેઠાણીની હવેલી—અમદાવાદ.
ચિ. ડા.	(સદ્‌ગત) ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલ એમ. એ.
ચો.	ચોપઇ.
જેસ.	જેસલમેરનો ભંડાર.

જૈ. એ. ઈ. જૈન એસોસીએસન ઑાફ ઇંડિઆ. મુંબઇ હસ્તકનો ભંડાર
જૈ. જૈન.
ડે. ડેહલાના અપાસરાનો ભંડાર અમદાવાદ.
 વ ડે. એટલે બીજો ભંડાર (રત્નવિજયજીનો ભંડાર હમણાં) તેમાં સોંપાયેલો છે તે. શેઠ મંગળદાસ તારાચંદ ઝવેરી, દોસીવાડાની પોળમાં—અમદાવાદ.
ડે. કૉ. ડેક્કન કૉલેજ પુનામાં સરકારી ખરીદેલાં હસ્તલિખિત પ્રતોનો સંગ્રહ રહેતો હતો તે, કે જે હાલમાં કેટલાક વખતથી સરભાંડારકર ઇન્સ્ટિટયૂટ પુનાને સોંપાયેલો છે.
ત૦ તપગચ્છ
દા૦ દાબડો.
દિ. દિગંબર
દે. લા. શેઠ દેવચંદ લાલચંદ પુસ્તકોદ્ધારફંડ, સુરત.
દે. લા. પુ. લા. શેઠ દેવચંદ લાલચંદ પુસ્તકોદ્ધારફંડ લાયબ્રેરી, સુરત:
ધો. ધોરાજી-સ્વ. માણેકચંદજીએ સંગ્રહેલ સર્વત્ર ભંડાર.
નં. નંબર.
પ. પત્ર
પા. (૧) પાઠાંતર; (૨) પાનાં; (૩) પાટણનો ભંડાર
પા. ૧, પા. ૨ પા. ૩ પાટણના ભંડારો એક બે ને ત્રણ એમ જૂદા પાડવા માટે જણાવેલ છે; પણ તે દરેક કયો છે તે બરાબર જાણી શકાયું નથી,
પં. (૧) પંક્તિ (૨) પંડિત-પંન્યાસ
પૂ. અ. જુઓ રા. પૂ. અ. પિં. } -પિંપલ ગચ્છીય
પ્ર. પ્રકાશિત પીં }
પ્રા. તી. સં. પ્રાચીન તીર્થમાલા સંગ્રહ (પ્ર. યશોવિજય ગ્રંથમાલા, ભાવનગર)

પ્ર. કા.	પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજયજી પાસેનો ભંડાર નરસિંહજીની પોળમાં—વડોદરા.
પ્રે. ર.	શેઠ પ્રેમચંદ રતનજી ભાવનગરવાળા પાસેનો સંગ્રહ.
બા.	બાળાવબોધ-ટબો.
ભ.	ભરૂચમાંનો ભંડાર
ભા. } ભાવ. }	ભાવનગરનો ભંડાર. ડોસાભાઈ અભેચંદનો જૈન સંઘનો ભંડાર.
ભં.	ભંડાર
મ. કી.	રા. મનસુખલાલ કિરતુચંદ
મ. બ.	(સ્વ.) મણિભાઇ બકોરભાઈ વ્યાસ.
માણેક.	માણેકવિજય યતિ, ઈંદોરવાળાનો ભંડાર
માં.	માંગરોળના સંઘ હસ્તકનો ઉપાશ્રયમાંનો ભંડાર.
મો.	મોરબી સંઘનો ભંડાર
મો. સેં. લા.	શ્રી મોહનલાલજી સેંટ્રલ લાયબ્રેરી, મુંબઈ
રત્ન.	રત્નવિજયનો ભંડાર, અમદાવાદ કે જે હાલ ડેહલાના અપાસરાના ભંડાર સાથે રાખવામાં આવેલ છે. જુઓ ડે.
રા.	રાસ
રા. પૂ. અ.	રાજકોટ શ્રી પૂજ્યના અપાસરામાંનો ભંડાર યતિ નાનચંદજીના શિષ્ય હસ્તકનો
લિ.	લિખિત, લિપીકૃત
લ.	લખ્યા
લીં.	લીંબડીનો ભંડાર
લોં.	લોંકા ગચ્છીય
વ. સેં.	વડોદરા સેંટ્રલ લાયબ્રેરી.
વડો.	વડોદરા
વા.	વાચક-ઉપાધ્યાય
વિ.	વિક્રમ

વિ. ધ.	(સ્વ. શ્રી) વિજયધર્મસૂરિનો ભંડાર કે જે હાલ બેલનગંજ આગ્રામાં રાખવામાં આવ્યો છે.
વિદ્યા.	મુનિશ્રી વિદ્યાવિજય (શ્રી વિજયધર્મસૂરિશિ.)
વી. પા.	વીરબાઈ પાઠશાળા, પાલીતાણા.
શિ.	શિષ્ય
શુ.	શુદિ, શુક્લપક્ષે.
શ્લો.	શ્લોક
સ.	સઝાય
સ. મા. ભી.	સઝાયમાળા, શા. ભીમશી માણેકની પ્રકટ કરેલી.
સં.	(૧) સંવત્ (૨) સંસ્કૃત ભાષા.
સા. ભં.	સાગરનો ભંડાર, પાટણ.
સૂ.	સૂરિ
સ્ત.	સ્તવન
સ્તો.	સ્તોત્ર.
સેં. લા.	સેંટ્રલ લાયબ્રેરી વડોદરા
હા. ભં.	શેઠ હાલાભાઇ મગનલાલનો ભંડાર, ફોફલીયાવાડા પાટણ.
હં.	મુનિશ્રી હંસવિજયજીનો ભંડાર, નરસિંહજીની પોળમાં, વડોદરા.

વિષયાનુક્રમ.

વિભાગ સાતમો જૂની ગૂજરાતી સંબંધી કેટલીક હકીકતો.

વિક્રમ સોળમી સદી.

૩૬ દેપાલ ૩૭ રત્નાકરસૂરિ ૩૮ સંઘવિમલ ૩૯ ધનદેવગણિ ૪૦ સંઘકલશગણિ ૪૧ આનંદમુનિ ૪૨ આસાયત ૪૩ રત્નશેખર ૪૪ કલ્યાણસાગર ૪૫ ઋષિવર્દ્ધસૂરિ ૪૬ મતિશેખર ૪૭ જિનવર્દ્ધન ૪૮ ન્યાયસુંદર ૪૯ રત્નસિંહસૂરિ શિષ્ય ૫૦ રાજતિલક ૫૧ (બ્ર૦) જિનદાસ ૫૨ જ્ઞાનસાગર-સૂરિ શિ૦ ૫૩ ભક્તિવિજય ૫૪ પેથો ૫૫ લક્ષ્મીરત્ન શિ૦ ૫૬ જ્ઞાનસાગર ૫૭ મંગલધર્મ ૫૮ દેવકીર્તિ ૫૯ પુણ્યનંદિ ૬૦ દેવપ્રભ ૬૧ ઉદયધર્મ ૬૨ વચ્છ ૬૩ વચ્છભંડારી ૬૪ સંવેગસુંદર ૬૫ હેમવિમલસૂરિ ૬૬ **લાવણ્ય-સમય** ૬૭ નરપતિ ૬૭ ક. અજ્ઞાત ૬૮ શાંતિસૂરિ ૬૯ કીર્તિહર્ષ ૭૦ ક્ષમા-કલશ ૭૧ મૂલ(ભાવ ?)પ્રભ ૭૨ જયરાજ ૭૩ સુંદરરાજ (?) ૭૪ નન્નસૂરિ ૭૫ હંસધીર ૭૬ જિનહર (?) ૭૭ નેમિકુંજર ૭૮ લબ્ધિસાગર ૭૯ હર્ષકલશ (? હર્ષકુલ) ૮૦ સિંહકુશલ (?) સંઘકુલ ૮૧ હર્ષમૂર્તિ ૮૨ ઈશ્વરસૂરિ ૮૩ આણંદ ૮૪ ધર્મદેવ ૮૫ કડવા ૮૬ પદ્મસાગર ૮૬ ક. અજ્ઞાત ૮૭ હીરાણંદ (૨) ૮૮ હંસસોમ ૮૯ ઉદયભાનુ ૯૦ લક્ષ્મણ (૧) ૯૦ ધર્મ-સમુદ્ર ૯૧ દેવકલશ ૯૩ અનંતહંસ ૯૪ **સહજસુંદર** ૯૫ કુશળસંયમ ૯૬ લાવણ્યરત્ન ૯૬ ક. સૂરહંસ ૯૭ સાધુમેરૂ ૯૮ રત્નસિંહસૂરિ ૯૯ તેના શિષ્ય ૧૦૦ ભાવસાગર ૧૦૧ સૌભાગ્યસાગરસૂરિ શિષ્ય ૧૦૨ ભુવનકીર્તિ ૧૦૩ લાભ-મંડન ૧૦૪ જયનિધાન ૧૦૫ ભીમ (૧) ૧૦૬ સાધુરત્નસૂરિ ૧૦૭ મુનિચંદ્ર-સૂરિ, ૧૦૮ પાર્શ્વચંદ્રસૂરિ ૧૦૯ વિજયદેવસૂરિ ૧૧૦ સમરચંદ્ર ૧૧૧ બ્રહ્મ (વિનયદેવસૂરિ) ૧૧૨ કવિયણ ૧૧૩ કલ્યાણ ૧૧૪ ખીમો ૧૧૫ લીંબો ૧૧૬ વિજયગણિ (?) ૧૧૭ લાવણ્યદેવ ૧૧૮ કુશલહર્ષ ૧૧૯ ધર્મસિંહ ૧૨૦ દોલતવિજય ૧૨૧ વાસણ ૧૨૨ વિનયસમુદ્ર ૧૨૩ જિનમાણિક્ય ૧૨૪ કનક ૧૨૫ ગજરાજ ૧૨૬ ગુણમાણિક્ય શિષ્ય ૧૨૭ નયસિંહ ૧૨૮ જ્ઞાનાચાર્ય. સોળમા સૈકામાંની ગદ્ય કૃતિઓ. ૩૭—૧૮૦

વિક્રમ સત્તરમી સદી.

૧૨૯ સુમતિ ૧૩૦ દર્શન ૧૩૧ જગો ૧૩૨ **સોમવિમલસૂરિ** ૧૩૩ પુણ્યસાગર ૧૩૪ વિમલચારિત્ર ૧૩૫ રાજપાળ ૧૩૫ ખ પ્રમાદશીલ શિ૦ ૧૩૬ **જયવંતસૂરિ** ૧૩૬ ક સહજરત્ન ૧૩૬ ખ કમલસાગર ૧૩૭ દેવગુ-પ્તસૂરિ શિષ્ય ૧૩૮ હેમરાજ ૧૩૮ ક દેવીદાસ દ્વિજ ૧૩૯ પ્રીતિવિજય ૧૪૦ હર્ષરાજ ૧૪૧ સિદ્ધિસૂરિ ૧૪૨ હેમરત્નસૂરિ ૧૪૩ **કુશલલાભ** ૧૪૪ લાવ-

પુણ્યકીર્તિ ૧૪૫ વિનયસાગર ૧૪૬ માન ૧૪૭ સાધુકીર્તિ ૧૪૮ દેવશીલ ૧૪૯ આણંદસોમ ૧૫૦ વેલો ૧૫૧ ભીમ ભાવસાર ૧૫૨ સુમતિકીર્તિ-સૂરિ ૧૫૩ જિનચંદ્રસૂરિ ૧૫૪ રત્નસુંદર ૧૫૫ હીરકલશ ૧૫૬ હરખજી ૧૫૭ લાઈઆ ૧૫૭ ક અજ્ઞાત ૧૫૮ હીરવિજયસૂરિ ૧૫૯ ચારિત્રસિંહ ૧૬૦ પુણ્યરત્ન ૧૬૧ ભાવરત્ન ૧૬૨ કનકસોમ ૧૬૩ મંગલમાણેક ૧૬૪ હીરકુશલ ૧૬૫ **નયસુંદર** ૧૬૬ ધર્મરત્ન ૧૬૬ ક કુશલવર્દ્ધન ૧૬૭ વચ્છરાજ ૧૬૮ કલ્યાણદેવ ૧૬૯ **સકલચંદ્ર** ૧૭૦ વિનયશેખર ૧૭૧ હેમશ્રી ૧૭૨ રત્નસાર ૧૭૩ મનજી ૧૭૪ હેમાણંદ ૧૭૫ નગો ૧૭૬ મલ્લિદેવ ૧૭૭ નરપતિ ૧૭૮ પ્રીતિવિમલ ૧૭૯ ધનવિજય ૧૮૦ દયાકુશળ ૧૮૧ વિજયસેનસૂરિ (?) ૧૮૨ કૃષ્ણદાસ ૧૮૩ સારંગ ૧૮૪ પદ્મવિજય ૧૮૫ માલદેવ ૧૮૬ પરમાણંદ ૧૮૭ વિવેકહર્ષ ૧૮૮ ધનહર્ષ ૧૮૯ કુંઅરવિજય ૧૯૦ જયચંદ્ર ૧૯૧ જ્ઞાનસાગર (૨), ૧૯૨ જયવિજય ૧૯૩ લલિતપ્રભ ૧૯૪ નર્બુદાચાર્ય ૧૯૫ ગુણવિનય ૧૯૬ **સમયસુન્દર** ૧૯૬ ક રત્નકુશળ ૧૯૭ મુનિશીલ ૧૯૮ પદ્મરાજ ૧૯૮ ક વિદ્યાવિજય ૧૯૯ જયવિજય ૨૦૦ હેમવિજય ૨૦૧ જિનચંદ્રસૂરિ શિષ્ય ૨૦૨ આનંદોદય ૨૦૩ પ્રેમવિજય ૨૦૪ વિમલચારિત્ર (૨). ૨૦૫ મેઘરાજ ૨૦૫ ક ગજસાગર સૂરિ શિષ્ય ૨૦૬ દામોદરમુનિ=૨૦૭ દયાસાગર ૨૦૮ પુણ્યકીર્તિ ૨૦૯ સુધર્મરુચિ ૨૧૦ **ઋષભદાસ** (શ્રા.) ૨૧૧ કનકસુંદર ૨૧૨ પદ્મકુમાર ૨૧૩ સંયમમૂર્તિ ૨૧૩ ક વલ્હ ૨૧૪ માલ ૨૧૫ વિજયસાગર ૨૧૫ ક શ્રીધર (જૈનેતર) ૨૧૬ હીરાનંદ ૨૧૭ મેઘરાજ (૨), ૨૧૮ મલ્લ ૨૧૮ ક ક્ષેમકુશળ ૨૧૮ ખ હર્ષકીર્તિસૂરિ ૨૧૯ વિદ્યાકમલ ૨૧૯ ક શાંતિકુશલ ૨૧૯ ખ ગુણવિજય (૧) ૨૨૦ સંઘવિજય ૨૨૧ વિજયમેરુ ૨૨૬ જ્ઞાન(દાસ) ૨૨૩ પરમાનંદ (૨) ૨૨૪ અજ્ઞાત ૨૨૫ હીરનંદન ૨૨૬ વિદ્યાચંદ ૨૨૭ ગંગદાસ ૨૨૮ કૃપાસાગર ૨૨૯ રાજસાગર ૨૨૯ ક કીર્તિવિજય ૨૩૦ લાલવિજય ૨૩૧ ઉદયમંદિર ૨૩૨ ધર્મકીર્તિ ૨૩૩ વિવેકવિજય ૨૩૪ જયસોમ ૨૩૫ મનોહરદાસ ૨૩૬ જ્ઞાનમેરુ ૨૩૭ મતિસાગર ૨૩૮ ગુણસાગરસૂરિ ૨૩૯ મતિસાર ૨૩૯ ક પ્રભસેવક ૨૪૦ (સુ)ધનહર્ષ ૨૪૧ અમરચંદ્ર ૨૪૨ ધર્મસિંહ ૨૪૩ લલિતકીર્તિ ૨૪૩ ક કલ્યાણ ૨૪૪ જિનોદયસૂરિ (૨), ૨૪૫ કમલવિજય ૨૪૬ રાયચંદ (૧) ૨૪૭ નારાયણ ૨૪૮ ગુણવિજય (૨) ૨૪૯ કેશરાજ ૨૫૦ સહજકીર્તિ ૨૫૧ કલ્યાણ (૨), ૨૫૨ સ્થાનસાગર ૨૫૩ પુણ્યસાગર (૩) ૨૫૩ ક લાભોદય ૨૫૪ શ્રીસાર ૨૫૪ ક બાલચંદ ૨૫૫ વાનો (શ્રા૦), ૨૫૬ સુમતિહંસ ૨૫૭ રાજસિંહ

જૂની ગૂજરાતી ભાષાનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

૧ આ આર્યાવર્ત્તમાં જૂનામાં જૂનું સાહિત્ય જે ભાષામાં મળે છે તેને 'સંસ્કૃત' ભાષા કહેવામાં આવે છે. તે નામના અર્થ પરથીજ જણાય છે કે આર્યોની મૂલ ભાષા તે નથી, પણ તે તો શુદ્ધ કરેલી સુધારેલી ભાષા છે. કેટલાં હજારો વર્ષ વીતી ગયા પછી કોણે તે સુધારી આ સ્વરૂપમાં મૂકી તે જાણવાનાં સાધનો બચી શક્યાં નથી. એમ સમજો કે ગંગાની નહેર બાંધી તેમાં બધું પાણી ભરવામાં આવ્યું છે, તેના કિનારા સરખા છે, તેપર હરીયાલી અને વૃક્ષ રહેલ છે, પ્રવાહ નિયમિત છે. કોઈ નાના મોટા કિનારાવાળી, નાની મોટી, પથરવાળી કે રેતાળ જમીનપર વહેતી નદિયોનું પાણી એક તરફ વાળી આ નહેર બનાવવામાં આવી અને તે સમયની સનાતન–ભાષા–પ્રેમીઓએ જૂની નદિયોનો પ્રવાહ 'અવિચ્છિન્ન' રાખવા માટે કંઇપણ કોઇ જાતનું આંદોલન કર્યું કે નહિ, તે આપણે જાણી શકતા નથી. હમેશાં આ **સંસ્કૃત** નહેરને જોતાં જોતાં આપણે **અસંસ્કૃત** યા સ્વાભાવિક, પ્રાકૃતિક નદિયોને ભૂલી ગયા, અને જ્યારે પુનઃ નહેરનું પાણી આગળ સ્વચ્છંદી બની સમતલ બાંધેલા કિનારાને છોડી જલસ્વભાવે ક્યાંહી વાંકું, ક્યાંહી સીધું, ક્યાંહી ગંદુ, ક્યાંક સ્વચ્છ—ક્યાંક પથરવાળી, ક્યાંક રેતાળભૂમિપર અને ક્યાંક જૂના સૂકા માર્ગોપર પ્રાકૃતિક રીતિથી વહેવા લાગ્યું ત્યારે આપણે એવું કહેવા લાગ્યા કે નહેરથી નદી બની છે, નહેર પ્રકૃતિ છે અને નદી વિકૃતિ છે.—દૃષ્ટાંત તરીકે હેમચંદ્રસૂરિએ પોતાના પ્રાકૃત વ્યાકરણનો આરંભ જ એ રીતે કર્યો છે કે સંસ્કૃત પ્રકૃતિ છે, તેમાંથી ઉત્પન્ન થઇ તેથી પ્રાકૃત કહેવાણી.—પણ એમ ન કહેવા લાગ્યા કે નદી હવે સુધારકોના હાથમાંથી છૂટી ફરીથી સનાતન માર્ગપર આવી છે.

૨ આ પ્રમાણે વેદ યા છંદસ્‌ની ભાષાનું જેટલું સરખાપણું જૂની પ્રાકૃત સાથે છે તેટલું સંસ્કૃત સાથે નથી. સંસ્કૃતમાં ગાળેલું પાણી લેવામાં આવ્યું છે. પ્રાકૃતિક પ્રવાહનો માર્ગક્રમ આ છે. ૧ મૂળભાષા ૨ છંદસ્‌ની ભાષા. ૩ પ્રાકૃત–૪ સંસ્કૃત. ૫ અપભ્રંશ. સંસ્કૃત અજર અમરતો થઇ, પણ તેનો વંશ ન ચાલ્યો. તે કલમી ઝાડ હતું. એ ખરૂં કે તેની સંપત્તિથી પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ અને પછી હિંદી, ગુજરાતી, મરાઠી ભાષાઓ પુષ્ટ થતી ગઇ તેણે પણ કોઇ કોઇ સમયે તેની ભેટનો સ્વીકાર કર્યો.

૩ વૈદિક (છંદસ્‌ની) ભાષાનો પ્રવાહ પ્રાકૃતમાં વહેતો ગયો અને સંસ્કૃતમાં બંધાઈ ગયો. આનાં કેટલાંક ઉદાહરણ છે—(૧) વેદમાં દેવાઃ અને દેવાસઃ એમ બંને રૂપો છે, સંસ્કૃતમાં કેવલ દેવાઃ એ રૂપ રહ્યું છે જ્યારે પ્રાકૃત આદિમાં દેવાસઃ માંનો આસસ્ (બીજો જસ્) પ્રત્યયનો વંશ 'આઓ' આદિમાં ચાલ્યો. (૨) દેવૈઃ ની જગ્યાએ દેવેભિઃ (અમરેહિં) કહેવાની સ્વતંત્રતા પ્રાકૃતને રિકથક્રમ (   ) માં મળી, સંસ્કૃતને નહિ. (૩) સંસ્કૃતમાં અધિકરણનો 'સ્મિન્', સર્વનામમાંજ બંધાઇ ગયો, પરંતુ પ્રાકૃતમાં 'મ્મિ', 'મ્હિ' થતાં થતાં હિંદીના 'મેં', ગુજરાતીના 'માં' સુધી પહોંચી ગયો. (૪) વૈદિક ભાષામાં છઠ્ઠી યા ચોથીનો યથેચ્છ પ્રયોગ કરવાની સ્વતંત્રતા હતી, તે પ્રાકૃતમાં આવી ચોથી વિભક્તિને જ ઉડાવી ગઈ, કિંતુ સંસ્કૃતમાં બંને, પાણી ઉતરી જતાં મ્હડાણપર ચિટકી રહે તેમ રહી ગઇ. (૫) વૈદિકભાષાના 'વ્યત્યય' અને 'બાહુલક', પ્રાકૃતમાં જીવિત રહ્યા અને પરિણામ એ આવ્યું કે અપભ્રંશમાં એક વિભક્તિ 'હ' 'હં' ઘણા કારકો તરીકે વપરાઇ, સંસ્કૃતની પેઠે જરાય પીટાઇ નહિ. (૬) સંસ્કૃતમાં પૂર્વકાલિકનો એક 'ત્વા'જ રહી ગયો, અને 'ય' નીકળી ગયો, અહીં પ્રાકૃતમાં 'ત્વાન' અને 'ત્વાય' અને 'ય' સ્વતંત્રતાથી આગળ વધતા ગયા–વપરાતા ગયા. (આગળ જુઓ). (૭) ક્રિયાર્થી ક્રિયા (Infinitive of purpose)નાં કેટલાંક રૂપો-

આંથી (જે ધાતુજ શબ્દોનાં બીજી, છઠ્ઠી યા ચોથીનાં રૂપ છે તે) સંસ્કૃતને ભાગે 'તુમ્' એકલુંજ આવ્યું જ્યારે પ્રાકૃતમાં બીજાં ઘણાં રૂપ આવ્યાં (૮) કૃ ધાતુનો અનુપ્રયોગ સંસ્કૃતમાં કેવલ કંઈ લાંબા ધાતુઓના પરોક્ષ ભૂતમાં રહ્યો, છંદસ્‌ની ભાષામાં બીજી જગ્યાએ પણ હતો, કિંતુ અનુપ્રયોગનો સિદ્ધાંત અપભ્રંશ અને હીંદી ગૂજરાતી આદિ ભાષા સુધી પહોંચ્યો. આ વિષય વિશેષ વધારી ઉદાહરણો સાથ લખી બતાવવાની જરૂર છે. અત્યારે ટુંકમાં તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૪ અકૃત્રિમ-સ્વાભાવિક ભાષાપ્રવાહમાં (૧) છંદસ્‌ની ભાષા (૨) જૈન સૂત્રોની માગધી (૩) બૌદ્ધ ગ્રંથોની પાલી (૪) અશોકની ધર્મલિપિઓની ભાષા (૫) લલિતવિસ્તરની ગાથા યા ગડબડી સંસ્કૃત, અને (૬) ખરેષ્ઠી અને પ્રાકૃત શિલાલેખો તથા સિક્કાઓની અનિર્દિષ્ટ પ્રાકૃત—આટલા પૂરાણા નમુના છે.

૫ **જૈન સૂત્રોની ભાષા**—માગધી યા અર્ધમાગધી કહેવાય છે, તેને આર્ષ પ્રાકૃત પણ કહેવામાં આવે છે. પછીથી પ્રાકૃત વૈયાકરણીઓએ માગધી, અર્ધમાગધી, પૈશાચી, શૌરસેની, મહારાષ્ટ્રી આદિ દેશ ભેદ અનુસાર પ્રાકૃત ભાષાના ભેદ કર્યા, કિંતુ માગધીવાલા કહે છે કે માગધીજ મૂલ ભાષા છે કે જેને પ્રથમ કલ્પના મનુષ્ય, દેવ અને બ્રાહ્મણ બોલતા હતા.

૬ હેમચંદ્રાચાર્યે 'જિણિન્દાણ વાણી'—જિનેંદ્રોની વાણીને દેશીનામમાલાના આરંભમાં 'અસેસ ભાસ પરિણામિણી' એ વિશેષણ આપી વંદના કરતાં એવું અવતરણ આપ્યું છે કેઃ—

देवा दैवीं नरा नारीं शवराश्चापि शाबरीम्।
तिर्यंचोऽपि हि तैरश्चीं मेनिरे भगवद् गिरम्॥

૭ બૌદ્ધ ભાષાએ સંસ્કૃતનો અધિક આશ્રય લીધેલ છે, સિક્કાઓ તથા લેખોની ભાષા પણ તેવી છે. શુદ્ધ પ્રાકૃતના નમુના જૈન સૂત્રોમાં મળે છે. અહીં બે વાત બીજી ધ્યાનમાં રાખવાની છે. (૧) એકતો

જે કોઇએ પ્રાકૃતનું વ્યાકરણ બનાવ્યું, તેણે પ્રાકૃતને ભાષા સમજીને વ્યાકરણ નથી લખ્યું. સામાન્ય વાતો જેવી કે પ્રાકૃતમાં દ્વિવચન અને ચોથી વિભક્તિ નથી, એ વાત એક બાજુપર રાખીએ તો બધાં પ્રાકૃત વ્યાકરણો કેવલ સંસ્કૃત શબ્દોના ઉચ્ચારણમાં શું શું ફેરફાર થાય છે તેની પરિસંખ્યા–સૂચિ માત્ર રૂપે છે. (૨) બીજી વાત એ છે સંસ્કૃત નાટકોની પ્રાકૃતને શુદ્ધ પ્રાકૃતના નમૂના ગણવા ઉચિત નથી–તે તે પંડિતાઈ ભરેલી યા નકલી યા બનાવેલી પ્રાકૃત છે, કે જે સંસ્કૃતમાં મુસદ્દો બનાવી પ્રાકૃત વ્યાકરણના નિયમો પ્રમાણે ત ની જગ્યાએ ય, અને ક્ષ ની જગ્યાએ ખ એમ મૂકીને સંચામાં વસ્તુ બને તેમ બનાવવામાં આવી છે. એટલે કે સંસ્કૃતનું રૂપાંતર કરી મૂકેલી છે, પ્રાકૃત ભાષા નથી. અલબત, ભાસનાં નાટકોની પ્રાકૃત શુદ્ધ માગધી છે. જૂના કાળની પ્રાકૃતની રચના, દેશભેદ નિયત થઈ જવાથી કાંતો માગધીમાં પરિણમી યા કાંતો મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં. શૌરસેની, પૈશાચી આદિ કેવલ ભાષામાં વિરલ દેશભેદ માત્ર રૂપે રહી ગઇ–એવું તે ભાષાપર પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં કેટલું થોડું ધ્યાન દેવામાં આવ્યું છે તે પરથી સિદ્ધ થાય છે. માગધી અર્ધમાગધી તો આર્ષ પ્રાકૃત બની જૈન સૂત્રોમાંજ બંધ થઇ ગઈ, તે પણ એક જાતની છંદસ્‌ની ભાષા બની ગઇ.

૮ પ્રાકૃત વ્યાકરણોએ મહારાષ્ટ્રીનું પૂરી રીતે વિવેચન કરીને તેને આધારરૂપે માની, શૌરસેની આદિના અંતરને તેમણે અપવાદો રૂપે જણાવેલ છે. આનો અર્થ એ કે દેશભેદથી કેટલીક પ્રાકૃત થવા છતાં પણ પ્રાકૃત સાહિત્યની પ્રાકૃત–એક જ હતી. જે પદ પહેલાં માગધીનું હતું તે મહારાષ્ટ્રીને મળ્યું. આ પરમપ્રાકૃત અને સૂક્તિરત્નોનો સાગર કહેવાઈ. રાજાઓએ તેની કદર કરી. હાલે (સાતવાહને) તેના કવિઓની ચુંટેલી રચનાઓ એકત્ર કરી સતસઇ (ગાથા સપ્તશતી) બનાવી, પ્રવરસેને સેતુબંધ કરી પોતાની કીર્ત્તિ તે દ્વારા સાગરની પેલેપાર પહોંચાડી, વાક્‌પતિએ તે ભાષામાં ગૌડવધ બનાવ્યો,–પરંતુ આ સર્વ પંડિતી પ્રાકૃત થઈ, વ્યવહારની નહિ. જૈનોએ તેને ધર્મભાષા માની તેનું સ્વતંત્ર અનુશીલન કર્યું

અને માગધીની પેઠે મહારાષ્ટ્રી પણ જૈન રચનાઓમાંજ શુદ્ધ મળે છે, અને છંદો થવાથી જેમ સંસ્કૃતનો 'શ્લોક' તે અનુષ્ટુભ્ છંદોનો રાજા છે, તેમ પ્રાકૃતની રાણી 'ગાથા' છે. લાંબા છંદ પ્રાકૃતમાં આવ્યા તો તેનાપર સંસ્કૃતની છાયા સ્પષ્ટ જોવામાં આવે. પ્રાકૃત કવિતાનું આસન ઉંચું થયું.

પ્રાકૃત કવિતાનું ઉંચું આસન.

૯ એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે દેશી શબ્દોથી ભરેલી પ્રાકૃત કવિતાની સામે સંસ્કૃતને કોણ સાંભળે છે? જુઓ—

> લલિએ મહુરક્ખરએ જુવઇયણવલ્લહે સસિંગારે ।
> સન્તે પાઇયકવ્વે કો સક્કઇ સક્કયં પઢિઉં ॥
>
> —વજ્જાલગ્ગ ૨૯

—લલિત, મધુરાક્ષર, યુવતિ જનવલ્લભ, સશૃંગાર-પ્રાકૃત કવિતા હોવા છતાં સંસ્કૃત કોણ પઢી શકે છે?

રાજશેખર કે જેની પ્રાકૃત તેની સંસ્કૃતની સમાનજ સ્વતંત્ર અને ઉદ્ભટ છે, તેણે પ્રાકૃતને મીઠી અને સંસ્કૃતને કઠોર કહી દીધી:-જુઓ.

> પરુસા સક્કઅબન્ધા, પાઉઅબન્ધો વિ હોઇ સુઉમારો ।
> પુરુસ મહિલાણં જેત્તિ અ મિહન્તરં તેત્તિય મિમાણં ॥
>
> —કર્પૂરમંજરી

—સંસ્કૃતની રચના પરુષ અને પ્રાકૃતની રચના સુકુમાર હોય છે. જેટલું પુરુષ અને સ્ત્રીઓમાં અંતર હોય છે તેટલું આ બેમાં છે.

૧૦ પ્રાકૃત ભાષાનું મહત્ત્વ જૈન મહર્ષિઓએ ઉંચું આંક્યું છે, કારણકે જૈન ધર્મ ગ્રંથોનો મોટો ભાગ પ્રાકૃત ભાષામાં યોજાયેલો અસ્તિત્વ ધરાવે છે. પરમપૂજ્ય સિદ્ધર્ષિગણિનાં વચનો પણ આ વાતને પુષ્ટ કરે છે. ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથાના પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં તેઓશ્રી કથે છે કે:-

> **संस्कृता प्राकृता चेति भाषे प्राधान्यमर्हतः**
> **तत्रापि संस्कृता तावद् दुर्विदग्ध हृदि स्थिता ॥५१॥**

बालानामपि सद्बोधकारिणी कर्णपेशला।
तथापि प्राकृता भाषा न तेषामपि भासते ॥८२॥

અર્થાત્—સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત બંને ભાષાઓ પ્રધાનપણાને યોગ્ય છે, તેમાં પણ (કેવળ) સંસ્કૃત ભાષા દુર્વિદગ્ધ પુરુષોના ચિત્તમાં સ્થિત હોય છે અને પ્રાકૃત ભાષા (તો) બાલકોને પણ સદ્બોધકારિણી અને કર્ણપેશલા હોય છે. તથાપિ તે (પ્રાકૃતભાષા) દુર્વિદગ્ધ પુરુષોને રોચતી નથી.

૧૧ આ છતાં પણ પોતે તે ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં રચ્યો તેનું કારણ સિદ્ધર્ષિએ એમ બતાવ્યું છે કે 'उपाये सति कर्त्तव्यं सर्वेषां चित्तरंजनम्'—અગર ઉપાય હોય તો દરેકનું ચિત્તરંજન કરવું જોઇએ તેથી તેમણે સંસ્કૃતમાં તે ગ્રંથ લિપિબદ્ધ કર્યો. 'अजित शांति स्तवन' એ પ્રાકૃત સ્તવન એટલું બધું સુંદર અને જુદાજુદા પ્રાકૃત છંદોથી ભરેલું છે કે તે જો મધુર સ્વરે, છંદોના બરાબર ઉચ્ચારણ અને રાગ સાથે ગાનાર આખી સભાને ચિત્રવત્ સ્થિર કરી નાંખે તેમ છે.

૧૨ 'શંભુરહસ્ય' નામના જૈનેતર ગ્રંથમાં પ્રાકૃત ભાષાની મહત્તા દાખવતા કેટલાક શ્લોકો છે તે અત્ર આપવા યોગ્ય થઈ પડશે (જુઓ: ૧૯૧૬ ના સપ્ટેંબરનું 'ઇંડિયન એંટિક્વરી' પૃ. ૧૪૫)

"वच्चः प्रियं भगवतः प्राकृतं संस्कृतादपि।
प्रौढोक्तेरपि हृद्यं हि शिशूनां कलभाषितम् ॥१२॥
को विनिन्देदिमां भाषां भारतीमुग्धभाषितम्।
यस्याः प्रचेतसः पुत्रो व्याकर्ता भगवानृषिः ॥१३॥
गार्ग्यगालवशाकल्यपाणिन्याद्या यथर्षयः।
शब्दराशेः संस्कृतस्य व्याकर्तारो महत्तमाः ॥१४॥
तथैव प्राकृतादीनां षड्भाषाणां महामुनिः।
आदिकाव्यकृदाचार्यो व्याकर्ता लोकविश्रुतः ॥१५॥

यथैव रामचरितं संस्कृतं तेन निर्मितम् ।
तथैव प्राकृतेनापि निर्मितं हि सतां मुदे ॥१६॥
यावत् संस्कृतभाषायाः प्राशस्त्यं भुवि विद्यते ।
तावत् प्राकृतभाषाया अपि प्राशस्त्यमिष्यते ॥१७॥
पाणिन्याद्यैः शिक्षितत्वात् संस्कृती स्याद्यथोत्तमा ।
प्राचेतसव्याकृतत्वात् प्राकृत्यपि तथोत्तमा ॥१८॥
तस्मात् संस्कृततुल्यैव प्राकृती चापि भारती ।
मान्यते शास्त्रतत्त्वज्ञः किमतत्त्वज्ञभाषितैः " ॥१९॥

અર્થાત્—પૂજનીય સંસ્કૃત ભાષાથી પણ પ્રાકૃત વચન પ્રિય હોય છે, કેમકે પ્રૌઢ બોલનાર કરતાં પણ બાલભાષિત મનોહર લાગે છે. ૧૨

સરસ્વતીના મુખ્ય ભાષણરૂપ આ ભાષાની (પ્રાકૃતની) કોણ નિંદા કરે ? કે જેનું વ્યાકરણ કરનાર **પ્રચેતાનો** પુત્ર (વાલ્મિક) ઋષિ છે. ૧૩

જેમ ગાર્ગ્ય, ગાલવ, શાકલ્ય અને પાણિન્યાદિ ઋષિઓ સંસ્કૃત વ્યાકરણના કર્તા થયા, તેવી રીતે પ્રાકૃતાદિ ૭ ભાષાઓના વ્યાકરણનાં કર્તા પણ આદિકવિ સુપ્રસિદ્ધ આચાર્ય (વાલ્મિક ઋષિ) થયા છે. ૧૪-૧૫.

જેવી રીતે સંસ્કૃતમાં તેમણે 'રામચરિત્ર' બનાવ્યું છે, તેવી રીતે પ્રાકૃતમાં પણ બનાવ્યું છે. ૧૬

યાવત્ સંસ્કૃત ભાષાનું જેટલું પ્રશસ્તપણું જગત્માં વિદ્યમાન છે, તેટલુંજ પ્રાકૃત ભાષાનું પણ છે. ૧૭

પાણિન્યાદિ શિક્ષિત હોવાથી જેમ સંસ્કૃત ભાષા ઉત્તમ ગણાય છે, તેમ વાલ્મિકે વ્યાકરણ બનાવેલ હોવાથી પણ પ્રાકૃત ઉત્તમ છે. ૧૮

અત એવ—સંસ્કૃતની બરાબર જ પ્રાકૃત ભાષા છે, એમ

શાસ્ત્રના તત્ત્વજ્ઞ પુરૂષો માને છે; તો પછી અતત્ત્વજ્ઞ પુરૂષોના બોલવા વડે કરીને શું? ૨૦

૧૩ ઉપરના શ્લોકોના અર્થ ઉપરથી એમ ચોક્કસ જોઈ શકાય છે કે—પ્રાકૃત ભાષા સંસ્કૃત કરતાં કોઈ પણ દરજ્જે હલકી—કમ મહત્ત્વવાળી નથી, એમ જૈનોજ નહિ, પરન્તુ હિન્દુ ધર્માનુયાયી વિદ્વાનો અને ઋષિઓ પણ સ્વીકાર કરી ગયા છે.

શૌરસેની અને પૈશાચી (ભૂતભાષા)

૧૪ આ પ્રાકૃતના ભેદોમાંથી આપણે શૌરસેની અને પૈશાચીનો દેશ-નિર્ણય કરીશું. જો કે આ બને ભાષાઓ માગધી અને મહારાષ્ટ્રીથી દબાઇ ગયેલી હતી અને તેનું વિવેચન વ્યાકરણોમાં ગાૈણ યાતો અપવાદ રૂપે જ કરવામાં આવ્યું છે, તથાપિ હાલની હિંદી આદિ ભાષાઓ સાથે તેને ઘણો સંબંધ છે. તેમાં કોઇ મોટો સ્વતંત્ર ગ્રંથ નથી મળતો, પરંતુ તેનું ક્ષેત્ર એ છે કે જે વ્રજભાષા, ખડી બોલી અને રેખતાની પ્રકૃત ભૂમિ છે. પૈશાચીનું બીજું નામ ભૂતભાષા છે. આ ગુણાઢ્યની અદ્ભુતાર્થા એવી બૃહત્કથાથી અમર થઇ ગઈ છે. આ ' બડુકથા ' હમણાં નથી મળતી. બે કાશ્મીરી પંડિતો (નામે ક્ષેમેંદ્ર અને સોમદેવે) કરેલા તેના સંસ્કૃત અનુવાદ (નામે બૃહત્કથામંજરી અને કથાસરિત્સાગર) મળી આવે છે. કાશ્મીરનો ઉત્તર તરફનો પ્રાંત પિશાચ (પિશ્—કાચું માંસ અને અશ્—ખાવું) યા પિશાશ દેશ કહેવાતો હતો અને કાશ્મીરમાંજ બૃહત્કથાનો અનુવાદ મળવાથી પૈશાચી ત્યાંની ભાષા માનવામાં આવતી હતી. કિંતુ વાસ્તવમાં પૈશાચી યા ભૂતભાષાનું સ્થાન રાજપૂતાના અથવા મધ્યભારત છે. માર્કંન્ડેયે પોતાના પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં બૃહત્કથાને કેકયપૈશાચિમાં ગણેલી છે. કેકય તો કાશ્મીરનો પશ્ચિમોત્તર પ્રાંત છે. સંભવ છે કે મધ્યભારતની ભૂતભાષાની મૂલ બૃહત્કથાનું કંઇ રૂપાંતર ત્યાં થયું હોય કે જેના આધાર પરથી કાશ્મીરીઓના સંસ્કૃત અનુવાદો થયા હોય. (લાકોટે—વિયેના ઓરિએન્ટલ સોસાયટીનું જર્નલ પુસ્તક ૬૪ પૃ. ૯૫ આદિ)

૧૫ રાજશેખર કે જે વિક્રમ સંવત્‌ની દશમી શતાબ્દીના મધ્યભાગમાં હતો તેણે પોતાની કાવ્યમીમાંસામાં એક જૂનો શ્લોક ઉદ્ધૃત કર્યો છે કે જેમાં તે સમયની ભાષા નિવેશની ચર્ચા છે:—

"ગૌડ (બંગાલ) આદિ સંસ્કૃતમાં સ્થિત છે, લાટદેશીઓની રૂચિ પ્રાકૃતમાં પરિચિત છે, મરૂભૂમિ, ટક્ક(ટાંક, દક્ષિણ પશ્ચિમી પંજાબ) અને ભાદાનક (બીજોલ્યાના શિલાલેખમાં પણ ભાદાનકનો ઉલ્લેખ છે, તો તે પ્રાંત રાજપૂતાનામાંજ હોવો જોઇએ) ના વાસીઓ અપભ્રંશનો પ્રયોગ કરે છે, અવંતી (ઉજ્જૈન), પારિયાત્ર (બેતવા અને ચંચલનો ભાગ), અને દશપુર (મંદસોર)ના નિવાસી ભૂતભાષાની સેવા કરે છે. જે કવિ મધ્યદેશમાં (કન્નોજ, અંતર્વેદ, પંચાલ આદિ) રહે છે તે સર્વ ભાષાઓમાં સ્થિત છે." રાજશેખરને ભૂગોલ વિદ્યાપર ઘણો શોખ હતો. કાવ્યમીમાંસાના એક આખા અધ્યાયમાં ભૂગોલનું વર્ણન આપી કહે છે કે વિસ્તારથી જોવા માટે મારો બનાવેલો ભુવનકોશ જોવો. પોતાના આશ્રયદાતાની રાજધાની મહોદય (કન્નોજ) ઉપર પોતાને ઘણો પ્રેમ હતો. કન્નોજ અને પંચાલની તેણે ઠેકાણે ઠેકાણે અતિ પ્રશંસા કરી છે. મહોદય (કન્નોજ)ને પોતે ભૂગોળનું કેન્દ્ર ગણ્યું છે અને દૂરતાનું માપ મહોદયથીજ કરવું જોઈએ—જૂના આચાર્યો અનુસાર અંતર્વેદીથી નહિ—એમ જણાવી (કાવ્યમીમાંસા પૃ. ૯૪) દીધું છે. આ મહોદયની કેન્દ્રતાને ધ્યાનમાં રાખી તેણે બતાવેલા રાજાના કવિસમાજનો નિવેશ ઘણો ચમત્કાર બતાવે છે. તે કહે છે કે રાજા કવિસમાજની મધ્યમાં બેસે, ઉત્તરે સંસ્કૃતના કવિ (કાશ્મીર, પાંચાલ), પૂર્વે પ્રાકૃત (માગધીની ભૂમિ મગધ), પશ્ચિમે અપભ્રંશ (દક્ષિણી પંજાબ અને મરૂદેશ) અને દક્ષિણે ભૂતભાષા (ઉજ્જૈન, માલવા આદિ)ના કવિ બેસે. (કાવ્યમીમાંસા પૃ. ૫૪-૫૫). આ પ્રમાણે રાજાનો કવિસમાજ ભૌગોલિક ભાષા-નિવેશનું માનચિત્ર થયું. આ બાજુ કુરૂક્ષેત્રથી પ્રયાગ સુધીનો અંતર્વેદ, પાંચાલ અને શૂરસેન. અને તે બાજુ મરૂ, અવંતી, પારિયાત્ર અને દશપુર—આ શૌરસેની અને ભૂતભાષાનાં સ્થાન હતાં.

અપભ્રંશ

૧૬ બાંધેલા બંધથી બચેલા પાણીની ધારાઓ, મળીને હવે નદીનું રૂપ ધારણ કરી રહી હતી. તેમાં દેશીની ધારાઓ પણ આવીને મળતી ગઇ. દેશી ભાષા એ બીજું કંઈ નથી, પણ બંધથી બચેલું પાણી છે અથવા જે પાણી નદી માર્ગપર ચાલી આવ્યું ને બંધાયું નહિ તે. તે પાણી પણ કોઇ કોઈ વખત ગાળીને નહેરમાંથી લેવામાં આવતું હતું. બંધનું પાણી પણ ઘસડાતું ઘસડાતું અહીં આવી મળી જતું હતું. પાણી વધવાથી નદીની ગતિ વેગથી નિમ્નાભિમુખી (નીચે નીચે જતી) ગઇ, તેનો 'અપભ્રંશ' (નીચેથી વિખરાવું) થવા લાગ્યો. હવે કિનારા અથવા નિશ્ચિત ઉંડાઇ રહી નહિ.

૧૭ રાજશેખરે સંસ્કૃત વાણીને સુણવા યોગ્ય, પ્રાકૃતને સ્વભાવમધુર, અપભ્રંશને સુભવ્ય અને ભૂતભાષાને સરસ કહેલ છે. (બાલરામાયણમાં જુઓ) આ વિશેષણો અન્વર્થક–પ્રયોજન સહિત છે, તેથી તેની સાભિપ્રાયતા વિચારવા યોગ્ય છે. તે વળી એવું પણ કહે છે કે કોઇ વાત એક ભાષામાં કહેવાથી સારી લાગે છે, કોઇ બીજીમાં, કોઇ બે ત્રણ ભાષામાં. (કાવ્યમીમાંસા પૃ. ૪૮). તેણે કાવ્યપુરૂષનું શરીર શબ્દ અને અર્થનું બનાવ્યું છે તેમાં સંસ્કૃતને મુખ, પ્રાકૃતને બાહુ–હાથ, અપભ્રંશને જંઘાસ્થલ–સાથળ, પૈશાચને પગ અને મિશ્રને ઉર કહેલ છે.

૧૮ વિક્રમની **સાતમી શતાબ્દીથી અગિયારમી સુધી** અપભ્રંશની પ્રધાનતા રહી અને પછી તે પુરાની હિન્દી–ગૂજરાતીમાં પરિણત થઈ ગઈ. તેમાં દેશીની પ્રધાનતા છે. વિભક્તિઓ ઘસાઇ ગઇ છે, ખરી ગઇ છે. એકજ વિભક્તિ હં યા આહં કંઇક કામે આવી છે, એક કારકની વિભક્તિથી બીજીનું પણ કામ ચાલવા લાગ્યું છે. વૈદિક ભાષાની અવિભક્તિક નિર્દેશની વાત પણ આમાં ભળી. વિભક્તિઓના ખરી જવાથી કેટલાક અવ્યય યા પદ, લુપ્ત–વિભક્તિક પદની આગળ રાખતા જવામાં આવ્યા, કે જે અવ્યય યા પદ વિભક્તિઓ નથી. ક્રિયાપદોનું માર્જન

થયું. હા એટલું ખરૂં કે તેણે કેવલ પ્રાકૃતના જ તદ્ભવ અને તત્સમ પદ લીધાં નથી, પરંતુ ધનવતી અપુત્રા માસી (સંસ્કૃત)માંથી પણ કેટલાય તત્સમ પદ લીધાં છે.

[તદ્ભવ પ્રયોગોના અધિક ઘસાવાથી ભાષામાં એવી અવસ્થા આવે છે કે જ્યારે શુદ્ધ તત્સમોનો પ્રયોગ કરવાની ટેવ પડી જાય છે. હિંદી કે ગૂજરાતીમાં હવે કોઈ જસ કે ગુનવંત નથી લખતું, પણ યશ અને ગુણવાન્ લખે છે. બોલવામાં પણ ગમે તે રીતે જેમકે મોહન્દાસ્ બોલવામાં આવશે; પણ લખવાંમાં આવશે મોહનદાસ.]

૧૯ સાહિત્યની પ્રાકૃત, સાહિત્યની ભાષાજ થતી ચાલી હતી. તેમાં ગતને બદલે ગય, અને ગજને બદલે પણ ગય; કાચ, કાક, કાય (શરીર), અને કાર્ય એ બધાને બદલે કાય વપરાતું હતું. આમાં ભાષાનું જે પ્રધાન લક્ષણ સાંભળવાથી અર્થબોધ છે, તેનો વ્યાઘાત થતો હતો. અપભ્રંશમાં બને પ્રકારના શબ્દો મળે છે. જેકે શૌરસેની, પૈશાચી, માગધી આદિ ભેદો થયા છતાં પણ પ્રાકૃત એકજ હતી, તેવી રીતે શૌરસેની, અપભ્રંશ, પૈશાચી–અપભ્રંશ, મહારાષ્ટ્રી અપભ્રંશ આદિ થઇને એકજ અપભ્રંશ પ્રબલ થઇ. હેમચંદ્રે જે અપભ્રંશનું વર્ણન કર્યું છે તે શૌરસેનીના આધારપર છે. માર્કન્ડેયે એક 'નાગર' અપભ્રંશની ચર્ચા કરી છે કે જેનો અર્થ નગરવાસી, ચતુર, શિક્ષિત (ગામડીયાથી વિપરીત) લોકોની ભાષા યા ગૂજરાતના નાગર બ્રાહ્મણો, યા નગર (વડનગર, વૃદ્ધનગર)ના પ્રાંતની ભાષા થઇ શકે છે. ગૂજરાતની અપભ્રંશ–પ્રધાનતાની ચર્ચા આગળ આવશે, પરંતુ તેના તે નગરનું વડનગર યા નગર નામ પ્રાચીન નથી, તેથી 'નગરની ભાષા' એ અર્થ લેતાં માર્કંડેયના વ્યાકરણની પ્રાચીનતામાં શંકા થાય છે.

૨૦ રાજશેખરે કાવ્યમીમાંસામાં કેટલાક શ્લોકો એવા આપ્યા છે કે જેમાં બતાવેલ છે કે કયા દેશનો મનુષ્ય કેવી રીતે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત બોલી શકે છે. અહીં આ પાઠશૈલીના વર્ણનની ચર્ચા કરવી ઘટે છે. આ વર્ણન રોચક પણ છે અને કેટલાક અંશે તે હજુસુધી સત્ય પણ

છે. ઉચ્ચારણની રીત એ પણ એક વિચારણીય વસ્તુ છે. તે કવિ કહે છે કે કાશીથી પૂર્વ તરફ જે મગધ આદિ દેશોના નિવાસ છે તે સંસ્કૃત ઠીક બોલે છે, પરંતુ પ્રાકૃત ભાષામાં કુંઠિત છે, બંગાળીઓની હાંસી કરતાં તેણે એક જૂનો શ્લોક ઉદ્ધૃત કર્યો છે કે જેમાં સરસ્વતી બ્રહ્માને પ્રાર્થના કરે છે કે આપને એવી વિજ્ઞાપના કરૂં છું કે મને મારો અધિકાર છોડવાની ઇચ્છા થઈ છે-કાંતો ગૌડલોક ગાથા બોલવાનું છોડી દે અને નહીં તો કોઇ બીજીજ સરસ્વતી બનાવી લ્યો. (ब्रह्मन् विज्ञापयामि त्वां स्वाधिकारजिहासया, गौडस्त्यजतु वा गाथा मन्या वास्तु सरस्वती)

૨૧. ગૌડ દેશમાં બ્રાહ્મણો ન અતિસ્પષ્ટ, ન અશ્લિષ્ટ, ન રૂક્ષ, ન અતિ કોમલ, ન મંદ અને ન અતિતાર-એવા સ્વરથી બોલે છે. ગમે તે રસ, રીતિ કે ગુણ હોય, પણ કર્ણાટ લોકો ઘમંડથી અંતમાં ટંકારા દેતાં બોલે છે. ગદ્ય, પદ્ય કે મિશ્ર કોઇપણ જાતનું કાવ્ય હોય, પણ દ્રવિડ કવિ ગાઇનેજ બોલશે. સંસ્કૃતના દ્વેષી લાટ પ્રાકૃતને લલિત મુદ્રાથી સુંદર બોલે છે. સુરાષ્ટ્ર (સોરઠ-ગુજરાત-કાઠિયાવાડ), ત્રવણ (પશ્ચિમી રાજપૂતાના. જોધપુરના રાજા બાઉકના વિ. સં ૮૯૪ ના શિલાલેખમાં પોતાના ચોથા પૂર્વપુરૂષ શિલુકે ત્રવણી અને વલ્લદેશ સુધી પોતાના રાજ્યની સીમા બાંધી હતી એમ જણાવ્યું છે. આમાં વલ્લ દેશ તે ભાટીઓનું જેસલમીર છે, અને ત્રવણી તેની દક્ષિણનો દેશ હોવો જોઇએ) આદિ, સંસ્કૃતમાં અપભ્રંશના અંશ ભેળવી એકજ રીતે બોલે છે. શારદાના પ્રસાદથી કાશ્મીરીઓ સુકવિ થાય છે પરંતુ તેનો પાઠક્રમ જોશો તો જાણે ગળાની પિચકારી છે. ઉત્તરાપથના કવિઓ બહુ સંસ્કારી છતાં પણ નાકમાંથી બોલે છે. પાંચાલ દેશ વાળાના પાઠ તો કાનોમાં મધ વરસાવે છે તેનું તો બોલવું જ શું ? (मार्गानुगेन निनदेन निधिर्गुणानां, संपूर्णवर्णरचनो यतिभिर्विभक्तः, पांचालमंडलभुवाः सुमनः कवीनां, श्रोत्रे मधु क्षरति किंचन काव्यपाठः ॥)

૨૨ જૂની અપભ્રંશ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાથે મળતી છે, અને પાછળની અપભ્રંશ તે જૂની હિંદી–જૂની ગુજરાતીને મળતી છે. ઉપર બતાવી ગયા છીએ તે પ્રમાણે શૌરસેની અને ભૂતભાષાની ભૂમિ જ અપભ્રંશની ભૂમિ થઈ અને તેજ જૂની હિંદી–જુની ગૂજરાતીની ભૂમિ છે. અંતર્વેદ, વ્રજ, દક્ષિણી પંજાબ, ટક્ક, ભાદાનક, મરૂ, ત્રવણ, રાજપૂતાના, અવંતી, પરિયાત્ર, દશપુર અને સુરાષ્ટ્ર–અહીંની જે ભાષા તે એકજ મુખ્ય અપભ્રંશ હતી–જેવી રીતે પહેલાં દેશભેદ થતાં પણ એકજ પ્રાકૃત હતી. હમણાં અપભ્રંશના સાહિત્યનાં અધિક ઉદાહરણ મળ્યાં નથી, તેમ તે ભાષાના વ્યાકરણ આદિપર હજુ પૂરૂં ધ્યાન આપવામાં આવ્યું નથી.

૨૩ અપભ્રંશ ક્યાં સમાપ્ત થાય છે અને જૂની હિંદી–જૂની ગૂજરાતીનો ક્યાંથી આરંભ થાય છે તેનો નિર્ણય કરવો કઠણ છે પરંતુ તે રોચક અને અતિ મહત્ત્વનો છે. આ બે ભાષાઓના સમય અને દેશના સંબંધે કંઇ સ્પષ્ટ લીટી દોરી શકાતી નથી. કેટલાંક ઉદાહરણ એવાં છે કે જેને અપભ્રંશ પણ કહી શકાય અને જૂની હિંદી–જૂની ગૂજરાતી પણ કહી શકાય. સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં તે લખાઈ વે કારણે અપભ્રંશ અને જૂની હિંદી–જૂની ગૂજરાતીની લેખશૈલીની રક્ષા થઈ–નહિતો મુખસુખાર્થ લેખનશૈલીમાં બદલતી બદલતી એવી થઈ જાત કે તેને પ્રાચીન સમજવી અશક્ય થાત. તે પ્રાચીનશૈલીને હિંદી કે ગૂજરાતી ઉચ્ચારણાનુસારિણી શૈલીપર લખવામાં આવે (કે જે રીતે તે અવશ્ય બોલાતી હોય) તો અપભ્રંશ કવિતા કેવલ જૂની હિંદી કે જૂની ગુજરાતી થઈ જાય છે અને દુર્બોધ રહેતી નથી. આ પરથી એમ કહી શકાય નહિ કે જૂની હિંદી કે જૂની ગૂજરાતીનો કાલ ઘણો પાછળ હઠાડી શકાય. ઉપમાવાચક 'જિમિ' યા 'જિમ'–જિમ, જ્યમ, તેને આવી જૂની કવિતામાં 'જિમ્વૈં' લખેલો મળી આવે છે. તેના ઉચ્ચારણમાં પ્રથમ સ્વર સંયુક્તાક્ષરની આગળ હોવાથી ગુરૂ થઈ શકતો નથી (જિમ્મલ), કારણ કે જે છંદમાં તે આવ્યો છે તેનો ભંગ થાય

છે. આથી તેને ભલે 'જિમ્વૈં' લખ્યો હોય, પણ તેનો ઉચ્ચાર 'જિંવ' થતો કે જે 'જિમ'જ છે. સંસ્કૃત 'ઉત્પદ્યતે'નું પ્રાકૃતરૂપ 'ઉપ્પજ્જઈ' છે કે જે ઘસાતાં 'ઉપ્પજઇ'ના રૂપમાં પરિણમે છે. હવે આ 'ઉપ્પજઈ'ને અપભ્રંશ માનવો કે જૂની હિંદી–જૂની ગૂજરાતી માનવો? 'જઇ'ને તેના ઉચ્ચાર અનુસાર લખવાથી 'ઉપજૈ' થાય છે (સંયુક્ત પ કારને કારણે ઉની માત્રાની ગુરૂતા માનતાં ઊપજૈ ખરી રીતે થાય) કે જેને હમણાં હીંદી તરીકે પીછાનીએ છીએ અને ગૂજરાતીમાં 'ઉપજે' એ રૂપ સ્વીકારીએ છીએ; અને આ રૂપ 'ઉપ-જ્જઈ, ઉપજઇ, ઉપજે' ઊપજૈ, એમ કેટલી શતાબ્દીઓ સુધી ચાલુ રહ્યું છે.

૨૪ આ પુસ્તકોના લખનારા સંસ્કૃતના પંડિતો યા જૈન સાધુ હતા. સંસ્કૃત શબ્દોને તો તેમણે શુદ્ધિથી લખ્યા, તેમ પ્રાકૃતને પણ લખ્યા, પરંતુ આ કવિતાઓની લેખશૈલીપર ધ્યાન આપ્યું નહિ. કોઇ વખત જૂનું રૂપ રાખવા દીધું, તો કોઇ વખત વ્યવહારમાં પરિચિત થયેલું નવું રૂપ મૂકી દીધું. આ આગળના પાઠાંતરોથી જાણવામાં આવશે.

૨૫ આવી કવિતાને માટે જૂની હિંદી–જૂની ગૂજરાતી એ શબ્દ જાણીબુજીને વાપર્યો છે. જૂની ગૂજરાતી, જૂની રાજસ્થાની, જૂની પશ્ચિમી રાજસ્થાની આદિ નામ કૃત્રિમ છે અને વર્ત્તમાન ભેદને પાછળ વધારે ધકેલી બનાવવામાં આવ્યાં છે. ભેદબુદ્ધિ દૃઢ કરવા સિવાય આનું ફલ પણ નથી. કવિતાની ભાષા પ્રાયઃ સર્વ જગ્યાએ એકજ જેવી હતી. જેવી રીતે નાનકથી લઈને દક્ષિણના હરિદાસો સુધીની ભાષા 'વ્રજભાષા' કહેવાતી હતી, તેવીજ રીતે અપભ્રંશને જૂની હિન્દી–જૂની ગૂજરાતી કહેવી અનુચિત નથી, ભલે પછી કવિના દેશ-કાલ અનુસાર તેમાં કોઇ રચના પ્રાદેશિક હો.

૨૬ પછીના સમયમાં હિંદી કવિ સંત લોકવિનોદને માટે એક અર્ધું-પદ ગૂજરાતી યા પંજાબીમાં લખી પોતાની વાણિઓ ભાખામાં લખતા હતા–જેવી રીતે કંઇક શૌરસેની, પૈશાચીની છાંટ દઈ કવિતા મહારાષ્ટ્રી

પ્રાકૃતમાં જ થતી હતી. મીરાંબાઈનાં પદ જૂની હીંદી કે ગૂજરાતી કે મારવાડી કહેવાય? કવિની પ્રાદેશિકતા આવ્યા. છતાં સાધારણ ભાષા 'ભાખા.' કહેવાતી હતી. જેવી રીતે અપભ્રંશમાં ક્યાંક ક્યાંક સંસ્કૃતનો પુટ છે, તેવી રીતે તુલસીદાસજી રામાયણને પૂરવી ભાષામાં લખતાં લખતાં સંસ્કૃતમાં ચાલી ગયા છે (જેવી રીતે-કવિહિં અગમ જિમિ બ્રહ્મસુખ અહમમ-મલિન-જનેષુ, રન છતિ રિપુદલ મધ્યગત. પશ્યામિ રામમનામયં ઇત્યાદિ) નાં છાપખાનાં, પ્રાંતિય અભિમાન, મુસલમાનોના ફારસી અક્ષરોનો આગ્રહ અને નવા પ્રાંતિક ઉદ્‌બોધન ન હોતતો હિંદી ભાષા અનાયાસે દેશભાષા બની જાત. અધિક છાપવા છપાવવા લખ-વાનું ચાલ્યું ને ઝગડાઓ થયા તેથી આ ગતિ અટકી.

૨૭ આજકાલ લોકો પૃથ્વીરાજરાસાની ભાષાને હિંદીનું પ્રાચીનતમ રૂપ માને છે; પણ કહેવું જોઇએ કે અપભ્રંશની કવિતાઓને જૂની હિંદી-જૂની ગૂજરાતી કહી શકાય તો તે રાસાની ભાષાને રાજસ્થાની યા 'મેવાડી-ગૂજરાતી-મારવાડી-ચારણી-ભાટી' કહેવી ઘટે, હિંદી નહિ. વ્રજભાષા પણ હિંદી નથી અને તુલસીદાસજીની મધુર ઉક્તિઓ પણ હિંદી નથી.

૨૮. આ પુરાણી ભાષા અહીં કહીં વિખરેલી મળે છે-કોઈ મુક્ત શૃંગારરસની કવિતા, કોઈ વીરતાની પ્રશંસા, કોઇ ઐતિહાસિક વાત, કોઇ નીતિના ઉપદેશ, કોઈ લોકોક્તિ અને તે પણ વ્યાકરણના ઉદા-હરણોમાં યા કથાપ્રસંગમાં ઉદ્ધૃત કરેલી; આવું ભાષાસાહિત્ય ઘણું હતું એમ જણાય છે. આમાં મહાભારત અને રામાયણની સંપૂર્ણ યા તેના આશ્રયપર બનેલી નાની નાની કથાઓ હતી. બ્રહ્મ અને મુંજ નામના કવિઓ મળી આવે છે. જેવી રીતે પ્રાકૃતનાં જૂનાં રૂપ પણ શૃંગારની ચટકદાર મુક્તક ગાથાઓમાં (સાતવાહનની સપ્તશતી), યા જૈન ગ્રંથોમાં છે, તેવી રીતે જૂની હિંદી-જૂની ગૂજરાતીના નમુના પણ શૃંગાર વા વીરરસના અથવા કથાઓમાં ચુંટાયેલા યાતો જૈન ધાર્મિક રચનાઓમાં મળી આવે છે. હેમચંદ્રજીને મોટી શાબાશી એ દેવાની છે કે તેમણે પ્રાકૃત

ઉદાહરણોમાં તો પદ યા વાક્યોના કટકાઓ જ આપ્યા, પરંતુ આવી કવિતાઓનાં તો પૂરા છંદ ઉદ્ધૃત કર્યાં. આનું કારણ એવું જણાય છે કે જે પંડિતોને માટે તેમણે વ્યાકરણ બનાવ્યું તેઓ સાધારણ મનુષ્યોની 'ભાખા' કવિતાને સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત કાવ્યને જેવી રીતે કંઠસ્થ કરતા હતા તેવી રીતે કરતા નહિ હતા.

૨૯ આવી કવિતાનો રાજા જેમ સંસ્કૃતમાં શ્લોક અને પ્રાકૃતમાં ગાથા તેમ દોહા છે. સોરઠા, છપ્પય, ગીત આદિ બીજા છંદ પણ છે, પરંતુ અહીં દોહા ને ત્યાં ગાથા એમ પુરાણી હિંદી-ગૂજરાતી અને પ્રાકૃતના ભેદ છે. 'દોહા'નું નામ કોઇ સંસ્કૃતાભિમાનીઓએ 'દોધક' બનાવ્યું છે, કિન્તુ શાબ્દિક સમાનતાને મૂકી દઇએ તો તેમાં કંઇ સાર લાગતો નથી અને સંસ્કૃતમાં દોધક નામનો છંદ જૂદો હોવાથી આમાં ગોટાળો થાય છે. દોહા પદની નિરુક્તિ બે એ સંખ્યા પરથી છે, જેમ ચોપાઇ અને છપ્પયની ચાર અને છ સંખ્યા છે તેમ.—દો+પદ, દો+પથ, યા દો+ગાથા. પ્રબંધચિંતામણિમાં એક સ્થલે પ્રાકૃતનો 'દોધક' પણ આપ્યો છે. તે દોહા છંદમાં જ છે. (પૃ. ૫૬, ૧૫૭).પુર્વાર્ધ સપાદલક્ષ (અજમેર —સાંભર) ના રાજાએ સમસ્યાના રૂપમાંમોકલ્યું હતું અને ઉત્તરાર્ધની પૂર્તિ હેમચંદ્રે કરી હતી. (પૃ. ૧૫૭ પ્ર.ચિં 'પહલી તાવ ન અનુહરઇ, ગોરી મુહ કમલસ્સ, અદિટ્ઠિ પુનિ ઉન્નમઇ, પડિપયલી ચંદસ્સ.) પ્રબંધ ચિંતામણિમાં જ એક સ્થળે બે ચારણોને 'દોહાવિદ્યયા સ્પર્ધમાનૌ' અર્થાત્ દોહા વિદ્યાથી હોડાહોડ કરતા જણાવ્યા છે. તેમની કવિતાઓમાં એક દોહા છે, એક સોરઠા, કિંતુ રચના 'દોહા વિદ્યા' એ નામથી જણાવી છે એ ખાસ ધ્યાન દેવા જેવું છે.

૩૦ જૂની હિંદી કે જૂની ગૂજરાતીનું ગદ્ય ઘણું ઓછું લખેલું મળે છે. પદ્ય બે રીતે થએલું છે-મુખથી તેમજ લેખથી. બંને રીતની રક્ષામાં-લેખકને હસ્તસુખથી અને વક્તાને મુખસુખથી એટલું પરિવર્તન થઇ ગયું છે કે મૂલ શૈલીની વિરૂપતા થઇ ગઇ છે. લખનારાઓ પ્રચલિત ભાષાના ગ્રંથો યા લોકપ્રિય કાવ્યોમાં 'માખીની માખી' એમ

લખતા નથી. પોતે જાણતા ન હોય છતાં નવાં રૂપો લખી મારે છે. 'તઇસિઇ' 'જુગુતિ' 'કાલસુભાઉ' 'અઉરુ' તે બદલે 'તૈસેહિ' 'યુક્તિ' 'કાલસ્વભાવ' 'ઔરો' એમ કરી નાંખ્યું છે. જે કવિતા મુખની કાને, મુખથી કાને ચાલી આવે છે તેમાં તો ઘણોજ ફેરફાર થઇ જાય છે. હેમચંદ્રના પ્રાકૃત વ્યાકરણના ૮મા અધ્યાયનાં ઉદાહરણોમાં એક 'અપભ્રંશ' યા જૂની હિંદી–ગૂજરાતીનો દોહો લઇએ. અપભ્રંશ અને જૂની હિંદી કે જૂની ગૂજરાતી વચ્ચે સીમારેખા ઘણી અસ્પષ્ટ છે, અને કહેવામાં આવશે તેમ જૂની હિંદી–જૂની ગૂજરાતીનો સમય ઘણો પૂર્વનો જણાશે.

૩૧. આ દોહો એ છે કે:—

વાયસુ ઉડ્ડાવન્તિઅએ, પિઉ દિટ્ઠુઉ સહસત્તિ;
અધ્ધા વલયા મહિહિ ગય, અધ્ધા ફુટ્ટ તડત્તિ.

(વિયોગીની કાગડાને ઉડાવવા લાગી કે મારો પિયુ આવે છે તો ઉડી જા. એટલામાં તેણીએ અચાનક પિયુને દીઠો. કાંતો તેણી વિયોગમાં એટલી દુબળી હતી કે હાથ લંબાવતાં જ અરધી ચુડીઓ જમીનપર પડી, અને કાંતો પ્રિય દર્શનના હર્ષથી એટલી વધી ગઇ કે બાકીની ચૂડીઓ તડ તડ ફુટી ગઈ.]

૩૨. ચારણોના મુખેથી કેલીટગે પેઢીઓ સુધી બોલતાં બોલતાં રાજપૂતાનામાં આ દોહાનું હાલ સાફ કરેલું રૂપ એ પ્રચલિત છે કે:—

કાગ ઉડાવણ જાંવતી, પિય દીઠો સહસત્તિ;
આધી ચૂડી કાગગલ, આધી ટૂટ તડિત્તિ.

આમાં નિશાન ઠીક લાગી ગયું, ચૂડીઓ જમીનપર ન પડતાં કાગડાના ગળામાં પહોંચી ગઈ, અને ચૂડી તૂટવાનું અપશુકન મટી ગયું.

૩૩. એજ વ્યાકરણમાંથી એક દોહો બીજો લઇએ:—

પુત્તેં જાએં કવણુ ગુણુ, અવગુણુ કવણુ મુએણ;
જા બપ્પીકી ભુંહડી, ચમ્પિજ્જઇ અવરેણ.

(એ પુત્રના જન્મથી શું લાભ અને મરી જવાથી શું ખોટ કે જેના રહેવાથી બાપની ધરતીપર બીજો અધિકાર કરી લે.

૩૪. આ દોહાનું પરિવર્તન થતાં થતાં એવું રૂપ થઇ ગયું કેઃ—

ખેટા જાયાં કવણ ગુણ, અવગુણ કવણ ધિયેણ;
જો ઊભાં ધર આપણી, ગંજીજે અવરેણ.

આમાં ધિયેણ એટલે ધી–પુત્રીથી; ઊભાં=ઉભાં ઉભાં, ધર=પૃથ્વી, ધરા. ગંજીજે=ગંજન કરવામાં આવે, જીતવામાં આવે. આ પણ ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે કે મૂલ દોહામાં 'મુએલા પુત્રથી શું અવગુણ?' એમ કહેવામાં આવ્યું છે, પરંતુ પાછળથી સ્ત્રી જાતિની પ્રત્યે અપમાન બુદ્ધિ વધી જવાથી અને તેને ઉત્તરાધિકાર ન હોવાથી 'ધી (=પુત્રી, સંસ્કૃત દુહિતૃ. પંજાબી ધી)થી શું અવગુણ?' એમ થઇ ગયું છે. અસ્તુ. આવી દશામાં જે પુરાણી કવિતા યા ગદ્ય, સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતનાં વ્યાકરણ અને છંદ આદિના ગ્રંથોમાં બચી ગયેલ છે તે પુરાણા વર્ણ-વિન્યાસની રક્ષા સાથે તે સમયની ભાષાનું વાસ્તવરૂપ બતાવે છે.

પ્રકરણ બીજું.

પ્રાકૃત પ્રત્યે જૈનોની રૂચિ અને અપભ્રંશની વિશેષતાઓ.

---

૩૫ શ્રીયુત હીરાલાલ જૈન મનોરમા (ભાગ ૧–૪)માં 'જૈન સાહિત્યમેં હિન્દીકી જડ' એ નામના લેખના પ્રથમ ભાગમાં જણાવે છે કેઃ—

"સંસ્કૃત ભાષા સ્વયં, સનાતનાગત પ્રાકૃતભાષાને શોધી બનાવવામાં આવી છે અને તે પ્રાકૃત ભાષાનો સ્વતંત્ર પ્રવાહ પછી પ્રાકૃત સાહિત્યમાં પ્રકટ થયો છે. 'સંસ્કૃત'નો તેના પર કંઇ પ્રભાવ અવશ્ય પડયો પરંતુ તેથી તે મૂલતઃ સંસ્કૃતોપપન્ન કહી શકાતી નથી. આ સ્વતંત્ર પ્રાકૃત–પ્રવાહ આગળ જતાં હજારો વર્ષ આજકાલની પ્રચલિત ભાષાઓમાં વ્યક્ત થયો છે. તે માટે આ ભાષાઓનો સાચો ઇતિહાસ અને સાચું વિજ્ઞાન જાણવા માટે આપણે પ્રાચીન પ્રાકૃત ભાષાઓ અને વિશેષતઃ નિકટવર્તી ભૂતકાલની 'પ્રાકૃતો'નું પરિશીલન કરવું જોઇએ.

પાણિનિના સમયમાં સંસ્કૃત ભાષાનો કંઇ એવો પ્રભાવ બ્રાહ્મણ વિદ્વાનો પર જામ્યો કે તેઓએ સમયાનુસાર પ્રચલિત ભાષાઓની કંઇ પણ પરવા ન કરી. તેમણે તેને સાહિત્યનું રૂપ આપવાનો કંઇ પણ પ્રયત્ન કર્યો નહિ. હજારો વર્ષો સુધી તેઓ બરાબર કેવળ સંસ્કૃતનું જ પઠન પાઠન અને સાહિત્ય–વર્દ્ધન કરતા રહી તેમાં દત્તચિત્ત રહ્યા. તેઓને પ્રાકૃતભાષાઓ પર કંઇક ઘૃણા જેવું થઇ ગયું. આ પ્રવૃત્તિ કેટલાક પંડિતોમાં આજસુધી વિદ્યમાન છે, અને શાસ્ત્રાર્થ આદિમાં તેઓ કહેવા લાગે છે કે '**भाषारंडायाः किं प्रयोजनम्.**' આવી અવસ્થામાં જો કેવલ બ્રાહ્મણ સમાજનાજ શિરે અત્યાર સુધી દેશની સાહિત્યરક્ષાનો ભાર રહેત–જેવી રીતે આજથી કંઈ અઢી હજાર વર્ષ પૂર્વે સુધી રહ્યા હતો–તો આપણને અવસ્ય દેશની આધુનિક ભાષાઓના ઉદ્‌ગમસ્થાન [ઉત્પત્તિ સ્થાન) નો કંઇ પત્તો લાગત નહિ[1], પરંતુ આજથી લગભગ અઢી હજાર વર્ષ પૂર્વે બે અન્ય (બ્રાહ્મણેતર) સમાજોએ દેશની સાહિત્ય રચનામાં ભાગ લેવાનો પ્રારંભ કર્યો–જેથી પ્રાકૃત ભાષાની રક્ષા થઇ શકી. વિક્રમની પૂર્વે ચોથી પાંચમી શતાબ્દિમાં પૂર્વભારતમાં પ્રચલિત ભાષાનું જ્ઞાન આપણને બૌધ્ધોનાં 'પાલી' ગ્રંથોથી થાય છે. પરંતુ આ સાહિત્ય પણ આપણને અધિક આગળના વખત માટે મદદાયક નથી થતું, કારણ કે એક તો બૌદ્ધ સાહિત્યની 'પાલી' ભાષા પણ સ્થિર રૂપ થઇ ગઈ હતી, અને બીજું બૌદ્ધ ધર્મનું આધિપત્ય પણ લગભગ એક હજાર વર્ષના મહત્ત્વપૂર્ણ ઇતિહાસની પછી તેની જન્મભૂમિ ભારતમાંથી ચાલી ગયું.

૩૯. વિક્રમની પૂર્વે પાંચમી શતાબ્દિથી આજ સુધી મુખ્ય મુખ્ય ભારતીય ભાષાઓને સાહિત્ય દ્વારા જીવિત રાખવાનું શ્રેય જૈન આચાર્યોને છે. તેઓએજ પ્રાકૃત ભાષાઓને પોતાના ધર્મપ્રચારનું વાહન બનાવી તેને સાહિત્યનું રૂપ આપ્યું. આખું બ્રાહ્મણ સાહિત્ય જોઇ લઇએ. તેમાં

---

1 ડાક્ટર જેકોબીએ યોગ્ય કહ્યું છે કે 'Had it not been for the Jains, we would never have known what Prakrit Literature was.'—જૈનો વગર આપણે પ્રાકૃત સાહિત્ય શું હતું તે કદી પણ જાણી શકયા ન હોત.

રાજશેખર (કે જેનો ઉલ્લેખ પૃ. ૫. ઉપર કરવામાં આવ્યો છે) જેવા ગણ્યા ગાંઠયા ઉદાહરણ એવા કવિઓનાં મળશે કે જેઓએ પ્રાકૃતભાષાની પ્રત્યે કંઇ સાચી સહાનુભૂતિ પ્રકટ કરી હોય અને તેને અપનાવી હોય. બાકીના સર્વ તરફથી તેને તે 'भाषारंडायाः किं प्रयोजनम्' નો શુભાશીર્વાદ મળ્યો છે. અલબત નાટક ગ્રંથોમાં અવશ્ય કંઈ પ્રાકૃતનાં વાક્ય મળે છે. ભાસ, શૂદ્રક, કાલિદાસ, ભવભૂતિ આદિ સર્વ મહાકવિઓએ પોતાનાં નાટક કાવ્યોમાં થોડી ઘણી પ્રાકૃતની રચના કરી છે પરંતુ સ્વ. પં૦ ચંદ્રધર શર્મા ગુલેરીએ કહ્યું છે કે તે વિશેષે કરી 'કેવલ પંડિતાઇ યા નકલી યા કૃત્રિમ પ્રાકૃત છે કે જે સંસ્કૃતમાં મુસદ્દો બનાવી પ્રાકૃત વ્યાકરણના નિયમોથી 'ત'ની જગ્યાએ 'ય' અને 'ક્ષ'ની જગ્યાએ 'ખ' મૂકી સંચા પર રાખી બનાવી દીધેલી છે. તે સંસ્કૃત રૂઢિ પ્રયોગના નિયમાનુસાર કરેલું રૂપાંતર છે, પ્રાકૃત ભાષા નથી' (નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા ભાગ ૧ અંક ૨ પૃષ્ઠ ૮). આવી રચના નાટકોને સર્વથા અસ્વાભાવિક બને તેમાંથી બચાવવા માટે કરેલી છે. આ કારણે તેનાથી કોઇ પણ સમયની પ્રચલિત ભાષાનો યથાર્થ બોધ નથી થતો. કેવલ જૈન સાહિત્યજ ભિન્ન ભિન્ન કાલની પ્રાકૃત ભાષાઓને સ્પષ્ટરૂપે વ્યક્ત કરે છે.

૩૭. જૈન આચાર્યોની પ્રાકૃત ભાષાઓ પ્રત્યે કેવી ભક્તિ રહી છે, તેમાં તેમનો કેટલો ઉત્સાહ છે, અને કયા અભિપ્રાય-ઉદ્દેશથી તેઓએ આ ભાષાઓને પોતાના ઉત્સાહનું અવલંબન બનાવી એ એક પ્રાચીન કથાથી સારી રીતે પ્રકટ થઇ જશે. વિક્રમાદિત્યના સિદ્ધસેન નામના એક મહા તર્કવાદી બ્રાહ્મણ વિદ્વાન્ થયા છે. તેમણે એવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે જે કોઇ મને શાસ્ત્રાર્થમાં પરાસ્ત કરશે તેનો હું શિષ્ય થવાનું સ્વીકારીશ. એકવાર ભૃગુકચ્છપુર (ભરૂચ)માં તેનો એક 'વૃદ્ધવાદિ' નામના જૈન ગુરૂ સાથે ભેટો થયો અને તે તેની સાથે શાસ્ત્રાર્થમાં પરાજિત થઇ ગયો. પોતાની પૂર્વપ્રતિજ્ઞાનુસાર સિદ્ધસેનને તેના શિષ્ય થવું પડયું. તેને જૈન સિદ્ધાન્તના અધ્યયનનો આરંભ કરી દીધો, પરંતુ જૈન સિદ્ધાન્ત પ્રાકૃત ભાષામાં હતાં અને તેને પોતે બ્રાહ્મણ હોવાથી પ્રાકૃતપર

કંઈક ઘૃણા હતી. આથી તે ગર્વમાં આવી બોલી ઉઠયો કે હું આ સમસ્ત સિદ્ધાન્તને આ ગ્રામ્ય ભાષામાંથી સંસ્કૃતબદ્ધ કરીશ. વૃદ્ધવાદિ ગુરૂને પ્રાકૃતની આવી નિન્દા અસહ્ય હતી. તેમણે કહ્યું: "બાલ, સ્ત્રી, મન્દ, મૂર્ખ આદિ સર્વે ચરિત્રના આકાંક્ષીઓના ઉપકારાર્થે તત્ત્વજ્ઞોએ સિદ્ધાન્તને પ્રાકૃતમાં રાખ્યા છે:—

बालस्त्रीमन्दमूर्खाणां नृणां चारित्रकांक्षिणां।
अनुग्रहार्थं तत्त्वज्ञैः सिद्धान्तः प्राकृतः कृतः ॥

તમે પ્રાકૃતની નિન્દા કરી ઘોર પાપ કર્યું." પછી તેમણે આ આ પાપને માટે [2]સિદ્ધસેન દિવાકરને બાર વર્ષ સુધી મૌન રહી પરિભ્રમણ કરવાનું 'પારાંચિક' નામનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપ્યું. આથી વિદિત થાય છે કે જૈન આચાર્ય પ્રાકૃતને કેટલું ઉંચું સ્થાન આપતા હતા. વિશેષ અગાઉ પૃ. ૫ થી ૮ ઉપર કહેવાયું છે)

૩૮ વિક્રમ સંવત્ થી ત્રણ ચાર સૈકા પહેલાં, પૂર્વ અને ઉત્તર ભારતમાં પ્રચલિત[3] માગધી અને અર્ધ-માગધી ભાષાઓના જ્ઞાનને માટે

---

૨ સિદ્ધસેન દિવાકર અન્ય કોઈ નહિ પણ વિક્રમાદિત્યની સભાનાં નવરત્નો પૈકી 'ક્ષપણક' હતા. એવું ડા. સતીશચન્દ્ર વિદ્યાભૂષણનું અનુમાન છે જુઓ તેનો ગ્રંથ નામે Midaeval School of Indian Logic. જૈન કથાઓમાં એ પ્રસિદ્ધ છે કે તેણે મજકુર પ્રાયશ્ચિત્ત પૂરૂં કરતી વખતે પરિભ્રમણ કરતાં કરતાં દિવાકરજી ઉજ્જૈન આવી પહોંચ્યા ને ત્યાં 'મહાકાલ'ના મંદિરમાં એક અતિશય બતાવી તેમણે વિક્રમાદિત્ય રાજાને જૈન બનાવ્યો.

૩ આ ભાષાઓ સંબંધે વાંચો વિચારો પંડિત બહેચરદાસજીના લેખ (૧) ગૂજરાતી ભાષા (આનંદ કાવ્ય મહોદધિ મૌક્તિક ૫ ની પ્રસ્તાવના) (૨) જૈન આગમ સાહિત્યની મૂળ ભાષા કઇ-અથવા અર્ધ માગધી એટલે શું (જૈન સાહિત્યસંશોધક ભાગ ૧ અંક ૧) (૩) પ્રાકૃત ભાષા અને સાહિત્ય (આર્યવિદ્યા વ્યાખ્યાનમાળા પૃ. ૧૯૫ થી ૨૩૧) (૪) અર્ધ માગધી ભાષા (પુરાતત્ત્વ પુ. ૩ અંક ૪ પૃ. ૩૪૬ થી ૩૬૬) (૫) તેમનું પ્રાકૃત ભાષાઓનું વ્યાકરણ [પ્ર૦ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ] તથા [૬] મુનિ શ્રી કલ્યાણવિજયજીના લેખ નામે માગધી ભાષા [જૈનયુગ પુ. ૧ અંક ૧ અને ૨]

આપણે જૈન શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયનાં સૂત્ર ગ્રંથોનું અવલોકન કરવું જોઇએ. આ ગ્રંથો વિક્રમની પાંચમી શતાબ્દિમાં દેવર્દ્ધિ ગણિ ક્ષમાશ્રમણના પ્રમુખપદે સૌરાષ્ટ્ર-વલ્લભીપુરમાં મળેલી જૈન પરિષદ્‌માં લિપિબદ્ધ કરવામાં આવ્યા હતા. આ કારણે તેની ભાષા કંઇક વિકૃત થઇ છે તોપણ તે વિક્રમપૂર્વની કેટલીક શતાબ્દિઓની ભાષા સમજવામાં ઘણી સહાયક થઇ શકે છે. આ કાલની ભાષાનું રૂપ બૌદ્ધોના 'પાલી' ગ્રંથો અને અશોકની ધર્મલિપિઓથી પણ થોડું ઘણું જ્ઞાત થાય છે. આથી અગાઉ વિક્રમ સંવત્‌ના પ્રારંભથી સાતમી આઠમી શતાબ્દિ સુધીની ભાષાઓના જ્ઞાન માટે આપણે દિગમ્બર અને શ્વેતામ્બર આચાર્યોના રચેલા શૌરસેની, મહારાષ્ટ્રી અને મિશ્રિત પ્રાકૃતના અનેક ગ્રંથોને જોવા ઘટે. આ સર્વગ્રંથ ગાથાબદ્ધ છે અને તેનો વિષય ધાર્મિક છે. દિગમ્બર જૈનોનાં કુન્દકુન્દાચાર્ય સ્વામી કાર્ત્તિકેય વધકેર આદિ કવિઓના ઘણાક ગ્રંથ તેમજ શ્વેતામ્બરાચાર્ય વિમલસૂરિનું પઉમચરિયમ્ હરિભદ્રસૂરિની સમરાઇચ્ચ કહા, દાક્ષિણ્યાંકસૂરિની કુવલયમાલા રચ્યાં સં. ૮૩૫ આદિ ગ્રંથ આ કાલની ભાષાના વિજ્ઞાનને માટે અત્યન્ત ઉપયોગી છે. નવમીથી સોલમી શતાબ્દિ સુધી જૈન આચાર્યો દ્વારા રચેલા સેંકડો ગ્રંથ એવા છે કે જે દેશની આધુનિક ભાષાઓ—હિન્દી, ગૂજરાતી, મારવાડી, મરાઠી આદિના ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાન માટે ઘણા ઉપયોગી છે એટલુંજ નહિ પરન્તુ બહુ આવશ્યક છે. આ અધિકાંશે કથાવિષયક હોવાથી સર્વને માટે રૂચિકર થઇ શકે તેમ છે, અને તેનાથી દેશની તાત્કાલિક ઘણી ઐતિહાસિક સામગ્રી પણ એકઠી કરી શકાય તેમ છે. અપભ્રંશ શબ્દ ઘણો ભ્રમોત્પાદક છે. તેથી જે 'અપભ્રંશ'થી અહીં તાત્પર્ય છે તેને સ્પષ્ટ કરી દેવો આવશ્યક પ્રતીત થાય છે, 'અપભ્રંશ'નો શબ્દાર્થ વિકૃત ભ્રષ્ટ અથવા બગડેલી થાય છે. આ શબ્દ ઘણા કાલથી એક ખાસ 'પ્રાકૃત' ભાષાનો બોધક થએલો છે. વરરૂચિ 'પ્રાકૃત–પ્રકાશ' નામના વ્યાકરણમાં તો 'અપભ્રંશ' ભાષાનો ઉલ્લેખ આવ્યો નથી પરંતુ આજથી લગભગ બે હજાર વર્ષ પૂર્વના એક પ્રાકૃત વ્યાકરણના કર્ત્તા જૈનાચાર્ય 'ચંડ' આ

ભાષાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને તેનું વિશેષ લક્ષણ કેવલ એક સૂત્રમાં આપ્યું છે. (જુઓ ડા. આર. હોર્નલ સંશોધિત કલકત્તા ૧૮૮૦ વાળી પ્રાકૃત લક્ષણની આવૃત્તિમાં પ્રસ્તાવના તથા મૂળ–**न लोपोऽपभ्रंशेऽधो रेफस्य** ૩–૩૨૦ પરંતુ ડા. ગુણે ચંડનો કાલ ઈ. સ. છઠ્ઠા સૈકા પછીનો આપે છે.) કિન્તુ આ અપભ્રંશ અને નવમી દશમી શતાબ્દિની અપભ્રં-શમાં બહુ અંતર છે. ડૉ. હૉર્નલનું અનુમાન છે કે 'ચંડના સમયની 'અપભ્રંશ'ના ઉદાહરણ રૂપે આપણે અશોકની જે પ્રશસ્તિઓ શાહબાજગઢી અને 'મન્સહરા'ની શિલાઓ પર ખોદેલી મળે છે અને જેની ભાષાને સર કનિંગહામે ઉત્તરી-ભાષા (northern dialect) કહી છે તે પ્રશસ્તિઓને ગણી શકાય તેમ છે. આ ભાષા થોડી ઘણી માગધી-નાજ જેવી છે. વિશેષ ભેદ કેવલ એટલોજ હતો કે માગધીમાં 'ર' ને સ્થાને 'લ' આદેશ થતો હતો પરંતુ અપભ્રંશમાં 'ર' જ રહેતો હતો. પરન્તુ નવમી શતાબ્દિના પછીની અપભ્રંશ પ્રાકૃતમાં કેટલીક એવી વિશેષતાઓ છે કે જે તેથી પૂર્વની પ્રાકૃત ભાષાઓમાં જણાતી નથી.'

૩૯. આ વિશેષતાઓ મુખ્યપણે ચાર છે.

(૧) કારક અને ક્રિયા વિભક્તિઓની ઘણી ખરી મન્દતા. ક્રિયા-પદોમાં રૂપ બનાવવામાં પ્રત્યયો લગાડવાની મંદતા. ભાષા લગભગ પ્રત્યય વગરની વલણ પકડતી જાય છે.

(૨) ઘણા એવા દેશી શબ્દો અને રૂઢ શબ્દોનો પ્રયોગ કે જેના સમાન-રૂપ શબ્દો સંસ્કૃતમાં મળતા નથી.

(૩) ઘણા નવા છંદો ઉદ્ભવે છે. બીજી પ્રાકૃતમાં આર્યા–ગાથા કે શિષ્ટ સંસ્કૃત છંદો સિવાયના અન્ય છંદો સામાન્ય રીતે દેખાતા નથી પણ અપભ્રંશમાં અસંખ્ય નવા છંદો વપરાયા અને તે અક્ષરમેળ છંદો વપરાયા–માત્રામેળ છંદો કે જે વૈદિક કવિતામાં જોવામાં આવે છે તે નહિ. આ અસંખ્ય નવા છંદોનાં લક્ષણો તથા ઉદાહરણો 'પ્રાકૃત–પિંગલમાં મળી આવે છે.

(૪) પ્રાસબંધ છંદનો પ્રાદુર્ભાવ. તેવા પ્રાસાનુબંધ છંદ પહેલી વખતજ અપભ્રંશમાં મળી આવે છે.[૪]

આમાંની પહેલી અને બીજી વિશેષતાઓ તો કેટલેક અંશે તેનાથી પૂર્વની પ્રાકૃત ભાષાઓમાં મળી આવે પણ ચોથી વિશેષતાનું ઉદાહરણ તેનાથી પૂર્વે મળતું નથી.

પ્રાસાનુબંધ છંદનો પૂર્ણ વિકાસ આધુનિક ભાષાઓમાંજ જોવામાં આવે છે. કેટલાક લોકોનો એવો ખ્યાલ છે કે પ્રાસાનુબંધ છંદનો પ્રયોગ ભારતીય કવિઓએ મુસલમાનો પાસેથી લીધો છે. આ મતથી વિરુદ્ધ આ સમયે કંઇ પણ નિશ્ચિત રીતે કહી શકાતું નથી, પણ સંસ્કૃત અલંકાર નામે પાદાન્તયમકમાંથી તેનો જન્મ થયો હોય તે વિશેષ સંભવિત છે. વિક્રમની છઠ્ઠી સાતમી સદીની પુર્વથીજ અરબ નિવાસીઓનું પશ્ચિમ ભારતમાં ઘણું આવાગમન થયું છે. મહમદ બિન કાસમની ગૂજરાત પર ચડાઇ ઇ. સન ૭૦૭ માં થઇ હતી અને અત્યાર સુધી પ્રાપ્ત થયેલ અપભ્રંશ ભાષાનું સાહિત્ય, દેશના આ ભાગ–ગૂજરાતના કવિઓ દ્વારા રચાયેલું સિદ્ધ થાય છે, આ વાતનો બરાબર નિર્ણય કરવા માટે આપણે આપણા સાહિત્યની પૂર્ણ મીમાંસા કરવી જોઇએ અને આ વાતનો પણ નિકાલ કરવો જોઇએ કે મુસલમાની સાહિત્યમાં પ્રાસાનુબંધ કવિતાનો પ્રચાર ક્યારથી જણાય છે. આ પ્રશ્ન ઘણો મહત્વનો છે.”

પ્રકરણ ત્રીજું.

અપભ્રંશ અને તેની જીવંતતા.

૪૦. સ્વ. સાક્ષર ચીમનલાલે અપભ્રંશ એ મથાળા નીચે ‘સાહિત્ય’ માસિકમાં લખતાં જણાવ્યું હતું કે:—

૪ ક્લિષ્ટ સંસ્કૃતમાં પ્રાસાનુબંધ છંદનો મળતો એકજ પ્રકાર પાદાન્તયમક નામના અલંકારમાં મળી આવે છે (દંડિના કાવ્યાદર્શ પ્રકરણ ૩ પારાગ્રાફ ૪૧. ૪૪) એ સંભવિત છે કે આ અલંકારમાંથી પ્રાસ મેળવવાનું જન્મ્યું હોય.

"વૈયાકરણોએ ૭ મુખ્ય ભાષાઓ ગણાવી છે. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, પિશાચિકા, માગધી અને સૂરસેની.

संस्कृतं प्राकृतं चैवापभ्रंशोथ पिशाचिका ।
मागधी सूरसेनी च भाषाः षट् संप्रकीर्तिताः ॥

વાગ્ભટ્ટાલંકારમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને પિશાચિકા (ભૂતભાષિત) એમ કાવ્યની શરીરભૂત ચાર ભાષાઓ ગણેલી છે.

संस्कृतं प्राकृतं तस्यापभ्रंशो भूतभाषितम् ।
इति भाषाश्चतस्रोपि यान्ति काव्यस्य कायताम् ॥ २–१

અહીંઆ अपि શબ્દથી ટીકાકારો માગધી અને સૂરસેનીનો અંતર્ભાવ કરે છે. एका भाषा अपभ्रंशः हरिविजयादि...चतस्रोपि भाषा=काव्यशरीरप्राप्ता इत्यर्थः જે જે દેશોમાં અપર ભાષાથી અમિશ્રિત શુદ્ધ ભાષા તે અપભ્રંશ એવી વ્યાખ્યા વાગ્ભટ્ટ આપે છે.

अपभ्रंशस्तु तच्छुद्धं यद्यद्देशेषु भाषितम् ।

તે તે કર્ણાટ પાંચાળાદિ દેશોને વિશે બોલાતી શુદ્ધ બીજી ભાષાથી અમિશ્રિત ભાષા તે અપભ્રંશ. જે દેશને વિષે સ્વભાવથી જે ભાષા બોલાય છે તે અપભ્રંશ. માગધી અને સૂરસેનીનો પણ આમાંજ અંતર્ભાવ થાય છે.

यत्तेषु तेषु कर्णाटपाञ्चालादिषु देशेषु शुद्धमपरभाषादिभिरमिश्रितं भाषितं सोपभ्रंशः । यस्मिन्देशे स्वभावतो या भाषोच्यते सोपभ्रंशो भवतीत्यर्थः । मागधी सूरसेनी चात्रैवान्तर्गता ॥

૪૧. વાગ્ભટ્ટના કાવ્યાનુશાસન ઉપર ભટ્ટારક નરેન્દ્રકીર્ત્તિના શિષ્ય

શ્રેષ્ઠિ પોમરાજના પુત્ર વાદિરાજની ટીકામાં ૨૭ અપભ્રંશ ભાષાઓ ગણાવી છે.

व्राचंडो लाटवैदर्भावुपनागरनागरौ ।
बार्बरावंत्यपांचालटाक्कमलयकैकयाः ॥
गौडोद्रदैव पाश्चात्यपांड्य कौंतलसिंहलाः ।
कालिंगप्राच्यकर्णाटकांच्य द्राविडगौर्जराः ॥
आभीरो मध्यदेशीयः सूक्ष्मभेदव्यवस्थिताः ।
सप्तविंशत्यपभ्रंशा वैडालादिप्रभेदतः ॥

આ શ્લોકો ટીકાકારે કયા ગ્રંથમાંથી લીધેલા છે તે જણાવેલું નથી, તેજ ટીકાકારે પિશાચિકાના ૧૧ ભેદ ગણાવેલા છે.

कांचीदेशीयपांड्ये च पांचालं गौडमागधम् ।
व्राचंडं दाक्षिणात्यं च सौरसेनं च कैकयम् ॥
शावरं द्राविडं चैव एकादश पिशाचजाः ।

આ ઉપરથી જણાય છે કે એકજ દેશમાં (ઉદાહરણ તરીકે **વ્રાચંડ**) અપભ્રંશ અને પૈશાચિકા બન્ને ભાષાઓ બોલાતી હતી. **પૈશાચિકા** એ પિશાચોની—ભૂતોની ભાષા હતી. એટલે તે દેશોની મુખ્ય ભાષા અપ-ભ્રંશ હશે, પરંતુ પિશાચ લોકો પૈશાચિકા બોલતા હશે. માર્કંડેયના પ્રાકૃત સર્વસ્વમાં તથા કૃષ્ણમિશ્રની પ્રાકૃત ચંદ્રિકામાં પણ ઉપરના અપભ્રંશ સંબંધી શ્લોકો ઉતારેલા છે.

૪૨. માર્કંડેય આ સતાવીશ ભેદોમાંથી **વ્રાચંડ, ઉપનાગર** અને **નાગર**ને મુખ્ય ગણીને બીજાઓને સૂક્ષ્મ ભેદને લીધે પૃથક્ ગણેલા નથી. ઉપરના ત્રણ મુખ્ય અપભ્રંશોનું તેણે વર્ણન કરેલું છે અને બીજાઓની તો ફક્ત ખાસીયતો જણાવી છે.

गौर्जरि અપભ્રંશ ભાષાનો વિશેષ એટલો જણાવ્યો છે કે તે સંસ્કૃત શબ્દોથી ભરપુર છે અને ટક્ક ભાષાની સાથે તે નિકટ સંબંધ ધરાવે છે.

संस्कृताढ्या च गौर्जरी । चकारात् पूर्वोक्तटक्कभाषाग्रहणम् ॥

व्राचंड અપભ્રંશ સીંધમાં બોલાતો હતો એવું માર્કંડેય કહે છે. પરંતુ **नागर, उपनागर** અને **टक्क** ક્યાં વપરાતાં હતાં તે જણાવ્યું નથી. નાગર અપભ્રંશ નગરકોટના પ્રદેશમાં બોલાતો હશે, અને ઉપનાગર તે પ્રદેશના નજીકના ભાગની ભાષા હશે. ટાક્કી ભાષા ઉત્તર પંજાબમાં ટક્ક દેશની ભાષા હતી. (જ. રૉ. એ. સોસાયટી અક્ટો. ૧૯૧૩ પૃ. ૮૭૫–૮૮૩) માર્કંડેયના નાગર અપભ્રંશ અને હેમાચાર્યના સૌરસેન અપભ્રંશને ઘણું મળતાપણું છે. આ ઉપરથી ડૉ. ગ્રીઅર્સન એમ ધારે છે કે **नागर** અપભ્રંશ તે ગૂજરાતમાં બોલાતી ભાષા હશે; અને **उपनागर** અપભ્રંશ ગૂજરાત અને સિંધની વચ્ચેના પ્રદેશ–પશ્ચિમ રજપૂતાના અને દક્ષિણ પંજાબના ભાગમાં બોલાતો હશે.

હવે અગ્યારમા શતક સુધી અપભ્રંશ ભાષા જીવંત હતી તેના પુરાવા આપીશું. કઇ ભાષા ક્યારે મરણ પામી, એટલે કે તે બોલવાનો વ્યવહાર તૂટી ગયો એ સંબંધી પ્રત્યક્ષ પુરાવા મળવા ઘણા વિકટ હોય છે, તેમ તે મરણ પામ્યાથી તેનું સાહિત્ય નિર્માણ થઇ શકે છે ઇત્યાદિ વાત જરા દુર્ઘટ છે, તોપણ સુદૈવે અપભ્રંશના સંબંધમાં આપણને પ્રત્યંતર પુરાવા પણ મળે છે.

(૧) અગાઉ પૃ. ૯ ઉપર ટુંકમાં જણાવ્યું છે તેમ વિશેષપણે જણાવતાં રાજશેખર પોતાના કાવ્યમીમાંસામાં (ગાયકવાડ ઓરિએંટલ સીરીઝ પા. ૫૪, ૫૫) પોતાના કવિ–રાજની કાવ્ય પરીક્ષાની સભા કેવી હોવી જોઈએ એ સંબંધમાં લખતાં જણાવે છે કેઃ—

मध्येसभं...वेदिका । तस्यां राजासनम् । तस्य चोत्तरतः संस्कृताः कवयो निवेशेरन् । ततः परं वेदविद्याविदः

प्रामाणिकाः पौराणिकाः स्मार्ता भिषजो मौहूर्तिका अन्येपि तथाविधाः । पूर्वेण प्राकृताः कवयः । ततः परं नटनर्तक-गायनवादक वाग्जीवन कुशीलवतालवचरा अन्येपि तथा-विधाः । पश्चिमेनापभ्रंशिनः कवयः । ततः परं चित्र-लेप्यकृतो मणिक्यबंधक वैकटिकाः स्वर्णकार वर्धकिलोह-कारा अन्येपि तथाविधाः । इ०

—એટલે મધ્યે રાજ્યાસન, તેની ઉત્તરે સંસ્કૃત કવિ, અને તેની પાસે વૈદિક, નૈયાયિક, પૌરાણિક આદિ પંડિત લોક, પૂર્વે પ્રાકૃત કવિ અને તેની પાસે નટ, નાચનારા, ગાનારા, વગાડનારા આદિ કલાવન્ત લોક. પશ્ચિમે અપભ્રંશ કવિ અને તેની પાસે ચિત્ર કરનાર-રંગ પૂરનાર, રત્નકાર આદિ કસબી લોક અને સોની, સુતાર, લુવાર આદિ કાર-કારીગર ઇત્યાદિ.

૪૪. આ સભાની રચના કાલ્પનિક હોય તો પણ પ્રત્યેક સાહિત્ય ભાષાના કવિની પાછળ તે ભાષા જેઓમાં વ્યવહાર સાધન રૂપે બોલાતી લાગે છે તેના લોક રાજશેખરે બેસાડયા છે, એ તે પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. સંસ્કૃત કવિ પાછળ પંડિતોનું પૂર, પ્રાકૃતિ કવિ પાછળ જે નાટકમાં પ્રાકૃત વપરાય છે તેનો લગતા નટાદિનું મૂકવું, અને અપભ્રંશ કવિ પછવાડે માત્ર વણિગ્વર્ગ અને કારીગર આદિનો વર્ગ-અર્થાત્ સામાન્ય જનસમૂહ-એમ બેસાડવાથી ઔચિત્ય સાધ્યું છે. એમ ન હત તો વ્યાપારી વર્ગ અને ધંધાદારી લોક સંસ્કૃત કવિ પછવાડે શા માટે ન બેસાડયા અથવા નટ નર્ત્તકાદિ કલાવંતોના વર્ગને અપભ્રંશ કવિની પાછળ કેમ સ્થાન ન આપ્યું? એવા પ્રશ્નોનો બીજો સમર્પક ઉત્તર નથી. આ પરથી રાજ-શેખરના સમયમાં સામાન્ય જનસમૂહની બોલી અપભ્રંશ હોવાથી તેમનું તેજ ભાષામાં સાહિત્ય હતું એમ માનવામાં હરકત નથી. રાજશેખર ઇ. સ. નવમા શતકના છેવટમાં અને દશમાના આરંભમાં થઇ ગયા.

૪૫. (૨) રૂદ્રટના રૂદ્રટાલંકારના ૨-૧૧ સૂત્ર નામે 'संस्कृतं प्राकृतं

चान्यदपभ्रंश इति त्रिधा' એ શ્લોક પર પોતાની વૃત્તિમાં ટીકાકાર જૈન નમિસાધુએ અપભ્રંશના જુદાજુદા ભેદ બતાવી તેના લક્ષણ સંબંધે જણાવ્યું છે કે 'तस्य च लक्षणं लोकादेव सम्यगवसेयम्'— એટલે તેનું લક્ષણ લોકો પાસેથી-માંથી જ સારી રીતે સમજી લેવું. પ્રાકૃત સંબંધે બોલતાં તેનું લક્ષણ 'ग्रंथान्तरादवसेयं'–બીજા ગ્રંથોમાંથી જાણી લેવું એમ તે જણાવે છે; આ પરથી 'लोकात्' એટલે પ્રત્યક્ષ લોકવ્યવહાર પરથી, એવું કહેવાનો તેનો ઉદ્દેશ જણાય છે તે સ્પષ્ટ છે. નમિસાધુ ઇ. સ. અગ્યારમા શતકના મધ્યમાં થઈ ગયા. તેના સમયમાં અપભ્રંશ જીવંત હોવા સિવાય તે 'तस्य च लक्षणं लोकादवसेयं' એમ કહે નહિ. આ પરથી અપભ્રંશ ભાષા અગ્યારમા શતકના મધ્ય સુધી ખાસ જીવંત હતી એ કહેવામાં હરકત નથી.

૪૬. (૩) હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાના પ્રાકૃત વ્યાકરણના અપભ્રંશ પ્રકરણમાં જે અપભ્રંશનાં ઉદાહરણો અપભ્રંશ કવિતામાંથી આપ્યાં છે તેમાંથી બે મહત્ત્વનાં છે.

(અ) 'બાહ વિછોડિવિ જાહિ તુહું, હઉં તેવઇં કો દોસુ,
હિઅયટ્ઠિઉ જઇ નીસરહિ, જાણઉં મુંજસું રોસુ,

—(એકમેકના) હાથ છોડી તું જાય છે, તેમ હું પણ જાઉં છું, (તેમાં) કેનો દોષ? પણ હૃદયમાંથી તું જો નીસરી જશે, તો પછી મુંજનો મારા પર રોષ છે એમ હું જાણીશ.

૪૭. આમાં મુંજરાજા પર ફિદા થયેલી તરુણીના તેને અનુલક્ષીને શબ્દો છે. આમાં તેની પ્રશસ્તિ સરખા મહાકાવ્ય જેવો પ્રકાર બીલકુલ નથી. શિવાય કે મુંજ જેવો રાજા બીજો થયો નહોતો કે તેના સંબંધે કોઇ પછીથી પણ કાવ્ય રચે. તેથી મુંજની અને વિશેષતઃ તેના શ્રીલંપટત્વની વાત લોકહૃદયમાંથી ભુંસાઈ નહોતી, તે વખતે લોકમાં રૂઢ થયેલા આ લોકનાં

જ પદ હોય એમ કહેવામાં હરકત નથી. મુંજ ૧૦મા શતકના મધ્યમાં થઇ ગયો તેના પછી થોડા કાળના તરીકે આ પદને સમજીએ, તો દશમા શતકના છેવટે અપભ્રંશ ભાષા લોકમાં પ્રચાર પામી હતી એમ દિસે છે.

૪૮. (ખ) 'રક્ખઇ સા વિસહારિણી, તે કર ચુંબિવિ જીઉ;
પડિબિંબિ અ મુંજાલુ જેહિં એ ડોહિઉ પીઉ.'

—જેમાં મુંજાલનું પ્રતિબિંબ પડેલું છે તે સ્વચ્છ પાણી જે હાથે પીધું તેનું ચુંબન લઇને તે પાણીવાલી (તરૂણી) પોતાનો જીવ ટકાવે છે.

ગૂજરાતનો રાજા સિદ્ધરાજ જ્યારે સગીર હતો ત્યારે મુંજાલ એ નામનો પ્રસિદ્ધ પ્રધાન સર્વ કારભાર કરતો હતો, તેના સંબંધમાં આ પદ છે. આ પણ ઉપરના પદ જેવું તાત્કાલિક મહત્ત્વનું લોકસુભાષિત છે, અથવા તે પ્રચલિત લોકભાષામાંનું હોવા યોગ્ય છે. આમાં મુંજાલના તરૂણપણાની અલ્લડ વાતનો—અગર એકાદ અપ્રસિદ્ધ તરૂણીના તેના પર ચગેલા ગુપ્ત પ્રેમનો ઉલ્લેખ છે. આ પરથી જણાય છે કે મુંજાલના તારૂણ્ય સુધી તો જરૂર અપભ્રંશ જીવંત હતી. સિદ્ધરાજ ઇ.સ. ૧૦૯૪માં સગીર ઉમરે ગાદીપર આવ્યો, તે સમયે મુંજાલ સારી રીતે મોટી ઉમરનો હતો. એટલે કે ઇ. સ. અગ્યારમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં અપભ્રંશ બોલાતી હતી એમ જણાય છે. પછીનાં શતક સંક્રમણનાં હોઇને, તેમાં નવી ભાષાનું રૂપ કાયમ થયું હોવું જોઇએ એમ આપરથી દિસે છે, કારણ કે પછી વિક્રમ ૧૩ મા શતકમાં જૂની ગૂજરાતી ભાષામાં વાંગ્મય ચમકવા લાગ્યું.

૪૯. (૪) પ્રાકૃતપિંગલ આ નામનો પ્રાકૃત છંદઃશાસ્ત્ર પરનો ગ્રંથ (?) શતકનો છે તેમાં કેટલાંક અપભ્રંશ અને કેટલાંક જૂનાં હિંદી—ગૂજરાતી ઉદાહરણો છે તેમાંથી બેજ અત્ર લેવામાં આવે છે.

(ક) 'કુણ્ણ ચલંતે કુમ્મ ચલઇ પુણવિ અસરણા,
કુમ્મ ચલંતે મહિ ચલઇ ભુવણ ભયકરણા.

મહિઅ ચલતે મહિહર તહ અ સુરઅણા
ચક્કવઇ ચલતે ચલાઇ ચક્ક તહ તિહુઅણા.

—કર્ણ (સંગ્રામમાં) ચાલતી વખતે અશરણ (થઇ) કૂર્મ હલે છે, કૂર્મ હલવાથી પ્રાણી માત્રને ભય દેનારી પૃથ્વી હલે છે, પૃથ્વી હલતાં પર્વત ડોલે છે, અને તેથી (તે પર રહેલ) સુરગણ હલે છે. (આ પ્રમાણે) ચક્રવર્તી (કર્ણ) ચાલ્યો તેથી (દિશાઓનું) ચક્ર અને ત્રિભુવન ચલાયમાન થાય છે.

૫૦. (ખ) 'જે ગંજિયુ ગોલા હિવઈરાઉ, ઉદ્દડ ઉડુઉ સભઅ પરાઉ;
ગુરૂ વિક્કમ વિક્કમ જિણિઅ જુજ્જ, તા કણ્ણપરક્કમકોઇ બુજ્જ,

—જેણે ગોડાધિપતિને ગાંજ્યો, ગર્વિષ્ટ ઉત્કલ (રાજા) ને ભયભીત કરી નસાડયો, (જેણે) મોટા પરાક્રમી વિક્રમને યુદ્ધમાં જીત્યો, તે કર્ણના પરાક્રમની બુઝ કોણ કરે?

૫૧. આમાં કર્ણ તે કલચૂરિ વંશના ચેદિ રાજા ઇ. સ. ૧૧મા શતકના મધ્યના સુમારે થઇ ગયો. પ્રાકૃતપિંગલ–ટીકાનો હસ્તલેખિત ગ્રંથ મળ્યો તે સંબંધી ખુલાસામાં ડૉ૦ સર ભાંડારકર કહે છે કેઃ—

"The last two forms (the Apabhrams'a and the Vernacular forms) must represent the Vernacular speech of the period when the poets wrote, and since they could not have praised the particular princes if they had died and been forgotton at the time when they lived, the *conclusion is not un-warranted that the forms* of the language used by them were the forms current about the time of Karna i-e. in the first half of the eleventh century, the stage of development at which Vernacular tongues had arrived was still that represented by the Apabhrams'a." (Bhandarkar, Report on the search for Mss 1887–94 p. LXXI ff.)

—છેલ્લાં બે રૂપો (અપભ્રંશ અને દેશી ભાષાનાં રૂપો જ્યારે કવિઓએ લખ્યાં તે સમયની દેશી–લોકભાષાનાં પ્રતિનિધિરૂપજ હોવાં જોઇએ. અને તે કવિઓ જ્યારે પોતે વિદ્યમાન હોય ત્યારે તે અમુક રાજાઓ જો મરી જઈ ભૂલાઇ ગયા હોય તો તે વખતે તે રાજાઓનાં ગુણગાન કરી શક્યા ન હોત; આથી એ નિર્ણય પર આવવું અયોગ્ય નથી કે તે કવિઓએ વાપરેલાં ભાષાનાં રૂપો જે વખતે તે રાજાઓ વિદ્યમાન હતા તે વખતના અરસામાં ચાલુ હતાં. આ પ્રમાણે કર્ણના અરસામાં એટલે કે અગ્યારમા શતકના પૂર્વાર્ધમાં જે વિકાસક્રમ પર દેશી ભાષાઓ પહોંચી હતી તે અપભ્રંશ ભાષાનો જ ચાલુ વિકાસ હતો.

આ સર્વ વિવેચન પરથી ઇ. સ. ૧૧મા શતકના મધ્યસુધી અને વિક્રમ બારમા શતક સુધી તો અપભ્રંશ ભાષા બોલાતી હતી એ નિર્વિવાદ દિસે છે. આની પછી નવીન આર્યભાષાનો દેશી ભાષાનો કાળ શરૂ થાય છે એમ કહી શકાય.

વિભાગ બીજો.

અપભ્રંશ સાહિત્ય.

પ્રકરણ પહેલું.

દશમી સદી સુધીનું અપભ્રંશ સાહિત્ય.

૫૨. અપભ્રંશ સાહિત્યનું સંખ્યાપ્રમાણ શું છે આ પ્રશ્ન દશક વર્ષ પહેલાં હાસ્યજનક લાગત કારણકે હજુ હમણાં સુધી અપભ્રંશનું જે કંઇ સાહિત્ય વિદ્વાનોને જ્ઞાત અને માન્ય હતું તે ફક્ત એટલું જ હતું કે ૧. કાલિદાસની વિક્રમોર્વશીના ચતુર્થ અંકમાંનું ૨. પિંગલ કૃત કહેવાતું પ્રાકૃત પિંગલ ૩ હેમાચાર્યનું વ્યાકરણ સૂત્ર ૪-૩૨૯ થી ૪૪૬ કે જેમાં તે જૂદાં જૂદાં સ્થળોએથી અપભ્રંશ ટાંકે છે. ૪ હેમાચાર્યનું કુમારપાલ-ચરિત્ર અથવા પ્રાકૃતદ્વાશ્રય કાવ્ય સર્ગ ૮-શ્લોકો ૧૪ થી ૮૨ કે જે પોતાના વ્યાકરણના નિયમોનાં ઉદાહરણ તરીકે મૂકેલા છે ૬ જૈનકથાઓ જેવી કે કાલકાચાર્ય કહા અને દ્વારાવતીના નાશની કહા અને અહીં તહીં અલંકારના ગ્રંથો જેવા કે સરસ્વતીકંઠાભરણ, અને દશરૂપ અને ધ્વન્યાલંકાર એ બંને પરની ટીકાઓમાં મળી આવતી છૂટી ગાથાઓ; આ ઉપરાંત થોડી ગાથાઓ વેતાલ પંચવિંશતિકા, સિંહાસન દ્વાત્રિંશિકા અને પ્રબંધ ચિંતામણિ માંની. આનો ઉપયોગ પિશલે પોતાના વ્યાકરણમાં કર્યો છે. આમાં પહેલાં બે સિવાય સર્વ જૈનો રચિત સાહિત્ય છે.

૫૩ પિશલના વખત પછી શોધખોળ કરતાં અપભ્રંશ સાહિત્ય વિશેષ અને વિશેષ જૈનો પાસેથી મળી આવ્યું છે. તેમાં ખાસ કરી ભવિસયત્ત કહા નામનું ધનપાલ કૃત લાંબું કાવ્ય ડા. જેકોબીએ અમ-

દાવાદના રા. કેશવલાલ પ્રેમચંદ મોદી વકીલ પાસેથી પોતાના ભારતના છેલ્લા પ્રવાસ દરમ્યાન તેની એક પ્રત પ્રાપ્ત કરી જર્મની જઇ તેના પર ખૂબ સંશોધન, શોધખોળ કરી, વિવેચન, પ્રસ્તાવના વગેરે લખી મ્યુનિચમાં સન ૧૯૧૮માં છપાવ્યું તેમાં ગૂજરાતી હિંદી આદિ આધુનિક ભાષાની જનની અપભ્રંશ ભાષાનું મહત્વ તેમણે સ્થાપિત કર્યું. ત્યાર પછી અપભ્રંશ સંબંધી હિન્દમાં રસ લેવાવા માંડયો. તેનું કેટલુંક સાહિત્ય સાક્ષરશ્રી સ્વ. દલાલે પાટણ અને જેલસમેરના તેમજ શ્રીયુત હીરાલાલ જૈને કારંજાના જૈન પુસ્તક ભંડારો શોધતાં તેમજ બીજે શોધ કરતાં મળી આવ્યું. આ સર્વની રૂપરેખા સૂચિ સહિત નીચે આપીએ છીએ.

વિક્રમ ૮ મીથી ૧૦ સદી વચ્ચે.

૫૪. હાલ અપ્રકટ પણ મોટા બે અપભ્રંશનાં કાવ્યો હમણા એક પુસ્તકભંડારમાં જણાયાં છે, તેનાં નામ **હરિવંશ પુરાણ** અને **પઉમ ચરિય** છે. તેમનું ગ્રંથપ્રમાણ આશરે અઢાર હજાર અને બાર હજાર શ્લોક અનુક્રમે છે. બંનેના રચનારનું નામ **સ્વયંભૂદેવ** છે. તેણે બંને ગ્રંથો અપૂર્ણ મૂક્યા હતા ને તેના પુત્ર નામે **ત્રિભુવન સ્વયંભૂએ** તે બન્નેને પૂર્ણ કર્યા હતા. હરિવંશ પુરાણમાં સ્વયંભૂદેવ પોતાને 'ધવલઇય'નો અને પઉમચરિઅમાં 'ધનંજય'નો આશ્રિત તરીકે ઓળખાવે છે. બંને નામો એકજ વ્યક્તિને લાગુ પડતાં હોય એવો સંભવ છે. ત્રિભુવન સ્વયંભૂ પોતાને 'બંદઇય' કે જે 'ધવલઇય'નો પુત્ર કદાચ હોય) ના આશ્રિત તરીકે ઓળખાવે છે. હરિવંશ પુરાણના અંતભાગમાં સંધિઓ પરથી જણાય છે કે તે ગ્રંથનો એક ભાગ ત્રિભુવન સ્વયંભૂએ લખેલો તે અપ્રાપ્ત થતાં તે ગ્વાલિયરના જસકિત્તિ (યશઃકીર્ત્તિ) નામના સં. ૧૫૨૧ લગભગ થયેલા ભટ્ટારકે પુનઃ સ્થાપિત કર્યો હતો.

૫૫. હરિવંશ પુરાણમાં ભામહ, દંડિ, બાણ, હરિષેણ અને ચૌસુહના ઉલ્લેખ મળે છે અને પઉમચરિઅમાં રવિષેણ, ભામહ અને દંડિના મળે છે. આ બધા ગ્રંથકારો ઇ. સ. ૭ મી સદી પછી વિદ્યમાન જણાયા

નથી. વિક્રમ ૧૧મી સદીના પુષ્પદન્તે પોતે પોતાના મહાપુરાણમાં સ્વયંભૂ-દેવનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ પરથી એમ નિર્ણય થઈ શકે કે સ્વયંભૂદેવે ઈ. સ. ૭મી અને ૧૦ મી સદી વચ્ચે કોઇ કાળમાં રચના કરી હશે.

૫૨ ઉક્ત **પઉમચરિય** પ્રારંભમાં એ છે કે

મહણવ–કોમલ–કોમલ–મણુહર–વર–વહલકંતિ સોહિલ્લં
ઉસહસ્સ પાયકમલં સંસુરાસુર વંદિયં સિરસા. ૧

દીહર સમાસનાલં સદ્દલં અત્થ કેસરુગ્ઘવિયં,
બુહ મહુયર પીય રસં સયંભુ કવ્વુપ્પલં જયઉ. ૨

તિહુયણુ લગ્ગણુ ખંભુ, ગુરૂ પરમેટ્ઠિ નવેપ્પિણુ.
પુણિ આરંભિય રામ કહા, આરિસૂ જોએપ્પિણુ. ૩

× × × ×

ઘત્તા

ઇય ચઉવીસ વિ પરમ જિણુ પણુવેપ્પિણુ ભાવેં
પુણુ અપ્પાણુઉં પાયડમિ રામાયણુ કાવેં. ૧

વદ્ધમાણુ મુહ કુહર વિણુગ્ગિય, રામકહાણુઇ એહ કમાગય,
અક્ખર વાસ જલોહ મનોહર, સુયલંકાર છંદ મચ્છોહર.

દીહ સમાસ પવાહા વંકિય, સક્કય પાયય પુલિણાલંકિય
દેસી ભાસાં ઉભય તડુજ્જલ, કવિ દુક્કર ઘણુ સદ્દ સિલાયલ.
અત્થ બહલ કલ્લોલાણિટ્ઠિય, આસાસય સમતૂહ પરટ્ઠિય,
એહ રામકહ સરિ સોહંતી, ગણુહર દેવહિં દિઠ વહંતી.

પચ્છઇ ઇંદિભૂઅ આયરિએં, પુણુ ધમ્મેણુ ગુણાલંકારયં,
પુણુ એવહિં સંસારારાએં, કિત્તિહરેણુ અણુત્તરવાએં.
પુણુ રવિસેણા ચરિય પસાએં, બુદ્ધિએ અવગાહિય કઇરાએં,
પઉમિણિ જણુણિ ગબ્ભ સંભૂએ, મારુએ એવ રૂપ અણુરાએં,
અઇતણુ એણુ પઇહિર ગત્તે, છિવ્વરણાસેં પવિરલ દત્તેં.

ઘત્તા

ણિમ્મલ પુણ્ણ પવિત્ત કહ કિત્તણુ આઢપ્પાઇ,
જઇણિ સભાણિજ્જંત એણુ, થિર કિત્તિ વિઢપ્પાઇ. ૨
બુહયણ સયંભુ પઇ વિણ્ણવઈ, મઇ સરિસઉ, અણ્ણુ ણાહિ કુકઈ,
વાયરણું કયાઇ ન જાણિયઉં, ણવ વિત્તિ સુત્તુ વક્ખાણિયઉ,
ણઉ પચ્ચાહાર હો તત્તિ કિય, ણઉ સંધિએઉ પરિશુદ્ધિ દિય,
ણ ઉ ણિસુઅઉ સત્ત વિહત્તિયાઉ, છબ્બિહઉ સમા સપઉત્તિયાઉ.
છક્કારય દસલયારણુ સુય વીસોવસગ્ગ પંચય બહુવ,
ણ વલાવલ ધાઉ ણિવાય ગણુ, ણઉ લિંગુ ઉણાઇ ચક્કુ વયણુ
ણઉ ણિસુણિઉ પંચ મહાકવ્વુ, ણઉ ભરહુ ણ લક્ખણુ છંદુ સવ્વુ,
ણઉ વુજ્ઝિઉ પિંગલ પચ્છાર, ણઉ ભમ્મહ દંડિય લંકાર,
વવસાઉ તોવિ ણઉ પરિહરમિ, વરિ રયડા વુત્તુ કવ્વુ કરમિ

× × × ×

ઇય એત્થ પઉમચરિએ ધણંજયાસિય સયંભુ એવ કએ,
જિણુ જમ્મુપ્પસિઇયં પઢમં ચિય સાહિયં પવ્વં. ૧

× × × ×

ઇય એત્થ પઉમચરિએ, ધણંજયાસિય સયંભુ એવ કએ,
જિણવર ણિક્ખમણુ ઇમં, વીયં ચિય સાહિયં પવ્વં. સંધિ ૨

* * * *

આયરઇ અવરઈ અવિસેસઈ કરિયઈ મુણિગણ સારએણુ,
પરમાગમે જહ ઉદ્દિટ્ઠઇ આસિ સયંભુ ભડાર એણુ. ૨૦
ઇય પઉમચરિયસેસે સયંભુ એવસ્સ કહવિ ઉવ્વરિએ,
તિહુઅણ સયંભુ રઇયં સભાણિયં સીયહીવ પવ્વમિણં.
વદંઇ આસિય તિહુયણ સયંભુ કઇ કહિય પોમચરિયસ્સ,
સેસે ભુવણુ પગાસે તેઆસીમો ઇમો સગ્ગો.
કઇરાયસ્સ વિજય સેસિયસ્સ વિત્થારિઉ જસો ભુવણે
તિહુઅણ સયંભુણા પોમ ચરિય સેસેણ નિસ્સેસો. સંધિ. ૮૩

* * * *

આ ગ્રંથ ની સં. ૧૫૨૧ માં લખાયેલી પ્રત પૂનાના સર ભાંડારકર ઇન્સ્ટીટયુટમાં નં. ૧૧૨૦ સન ૧૮૯૪-૯૭ માં છે,

૫૭. ઉપરોક્ત હરિવંશ પુરાણના નમુના. તેમાં આદિભાગ એ છે કે:-

સિરિ પરમાગમ-ણાલુ સયલ કલા કોમલ દલુ,
કરહુ વિઇસિણુ કણ્ણે જાયવ કુરૂ બહુપ્પલુ.
પણ્ણમામિ ણેમિ તિત્થંકર હો, હરિબલકુલ-નહયલ-સસહર હો-
તઇલોકલચ્છિ લચ્છિંય ઉર હો, પરિપાલય અજરામરપુર હો.

× × × ×

ચિંતવઇ સયંભુ કાઈ કરમ્મિ, હરિવંશ મહણ્ણવ કે તરમ્મિ,
ગુરૂવયણ તરંડ ઉલધ્ધુ નવિ, જમ્મહો વિલજ્જે ઇઉ કોવિ કવિ.
ણઉ ણાઇ ઉ વાહત્તરિ કલઉ, એકકુવિ ણ ગંથુ પરિમોકલઉ
તહિં અવસરિ સરસઈ ધીરવઇ, કરિ કવ્વુ દિણ્ણમઇ વિમલમઇ.
ઇંદેણ સમપ્પિઉ વાયરણ, રસુ ભરહેં વાસેં વિચ્છરણ,
પિંગલેણ છંદ પય પચ્છાર, ભમ્મહ દંડિણિહિં અલંકાર.
બાણેણ સમપ્પિઉ ધણ ધણઉં, તં અકખર ઉંબર અપ્પણઉ,
સિરિ હરિસેણિંય ણિઉ ણિઉણત્તણઉં, અવરે હિમિ કઇહિં કઇત્તણઉં.
છંડણિય દુવઈ ધુવએહિં જડિય, ચઉમુહેણ સમપ્પિય પદ્ધડિય.
જય ણયણાણંદ જણેરિયએ, આસીસ એ સવ્વહુ કેરિયએ,
પારંભિય પુણ હરિવંસકહા, સસમય પરસમય વિચય સહા.

આ ગ્રંથની સં. ૧૫૮૨માં લખેલી પ્રત પણ તે પૂનાની ઉપરોક્ત સંસ્થામાં નં. ૧૧૭૭ સન ૧૮૯૧-૯૫ની વિદ્યમાન છે તે પરથી શ્રીયુત નાથુરામ પ્રેમીજીની નોંધમાંથી ઉપરનાં અવતરણો લીધાં છે.

દશામી સદી.

૫૮. ધનપાલ કવિ—તેણે 'ભવિસયત્ત કહા' અપર નામ 'સુયપંચમી કહા' એ નામનું મહાકાવ્ય બનાવ્યું છે. તે ૨૨ સંધિઓ (પ્રકરણો)માં છે. આ કથામાં ભવિષ્યદત્ત રાજા એ નાયક છે અને તેમાં

કાર્ત્તિક શુક્લ પંચમી (જ્ઞાનપંચમી)ના ફલવર્ણન રૂપ વિષય છે. આ ગાયકવાડની ઓરિએન્ટલ સીરીઝમાં ૨૦ મા અંકમાં પ્રસિદ્ધ થઇ ગએલ છે. કવિ પોતાનો પરિચય ટુંકમાં એ આપે છે કે તે ધક્કડ (ધાકટ) વણિકવંશમાં ધનશ્રી માતા અને મહેશ્વર પિતાનો પુત્ર હતો. પોતે શ્રુત-જ્ઞાનમાં સરસ્વતી દેવીનાં પુત્ર હોવાનું જણાવે છે. આ વણિક કવિની કવિતા ધવલ અને પુષ્પદંતની કવિતા જેવી છે. તેની અપભ્રંશ હેમ-ચંદ્રના કરતાં વધારે પ્રાચીન લાગે છે. હેમચંદ્રજીમાં દેખાતી એવી વ્યાકરણની વિકૃતિ અને રૂપની બહુલતા તેમાં જણાય છે, એ પરથી જણાય છે કે જ્યારે આ ભાષા બોલાતી બંધ નહિ પડી હોય, ત્યારે તે સમયમાં ધનપાલે આ લખેલ હશે અને હેમચંદ્રજીના સમયમાં તે સાહિત્ય રૂપે વિદ્યમાન રહેવા ઉપરાંત વિકૃતભાષા થઇ ગઇ હશે. આથી તેના અને હેમાચાર્ય વચ્ચે ઓછામાં ઓછું બે સૈકાનું અંતર ગણી શકાય. આ ગ્રંથ ડાક્ટર હર્મન જેકૉબીએ સને ૧૯૧૮ માં મ્યુનિચમાં રોમનલિપિમાં જર્મનભાષામાં ભૂમિકા સહિત પ્રકટ કર્યો છે ને તેમાં અપભ્રંશ સંબંધી અતિ સુંદર, મહત્ત્વપૂર્ણ અને શોધખોળથી યુક્ત વિવેચન વિસ્તારથી કર્યું છે. ત્યાર પછી સ્વ. સાક્ષર ચિમનલાલ દલાલથી સંશોધિત ગાયકવાડ ઓરિયેન્ટલ સીરીઝમાં નં. ૨૦ માં સને ૧૯૨૩ માં બહાર પડેલ છે તેમાં સ્વ. ડા. ગુણેએ જેકૉબીનો આધાર લઇ વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના અને વિવેચન અંગ્રેજીમાં કરેલ છે ને તેમાં શબ્દકોશ પણ છેવટે આપ્યો છે. અપભ્રંશનો પહેલો સંપૂર્ણ ગ્રંથ પ્રકાશમાં આજ આવ્યો.

૫૯—આમાંથી એક નમુનો લઇએ:—

ઢુક્કિવિ સહું જણણિં કિઉ મંતુ, તુરિઉ તાય પરિવડ્ઢિય તંતુ,
મઈ તં કણયદીઉ પઇસિવ્વઉ, અચ્છઇ તામ એહુ સુહસેવઉ,
તં ણિસુણિવિ પરિવડ્ઢિય મંતિં; કરયલુ વયણિ દિન્તુ વિહસંતિં,
તુડિહિં ચડિવિ જઇ તં કિર કિજ્જઇ, વયણુવિ નઉ કરાલુ જંપિજ્જઈ,
ઓલ્લહિ પુત્ત જેમ અણણાણિઉં, કિં વણિઉત્તહં મગ્ગુ ન યાણિઉં;
સુહિયહિ હિયઉં ણાહિં અપ્પિવ્વઉ, પરિમિતું થોઉ થોઉ જંપિવ્વઉ,

અત્થુ વિઢપ્પઈ વિવિહપયારિહિં, વંચિવિ કરસન્નાસંચારિહિં;
અપ્પુણ પક્ખે ભંડુ સલહિજ્જઉ, અણ્ણહો ચિત્તુ વિચિત્તુ લહેજ્જઉ,
અપ્પુણ અંગ ણાહિ દરિસિજ્જઉ, અણ્ણહો તણઉં પરામરિસિજ્જઉ,

ધત્તા-પરકજ્જે સુણંતુવિ ણઉ સુણઈ, અપ્પણુ કજ્જહો ણઉ ચલઇ,
ણુ કલાવઇ કેણવિ ણિયચરિઉ, પરહો અંગિ પઇસિવિ કલઇ. ૩-૬

—જનની-માતા પાસે જઈ મંત્ર કરી-પૂછગાછ કરી ત્વરિત તાત પાસે ગયો; (કહ્યું કે) તે કનકદ્વીપમાં મારે જવું છે-તે સુખસેવિત સ્થાન છે. તેને આવો વિચાર કર્યો છે એવું જાણી વદનપર કરતલ મૂકી (તાત) હસતો (બોલ્યો). (એક કુશલ વાણીઓ-વેપારી પોતાના ધંધાના કેવા નિયમો રાખે છે તે અત્ર બતાવે છે.) જો કંઇ ત્રુટિઓ-મુશ્કેલીઓ પ્રાપ્ત થાય-કષ્ટો થાય તો એવું ખરેખર કરીએ કે (૧) વચનોમાં કરાલ-કઠોર વદવું નહિ, (૨) હે પુત્ર ! જેમ અજ્ઞાની વાણિજ્યનો માર્ગ જાણતો નથી તેમ બોલજે (૩) સુહૃદ્-મિત્રને હૈયું આપીશ નહી-ગુપ્ત વાત કરતો નહિ (૪) પરિમિત થોડું થોડું બોલવું (૫) વિવિધ પ્રકારે હાથની સંજ્ઞા સંચારથી છેતરી અર્થ-પૈસો કમાવો-મેળવવો (૬) આપણા પક્ષના માલની શ્લાઘા કરવી-વખાણ કરવાં, અને અન્યનું ચિત્ત વિચિત્ત કરી નાંખવું (૭) પોતાનું અંગ (પક્ષ, હકીકત) દેખાડવું નહિ, અને અન્યના અંગને ખ્યાલમાં રાખવું-વિચારવું-તેનો પરામર્શ કરવો. (૮ પરકાર્ય સાંભળતાં છતાં ન સુણી-તે પ્રત્યે બહેરા રહી પોતાના કાજ ચલિત ન કરવાં-સ્થિર કરવાં-દૃઢપણે વળગી રહેવું. (૯) કોઇને પોતાનું ચરિત્ર કળાવવું-જણાવવું નહિ (રખેને કોઈ કળી જાય) અને અન્યનું અંગ (પક્ષ-હકીકત) તેમાં પ્રવેશ કરી કળી જવું-જાણી લેવું.

આનાં વિશેષ ઉદાહરણો આ ગ્રંથ મુદ્રિત થયેલ છે એટલે તેમાંથી જોઈ શકાશે તેથી અત્ર આપ્યાં નથી.

૬૦—**મહાકવિ ધવલ**-પણ દશમી સદીમાં થયો જણાય છે. નિર્ણિત સમય બરાબર કહી શકાતો નથી પરંતુ દશમી સદીથી આગળ તેનો સમય લાવી શકાશે નહિ એમ તો જણાય છે. તેણે ૧૨૨ સંધિમાં

–અધ્યાયમાં અને ૧૮૦૦૦ શ્લોકમાં 'હરિવંશ પુરાણ' રચેલો કારંજા ભંડારમાં જણાયો છે, તેમાં 'મહાવીર' અને 'નેમિનાથ' તીર્થંકરોનાં ચરિત્ર વર્ણવ્યાં છે. મહાભારતની કથા પણ તેમાં છે.

૬૧—આની ભાષાનો પણ થોડો નમુનો લઇએ. કવિ કુંડગ્રામ (મહાવીરના જન્મગ્રામ)નું વર્ણન કરે છે કેઃ—

જંબૂદીવહિં સોહણુ અસેસુ, ઇહિ **ભરત**ખેત્તિણં સુરણિવેસુ,
ધરહરિહિં સરિહિં સુરઉવવણેહિં, આસિહિ મહિસિહિ પરૂ ગોહણેહિં. ૧
ગામિહિ ગોટ્ટિહિ કોટ્ટહિ પૂરેહિં, વહુ વિહસાયહિ કમલાયરેહિં;
સુપસિદ્ધઉ ભુવણિ **વિદેહ** દેસુ, ભય રહિઉ પસિદ્ધઉ ણિરવિસેસુ. ૨
તહિં કુંડ મહાપુર ભુવણ સારૂ, ઉત્તંગુ મણોહરૂ તહો પપારૂ;
દૂરહો દીસઈ ઉજ્જલઉ ભાઈ, મણિમંડિય સુરગિરિ સિહરણાઇં. ૩
ખાઇય પૂરિય ણિમ્મલ જલેણ, ણં ખિપ્પય ઇરિદિણયર રહેણ;
ધવલહરિહિ પવલિહિ ગયણિ લગ્ગુ, પુર દીસઈ ણં સુર લોય મગ્ગુ. ૪
દુતિ પંચ સત્ત ભૂમીયરેહિ, જિણ ભવણિહિ ધય ધુવ્વંત એહિ,
જાણેવિણ **વીર** જિણાગમેણ, ણં ણં અઇસય તુટ્ટિઇ ચમેણ. ૫

ઘત્તા.

બહુ ધણણુ બહુ ગુણુ બહુ સુય જુત્તઉ,
તહિં ણિવ સઇ જિણબંકખમ ભત્તઉ,
ણિચ્ચ પસાહિય તહ ણરણારિઉ,
ણં સુરલોય મહિહિ અવયારિઉ. ૬

ભાવાર્થ—આ સમસ્ત **જંબૂ**દ્વીપમાં શોભાયમાન, સુરલોકની સમાન **ભરત**ક્ષેત્ર છે. તેમાં પર્વત, નદી, દેવોપવન, આશિખિ, મહિષી અને ગોધન, તથા ગામ, ગોષ્ઠિ, કોટ, પુર અને અનેક વિકસિત કમલાકરોથી (સુસજ્જિત) ભુવન–પ્રસિદ્ધ **વિદેહ** દેશ છે કે જે ભયથી રહિત અને પૂર્ણ વિખ્યાત છે. આમાં 'કુંડ' નામનું એક ભુવન–શ્રેષ્ટ મોટું 'પુર' છે, જેના ઊંચા અને મનોહર ઉજ્જવલ મણિમંડિત પ્રાકાર દૂરથી સુરગિરિ

(સુમેરૂ પર્વત)ની પેઠે ભાસમાન્ જોવામાં આવે છે. (આ પુરે)ની ખાઇઓ નિર્મલ જલથી ભરેલી છે.

—ગગનચુંબી ધવલ પ્રાવાલોથી આ પુર એવું દેખાય છે કે જાણે તે સુરલોકનો માર્ગ હોય નહિ. બે બે પાંચ પાંચ સાત સાત ભૂમિ (ખંડ) વાળાં જિનમંદિરોની ઉડતી ધ્વજાઓથી જાણે તે નગર વીર જિનેશ્વરનું આગમન થવાનું જાણીને અત્યન્ત હર્ષિત અને સંતુષ્ટ બની રહ્યું હતું.

—આ નગરમાં બહુ ધન, બહુ ગુણ, બહુ શ્રુતથી યુક્ત, જિનવચનનાં ભક્ત, નિત્ય પ્રસન્નચિત્ત નર નારીઓ નિવાસ કરે છે, જાણે તેઓ સુરલોકથી ભૂમિપર ઉતરી આવ્યાં છે.

૬૨—કવિના ગુરૂનું નામ અંબસેન હતું અને સુર નામના વિપ્રનો તે પુત્ર હતો. તેનું નામ દરેક સંધિની છેલ્લી કડીમાં તેમજ ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં આવે છે, કે જ્યાં બીજા ગ્રંથકારો અને તેમની કૃતિનો ઉલ્લેખ મળે છે:—જેમકે ધીરસેન, સમંતભદ્ર (પ્રમાણ પરના એક ગ્રંથનો કર્ત્તા), દેવનંદિ (જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણનો કર્ત્તા) વજ્રસૂરિ (નય પરના એક ગ્રંથનો કર્ત્તા), મહસેન (સુલોચના ચરિતનો કર્ત્તા), રવિષેણ (પદ્મચરિતનો કર્ત્તા), જિનસેન (હરિવંશ પુરાણનો કર્ત્તા) જડિલમુનિ, [વરાંગ ચરિતનો કર્ત્તા], દિનકરસેન (અનંગ ચરિતનો કર્ત્તા), પદ્મસેન, અંધસેન (અમિજ્જરાહમાનો કર્ત્તા), ધનદત્ત (ચંદ્રપ્રભા ચરિતનો કર્ત્તા), વિંધ્યસેન (ઘણાં ચરિતોનો કર્ત્તા), સિંહનંદિ (અનુપ્રેક્ષાનો કર્ત્તા), સિદ્ધસેન (કે જેણે આગમ ગાયું ને ભવિયવિનોદ સારી રીતે પ્રકાશ્યું), રામનંદિ (ઘણી કથાઓનો કર્ત્તા), આસગ (વીર ચરિતનો કર્ત્તા), ગોવિંદ (સનત્કુમાર ચરિતનો કર્ત્તા), શાલિભદ્ર (જીવ ઉદ્યોતનો કર્ત્તા), ચૌમુહ (પઉમ ચરિઅનો કર્ત્તા) અને દ્રોણ. આ પૈકી ઘણા ગ્રંથકારો અને ગ્રંથો સંબંધી કંઇ જણાયું નથી. જેના ગ્રંથો બહાર આવ્યા જણાય છે તે સર્વ ઇ. સ. ૧૦ મી સદીમાં યા પહેલાં વિદ્યમાન જણાયાં છે. જૈનોએ લોકભાષા પર કેટલો પ્રેમ અને ભક્તિભાવ બતાવ્યો છે તે આ પરથી જણાઇ આવે છે.

આ પૈકી સૌથી પાછળ થયેલ વીરચરિત્રનો કર્ત્તા આસગ છે કે જે તે ચરિત્રની કેટલીક પ્રતોપરથી ૯૧૦ ના વર્ષમાં થયેલો દેખાય છે. જો તે વર્ષને વિક્રમ સંવત્ ગણીએ તો ૮૫૩ ઇ. સ. તે ગ્રંથકારનો સમય ગણાય. પણ એ વાત આશ્ચર્યજનક લાગે છે કે ધવલે આદિપુરાણના પ્રસિદ્ધ કર્ત્તા જિનસેન કે જેનો ઉલ્લેખ પુષ્પદંત કરે છે તેનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. ધવલ પુષ્પદંતનો પણ ઉલ્લેખ કરતો નથી તેમ પુષ્પદંત ધવલનો કરતો નથી. જો કે બંને ઘણા સારા કવિઓ છે. તેથી એ સંભવિત છે કે તેઓ નજીકના સહયોગી હોય. આથી આ કવિને વહેલામાં વહેલા દશમા સૈકામાં મૂક્યો છે. તે મોડામાં મોડો અગ્યારમી સદીમાં થયો હોય.

પ્રકરણ બીજું.

અગીઆરમી સદીનું અપભ્રંશ સાહિત્ય.

૫૩. **સંજમમંજરી** શ્વેતામ્બરાચાર્ય મહેશ્વરસૂરિકૃત છે તેમાં ૩૫ દોહા છંદ છે ને અપભ્રંશમાંજ છે. આ મૂળમાં તેના સંસ્કૃત અનુવાદ સહિત ડૉ. ગુણેએ ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યૂટના 'ઍનલ્સ' માં સને ૧૯૧૯-૨૦ માં વૉ. ૧ ભાગ ૨જામાં પૃ. ૧૫૭-૧૬૬ ઉપર કંઇક વિવેચન સહિત આપેલ છે. તે ૧૧મી સદીમાં થઇ ગયેલ હશે, કારણકે એક મહેશ્વરકૃત પંચમી કહા (કે જે પણ અપભ્રંશમાં હોવી જોઇએ)ની પ્રત સં. ૧૧૦૯ માં લખાયેલી જેસલમેર ભંડારમાં છે તે મહેશ્વર કૃત આ કૃતિ પણ હોઇ શકે. વળી કાલકાચાર્ય સ્થાનક કે જે એક મહેશ્વર-સૂરિકૃત છે તેની પ્રત સં. ૧૩૬૫ માં લખાયેલી મળી આવે છે.

૫૪. આ સંજમમંજરી ગાથાઓના નમુના નીચે છેઃ—

સંજમુ સુરસત્થિહિં પુઅઉ, સંજમુ મોક્ખહુવારુ,
જેહિ ન સંજમુ મણિ ધરિઉ, તહ દુત્તર સંસારુ. ૨

સંજમભાર ધુરંધરહ, સદ્દુચ્છલિઉ ન જાહ,
નિઅ જણણી જુવ્વણ હરણુ, જમ્મુ નિરત્થઉ તાહ. ૩.

संयमः सुरसार्थैः श्रुतः संयमो मोक्षद्वारम् ।
येनं संयमो मनि धृतः तेषां दुस्तरः संसारः ॥
संयमभारधुरंधरस्य शब्दः उच्चलितो न यस्य
निजजननीयौवनहरणं जन्म निरर्थकं तस्य ॥

—સંયમના સુરસવાળા અર્થ સાંભળ્યા છે. સંયમ મોક્ષદ્વાર છે. જેણે સંયમ મનમાં ધર્યો નથી તેનો સંસાર દુસ્તર છે.

—જે સંયમરૂપી ભાર ધરવા ધુરંધર છે તેનો શબ્દ જેણે ઉચર્યો—ગ્રહણ કર્યો નથી તેનો પોતાની માતાના જોબનને હરણ કરનારો જન્મ નિરર્થક ગયો.

૬૫—આ ઉપર હેમહંસસૂરિના શિષ્યની કરેલી ટીકા છે તે પણ અપભ્રંશના માટે ઉપયોગી છે. તેની પ્રત સં. ૧૫૦૫ ની મળે છે તેથી તે ટીકાકાર તેની પહેલાં અવશ્ય હોવો જોઇએ. તેમાં અપભ્રંશ અવતરણો ઘણાં છે અને કેટલાંક તો લાંબાં છે. નાનાં સુભાષિતરૂપે છે કે જે ટીકાકારના સમયમાં બહુ સામાન્યરીતે વપરાતાં હોવાં જોઇએ. દાખલા તરીકે:—

દિટ્ઠઈ જો ન વિ આલવઈ, કુસલ ન પુચ્છઇ વત્ત
તાસુ તણઇ ન વિ જાઇઇ, રે હયડા નીસત્ત.
રાસહુ કંધિ ચડાવિયઇ, લબ્ભઇ લત્ત સહસ્સ,
આપહણે કરિ કમ્મડાં, હિયા વિસૂરહિ કસ્સ.
મરણુ તિ બિહઈ બપ્પડા, ધમ્મિ જિ મુક્કા રંક,
સુકિઅ સુસંચિઅ જેહિં પર, તે તિણિવાર નિસંક.

૬૬—એક નગર અને તેનાં ઉપનગરો—પરાંઓનું વર્ણન તે ટીકામાં આ પ્રમાણે છેઃ—

અહિરામારામવણાઉલાઇં, સુરસુરહિસમાણય ગોઉલાઇં,
જહિં સયવર બાવીસઇં વરાઇં, વણસિરીઅ રમણિ કેલીહરાઇં.
મયમત્તય મયગલ ગુલગુલંત, વરતરલતુરંય ધપમપધપંત,
જિહિં રહવર ધોરણિ ધડહડંત, ફરફારક પાઇક ધમધમંત.
જહિં કૂવ મણોહર સરવરાઇં, નરનારીજણ-ધણ-સુંદરાઇં,
રમણીઅરમણિ જણુ અચ્છરાઇં, જહિં વહઇ સરિઅ કિરિજલહરાઇં.
જહિં વસહિં લોય અદ્દુરહવન્ન, જહિં પઉણ-અહત્તરિ-નવરન્ન;
જહિં પવરચહુટ્ટઇં મનવહટ્ટ, જલથલદીવંતરસત્થઘટ્ટ,
જહિં નાગર-સાગર-કિરિનિવાસ, જહિં લીલ કરઇં લીલાવિલાસ,
જહિં સુંદરમંદિર-દેહુરાઇં, જણુ સિચ્છઇં લચ્છીહર-ઘરાઇં.

૬૭. આ પ્રતના ૧૦૬ (૨) પાનાં પર તક્ષશિલાના રાજા નામે ત્રિવિક્રમની કથા આવે છે તે ત્રણ પાનાં સુધી લંબાય છે અને તે જિનનમસ્કારના ફલ પર કથારૂપે છે. તે કથાની શરૂઆત રસિક હોવાથી અત્ર આપી છે:—

અત્થિ નામિણ નયરૂ તખસિલ। પડિ-વક્ખ-વચ્છયલસિલમણિ-સિલોહ-સહ-અહ્નસુરહર, હરિણચ્છિહરિણંકમુહમહિલચક્કચંકમણમણહર।

ધણકણ કંચન-રયણ-નિહિ, સુરપુરસરિસાયારૂ,
સેસુફણાવલિ કિં ઠિયઉ, પરિરંભિવિ પાયારૂ.

તહિં તિવિક્કમુ ર અત્થિ નરનાહુ। તિઅલોઅવિકખાઉ। જસિ દલિય-સયલ-બલિરાયવિક્કમુ સરપંકયસંગહિય મંખનાવઇ તિવિક્કમુ।

તાસુ મંગલદેવિ પિય, કોમલકમલપયચ્છિ,
રૂવિ વિણિજિજય રઇરમણિ, કણયચ્છવિ નં લચ્છિ.

૬૮—'રાસહુ કંધિ ચડાવિયઇ' વગેરે તેમ 'દિવસિ પહિલ્લઇ પાહુણુ સોનાસમુ વીકાઇ',—આની જેવાં અપભ્રંશ અવતરણો છૂટાં સુભાષિત ગાથાઓ જેવાં લાગે છે ને તે રચનારના સમયમાં પ્રચલિત હોવાં

જોઇએ તેમજ તે એમ પણ બતાવે છે કે અપભ્રંશનું સાહિત્ય કે જેમાંથી વિશેષ પ્રમાણમાં તે લીધાં છે તે ઘણું સમૃદ્ધ હોવું જોઇએ. આ વાતની ખાત્રી આ લાંબી કથા અપભ્રંશમાં છે તે પણ આપે છે.

૬૯. પ્રસિદ્ધ જૈનબ્રાહ્મણ પંડિત **ધનપાલ** માલવપતિ મુંજ અને ભોજની વિદ્વત્ સભામાં અગ્રણી હતા. તેમણે સં. ૧૦૨૯ માં પાઇય-લચ્છી નામમાલા નામનો પ્રાકૃત કોષ, અને પ્રસિદ્ધ જૈનકથા તિલકમંજરી ભોજના રાજ્યમાં રચી છે.

૭૦. ધનપાલનું **સત્યપુર મંડન મહાવીરોત્સાહ** નામનું એક-૧૫ ગાથાનું નાનું સ્તોત્ર અપભ્રંશમાં છે; આ ધનપાલ ઉપરોક્ત ધનપાલ હોય તો તેનો સમય અગ્યારમી શતાબ્દિ છેઃ—

રુખિ સામિ પસરંતુ મોહુ નેહડુય તોડહિ;
સુમ્મદંસણિ નાણુ ચરણુ ભડુ કોહુ વિહોડહિ,
કરિ પસાઉ સચ્ચઉરિ વીર જઇ તહું મણિ ભાવઇ,
તઇ તુટ્ટઇ ધણપાલુ જાઉ જહિ ગયઉ ન આવઇ. ૧૫

[આ ઉત્સાહની પ્રત સં. ૧૩૫૦ માં લખેલી પાટણના શેઠ હાલાભાઇના ભંડારમાં છે, તે પ્રતમાં સોમનાથ વગેરેના નાશની વાત પણ છે. મહમદ ગીઝનીની સોમનાથપર ચડાઇ સં. ૧૦૮૦ માં થઇ, સં. ૧૦૯૬ પછી ભોજરાજ ગાદીપર આવ્યા; એટલે તે વખતે ધનપાલ કવિ વિદ્યમાન હતા. વળી વિશેષમાં પ્રભાવક ચરિતમાં જણાવ્યું છે કે તેણે 'દેવનિમ્મલ'થી શરૂ થતી સાચોર (સત્યપુર) મહાવીર જિનસ્તુતિ રચી હતી—એટલે સાચોરમાં તે ગયેલ હતો એમ જણાય છે. આ પરથી સહીસલામતીથી માની શકાય તેમ છે કે આ ઉત્સાહ પણ પોતાની પાછલી વયમાં—સોમનાથની ચડાઇના સમય આસપાસ આ ધનપાલ કવિએજ રચ્યો હતો, આ પરથી સાચોર ઘણું પ્રાચીન ગામ છે અને ત્યાંની મહાવીરની મૂર્તિ—મંદિર પણ પ્રાચીન છે.]

૭૧. મહાકવિ પુષ્પદંત—અપભ્રંશ ભાષાના આ મહાકવિ માન્યખેટના રાષ્ટ્રકૂટ વંશી નરેશ કૃષ્ણરાજ (ત્રીજા)ના સમયમાં થયો છે. બીજે ક્યાંકથી આવી તેણે રાજાના મંત્રી ભરતને ત્યાં આશ્રય લીધો અને

તેના કહેવાથી એક 'મહાપુરાણ'–'તિસટ્ઠિ મહાપુરિસ ગુણાલંકાર'ની રચના કરી. આ ગ્રંથ તેરહજાર શ્લોક પ્રમાણ છે અને ૧૦૨ સંધિમાં –પરિચ્છેદોમાં સમાપ્ત થયો છે. તેને બે ભાગ 'આદિપુરાણ'ને 'ઉત્તરપુરાણ'માં વિભક્ત કર્યો છે. તેમાં જિનસેન અને ગુણભદ્રનાં તે નામનાં સંસ્કૃત ગ્રંથો છે તેમાં જે વિષય છે તેજ વિષય છે–તેમાં ૨૪ તીર્થંકરો અને અન્ય મહાપુરૂષોનાં જીવન વર્ણવ્યાં છે. તેની રચના શક સં. ૮૮૭ (વિ. સં. ૧૦૨૨)માં આષાઢ શુક્લ દશમી દિને (૧૧ મી જુન ૯૬૫ રવિવારે) સમાપ્ત થઈ હતી. તેના પછી રચાયેલાં આ કવિનાં બે બીજાં નાનાં નાનાં કાવ્યો અનુક્રમે ચાર અને નવ સંધિનાં મળ્યાં છે તેનાં નામ **'યશોધર ચરિત્ર'** અને **'નાગકુમાર ચરિત્ર'** છે. તેની રચના કવિએ ભરતમંત્રીના પુત્ર 'નન્ન'ના કહેવાથી તેનાજ ઘરમાં રહીને કરી છે. કવિએ પોતાના સર્વ ગ્રંથોમાં ભરત અને નન્નની પ્રશંસાનાં ઘણાં ગીત ગાયાં છે. 'મહાપુરાણ' અને 'યશોધર ચરિત્ર'નો પરિચય શ્રીયુત નાથૂરામજી પ્રેમીએ પોતાના એક વિદ્વત્તાપૂર્ણ લેખ દ્વારા કરાવ્યો છે અને તેમાં કંઈ અવતરણો પણ મૂક્યાં છે. (જૈન સાહિત્ય સંશોધક ખંડ ૨ અંક ૧.)

૭૨. તે પૈકી થોડાં અત્ર લઇએ: **'મહાપુરાણ'**માંથી.

ધત્તા.

ધણુ તણુસમુ મજ્ઝુ ણ તં ગહણુ ણેહુ ણિકારિમુ ઇચ્છમિ,
દેવી સુઅ સુદણિહિ તેણ હઉં ણિલએ તુહારએ અચ્છમિ. ૨૦

મહુ સમયાગમે જાય હેં લલિય હેં, બોલ્લઇ કોઇલ અંબય કલિયહેં,
કાણણે ચંચરીઉ રુણરુંટઇ, કીર કિણ્ણ હરિસેણ વિસટ્ટઇ. ૨૧

મજ્ઝુ કઇત્તણુ જિણપય ભત્તિ હેં, પસરઇ ણઉ ણિય જીવિય વિત્તિ હેં,
વિમલ ગુણા હરણંકિય દેહઉ, એહ **ભરહ** ણિસુણઈ પઇ જેહઉં. ૨૨

કમલગંધુ ધિપ્પઈ સારંગે, ણઉ સાલૂરેં ણીસારંગેં;
ગમણલીલ જા કયસારંગેં, સા કિં ણાસિજ્જઇ સારંગે. ૨૩

વડ્ઢિયસજ્જણદૂસણુ વસણેં, સુકઇ કિત્તિ કિં હમ્મઇ પિસુણેં;
કહમિ કવ્વુ વમ્મહ સંહારણુ, અજિયપુરાણુ ભવણ્ણવતારણુ. ૨૪

—(કવિ, મંત્રી ભરતને કહે છે) હું ધનને તરણાસમું ગણું છું અને તેના ગ્રહણને ઇચ્છતો નથી. હું અકૃત્રિમ ધર્માનુરાગ—અકારણ પ્રેમ (ણિક્કારિસુ) ઇચ્છું છું; તેટલા માટે (હે) દેવીસુત શ્રુતનિધિ (ભરત!) તમારા મહેલમાં રહું છું.

—મધુ-વસંતનું આગમન થતાં આંબામાં લલિત મહોરકલિકા આવે છે, ત્યારે કોયલ બોલે છે, અને કાનન-વનમાં ભમરા ગુંજારવ કરે છે, ત્યારે કીર-પોપટ (એવો હું) હર્ષથી શું બોલવા નથી લાગતો? જિન-ચરણ પ્રત્યેની ભક્તિથીજ મારી કવિતા પ્રસરે છે—સ્ફુરાયમાન થાય છે, નહિ કે નિજ જીવિત-વૃત્તિ-આજીવિકાના ખ્યાલથી. હે વિમલ ગુણા-ભરણથી જેનો દેહ અંકિત થયેલો છે એવા ભરત! હવે મારી આ રચના સાંભળ.

—કમલોની સુગંધ ભ્રમર ગ્રહે છે, નહિ કે નિઃસાર અંગ વાળાં એવાં દેડકાં; હાથી-હંસની જે ગતિની લીલા હોય છે, તેવી ચાલથી શું હરણું ચાલી-નાસી શકશે?—આજ રીતે જેઓને સજ્જનો પર દૂષણો મૂકવાની ટેવ પડી ગઇ છે એવા પિશુન-દુર્જન શું સુકવિઓની કીર્તિને હણી શકશે? (હવે હું) મન્મથને સંહારનારા (અને) ભવ સમુદ્રને તારનારા અજિતપુરાણ (નામના) કાવ્યને કહું છું.

૭૩—યશોધર ચરિતમાંનો વિષય અને તેના સમકાલીન સોમદેવે સં. ૧૦૧૬ માં રચેલા યશસ્તિલક ચંપુનો વિષય-બંને સરખા છે. તેને પોતે 'નનના કર્ણોના આભરણ' ૩૫ જણાવેલ છે.

તિહુયણ સિરિકંતહો અઇસયવંત હો અરહંતો વમ્મહહો,
પણવિવિ પરમેટ્ઠિહિં પવિમલદિટ્ઠિહિં ચરણુ જુયલુ ણયસયમહહો—ધ્રુવકં.
કુંડિલ્લ ગુત્તણહ દિણયરાસુ, વલ્લહનરિંદ ઘર મહયરાસુ;
ણણ્ણહુ મંદિરિણિ વસંતુ સંતુ, અહિમાણમેરુ કઇ પુપ્ફયંતુ.

ઉપરાંત ઐતિહાસિક એવા ભારવી અને બાણનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વળી તે અન્યત્ર રૂદ્રટનો તેમજ બીજા ઘણાનો ઉલ્લેખ કરે છે. જેવા કે કણચર (કણાદ-કપિલ), ભરત (નાટ્યશાસ્ત્ર કર્ત્તા), પતંજલિ, ભાસ, કાલિદાસ, હર્ષ, પિંગલ, અકલંક, કુષ્માંડ, દ્રોણ, સ્વયંભૂ. આમાં દ્રોણ તે એજ છે કે જેનો ઉલ્લેખ હેમાચાર્ય દેશી નામમાલામાં દાખલા તરીકે 'અવિણયવઇ ઇતિ દ્રોણઃ,' ૧-૧૮, 'અજ્ઝો એપ ઇતિ દ્રોણઃ' ૧-૫૦ વગેરેમાં ઉલ્લેખ કરે છે તેજ છે. સ્વયંભૂ ને નોટ્સમાં પ્રતિકારે-કોઇ અકલંકે એમ જણાવેલ છે કે '**स्वयंभूः कविः पद्धडीबद्ध रामायण कर्त्ता आपलीसंघीयः**' આ પરથી જણાય છે કે તે જૈન છે અને જેણે પ્રાકૃત છંદ પદ્ધડીમાં રામાયણ-પઉમચરિય રચેલ છે (કે જેનો અગાઉ આપણે ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ. પારા ૫૪).

૭૭—**શ્રીચંદ્રમુનિ**—તેનો બનાવેલો એક **કથા કોશ** છે તેમાં ૫૩ સંધિ અર્થાત્ અધ્યાય છે. તેમાં લગભગ તેટલી સંખ્યામાં નાની રોચક ઉપદેશ પૂર્ણ કથાઓ કહેલી છે. કર્ત્તાની ગ્રંથને અંતે પ્રશસ્તિ છે તે પરથી જણાય છે કે આ કવિએ આ ગ્રંથ ગૂજરાતની રાજધાની અણહિલ્લપુર પાટણમાં મૂલરાજ નૃપતિના સમયમાં રચ્યો હતો. અણહિલપુરના ચાલુક્ય (સોલંકી) વંશમાં બે મૂલરાજ થયા-એક વિ.સં. ૯૯૮ થી ૧૦૪૩ સુધી; અને બીજો માત્ર બે વર્ષ સં. ૧૨૩૩ થી સં. ૧૨૩૫ સુધી. સંભવિત રીતે આ કવિ મૂલરાજ પહેલાના સમયમાં થયો છે. તેની છેવટની સંસ્કૃતમાં પ્રશસ્તિ છે તે પરથી જણાય છે કે કુંદ કુંદાચાર્યના ગણની પરંપરામાં શ્રીકીર્ત્તિ શિષ્ય શ્રુતકીર્ત્તિ શિષ્ય ગુણાકર કીર્ત્તિ શિષ્ય વીરચંદ્રનો શિષ્ય હતો અને તેણે આ ગ્રંથ મૂલરાજ રાજાના ગોષ્ઠિક (સલાહકારક મંત્રી) અને અણહિલ્લપુરના વતની પ્રાગ્વાટ જ્ઞાતિના સજ્જનના પુત્ર કૃષ્ણના કુટુમ્બ માટે રચ્યો હતો.

૭૮—તેની ભાષા ધવલ આદિ કવિઓ જેવી છે, પરન્તુ છંદ કંઇક ભિન્ન છે.

પણવેપ્પિણુ જિણુ સુવિસુદ્ધમઈ, ચિંતઇ ભણિ મુણિ સિરિચ્ચંદુ કઇ,
સંસારૂ અસારૂ સવ્વુ અથિર, પિય પુત્ત મિત્ત માયાતિમિર. ૧
ખણિ દીસઇ ખણિ પુણુ ઉસ્સરઇ, સંપય પુણુ સંપહે અણુહરઇ;
જોવ્વણુ ગિરિવાહિણિ વેયગઉ, લાયણ્ણુ વણ્ણુ કરસલિલ સઉ. ૨
જીવિઉ જલબુબ્બુય ફેણુ ણિહુ, હરિજાલુ વરજ્જુ અવજ્જુ ગિહુ.

—વિશુદ્ધમતિ જિન (ભગવાન્)ને પ્રણામ કરીને મુનિ શ્રીચંદ્ર કવિ ચિત્તમાં ભણે-ચિંતવન કરે છે કે સંસાર અસાર અને સવ અસ્થિર છે. પ્રિય પુત્ર મિત્ર માયાના અંધકાર સમાન છે. ક્ષણમાં દીસે, વળી ક્ષણમાં ઓસરી જાય-ચાલી જાય (એવી) સંપત્તિ વળી 'સાપ'ને અનુસરતી-સરખી છે. જોબન, ગિરિ એટલે પર્વતની વાહિની-નદીના વેગ પેઠે જનારૂં છે, લાવણ્ય વર્ણ-કાન્તિ હાથમાંના પાણી જેમ નાશવંત છે. જીવન જલના બુદ્બુદ-પરપોટાના ફીણ જેવું છે, અને ગૃહ ઇત્યાદિ (?) ઇંદ્રજાલ સમાન છે.

૭૯—ધ્રુવડ અને હંસની એક કથાનો પ્રારંભ જોઇએઃ—
મગહામંડલિ પય સુહય રમ્મિ, પયપાલુ રાઉ પાડલિપુરમ્મિ,
તત્થેવ એક્કુ કોસિઉ ઉયારિ, નિવસઇ મયાવિ ગોઉરદુવારિ. ૧
સકયાઇ રાય હંસહ સમીવુ, ગઉ વિહરમાણુ સુરસરિહે દીવુ,
એક્કેણુ તત્થ કયં સાગએણ, પુચ્છિઉ હંસે વયસા ગએણ. ૨
ભો મિત્ત ! તં સિ કો કહસુ એત્થુ, આઉમિ પએસહો કહો કિમિત્થુ,
વયરહું હો વયણુ સુણેવિ ઘૂઉ, ભાસઇ હઉં ઉત્તમ કૂલ પસૂઉ. ૩
કયસાવાણુગહ વિહિ પયાસુ, આયહો પહુ ! પુહઇ મંડલાસુ;
વસવત્તિ સવ્વ સામંત રાય. ભણું વયણુ કરંતિ કયાણુરાય. ૪
કીલાઇ ભમંતઉ મહિપ સત્થ, તુમ્હઈ નિએવિ આઉમિ એત્થ;
ઇય વયણહિં પરિઉસિઉ મરાલુ, વિણએણ પયં પિઉ મંદાિરસાલુ. ૫

—મગધમંડલ દેશમાં સુખદ અને રમ્ય પાટલિપુત્રમાં પ્રતિપાલ રાજા (હતો), ત્યાંજ (તેના) એક કોટના ગોપુર દ્વાર-દરવાજામાં એક

જાગતો અને માયાવી ધુવડ વસતો હતો. તે એક દિવસે વિહરતો વિહરતો સુરસદૃશ દ્વીપમાં રાજહંસો સમીપ આવી લાગ્યો. ત્યાં એક ઉમરે પહોંચેલા-વૃદ્ધ હંસે સ્વાગત કરીને તેને પૂછ્યું ' હે મિત્ર! તું કોણ છું, ક્યાંથી આવ્યો. આ પ્રદેશમાં શા અર્થે આવ્યો છું." ધૃતરાષ્ટ્ર (હંસ) નાં વચન સુણીને ધુવડ બોલે છે ' હું ઉત્તમ કુલમાં જન્મેલો છું. હું વિધિપુરઃસર શ્રાવક અનુગ્રહ કરી (!) હે પ્રભુ! પૃથ્વી (પુષ્પપુર !) મંડલમાંથી આવ્યો છું. સર્વસામંત અને રાજા મારા વશવર્ત્તી છે અને હે રાજા! તેઓ મારા વચનનું ભલે પ્રકારે-અનુરાગથી પાલન કરે છે. ક્રીડાને માટે ભમતા રાજાઓ-મહિપોની સાથે હું અહીં તમારા પ્રદેશમાં આવી નીકળ્યો છું. ધુવડનાં આ વચનો સાંભળી પરિતુષ્ટ થયેલા આ વિશાલમતિ મરાલે વિનયપૂર્વક તેના પગ પકડ્યા.

ઉયારિ=જાગતો, હઉં-હૂં, ધુઉ-ધુવડ.

૮૧—કવિએ છંદ જુદા જુદા વાપર્યા છે તેનાં ઉદાહરણ :—(૧) વંશસ્થ.

લહેવિ સિદ્ધિં ચ સમાહિ કારણું, સમત્થ સંસાર કુહોહવારણું
પહું જએ જં સરસં નિરન્તરં, સુહં સયાતપ્ફલજં અણુત્તરં.

(૨) દુહડહઉ નામનો છંદ.

તેણાણુ માઉ, વદ્ધિઉ પમાઉ,
સમ્મત્ત ણાણ, તવ ચરણ થાણ,
સેણાઇ મોહ, મિછત્ત જોહ,
ઇંદિય કસાય, પરિસહ વિસાય.
ઉવસગ્ગ આઇ, નિદ્ધિવિ અરાઇ,
પાવેવિ મોક્ખ, સિરિ પહય દુક્ખ.

(૩) માલિનિ છંદ

વિવિહ-રસ-વિસાલે, ણેય કોઊ હલાલે;
લલિય-વયણ-માલે, અત્થ-સંદોહ-સાલે.
ભુવણ-વિદિદ-ણામે, સવ્વ-દોસોવસામે;
ઇહ ખલુ કહકોસે, સુન્દરે દિણ્ણ તોસે.

૮૨—સં. ૧૦૭૬માંસાગરદત્તનું બનાવેલું જંબુસ્વામિ ચારિત્ર (૨૬૯૦ ગ્રંથાગ્ર) તથા તેના ઉપર ટિપ્પન (૧૧૯૦ ગ્રંથાગ્ર) બૃહત્ ટિપ્પનિકામાં નોંધાયેલ છે.

૮૩—પદ્મકીર્ત્તિના પાર્શ્વપુરાણમાં ૧૮ સંધિ છે ને ૩૩૨૩ શ્લોક છે. જૈનોના ૨૩ મા તીર્થંકર શ્રી પાર્શ્વનાથનું ચરિત્ર તેમાં છે. પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે કે તે ચંદ્રસેનના શિષ્ય માધવસેનના શિષ્ય જિનસેનનો શિષ્ય હતો. તેના કાલનો નિર્ણય હાલ થઇ શકે તેમ નથી. પણ તેના આ ગ્રંથની કારંજા ભંડારમાં જે પ્રત છે તેનો લખ્યા સંવત્ ૧૪૭૩ ફાલ્ગુણ વદિ ૯ બુધ છે કે જે વખતે વીરભાણુદેવ રાજ્ય કરતો હતો.

૮૪—નયનન્દિના સુદર્શન ચરિતમાં ૧૨ સન્ધિ છે. તેમાં સુદર્શનનું ચરિત્ર છે. પ્રશસ્તિપરથી જણાય છે કે કર્ત્તા કુંદકુન્દાચાર્યગણના પદ્મનંદિના શિષ્ય વિશાખનંદિના શિષ્ય રામનંદિના શિષ્ય માણિક્યનંદિનો શિષ્ય હતો અને તેણે વિ. સં. ૧૧૦૦ માં જ્યારે ભોજદેવરાજા અવંતિદેશમાં ધારાનગરીમાં રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે આ ગ્રંથ રચ્યો છે. તેનો આદિ ભાગ આ પ્રમાણે છેઃ—

ॐ नमः सिद्धेभ्यः । णमो अरहंताणं । णमो सिद्धाणं । णमो आयरियाणं । णमो उवज्झायाणं ।णमो लोए सव्वसाहूणं।

ઇહ પંચ ણમોક્કારઈ લહેવિ ગોવહુવઉ સુદંસણુ,
ગઉ મોક્ખહો અક્ખમિતહો ચરિઉ વ ચઉવગ્ગ પયાસણુ.

૮૫—આજ નયનન્દિએ કદાચ આરાધના નામનો ગ્રંથ રચ્યો હોય. તેના સંબંધમાં સ્વ૦ સાક્ષર દલાલે જણાવ્યું છે કે તેના કર્ત્તા નયનન્દિ દિગંબર છે. ગ્રંથ બે ભાગમાં-૧ લામાં ૫૬ અને બીજામાં ૫૮ સંધિ છે. પાટણ ભંડારમાં સ્વ૦ દલાલે પોતે જોયેલી પ્રતમાં માત્ર ૩૦ અને ૨૭ સંધિઓ છે.

મુણિવર ણયનંદી સણ્ણિબુ વદ્ધે પસિદ્ધે સયલવિહિણિહાણે એત્થ કવ્વે સુભવ્વે,
અરિહ પમુહ સુત્તુ વુત્ત મારાહણાએ પમણિઉ ફુડુ સંધી અટ્ઠાવણ્ણું સમેત્તિ.

૮૬. **કનકામરનું કરકંડુ ચરિત** ૧૦ પ્રકરણ કે જેને પરિચ્છેદ નામ આપેલ છે તેમાં છે. તેમાં ઋષિ કરકંડુનું ચરિત્ર છે. કર્તા તેમાં સિદ્ધસેન, સમન્તભદ્ર, અકલંકદેવ, સ્વયંભૂ, અને પુષ્પદંતનો ઉલ્લેખ કરે છે, તે પરથી તેણે ઈ. સ ૧૦ મી સદીમાં કે તે પછી કોઈ કાળે તેની રચના કરેલી હોવી જોઇએ.

૮૭. આનો આદિ અંત ભાગ નીચે પ્રમાણે છે.

મણુ મારવિણાસણુહો સિવપુરવાસહો પાવતિમિરહરદિણયરહો;
પરમપ્પય લીણહો વિલયવિહીણહો સરમિ ચરણુ સિરિ જિણવરહો.
જય અણુવમ સિવસુહ કરણદેવ, દેવેંદ–ફણિંદ–ણરિંદ સેવ,
જય ણાણ મહોદહિ કલિય પાર, પારાવિય સિવપહે ભવિયતાર.

* * * *

પુણુ કહમિ પયડુ ગુણણિયર ભરિઉ, કરકંડ ણરિંદહો તણઉ ચરિઉ

* * * *

તોં સિદ્ધસેણ સુસમંતભદ્દ, અકલંકદેવ સુઅજલ સમુદ્દ;
જય એવં સયંભુ વિલાસચિત્તુ, વાએસરિઘરુ સિરિ પુપ્ફયંતુ.

* * * *

ચિરદિવવરવંસુપ્પણ્ણએણ, ચંદારિસિગોતેં વિમલએણ
વઇરાયઈં હુવઇં દિયંબરેણુ, સુપસિદ્ધણામ કણયામરેણુ.
બુહ મંગલ એવ હેં સીસએણ, ઉપ્પાઇયિ જણમણતોસએણ,
આસાઇયણણુપરિ સંપત્ત એણ, જિણચરણસરોરુહભત્તએણ.

આની સં. ૧૬૭૮ માં લખાયેલી પ્રત ઐલક પન્નાલાલ સરસ્વતિ ભવનમાં નં. ૨૮ ની છે.

પ્રકરણ ત્રીજું.

બારમી સદીનું અપભ્રંશ સાહિત્ય.

૮૮. **અભયદેવસૂરિ** બારમી સદીમાં સ. ૧૧૩૩–૩૫ લગભગ સ્વર્ગસ્થ થયા. તેમણે **જયતિહુયણ** સ્તોત્ર રચ્યું છે તે પણ અપભ્રંશમાં છે. તેમાં ૩૩ ગાથા છે.

જયતિહુયણ વર કપ્પ રૂક્ખ જય જિણ ધન્નંતરિ;
જયતિહુયણ કલ્લાણ કોસ દુરિયક્ખરિ કેસરિ
તિહુયણ જણ અવિલંધિ આણ ભુવણત્તય સામિય
કુણસુ સુહાઇ જિણેસ પાસ થંભણયપુરિટ્ટિય. ૩

* * * *

એય મહારિય જત્તદેવ ઇહિન્હવણ મહૂસઉ;
જં અણલિય ગુણ ગહણ તુમ્હ મુણિજણ અણિ સિદ્ધઉ.
એમ પસીય સુપાસણાહ થંભણયપુરટ્ટિય;
ઇય મુણિવર સિરિ અભયદેઉ વિણ્ણવઇ અણિંદિય. ૩૦

૮૯—સં. ૧૧૨૩ માં સાધારણના અંક સૂચિત કવિએ ૧૧ સંધિ વાળી અપભ્રંશ ભાષામાં **વિલાસવઇકહા** રચેલી છે તે 'સમરાઇચ્ચકહા' નામની સુપ્રસિદ્ધ હરિભદ્ર સૂરિની પ્રાકૃત કથામાંથી ઉધૃત કરી છે એમ તે કવિએ પોતે જણાવ્યું છે. કથાવસ્તુ જાણવા માટે સમરાદિત્ય કથામાંનું પંચમભવવર્ણન જોવું. ગ્રંથકાર પોતે કોટિકગણ–વજ્રશાખામાં થયેલા બપ્પભટ્ટિ સૂરિના સંતાન છે ને યશોભદ્ર સૂરિના ગચ્છના છે એમ જણાવે છે. કવિ 'સાધારણ' એ નામથી પૂર્વે સુપ્રસિદ્ધ હતા. તે નામથી તેમણે અનેક જાતનાં સ્તુતિસ્તોત્રો રચેલાં હતાં. પાછળથી પોતાનું નામ **સિદ્ધસેનસૂરિ** એ નામથી પ્રતિષ્ઠિત થયું એ પણ તેમણે જ જણાવી દીધું છે. આ 'અપભ્રંશ' કથાની પ્રત જેસલમેર ભંડારમાં છે. તેનું આદિ આ પ્રમાણે છે.

બહુરયણુમણોહર નિમ્મલપયહર સગુણ સુવન્ના હિટ્ટિયઉ,
જ(ભ?)ણુ કસ્સ ન સોહઇ નયણુ મોહઇ કવ્વહાર કંઠટ્ટિયઉ. ૧
પઢમં પણમેપ્પુ(વિ?)ણુ ઉસહસામિ પુણુ અજિઉ વિવિનિ(ણિ ?)–
જિયઉ ગુણામિ,
સંભવુ બાવેવિણુ ભવવિણાસણુ વંદિવિ અભિનંદણુ ગુણનિધાણુ.
—જેસલમેર ભંડાર સૂચી પૃ. ૧૪ પ્રસ્તા. પૃ. ૪૫

૯૦ **માણિક્ય પ્રસ્તારિકા પ્રતિબદ્ધરાસ**નો ઉલ્લેખ સં. ૧૧૭૪ માં યશોદેવ ઉપાધ્યાયના રચેલા નવતત્ત્વભાષ્ય વિવરણમાં કરેલો છે ને તે સંધિ (અપભ્રંશ કાવ્ય) બદ્ધ છે. **अनयोश्च विशेषचिंत्रि मुकुट सप्तमी सन्धिबन्ध माणिक्य प्रस्तारिका प्रतिबध्ध रासका च्यामवसेयः**) આ પરથી જણાય છે કે ગૂજરાતીમાં જેમ કાવ્યને રાસ કહે છે તેવી રીતે અપભ્રંશ તથા પ્રાકૃત ભાષામાં રાસો હતા.

૯૧. સં. ૧૧૬૦માં શાલિભદ્રસૂરિના શિષ્ય **વર્ધમાનસૂરિએ ઋષભચરિત્ર** રચ્યું છે તેમાં કેટલેક ઠેકાણે અપભ્રંશ ભાગ આવે છે.

૯૧. સદ્ગત સાક્ષર શ્રી ચિમનલાલે અપભ્રંશ સંબંધે 'સાહિત્ય' માસિકમાં લખતાં જણાવ્યું છે કેઃ—

'અત્યાર સુધીમાં અપભ્રંશ ભાષાનાં જે ઉદાહરણો અપાયાં છે તે હેમાચાર્યના પ્રાકૃત વ્યાકરણ તથા દ્વાશ્રયમાંથી છે. કેવળ અપભ્રંશ ભાષામાં રચાયેલાં કડવાબદ્ધ કાવ્યો તથા ગ્રંથો જૈન ભંડારોમાં તાડપત્ર ઉપર લખેલાં મોજુદ છે. આ ઉપરાંત ૧૦ મા, ૧૧ મા તથા ૧૨ મા શતકમાં રચાયેલાં પ્રાકૃત કાવ્યોમાં પણ અપભ્રંશમાં રચાયેલો કેટલોક ભાગ માલુમ પડે છે. હેમાચાર્યના ગુરૂ **દેવચંદ્રે** સં. ૧૧૬૦માં [૫]**શાન્તિનાથ ચરિત્ર** નામનું ૧૬૦૦૦ શ્લોકનું કાવ્ય રચેલું છે તેમાંથી કેટલોક અપભ્રંશ ભાગ નીચે આપ્યો છે.

૯૨. આ ભાગમાં શાંતિનાથના જન્મ વખતે દિશા કુમારીએ જે ઉત્સવ કર્યો હતો તેનું વર્ણન છેઃ—

---

૫ આ કાવ્યના પ્રારંભમાં પ્રાચીન કવિઓને નમસ્કાર કરવાની પ્રથા હોય છે તે પ્રમાણે દેવચંદ્રસૂરિ ગૌતમ સ્વામિ, સવાલક્ષપ્રમાણ વસુદેવ કથા (વસુદેવહિંડી)ના કર્ત્તા ભદ્રબાહુ, સમરાઈચ્ચ કહાના કર્તા હરિભદ્રસૂરિ, કુવલયમાલાના કર્ત્તા દાક્ષિણ્ય ઇંદ્રસૂરિ તથા ઉપમિતિભવ પ્રપંચના કર્ત્તા સિદ્ધસૂરિને નમસ્કાર કરે છે. વસુદેવહિંડી સંઘદાસ તથા ધર્મસેન વાચકની બનાવેલી છે, પરન્તુ આમાં તે ભદ્રબાહુએ રચેલી છે. તથા તેનું પ્રમાણ સવાલક્ષનું છે તે વિશેષ છે.

કવિરાયચક્કવટ્ટિં વંદે સિરિ ઇંદભૂઇમુણિનાહં ।
જસ્સ જસે તેલ્લમ્મિ વ વાણી સવ્વત્થચ્છ વિચ્છરઇ ॥ ૬
વંદામિ ભદ્દબાહુ જેણ ય અઇરસિયબહુકહાકલિયં ।
રઇયં સવ્વાલક્ખં ચરિયં વસુદેવરાયસ્સ ॥ ૭

વંદે સિરિહરિભદ્દં સૂરિં વિઉસયણા નિગ્ગયપયાવં ।
જેણ ય કહાપબન્ધો સમરાઇચ્ચો વિણિમ્મવિઉ ॥
દક્ખિન્નઇંદસૂરિં નમામિ વરવન્નભાસિયા સગુણા ।
કુવલયમાલેવ્વ સુહા કુવલયમાલા કહા જસ્સ ॥ ૯

પણમામિ સિદ્ધસૂરિં મહામતિં જેણ સદ્ધિવાણ ।
પવ્વરકંપિ વ રઇયં ભવસ્સ રુવં કહાબંધે ॥ ૧૦

જય જય તિહુયણદીવયદાઇ એ, જય જય અસેસહ માઈ એ ।
જય જય તિહુયણસુરવિયાઈ એ, જય જય અચ્છરિયપસાઇ એ ॥ ૪
મં બીહિસિ પરમેસરિ સામિણિ, જમ્હે દિસાકુમારિ ગયગામિણિં ।
જમ્મકમ્મુ જિણવરહ કરેસહં, અપ્પઉં સિવપુરિપંથિ ધરેસહમ્ ॥ ૬
અવિ ય તિહુયણનાહહ કુચ્છિધરિ જય જય સામિણિ દેવિ ।
અમ્હેહિં તુહ પયપંકયઈં વંદિય સિરહ નમેવિ ॥ ૭

જય જય અઇરાદેવિ તુહું સંતિજિણંદહ માએ ।
પણમહં તુહ પયપંકયઈં સિરિતિહુયણવિક્ખાએ ॥ ૮
જય જય તિહુયણદીવુ તઈં દંસિયસયલપયત્થુ ।
દિંતિય સામિણિ તાડિયઉ ભવિયહં મોહુ સમત્થુ ॥ ૯

જય જય જગગિહખંભુ જિણુ દિંતિય સામિણિ લોઇ ।
સંજોઇયભવભીયજણ સયલસુહં સંજોઇ ॥ ૧૦
સયલદુરિયદદોલિદવજાલાવલિજલવાહુ ।
દિંતિય તિહુયણમાયપઇ કેડિઉ અંગહ દાહુ ॥ ૧૧
જય જય પડિમોહયરુ વિનિયપુન્નિમચંદુ ।
માય મહાસઇદેવિપઇ કિઉ ભવિયહ આણંદુ ॥ ૧૨

જય જય ભવસાયરગયણિચ્છારણવોહિત્થુ ।
દિંતિય કિઉ ઉવયારુ પઇ લોયહ અઇસુસમત્થુ ॥ ૧૬

જય જય સામિણિ તુજ્ઝ સુઉ હોસઇ તિહુયણનાહુ ।
ભવિયાણ યણહ અસસહ વિ જો દેસઇ દાહુ ॥ ૨૯

અપ્પડિબંધુ વિહંગુ જિહ ભૂ જિહ ખંતિસમગ્ગુ ।
રંગવિવજ્જિઉ સંખુ જિહ પગ્ગસિંગુ જિહ ખગ્ગુ ॥ ૩૬

હુયવહુ જિમ્વ તવાતવયરૂ ભારૂંડુ વ અપમત્તુ ।
સીહુ જિમ્વ દુદ્ધરિસુ જિણુ સ્તરઉ જિમ્વ કરિમત્તુ ॥ ૩૭

પંચવન્નવરકુસુમભર પુણુ સુર મેલ્લિસ્સંતિ ।
ઉપરિ છત્તત્તયરયણુ ચંદતુલ્લુ ધરિહિંતિ ॥ ૪૮

ઇય પરમેસરિ પુત્તુ તુહ હોસઇ ગુણગણરાસિ ।
તિં વંદહ પણમંત સિર અમ્હિણિ વિહ્રિયપાસિ ॥ ૫૧

પડિવોહેવિણુ ભવિયજણુ જગવિચ્છારિવિકિત્તિ ।
અંતિવિહેવિણુ તુહતણઉ સેલેસી વરસત્તિ ॥ ૭૫

દેવચંદપરિવંદિયહ કિયલુ હુડકખુડ એસ ।
કો કિર સક્કઇ જિણવરહ ભત્તિ કરેવિ અસેસ ॥ ૭૬

અઇપંડુસિલાસીહાસણમ્મિ સોહમ્મસામિ ઉવવિસઇ રમ્મિ ।
ઉચ્છંગિ ધરઇ જિણવરેંદુ જો પાવજલણઉલ્હવણકંદુ ॥ ૧૦૨

એત્થંતરિ સારી દુહખયકારી બહુવિહકુસુમગુણાવરિય ।
અચ્ચુયસુરણાહિં ભત્તિસણાહિં કુસુમંજલિ નિયકરિ ધરિય ॥ ૧૦૩

જાઇકુંદમંદારસમુજ્જલચંપયપારિપાયયપિંજલ ।
કેયઇદલમચકુંદસોહિય ગંધલુદ્ધફુલ્લંધયમોહિય ॥ ૧૦૪

ખેત્તકિંકરહિં એચ્છંતરે સહસઅટ્ઠેવ ચઉસટ્ઠિહચ્છંતરે ।
કણયકલસાણ સહસક્ક અટ્ઠોત્તરે વીયઉ રૂપ્પમઇયાણ પુણ ઉત્તરે ૧૦૫

એવન્ન સુરેંદિહિં સહ સુરવિંદિહિં મજ્જણુ જિણવર અણિંદયહ ।
કિહુ બહુવિઉભત્તિએ નિયવિચ્છિત્તિએ દેવચંદપરિવંદિયહમ્ ॥ ૧૧૪

જયહિ જિણનાહયા કમ્મવણદાહયા પણયસુરનાહયા સિદ્ધિગમનીહયા ।
જયહિ સુભકારયા મોહનિદ્દારયા દુરિયસયવારયા ચત્તસંસારયા ॥ ૧૨૩
જયહિ ગયસંસયા કામભડધંસયા નીરૂનવદસયા ભુવનઅવયંસયા ।
જયહિ હવપાવયા કહિયવરભાવયા દુરકત્તણલાવયા સજલપ્પણરાવયા ॥ ૧૨૬

૯૩—આ દેવચંદ્રજી કૃત સુલસાખ્યાન અપભ્રંશમાં છે તેમાં ૧૭ કડવક છે.

એહ સંધિ પુરૂપત્થ વસત્થિય દેવચંદસૂરીહિં સમત્થિય,
ઇય બહુગુણ ભૂસિઉ જિણસુપસંસિઉ સુલસ ચરિઉમ્મત્થિયહં.
નિસુણંત પઢંતહ ભત્તિએ સત્તણું મોક્ખુ મોક્ખત્થિયહં.

૯૪. હેમચંદ્રજીના વ્યાકરણમાંથી તેમજ કુમારપાલ ચરિત દ્વાશ્રય-પ્રાકૃતકાવ્યમાંથી ઘણું અપભ્રંશ સાહિત્ય મળી આવે છે તેના સંબંધે હવે પછી જૂદા વિભાગ અને પ્રકરણમાં જણાવીશું.

૯૫. સસિપાલક કુલસંભવ પાર્શ્વનંદન ધાહિલના પઉમસિરિ ચરિત્રમાં ચાર સંધિમાં પદ્મશ્રી સતીના શીલનું વર્ણન છે. આ ક્યારે રચાયેલું છે તે જણાયલું નથી પરંતુ પાટણ ભંડારની પ્રતનો સંવત્ ૧૧૯૧ નો છે; તેનો આદિ ને અંતભાગ નીચે પ્રમાણે છેઃ—
ધાહિલુ દિવ્વદિટ્ઠિ કવિ જંપઇ, અહુ જણરોલુ સુએવિણુ સંપઇ,
નિસુણહ સાહમિ કન્નરસાયણુ, ધમ્મ કહાણઉં પહુગુણ ભાયણુ.

× × × ×

સસિપાલક કુલ્ય આસિ નાહુ, જસુ વિમલુ કિત્તિ જગિ ભમઇ સાહુ,
તસુ નિમ્મલિ વંસિ સમુબ્ભવેણ, પઉમસિરિ ચરિઉ કિઉ ધાહિલેણ.
કવિ પાસહનંદણુ દોસવિમદ્દણુ સુરાહહિં મહાસઇહિં.
જિણ ચલણહ ભત્તઉ તોયઇ પોત્તઉ દિવ્વ દિટ્ઠિ નિમ્મલમઇહિં.

૯૬. સંદેશરાસક—આ રાસક પ્રાકૃત તથા અપભ્રંશમાં છે. તેમાં દોહા, ગાથા, રડ્ડા, પદ્ધડિકા, ચંદ્રાયણુ, અર્ધ વગેરે છંદો વાપરેલા છે. પાશ્ચાત્ય દેશમાં મ્લેચ્છ દેશમાં મીરસેણના સંબંધીનો પુત્ર અદ્દહમાન

નામનો હતો, તેની ગીતવિષયક પ્રાકૃત કાવ્યને વિષે પ્રીતિને લીધે તેના સ્નેહથી આ વિરહિણી સંદેશ વિષયક **સંદેશ રાસક** રચેલું છે. તેની પ્રત પાટણ ભંડારમાં છે.

પચ્ચાએસિ પહૂઓ પુવ્વપસિધ્ધો ય મિચ્છદેસોત્થિ,
એહ વિસએ સંભૂઓ આરદ્દો **મીરસેણસ્સ.** ૩
તહ તણઓ કુલકમલો પાઇઅ કવ્વેસુ ગીય વિસએસુ
અદ્દહમાણ પસિધ્ધો સન્નેહઇ રાસયં રઇયં. ૪

૯૭. **ચર્ચરી** નામની જિનવલ્લભ સૂરિની સ્તુતિ સાથે ચૈત્યવિધિ **જિનદત્તસૂરિ** અપભ્રંશમાં રચી છે. જિનવલ્લભનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૧૬૮ માં થયો ને તેના શિષ્ય જિનદત્તે તેના પછી થોડાં વર્ષોમાંજ આ સ્તુતિ રચી હોય તેમ અનુમાનાય છે. જિનદત્તને આચાર્યપદ સં. ૧૧૬૮ માં મળેલું અને તેમનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૨૧૧ માં થયો. તેનો આદિભાગઃ—

નમિવિ જિણેસર ધમ્મહ તિહુયણ સામિયહ
પાયકમલુ સસિનિમ્મલુ સિવગય ગામિયહ,
કરિમિ જહટ્ઠિયગુણથુઇ સિરિ **જિણવલ્લહહ**
જુગપવરાગમસૂરિહિ ગુણિગણદુલ્લહહ. ૧

—ત્રિભુવનના સ્વામી, શિવગતિગામી એવા જિનેશ્વર ધર્મનાથના ચંદ્રજેવા નિર્મલ પાદકમલને નમીને યુગપ્રવર આગમાચાર્ય ગુણિગણ-દુર્લભ એવા શ્રી **જિનવલ્લભની** યથાસ્થિત ગુણસ્તુતિ કરૂં છું.

પરિહરિ લોયપવાહુ પયટ્ટિઉ વિહિવિસઉ
પારતંતિ સહુ જેણ નિહોડિ કુમગ્ગસઉ,
દંસિઉ જેણ દુસંઘ-સુસંઘહ અંતરઉ,
વદ્ધમાણજિણતિત્થહ કિયઉ નિરંતરઉ. ૧૦

—જેણે લોકપ્રવાહને પરિહરી-તજી પરતંત્રતા વાળા શત કુમાર્ગને ટાળી વિધિમાર્ગ પ્રવર્ત્તાવ્યો, જેણે નઠારો સંઘ અને સારો સંઘ

એવું-એ વચ્ચેનું અંતર બતાવ્યું અનેવર્ધમાન-મહાવીર જિનના તીર્થને નિરંતરનું-અવિચ્છિન્ન કર્યું.

૯૮. જિનદત્તસૂરિની બીજી બે અપભ્રંશ કૃતિઓ નામે ૨. ઉપ-**દેશ (ધર્મ) રસાયન** રાસમાં ૮૦ ગાથા છે અને ૩. **કાલસ્વરૂપ** કુલકમાં ૩૨ ગાથા છે. આમાંની છેલ્લી કૃતિની ત્રીજી ગાથામાં 'વિક્ક-**મસંવચ્છરિસય બારહ** હુયઈ પણુદ્દુઉ સુહુ ધરવારહ ' આવા શબ્દો છે તેથી તે કૃતિ વિક્રમના તેરમા સૈકાના પ્રારંભના ૧૧ વર્ષમાં કોઈપણ વખતે બની હોવાનું અનુમાન કરી શકાય કારણ કે વિ. સં. ૧૨૧૧માં જિનદત્તસૂરિનો સ્વર્ગવાસ થયો છે. છતાં આ સર્વને સામાન્ય રીતે ૧૨ મી સદીની કૃતિ તરીકે લેવામાં વિશેષ હરકત જેવું નથી.

૯૯. આ ત્રણે જિનદત્તસૂરિનાં કાવ્ય 'અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી' એ નામથી ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સીરીઝમાં પ્રકટ થનાર ગ્રંથમાં મૂકવામાં આવ્યાં છે, અને તેમાં પ્રથમનાં બે કાવ્યો પરની જિનપાલ ઉપાધ્યાય (જિનપતિસૂરિ શિષ્ય)ની સં. ૧૨૯૪ ની રચાયેલી સંક્ષિપ્ત સંસ્કૃત વૃત્તિ પણ દાખલ કરી છે. છેલ્લી કૃતિપર ઉપાધ્યાય સુરપ્રભ (જિનપતિ સૂરિ શિષ્ય)ની વિવૃત્તિ છે; સાથે એ ત્રણે કાવ્યની સંસ્કૃત છાયા તે ગ્રંથના સંપાદક પંડિત લાલચંદ્ર ભગવાનદાસ ગાંધીએ કરીને મૂકી છે. તેમાં સંપાદક સાક્ષર જે પ્રસ્તાવના અને પરિશિષ્ટ મૂકવાના છે તે બહાર પડવાથી વિશેષ પ્રકાશ પડશે.

૧૦૦. **વાદિદેવસૂરિ** એ મહાપ્રભાવક જૈનાચાર્ય થઈ ગયા તેમણે પોતાના ગુરૂ મુનિચંદ્રસૂરિ (સ્વ. સં. ૧૧૭૮) ઉપર તે સમયની બોલાતી ભાષા-અપભ્રંશ ભાષામાં **સ્તવન** રચ્યું છે (મુદ્રિત-જૈન શ્વે. કૉ. હેરલ્ડ પત્રનો ઈ. સ. ૧૯૧૭ ના સપ્ટે. થી નવે. નો ખાસ અંક પૃ. ૩૩૬-૩૩૫). તેનો આદિ અને અંતભાગ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

નાણુ ચરણુ સંમત્તુ જસુ રયણુત્તઉ સુપહાણુ,
જયઓ સુ મુણિસુરિ ઇત્થુ, જગિ મોડિ અવમ્મહબાણુ. ૧

× × × ×

જાહે પસન્ના તુહ નયણ, તહ મણુયહ સયકાલ,
હિયઇચ્છિય સુહ સંપડહિં, અનુ છિંદહિં દુહજાલ. ૨૪
દૂસમ રયણિહિં સૂર જિમ્વ, તુહ ઉઠ્ઠિઉ મુણિનાહ,
સિરિ મુણિચંદ મુણિંદ પરમહુ દેઉઇ કુગ્ગાહ. ૨૫

આની હાલની ગૂજરાતી છાયા પં. બહેચરદાસે આ પ્રમાણે આપી છેઃ—

જ્ઞાનચરણ સમ્યકત્વ જેનું રત્નત્રય સુપ્રધાન,
જયો સ મુનિસુરિ અહીં જગે, માંડયો મન્મથસ્થાણુ. ૧

× × × ×

જ્યારે પ્રસન્ન તવ નયનો તથા મનુજોને સદા કાળ,
હૃદયઇચ્છિત સુખ સાંપડે પછી છેદાય દુઃખજાળ. ૨૪
દુઃષમ રજનિમાં સૂર્ય જેમ તું ઉઠયો મુનિનાથ,
શ્રી મુનિચંદ્ર મુનીંદ્ર પરમ દેઉ કુગ્રાહ. ૨૫

(૧. ચરણ—વિશુદ્ધપ્રવૃત્તિ, સમ્યકત્વ—શ્રદ્ધા, માંડયો—મર્દિત—મંડ્ડિય—મોડિય—મસળી નાંખ્યો, મન્મથસ્થાણુ—કામરૂપ ખીલો. ૨૪—સાંપડે—સંપડઇ—સંપદ્યતે—સંપતતિ—સંપડઇ—મળે. ૨૫. દુઃષમ રજની—આ પાંચમા દુઃષમ નામના આરા રૂપ રાત્રી. કુગ્રાહ—કદાગ્રહ.]

૧૦૧. લક્ષ્મણ ગણિએ સુપાસનાહ—ચરિઅં એ નામનો પ્રાકૃત ગ્રંથ સંવત્ ૧૧૯૯માં માઘ શુદ ૧૦ ગુરુને દિને ગુરુ મંડલીપુરીમાં શ્રી કુમારપાલના રાજ્યમાં રચ્યો છે તેમાં ક્યાંક ક્યાંક અપભ્રંશમાં છંદો છેઃ—

ગરૂયભત્તિબ્ભરૂબ્ભિન્નરોમંચયા, થુણહિ તિત્થેસરં તત્થ નચ્ચંતયા,
કેવિ મુંચંતિ મંદારસુમણોહરં, ગંધવ સમિલિયસલોલ સુમણોહરં. ૨૬૮
કેવિ મલ્લવ સજ્જંતિ કમદદુરં, અવરિ ગાયંતિ સુહકંઠરવ સુંદરં,
કેવિ ઉત્તાલતાલાઉલં રાસયં, કુણહિં કરનચ્ચિયં અવરિ વરહાસયં. ૨૬૯
કેવિ હરિસુક્કરાં તિયસગલ દેદુરં, કુણહિં હયહેસિયં કેવિ સુઇબંધુરં,
કેવિ ગયગજ્જિયં કુણહિં મયભિંભલં, અન્નિ મુટીહિ પહરંતિ ધરણીયલં. ૨૭૦

કેવિ કોડિંતિ વકરિય ઉક્કેરયં, કેવિ કુવ્વંતિ કંઠીરવુન્નાયયં,
કેવિ તક્ખણિણ ખીરોયજલ સંતિયં, કલસસુવણ્ણિંતિ તિયસા
હરિયંતિયં. ૨૭૧

—ત્યાં ગુરૂભક્તિના ભરથી ઉદ્‌ભિન્ન રોમાંચ થયાં છે જેનાં એવા નાચતા (દેવતાઓ) તીર્થેશ્વરને સ્તવે છે. કેટલાક (દેવો) સુગંધથી વશ થઇ જ્યાં સુમનોહર ભ્રમરો થોકબંધ ભેગા થાય છે એવા મંદાર નામના પુષ્પોનો ભર-ઢગ ફેંકે છે, કેટલાક મલ્લોની માફક કમદ્દર ? સજ્જ થાય છે, જ્યારે બીજા સારા કંઠરવથી સુંદર ગાય છે. કેટલાક ઉંચા નીચા તાલવાળા રાસ કરે છે, બીજા હાથના નૃત્યવાળું સુંદર હાસ્ય કરે છે, કેટલાક દર્પથી મસ્ત બની...કરે છે, કેટલાક કર્ણને બંધુર એવા ઘોડાના હણહણવાનો અવાજ કરે છે કેટલાક હાથીની ગર્જના કરે છે, બીજા ભૂમિતલને મુઠીથી મારે છે, કેટલાક......અને કેટલાક દેવતાઓ તેજ ક્ષણે ખીરના જલવાળા કલશો ઇંદ્ર પાસે લઇ જાય છે.

૧૦૨. બીજો નમુનો એ છે કેઃ—

ચઉપ્પઇ.

જહિં ઉપ્પજ્જઈ જલણુ તં નિશ્ચિયં તા ડહઇ,
પાસટ્ઠિઉ પુલિંગિહિં ડહઇ નવા ડહઈ,
જસુ પુણુ કોહ સુ અપ્પઉ જણુ ડહિઉ,
હાણિ કરેઈ પરત્તહ જિણવરિ ઇહ કહિઉ. ૨૭૦
રોસિણુ અબ્ભુક્ખાણુ જુ વિયરઇ અવરજણિ,
સો તેણવિ પરિભવિયઈ ડજ્ઝઈ અત્તમણિ,
તો તં સો ઇહ લોઇવિ વઇરિઉ ભણિ હણુઈ.
આલિ જુ દિન્નઇ પાવુ અયાણુઉ ન તં ગણુઈ. ૨૭૧
રોસાનલિણ પલિત્તુ મુહુત્તિણુ ડહઇ નરૂ,
નિયધમ્મહ ભંડારૂ સુસંઠિઉ જો સુચિરૂ,
રોસપિસાઇણ ગહિઉ ન ભુંજઇ ન ય સુયઈ,
અઈવિલ્લહ ધણુ માણુસુ વિણુ દોસિણુ મુયઇ. ૨૭૨

જહ કુંડલ કેઉર કિરીડ વિહૂસણ વિહૂસિઉ,
વિણયવિહૂણઉ સોહ ન પાવઇ નર કહવિ,
તહ પંડિઉ દાયાર તવસ્સી જઈ તહવિ,
ન લહઈ સુગ્ગઇમગ્ગુ સરોસિર નર કહવિ. ૨૭૩

—જ્યાં અગ્નિ ઉપજે–ઉત્પન્ન થાય તેને પોતે રહે ત્યાં સુધી બાળે, (પણ) પાસે પડેલાને (પોતાના) તણખાથી બાળે કે ન પણ બાળે; જ્યારે ક્રોધ જેને થાય છે તે પોતાને તથા બીજાને પણ બાળીને બીજે સ્થળે પણ હાનિ કરે છે એમ જિનવરે કહ્યું છે.

—જે (જન) રોષથી બીજા મનુષ્યોમાં અભ્યાખ્યાન ચાડી ફેલાવે છે તે તે (રોષ)થી પણ પરાભવ પામે છે, (અને) પોતાના મનમાં બળે છે; તેથી તે આ લોકમાં પણ તેને વૈરી ગણી મારે છે. જે ખોટી રીતે પાપ કહેવામાં આવે છે તે અજાણ્યો (પાપ) ગણતો નથી.

—જે ઘણા કાળ સુધી સુસંસ્કારમાં સ્થિત હોય એવો મનુષ્ય રોષરૂપી અગ્નિથી પ્રદીપ્ત થઇને (એક) મુહૂર્ત્તમાં નિજધર્મનો ભંડાર બાળી નાંખે છે. રોષરૂપી ભૂત જેને ભરાણો હોય તે ભોગવતો નથી તેમ સૂઇ શકતો નથી, અને અતિ પ્યારૂં ધન મનુષ્યને વિનાદોષે છોડી જાય છે. જેમ કુંડલ, કેયૂર, કિરીટ (મુગટ)થી વિભૂષિત થયેલો નર વિનયવિહીણો (હોયતો) કોઇ રીતે શોભા પામતો–શોભતો નથી, તેવી રીતે કોઇ માણસ પંડિત, દાતા, તપસ્વી હોય છતાં પણ રોષવાળો હોય તો સુગતિનો માર્ગ પ્રાપ્ત કરતો નથી.

૧૦૩. આ કવિએ બીજાનું સુભાષિત પણ મૂકયું છે અને તેથી તે તેના સમયથી પ્રાચીન હોવું જોઇએ. યતઃ ઉક્તમ્ઃ—

અપ્પત્થિયઈં ઇંતિ જહ દુકખઇં, સહસા પરિણમંતિ તહ સુકખઇં,
પુવ્વજ્જિયઈં ધરિવિ કો સક્કઇ, સપ્પુરિસહં ચિત્તુવિ ન ચમક્કઇ.

—જેમ દુઃખો અપ્રાર્થિત (વણમાગ્યાં) આવે છે, તેમ સુખો સહસા–એકદમ પરિણમે છે. પૂર્વોપાર્જિત કોણ અટકાવી શકે? સત્પુરૂષોનું ચિત્ત છતાંય ચમકતું નથી–ચમત્કાર પામતું નથી–આશ્ચર્ય પામતું નથી.

૧૦૪. આવા અપભ્રંશ ભાષામાં અમુક ભાગો પૃ. ૫૦, ૧૯૦, ૨૧૩, ૨૮૬, ૨૫૬, ૪૪૦ થી ૪૪૨, ૪૬૮, ૫૭૦, ૬૨૫, ૬૩૨, ૬૪૭ પર છે. જુઓ સુપાસનાહ ચરિઅ-સંસ્કૃત છાયા કરીને સંશોધક પંડિત હરગોવિન્દદાસ અને પ્રકાશક જૈન વિવિધ સાહિત્ય શાસ્ત્રમાલા અંક ૪, ૮, ૧૨, કાશી.

પ્રકરણ ૪ થું.

તેરમી, ચૌદમી અને પંદરમી સદીનું અપભ્રંશ સાહિત્ય.

૧૦૫—યોગચંદ્રમુનિના રચેલા યોગસાર ગ્રંથમાં ૧૦૫ દોહા ૧ સોરઠા ને ૧ ચોપઇ છે. તેને દોહાસાર પણ કહે છે. તેનો વિષય અધ્યાત્મોપદેશ છે. યોગચંદ્રમુનિનો સમય નિર્ણિત થયો નથી. કોઈ કહે છે કે વિક્રમની બારમી સદી અથવા વધુમાં વધુ તેરમી સદીનો પૂર્વ ભાગ સિદ્ધ થાય છે, પણ ભાષા સરલ તેથી આધુનિક ભાષાને એટલી બધી મળતી છે કે તેને તેટલો પ્રાચીન સમય આપવાનો સ્વીકાર કરવા કોઇ ખંચાય; છતાં જ્યાં સુધી તેનો સમય નિર્ણીત રીતે સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી તેને અત્ર સ્થાન આપવું યોગ્ય ધાર્યું છે. (આ ગ્રંથ પ્રકાશિત થઈ ગયો છે. માણિકચંદ્ર જૈન ગ્રંથમાલા અંક ૨૧.) તેના દોહાની ભાષા આપણી હાલની દેશી ભાષાનું પૂરાણું સ્વરૂપ બતાવે છે, અને તે અપભ્રંશની સરલ ભાષા છે તેથી તેને જૂની ગૂજરાતી કે જૂની હિંદી નિશ્ચિંતપણે આપણે કહી શકીએ. ઉદાહરણ તરીકે:—

> અજર અમર ગુણગણણિલઉ, જહિ અપ્પા થિર થાઇ,
> સો કમ્મહિ ણવિ બંધયઇ, સંચિયપુવ્વ વિલાઇ. ૧
>
> —અજર અમર ગુણગણ નિલય, જે આત્મા સ્થિર થાય,
> તે કર્મો નવિ બાંધશે, સંચિતપૂર્વ વિલાય.

એટલે કે:-અજર અમર ગુણના સમૂહનું સ્થાન (એવો) આત્મા જેનો સ્થિર થાય છે તેને તે કર્મો બાંધતા-બંધન કરતા નથી. પૂર્વનાં (જે) સંચિત (તેજ) વિલય પામે છે-નાશ પામે છે.

અપ્પ સરૂવહ જો રમઇ, છંડવિ સબ વવહારુ,
સો સમ્માઇઠ્ઠી હવઇ, લહુ પાવઈ ભવપારુ.

—આત્મ સ્વરૂપે જે રમે, છાંડે સહુ વ્યવહાર,
તે સમ્યગ્દષ્ટિ થતો, પામે અલ્પ ભવપાર.

(છંડવિ-છોડીને, લહુ-લઘુ-થોડા સમયમાં યા થોડા પ્રયાસથી)

જહ સલિલેણ ણ લિપ્પયઇ, કમલણિ પત્ત કયાવિ,
તહ કમ્મેણ ણ લિપ્પયઇ, જઇ રઇ અપ્પ સહાવિ.

—જલથી થાય ન લિપ્ત જ્યમ, કમલિની પત્ર કદાપિ,
કર્મથી થાય ન લિપ્ત ત્યમ, યદિ રતિ આત્મસ્વભાવ.

ઇક્ક ઉપજ્જઈ મરઇ કુવિ, દુહુ સુહુ ભુંજઇ ઇક્કુ,
ણરયહ જાઇવિ ઇક્ક જિય, તહ ણિવ્વાણહ ઇક્કુ. ૪

—એકલો ઉપજે મરત એક, દુખ સુખ ભોગવે એક.
નરક જાય વળી એક જીવ, ત્યમ મુક્તિ પણ એક.

૧૦૬—આમાં સોરઠા છંદ પણ છે.

જીવા જીવહ ભેઉ જો, જાણઈ સો જાણિયઉ,
મોક્ખહકારણ એઉ ભણઈ, જોઇ જોઇહિ ભણિઉ.

—જીવ અને અજીવના ભેદ જે જાણે છે તે જાણે છે (અર્થાત્ તેજ જ્ઞાની છે.) મોક્ષનું કારણ એજ છે (એમ) યોગી (યોગચંદ્ર) કહે છે (કે જે) યોગીઓએ કહેલું છે.

ધમ્મુ ણ પઢિયા હોઇ, ધમ્મુ ણ પોચ્છા પિચ્છયઇ,
ધમ્મુ ણ મઢિય પયેસિ, ધમ્મુ ણ મુચ્છા લુચ્ચિયઇ.

—પઢયે ન હોયે ધર્મ, પૂછાપૂછિથી ધર્મ નવ,
મઢિ પ્રવેશ્યે ધર્મ નવ, મૂછ લોચ્યે નવ ધર્મ છે.

(આમાં પુછાપૂછી, મઢિ (મઠ), મુચ્છા (મુછ) વગેરે દેશી શબ્દો છે.)

૧૦૭—આ ગ્રંથમાં એક ચોપાઇ પણ છે:—

> કાસુ સમાહિ કરઉ કો અંચઉ, છોપુ અછોપું કરિવિ કો વંચઉ,
> હલસહ કલહિ કેણુ સમ્માણુઉ, જહિં જહિં જોવઉ તહિં
> અપ્પાણુઉ. ૨૦

—કેની સાથે સમાધિ કરૂં, કોને અર્ચૂં (પૂજૂં), છૂત અછૂત કરીને કેની વંચના કરૂં, ભલા કેની સંગાથે કલહ ભોગવું; જ્યાં જ્યાં જુઓ ત્યાં આત્માજ છે.

આ દોહાસારને મળતોજ શ્રાવકાચાર નામનો ગ્રંથ છે. કે જેનો ઉલ્લેખ આગળ કરવામાં આવ્યો છે.

૧૦૮—પ્રાયઃ આ કવિનો **પરમાત્મપ્રકાશ** નામનો ઉત્તમ આધ્યાત્મિકગ્રંથ છે તે પણ આજ પ્રકારનો છે. તે ભટ્ટ પ્રભાકરની વિનતિથી રચવામાં આવ્યો હતો. તેમાં પણ દોહા છંદનો ઉપયોગ કર્યો છે. દાખલા તરીકે:—

> જઈ ણિવિસધ્ધુવિ કુઈ કરઇ, પરમપ્પંઇ અણુરાઉ,
> અગ્ગિકણી જિમ કટ્ઠગિરિ, ડહઈ અસેસુવિ પાઉ. ૧૧૫.

—જે (એક) નિમિષ-ક્ષણની અર્ધી પણ કોઇ પરમાત્મપ્રત્યે અનુરાગ કરે-રાખે, તો જેમ અગ્નિની એક કણી લાકડાનો પર્વત-મોટા ઢગ બાળી નાંખે છે તેમ તે અશેષ-સર્વ પાપ પણ બાળી નાંખે છે.

> હરિહર બ્રહ્મુવિ જિણવરવિ, મુણિવરવિંદવિ ભવ્વ,
> પરમણિ રંજણિ મણુ ધરિવિ, મુક્ખુ જિ ઝાયહિ સવ્વ. ૧૩૪

—હે ભવ્યો! હરિ, હર, બ્રહ્મા પણ (તેમજ) જિણવરો પણ (અને) મુનિવરના સમૂહો પણ પરમનિરંજનમાં મન રાખી મોક્ષનેજ ધ્યાય છે.

ણિટ્ઠુરવયણુ સુણેવિ જિય, જઇ મણિ સહણુ ણ જાઇ,
તો લહુ ભાવહિ બંભુ પરૂ, જિં મણુ ઝત્તિ વિલાઇ. ૩૧૫

—હે જીવ ! જો નિષ્ઠુર વચનં સાંભળી મનમાં સહન થાય નહિ તો પરબ્રહ્મને લઘુ-અલ્પ ભાવ-તેની ભાવના કર કે જેથી મન ઝટ વિલીન થાય-દ્રવીભૂત બને.

આમાં ૩૪૫ છંદ છે તેમાં ૩૪૩ દોહા છે ને છેલ્લા બે જુદા છંદમાં છે તે પૈકી—

જં તત્તં ણાણરૂવં પરમમુણિગણા ણિચ્ચ ઝાયંતિ ચિત્તે,
જં તત્તં દેહચત્તં ણિવસઇ ભુવણે સવ્વદેહીણ દેહે,
જં તત્તં દિવ્વદેહં તિહુવણગુરૂગં સિજ્ઝએ સંતજીવે,
તં તત્તં જસ્સ સુદ્ધં ફુરઇ ણિયમણે પાવએ સો હિ સિદ્ધિં. ૩૩૪

૧૦૯—ઉપરનાં ઉદાહરણો મૂલ માત્ર પરથી લીધાં છે; તેના પર સંસ્કૃત છાયા કે કોઈ ટીકા ટિપ્પણી વગેરે મળતી નથી તેથી ક્યાંક ક્યાંક શબ્દો યા પદોના અર્થ સ્પષ્ટ સમજાયા નથી. વાચક પોતાની મેળે તે પર વિચાર કરી લેશે. આ થોડાં ઉદાહરણોથી સ્પષ્ટ થશે કે વિક્રમની નવમી સદીથી પાંચ છ સદી સુધીનું અપભ્રંશ-પ્રાકૃત સાહિત્ય, ગૂજરાતી, હિન્દી, આદિ દેશી ભાષાના મૂળનો પત્તો લગાડવામાં કેટલું ઉપયોગી છે.

૧૧૦—ઉક્ત પરમાત્મપ્રકાશ નામનો ગ્રંથ પ્રકટ થયો છે (રાયચંદ્ર જૈનશાસ્ત્રમાલામાં) તેમાં કર્ત્તાનું નામ યોગીન્દ્રદેવ આપ્યું છે તેજ આ યોગચંદ્રમુનિ એમ સંભવે છે. આ કૃતિની ભાષા પણ અપભ્રંશની સારી અને ઉચ્ચ સ્થિતિ સૂચવે છે. ઉપરની અને આ કૃતિની ભાષા સાથે સાથે એક પ્રવાહમાં અખંડપણે સરલતાથી એવી વહે છે કે જાણે તત્કાલિન બોલાતી ભાષામાં રચાઇ હોય એવું જણાય છે. તેના પર ટીકા બ્રહ્મચારી દેવે સંસ્કૃતમાં રચી છે. વળી આ પરમાત્મપ્રકાશ પરથી શ્વેતામ્બરીય ધર્મમંદિર ગણિએ ગૂજરાતીમાં તેજ નામની કૃતિ સં. ૧૭૪૨

ના કાર્તિક શુદ ૫ ગુરૂવારે મુલતાનમાં રચી પૂર્ણ કરી છે. જુઓ જૈન-ગૂર્જર કવિઓ ભાગ બીજો.

૧૧૧—દશમી સદીમાં દોહાની રચના થતી હતી એવું માલૂમ પડે છે, પણ તે જોઇએ તેવી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધિ અને પ્રતિષ્ઠા પાંમી નહોતી એ પણ સાથે સાથે જણાય છે.

દેવસેન આચાર્યે દર્શનસાર, નયચક્ર, ભાવસંગ્રહ, આરાધનાસાર અને તત્ત્વસાર નામના પ્રાકૃત ગ્રંથ રચેલા તે પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યા છે. તે પૈકી દર્શનસારની રચના વિ. સં. ૯૯૦ માં ધારાનગરીના શ્રી પાર્શ્વ-નાથ ચૈત્યાલયમાં સમાપ્ત થયાનું તેની પ્રશસ્તિપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે; તેથી આ આચાર્યનો સમય દશમી સદીમાં થવાનું નિશ્ચિત છે. 'તેમણે નયચક્ર નામનો ગ્રંથ દોહા છંદમાં એટલે તે સમયની અપભ્રંશ–પ્રાકૃત ભાષામાં રચ્યો હતો પરંતુ તેના સમયમાં સમાલોચકોને તે છંદ પસંદ ન પડયો તેથી તેના શિષ્ય 'માઇલ્લ ધવલે' તેના દોહાને ગાથાઓમાં ફેરવી નાંખ્યા—આ વાત તે ગ્રંથની બે છેલ્લી ગાથાઓ પરથી વિદિત થાય છેઃ—

સુણિ઼ઊણ દોહરત્થં સિગ્ઘં હસિઊણ સુંહકરો ભણઇ,
એત્થ ણ સોહઇ અત્થો, ગાહાબંધેણ તં ભણહ.

—દોહાબદ્ધ ગ્રંથને સુણીને શીઘ્ર 'શુભંકરે' હસીને કહ્યું, આ (છંદ)માં અર્થ શોભતો નથી તેથી ગાથાબદ્ધ કરો.

દવ્વસહાવપયાસં દોહયબંધેણ આસિજં દિટ્ઠં
તં ગાહાબંધેણ રઇયં માઇલ્લધવલેણ.

—સ્નેહથી આ દ્રવ્ય સ્વભાવનો પ્રકાશ (ગ્રંથ) કે જે પહેલાં દોહા-બદ્ધ જોવામાં આવ્યો હતો તે માઇલ્લ ધવલદ્વારા ગાથાબદ્ધ રચ્યો.

૧૧૨—દોહા છંદનો તે વખતે સામાન્યપણે નવો નવોજ પ્રયોગ હતો તેથી 'શુભંકર' મહાશયે તેને પસંદ ન કર્યો. આ દોહાબદ્ધ ગ્રંથ હમણાં મળતો નથી. કોણ જાણે આ જાતનાં બીજા

કેટલાએક ગ્રંથો આવા 'શુભંકરો'ની કૃપાથી નષ્ટ થયા હશે.' (શુક્લેરીજી ના. પ્ર. પ્ર. ભા, ૨-૩ પૃ ૨૪૧-૨૪૩).

૧૧૩. આ સર્વ ગ્રંથોથી જૂદો એક અશ્રુતપૂર્વ ગ્રંથ નામે 'શ્રાવકાચાર' દેવસેન સૂરિએ રચેલો કારંજાના ભંડારમાં ઉપલબ્ધ થયો છે. આમાં લગભગ ૨૫૦ દોહામાં ગૃહસ્થ ધર્મનું વર્ણન છે, તેમાંથી અહીંથી તહીં બે ચાર દોહા લઇએ:—

ણમકારેપિણુ પંચગુરૂ, દૂરિદલિયદુહકમ્મુ,
સંખેવે પયડકખરહિ, અકખમિ સાવય ધમ્મુ. ૧.

—(જેણે) દુષ્કર્મોને દુર્દલિત કર્યાં છે (એવા)[૬] પંચ ગુરૂઓને નમસ્કાર કરી સંક્ષેપમાં પદ અને અક્ષરો દ્વારા શ્રાવક ધર્મને કહું છું—આખ્યાન કરૂં છું. (પિણુ-પૂર્વકાલની ક્રિયા વિભક્તિ છે અને 'કમ્મુ' તથા 'ધમ્મુ'માં 'ઉ'છે તે કર્મકારક સૂચક છે.)

* * *

સુણુ દંસણ જિય ! જેણ વિણુ, સાવય ગુણુ ણવિ હોઇ,
જહ સામગ્ગિ વિવજ્જિયહ, સિજ્ઝઇ કજ્જુ ન કોઇ.

—(હે) જીવ ! [૭]દર્શનને સાંભળો. (તે એવું છે કે) જેના વિના

૬ જૈનો પાંચ પરમ ઇષ્ટને પૂજે છે:—અર્હન્ત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સર્વ સાધુ. આને જૈન ધર્મમાં 'પંચ પરમેષ્ઠી' કહે છે. અર્હન્ત એટલે તીર્થંકર. સર્વ આત્મઘાતી કર્મોને દૂર કરી કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લોકોને બોધ આપી ધર્મના પ્રવર્ત્તક. સિધ્ધ એટલે સર્વ કર્મોનો ક્ષય કરી સિધ્ધ-મુક્તિ પ્રાપ્ત કરનાર. આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ એ કંચન કામિનીના ત્યાગી વૈરાગીના ચડતા ઉતરતા પ્રકાર છે.

૭ 'દર્શન' એ નામ જૈન ધર્મમાં 'શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ, યકીન' ને આપેલું છે. જૈનમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત થવા માટે સમ્યગ્ દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક ચારિત્ર એ ત્રણે એકી સાથે કહ્યા છે અને ત્રણને 'રત્નત્રય' કહેવામાં આવે છે. આ રત્નત્રયમાં પહેલું રત્ન 'દર્શન' છે કે જેના હોવા વગર કોઇ ધર્મવાન્ કહી શકાતો નથી.

શ્રાવકના ગુણ હોય (થાય-ઉદ્દ્ભવે). નહિ; (કેવી રીતે?) જેવી રીતે (યોગ્ય) સામગ્રી છોડીને (રહિત) કોઇ કાર્ય સીઝતું-સિદ્ધ થતું નથી. ('ણુવિ'માંનો 'વિ' પાદની પૂર્તિ માટે અથવા 'ન' પર જોર દેવા માટે વપરાયો છે)

× × × ×

સચ્ચ સયેણ વિજાણિયહ, ધમ્મુ ણ ચઢઇ મણે વિ,
દિણયર સઉ જઇ ઉગ્ગમઇ, ઘૂવડ અંધઉ તો વિ.

—તે સત્યથી વિશેષપણે જાણીને (જાણ્યા છતાં) ધર્મ મન ઉપર ચઢતો નથી (જેવી રીતે) તે દિનકર-સૂર્ય ઉગે, તો પણ ઘુવડ આંધળો (હોય છે.) (મન ઉપર ચઢવું-ગળે ઉતરવું, કોઇ વાત પૂરી જાણી લેવી એ અર્થમાં હાલની આપણી ભાષામાં વપરાય છે. આ વાણી વ્યવહાર અને ઘૂવડ-ઘુવડ એ શબ્દ સર્વથા દેશી છે.)

× × × ×

ખંચઇ ગુરૂ વયણંકુસઇ, મેલ્લિ મ ઢિલ્લઉ તેન.
મુહ મોડઉ મણ હત્થિયઉ, સંજમ ભર તરૂ જેન.

—(કોઇ વિરક્ત પુરૂષ પોતાના મનને સંબોધે છે-) ગુરૂ વચન રૂપી અંકુશોથી ખેંચે છે, તે માટે ઢીલું મેલીશ-મુકીશ માં-મન! તું ઢીલું પડીશ માં. હે મનરૂપી હાથી! સંયમ રૂપી ભરેલા તરૂ-ઝાડ પ્રત્યે મોં ફેરવ! (આમાં ખેંચે છે, ઢીલું મેલમાં-મૂક માં, મોં મોડ-ફેરવ એ આપણી દેશી ભાષાનાં રૂઢ છે.)

× × × ×

એહુ ધમ્મુ જો આયરઇ, ચઉવણ્ણહ મહ કોઇ,
સો ણરણારી ભવ્વયણ, સુર ઇય પરવહ સોઇ.

—આનું ગૂજરાતી દોહામાં રૂપાંતર આ રીતે મૂકી શકાય:—
એહ ધર્મ જે આચરે, ચતુર્વર્ણમાં કોઇ,
તે નરનારી ભવ્યજન, સુરપતિ પામે તેહ.

૧૧૪. આ શ્રાવકાચારની ભાષા જોતાં તે દશમી સદી જેટલી જૂની ન લાગે અને તેથી તેના અને નયચક્રના કર્ત્તા ભિન્ન ભિન્ન દેવસેનસૂરિ હોઇ શકે, પરંતુ નયચક્રની છેલ્લી બે ગાથા પરથી એમ તો જણાય છે કે દેવસેનસૂરિએ દોહામાં રચના કરી હતી, અને શ્રાવકાચાર દોહામાં છે તો તે પણ તેમનીજ કૃતિ હોઇ શકે. તેમ હોય તો પછી દશમી સદી જેટલી જૂની ભાષા તેમાં નથી જણાતી તેનું કારણ તેની મૂળ ભાષામાં પછીથી ફેરફાર બીજા હાથે થયો હોવો જોઇએ એમ માનવું ઘટે.

૧૧૫. વટગચ્છના જિનચંદ્રસૂરિ શિષ્ય શ્રી ચંદ્રસૂરિશિષ્ય **હરિભદ્રસૂરિનું નેમિનાહ ચરિય** સં. ૧૨૧૬ના કાર્ત્તિક શુદ ૧૩ ને દિને અણહિલ્લવાડ નગરે કુમારપાલના રાજ્યમાં પ્રાકૃત અપભ્રંશ ભાષામાં ૮૦૩૨ શ્લોકમાં સંપૂર્ણ થયું છે; અને તે નવ લીટીના રડ્ડા યા વસ્તુ છંદમાં છે. તેના પહેલા ભાગમાં અરિષ્ટનેમિ અને રાજીમતિના નવ પૂર્વ ભવોનું વર્ણન છે અને પછી તેનાથી નાના બીજા ભાગમાં આ તીર્થંકરનું ચરિત્ર છે કે જેમાં કૃષ્ણ અને પાંડવોનાં ચરિત્રો ઓતપ્રોત છે. આ ગ્રંથ ડૉ. જેકોબી સંશોધિત કરી પ્રગટ કરવાના છે તેથી અપભ્રંશ ભાષા અને સાહિત્યપર અવનવો પ્રકાશ પડશે. તેનો આરંભ આ પ્રમાણે છેઃ—

દુહ વિપયડિયકરણ આયારૂ
દુહદંસિયધમ્મનિહિ દુહનમંતપયવિહવપાવણુ
દુહકમણાણંદયરૂ દુહસુવન્નરયણપ્પહાવણુ
મહ સુહુ વિયરઉ વિમલગુણરાસિજલહિરયણિંદુ
પણયસુરાસુરનરનિયરકયથુઇ રિસહજિણિંદુ. ૧

વિશેષ માટે જુઓ જેસલમેર ભાંડાગારીય ગ્રંથાનાં સૂચિ (ગા. ઓ. સી. નં. ૨૧) પૃ. ૨૭

૧૧૬. સં. ૧૨૩૮ માં સિદ્ધરાજ સમકાલીન વાદિ દેવસૂરિના શિષ્ય **રત્નપ્રભસૂરિ** (રત્નાવતારિકાના કર્ત્તા) એ **ઉપદેશમાલા પર દોઘટ્ટી વૃત્તિ** રચી છે તેમાં કેટલાક અપભ્રંશ ભાગ છે.

૧૧૭—વરદત્તનું વૈરસામિચરિઅ ફક્ત બે સંધિનું છે ને તે દરેકમાં ૧૨ અને ૯ અનુક્રમે કડવક (કડવાં) છે. કુલ ગ્રંથાગ્ર ૩૦૦ છે તેની પ્રત પાટણ તેમજ ખંભાત ભંડારમાં મળે છે. તેનો આરંભ આ પ્રમાણે છેઃ—

અહો જણ નિસુણ(ણિ)જ્જઉ કન્નુ, ધરિજ્જઇ(હુ) વઇર સામિ મુનિવર ચરિઉ,
સાહઉં સુમણોહરુ ભવિયહસુંદર, નિં જિણ રયણ સમુદ્દરિઉ. ૧
તુંબવનનામિ પુરવરુ વહાણું, અત્થેત્થુ ભરહિ વરગુણ નિહાણુ,
જિણ ભવણિહિ સુંદર કિઉ પવિત્તુ, દેઉલવિહાર મંડિઉ પવિત્તુ. ૨
નંદનવણ સરિસરવરેહિં રમ્મુ, પાલહિં નર તિત્થુ જિણંદ ધમ્મુ,
તહિં નયરિ અત્થિ ધણ નાઉ સેટ્ઠિ, જો હત્થુ ન ઉડ્ડઇ કસુ વિ હેટ્ઠિ. ૩
તસુ ધણગિરિ નામિ પહાણુ પુત્તુ, પુરમંડણુ અત્થિ સુગુણેહિં જુત્તુ;
સાવય વંસુપ્પનઉ સુદ્ધ ભાવઉ, નિમ્મલગુણમંદિરુ સમિય પાઉ. ૪
ઉવસંતમોહમોક્ખાભિલાસિ, અહિલાસુ ન બંધઈ ગેહવાસિ,
જા કાવિ વરિજ્જઇ તાસુ વાલ, નવજોવ્વણુવરનયણ વિસાલ. ૫
પડિસેહઇ સો મુનિ જેમ નારિ, નિયજોયણુ મ અકયત્થ હારિ,
પવજ્જ લેસુ નિવ્વિન્નકામુ, મઇ સફલુ કરેવિણુ મણુયજમ્મુ. ૬
અન્નઇ પભણિજ્જઇ સુંદરી એ, નિયતાયજણણિ ખામોયણીએ,
હઉ અવસવ સિત્તણિ કરિસુ એહુ, મહું મણુઇટ્ઠુ એહુ વરુ વરેહુ. ૭

ઘત્તા.

એહુ જઈ ન વરેસઇ, નવિ પરણેસઈ, તો મઇ માઇ મરેવઉ,
એહુ નયણસુંદર, રવપુરંદર, અવસ નાહુ કરેવઉ. ૮

× × × ×

અંતે—

મુનિવર વરદત્તિં, ગુણહરભત્તિં વઇરસામિગણહરચરિઉ,
સાહિજ્જઉ ભાવિં, મુંચહુ પાવિં, નિં તિહુયણ નિયગુણભરિઉ.

૧૧૮. તેરમા શતકમાં ધર્મસૂરિના શિષ્ય **રત્નસૂરિ** થયા તેને કોઇ રત્નસિંહસૂરિ નામ આપે છે પણ સ્વ. દલાલ તે ગુરુશિષ્યનાં નામ ધર્મપ્રભ અને રત્નપ્રભ જણાવે છે, અને તેજ યોગ્ય લાગે છેઃ—

૧૧૯. '**અંતરંગ સંધિ**–ધર્મપ્રભાચાર્યના શિષ્ય પંડિત **રત્નપ્રભ**-ની અંતરંગ સંધિના નવ અધિકારો (૯ કડવા)માં ભવ્ય અને અભવ્યના સંવાદ રૂપે તથા મોહસેના તથા જિનસેનાના યુદ્ધ રૂપે અંતરંગ રિપુ-ઓના વિજયનું વર્ણન છે. આની પાટણભંડારમાં એક તાડપત્ર તથા બીજી કાગળની એમ બે પ્રતો છે.'

૧૨૦. સુરત ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના અહેવાલના ગ્રંથ પ્રદ-ર્શનના છેવટના પૃ. ૬૨–૬૩ પર **રત્નસિંહસૂરિ** (? **રત્નપ્રભ**) માટે જણાવેલ છે કેઃ—

'પોતાના ગુરૂ ધર્મસૂરિનાં ગુણગાનનાં ૩૭ કુલક રત્નસિંહ ?' સૂરિએ રચ્યાં છે તેમજ બીજાં પણ કેટલાંક કુલક પોતાની ભાષા (અપભ્રંશ)માં રચ્યાં છે તે સુરત ગોપીપુરાના જ્ઞાનભંડારમાં તાડપત્ર ઉપર લખેલાં છે. તેમાંથી થોડાંએક કુલકોની નકલ (ઉક્ત પરિષદ્‌ના) પ્રદર્શનમાં મૂકી હતી. નમુનો આ પ્રમાણેઃ—

સિરિ સિલસૂરિ ગુરૂ ગણહરહ પયપંકય પણમેવિ
ધમ્મસૂરિ સૂરિહિ રલિયહઉ દેસણ ગુણ વન્નેવિ.
પરઉવયારહઈ મૂલુ જગિ દેસણ સૂરિસુ ન દાણુ,
સા ધમ્મસુરિ તુહ વન્નિયઇ, જિણ જાયઇ સુહ ઝૅાણુ. ૨

× × × ×

અલિઉ પયંપઇ એઉ જણુ, કલિજુગિ વટ્ટઇ લોઇ,
ધમ્મસૂરિ સન્નિહુ વર રયણુ, કયજુગુ મિલ્લિ કિ કોઈ. ૫
ધમ્મસૂરિ સુણિજ્જો અમિયસમ, કન્નંજલિહિં પિએઈ,
સો છિંદિવિ ભવબંધણઈં, સિવસોકખઈં સેવેઇ. ૬

હોય પઉમનાહ ગણિણા આવત્તિરિ જિણવરાણ સંથવણું,
કુમરવિહારકૂિયાણાં. વિહિય મિણં કુણઉ કલ્લાણં. ૧૪
જંમોવિ તાણ સહલો સંસારે ભોયણાણ તાણ ફલં,
અણહિલ્લવાડ નયરે રહજત્તા જેહિં સચ્ચવિયા. ૯
અણહિલ્લનયર ગયણે નંદઉ ક્યરહ વિમાણ વર જત્તો,
કુમર નરિંદ મયંકો, સંપ્રસમુદ્દં સુહા ચિંતો.

× × × ×

બારસ સત્તત્તી (?વી)સે, સુદ્દા સેક્કારસીહ ભદ્દવએ,
ચંદ દિણે સામિતુમં, સુરમંદિ મંવણં જાઉ. ૩૪

× × + ×

સિરિ ધમ્મસૂરિપહુણો, નિમ્મલ કિત્તીઇ ભરિય ભુવણસ્સ,
સીસલવે હિ કુલયં, રઇયં સિરિ રયણસૂરીહિં. ૩૨

આ . કુમારપાલ રાજાના સમયમાં–પાટણમાંજ કુમાર વિહાર મંદિરમાં સં. ૧૨૨૭ માં રચાયેલ જણાય છે, નહિ કે સં. ૧૨૭૭ માં કારણકે કુમારપાલ સં. ૧૨૩૨ માં સ્વર્ગસ્થ થયેલ છે.

૧૨૧. **મહાવીર જન્માભિષેક.** ૧૮ ટુંક તેના કર્ત્તા વાદિદેવસૂરિના શિષ્ય રામચંદ્રસૂરિ શિષ્ય **જયમંગલસૂરિ** છે. નમુનોઃ—

તારડ ડરડકિંં, શૃંગ ઢલકિય, ફુટ્ટિઅ તુટ્ટિઅ ટોલ,
ત્રાટક ત્રટકિક, રણુ રણકિક, રણુણિઅ ઝણુણિઅ ઝોલ,
તા ગજ્જિઅ, અંબર વજ્જિઅ, જલનિહિ ગુંજિઅ નિજઝરણાઈ,
તા કાયર કંવિય, કામિણિ ઝુંદ્રિય, તુટ્ટિઅ આભરણાઈ. ૧૧
તા કુમ્મ કડુક્કિઅ, સેસ ધડુક્કિઅ, થરહરિઉ વારાહ,
સાયર ઝલહલિઆ, ગિરિ ઢલઢલિઆ, હુ નટ્ઠે નરનાહ,
દિગ્ગય ગડગડિઆ, ગિહ ખડખડિઆ, જહુ નટ્ઠો મત્તંડ,
સહસક્ખુ ચમક્કિઅ, સુરગણ સંકિઅ, કિરફુટ્ટો બભંડ. ૧૨

× × × ×

તા નેઠ મંગલ વિત્થ કરિહુણિ વીર જાણુણિ અપ્પિઉ,
તા સયલ સુરવર ઠામિ પુહુતલ રંગ જગિ થિર થપ્પિઉ. ૧૭
તા વાદિઅ દેવસૂરિ પાય પણમવિ, અનઇ પુણુ દેવસૂરિ વંદિઅ,
× × સુંદર સુગુરૂ રામચંદસૂરિ જગિ જયઉ મંગલસૂરિ સુલ્લિઅ. ૧૮

૧૨૨. વાદિદેવસૂરિ (જન્મ સં. ૧૧૪૩ દીક્ષા સં. ૧૧૫૨ રામચંદ્રમુનિ નામ, આચાર્યપદ સં. ૧૧૭૪ માં નામ દેવસૂરિ પડ્યું. સં. ૧૧૮૧ માં દિ. કુમુદચંદ્ર આચાર્યપર સિદ્ધરાજની સભામાં જીત મેળવી, સં. ૧૧૯૯ માં ૨૪ શિષ્યોને આચાર્યપદ આપ્યું. સં. ૧૨૦૪ માં ફલોધીમાં પાર્શ્વનાથ પ્રતિષ્ઠા. સ્વ. સં. ૧૨૨૬) આથી તેમજ જયમંગલસૂરિએ સં. ૧૩૧૯ માં સૂંધા પહાડપરના ચાચિગદેવના લેખની પ્રશસ્તિ રચી તેથી આનો સમય તેરમી સદીનો અંત વિનાહરકતે મૂકી શકાય.

૧૨૩. સં. ૧૨૪૧માં સોમપ્રભાચાર્યે કુમારપાલપ્રતિબોધ પ્રાકૃત કાવ્ય રચ્યું છે તેમાંથી ઘણું અપભ્રંશ પ્રાપ્ત થાય છે. તેના સંબંધમાં હવે પછી જૂદા વિભાગમાં જૂદા પ્રકરણમાં જૂદું કહીશું.

૧૨૪. મહાકવિ અમરકીર્ત્તિ—આ મહાકવિ ચૌલુક્ય કર્ણ (કાન્હ ?) રાજાના વખતમાં એટલે વિ. સં. તેરમી શતાબ્દીમાં વિદ્યમાન હતો. તેણે વિ. સં. ૧૨૪૭ (૭૪)માં ભાદ્રપદ વદ ૧૪ ગુરૂદિને 'છક્કમ્મુવએસો' નામનો ગૃહસ્થોનાં ષટ્કર્મોના ઉપદેશ સંબંધીનો ગ્રંથ, ગૂજરાતના મહીકાંઠાનાં પ્રદેશના ગોદહય (ગોધ્રા) નામના ગામમાં રચેલ છે. આ ગ્રંથની રચના તેણે નાગરકુલ અને કણ્હઉર (કર્ણપુર ?) વંશના ગુણપાલ અને ચચ્ચિણિના પુત્ર મહાભવ્ય અંવપસાય (અંબાપ્રસાદ)ની પ્રાર્થનાથી કરી છે, અને તે અપભ્રંશ ભાષામાં છે.

૧૨૫. આ કવિએ ઉક્ત અંબાપ્રસાદને પોતાના લઘુબંધુ તરીકે ઓળખાવેલ છે, એથી કવિ જ્ઞાતિથી નાગરબ્રાહ્મણ જણાય છે; છતાં તે જૈન ધર્મની દીક્ષાથી દીક્ષિત થયો હતો. તે સાધુ તરીકેની અવસ્થામાં માથુરસંઘ (દિગંબરી)ના ચંદ્રકીર્તિનો શિષ્ય હતો, કે જે ચંદ્રકીર્તિ પં. અમિતગતિ (મુંજ—ભોજના સમયમાં થયેલ)ના શિષ્ય શાંતિસેનના અમરસેનના શિષ્ય પં. શ્રીષેણસૂરિનો શિષ્ય હતો*

૧૨૬. કવિએ ૧૪ સંધિમય પ્રાયઃ અઢીહજાર ગાથા પ્રમાણુ ઉપરોક્ત છક્કમ્મુવએસો (ષટ્કર્મોપદેશ) ગ્રંથને એક મહિનામાં રચ્યો હતો. તેની છેવટની પ્રશસ્તિમાં પોતાની આ કૃતિ સાથેની આઠ કૃતિઓનાં નામ આપ્યાં છે. ૧ નેમિનાથ ચરિત્ર, ૨ મહાવીર ચરિત્ર, ૩ યશોધર ચરિત્ર (પદ્ધડિયાબંધ), ૪ ધર્મચરિત ટિપ્પન, ૫ સુભાષિત રત્નનિધિ (સ્વાધ્યાય-સઝાય, શ્લોક વિગેરે રૂપ), ૬ ચૂડામણિ (ધર્મોપદેશ), ૭ ધ્યાનોપદેશ (ધ્યાનશિક્ષા), અને ૮ ઉક્ત છક્કમ્મુવએસ. આ સિવાય લોકોને આનંદ પમાડનાર સંસ્કૃત પ્રાકૃત કાવ્યો તેણે ઘણાં રચ્યાં હતાં. આ ઉપરથી તેનું સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષામાં કેટલું પ્રાવીણ્ય હશે, તે આપણે કંઇક કલ્પી શકીએ તેમ છીએ.

૧૨૭. છક્કમ્મુવએસો ગ્રંથની સં. ૧૫૪૪ માં લખાયેલી સાક્ષર શ્રી કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવની પ્રતિ ઉપરથી હમણાં લખાવેલી એક પ્રતિ સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી, વડોદરામાં છે. આ ગ્રંથ પ્રકાશિત થયો નથી, પણ પ્રકાશિત થવાની જરૂર છે. આ ગ્રંથમાં આપેલી કેટલીક કથાઓ વિ. સં. ૧૧૨૭ માં પ્રાકૃતમાં રચાયેલા વિજયચંદ કેવલિચરિય (અષ્ટ-પ્રકારી પૂજા વિષયક કથાઓ)ના અનુકરણ રૂપ જણાય છે, કે જેના કર્તા શ્વેતામ્બર ચંદ્રપ્રભ મહત્તર છે.

૧૨૮. આ છક્કમ્મુવએસો ગ્રંથનો આદિ ભાગ નીચે પ્રમાણે છેઃ–

અવ ગુજ્જર વિસયહો મજ્ઝિ દેસ, ણામેણ મહીયડુ વદ્ધપએસુ.
ણયરાયર વરગામહિ ણિરધ્ધુ, ણાણાપયારસંપઇસમિધ્ધુ
તહિ ણયરૂ અત્થિ ગોદહય ણામુ, ણં સગ્ગુ વિચિત્ત સુરેસ ધામુ
પાસાયહ પંતિઉ જહ સહંતિ, સરયબ્ભહોં તિસાણું વહંતિ
ધયકિંકિણિ કલરવેહિ સરિદ્ધિ, ણ કહઇ સુરહં પાસિયઇ સિદ્ધિ.

* * * *

તહિ ચાલુક્કવંસિણુ ય જાણુઉ, પાવઇ કણ્હુણરિંદ પહાણુઉ
જો બજ્જુંતરારિ વિદ્દંસણુ, ભત્તિએ સમ્માણિયચઉદ્દંસણુ,

* * * *

રિસહો જિણેસહો તહિ ચેઇહરુ, તુંગુ સહાસોહિઉ ણં સસહરુ.

—આની ગૂજરાતી છાયા.

અથ ગૂર્જર વિષયની મધ્યે દેશ નામે મહીતટબહુપ્રદેશ
નાગરાકર–વર ગામો એ નિરૂધ્યો નાનાપ્રકાર સંપદથી સમૃદ્ધ;
ત્યાં નગર છે ગોધરા નામે જાણે સ્વર્ગ વિચિત્ર સુરેશધામ,
પ્રાસાદની પંક્તિઓ જિહાં શોભે, શરદભ્રોની રૂપા (શોભા ?)ને વહે છે;
ધ્વજા–કિંકિણિના કલરવોએ સ્વઋદ્ધિ જાણે કહે છે સુરોની પાસે સિદ્ધિ.

* * * *

ત્યાં ચૌલુકયવંશનો જાણો પાલે કણ્હ (કાન્હ ? કર્ણ) નરેન્દ્ર પ્રધાન,
જે બાહ્યાભ્યંતરારિ–વિધ્વંસન ભક્તિએ સન્માને છએ દર્શન

* * * *

ઋષભ જિનેશનું ત્યાં ચૈત્યગૃહ તુંગ સભા શોભતો જાણે ચન્દ્ર.

૧૨૯. આ ગ્રંથના અંતનો ભાગ નીચે પ્રમાણે છે:—

અંબ્બપસાએ ચચ્ચિણિપુત્તે ગિહત્થચ્છક્કમ્મપવિત્તિપવિત્તેં
ગુણવાલહો સુએણ વિરયાવિઉ અવરેહિમિ મણેણુ સંભાવિઉ.
બારહસયઈ સસત્તચયારીહિ, વિક્કમ સંવ્વચ્છરહો વિસાલિહિ,
ગયહિમિ ભદ્દવયહો પક્ખંતરિ ગુરૂવાસરમ્મિ ચઉદ્દસિ વાસરિ

—ગૂજરાતી છાયા.

અંબાપ્રસાદે ચાચ્ચિણિ પુત્રે ગૃહસ્થ ષટ્કર્મપ્રવૃત્તિપવિત્રે,
ગુણપાલના સુતે વિરચાવ્યો અવરે પણ મનથી સંભાવ્યો;
બારસો સાત સાથ ચ્યારે (૧૨૭૪ ?) વિક્રમ સંવત્સરના વિશાલે,
ગયે ભાદરવાના પક્ષાંતરે ગુરૂવાર અને ચઉદશ વાસરે,
એક માસે એહ સમર્થો સ્વયં લખ્યો આલસ અપહરીને.

(આ ઉપરના ‘ પારા ’ ૧૧૧ થી ૧૧૬ ની સર્વ હકીકત પંડિત લાલચંદ્ર ભગવાનદાસ ગાંધી, સેંટ્રલ લાયબ્રેરી વડોદરા વાળાએ કૃપા કરી શ્રમ લઇ પૂરી પાડી છે તે માટે તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે.)

૧૩૦. કેટલીક નાની નાની કૃતિઓ સંધિ યા રાસુ એ નામથી અપભ્રંશ છે. તે પૈકી કેટલીક અત્ર નોંધીએ છીએઃ—

ચઉરંગ સંધિ—તેમાં ૫ કડવક છે. તેમાં ચાર શરણનું વર્ણન છે.

ભાવનાસંધિ—જયદેવ ગણિ (શિવદેવસૂરિ શિષ્ય) કૃત ૭ કડવામાં છે મારી પાસે મુનિ અમરવિજયજીએ ઉતારી મોકલેલી નકલ છે તેમાં ૬૨ ગાથા છે. તેનું આદિઃ—

પણમવિ પુણસાયર ભુવણદિવાયર, જિણુ ચઉવીસઇ ઇક્કમણિ,
અપ્પં પડિબોહઇ મોહ નિરોહઇ, કોઇ ભવ્વ ભાવણુ વિસણુ. ૧
રે જીવ! નિસુણું ચંચલ સહાવ, મિલ્હેવિણુ સયલવિ વજ્ઝ ભાવુ,
નવભેય પરિગ્ગહ વિવહ જાલ, સંસારિ અત્થિ સહુ ઇંદિયાલુ. ૨

× × × ×

અંતે—

નિમ્મલગુણભૂરિહિં સિવદિવસૂરિહિં પઢમ સીસુ જયદેવમુણિ,
કિય ભાવણસંધી સિઆવુ સુગંધી નિસુણઉ અન્નવિ ધરઉ મણિ. ૬૨

૧૩૧. સં. ૧૩૬૧ માં મેરૂતુંગસૂરિએ **પ્રબંધચિંતામણિ** વઢવાણમાં રચ્યો છે. તેમાં અપભ્રંશ ઘણું મળે છે તેનો વિસ્તાર હવે પછી કરવામાં આવશે.

૧૩૨. તેરમા શતકના અંતે તથા ચૌદમાના પ્રારંભે થયેલા આગમગચ્છના જિનપ્રભસૂરિએ કેટલાક સંધિ-ટુંકા ગ્રંથો રચેલા છે. તેમાં કેટલાક તો શત્રુંજયપર રહીને બનાવ્યા છે.

(૧) **મદનરેખા સંધિ**—૫ કડવામાં મયણરેહા સતીનું ચરિત્ર સં. ૧૨૯૭ માં રચ્યું છેઃ—

એસા મહાસઇએ સંધી સંધી વ સંજમનિવસ્સ,
જે નમિ નિવરિસિણા સહ સસક્કરા ખીરસંજોગા.
બારહસસત્તાણુઉએ વરિસે આસો અસુદ્ધ છટ્ઠીએ,
સિરિ સંઘ પત્થણા એ એયં લિહિયં સુયાભિહિયં.

(૨) **જ્ઞાનપ્રકાશકુલક** ૧૨૫ ગાથા શત્રુંજય ઉપર રચ્યું.

સિરિજિણપહલગ્ગા, ભવ્વવગ્ગા સમગ્ગા,
પરમપયસુહાણં જાયઈ તે નિહાણં.

(૩) **ચતુર્વિધ ભાવના કુલક** ૧૧ કડવાં.

ઉજ્જમુ કુણહુ જિણપ્પહિ લગ્ગિઉ,
મોક્ખફએસુ વિવેકિહિં જગ્ગિઉ.

(૪) **મલ્લિચરિત્ર** ૫૨ ગાથામાં મત્તાછંદમાં ચંદ્રકંઠી સાધ્વીની વિજ્ઞપ્તિથી રચેલું છે.

એગુણવીસમ મલ્લિજિણહ ચરિયં ઇય જયરૂિઉ,
ચદકંઠિ સુપવિત્તિણીએ વિન્નત્તિ વિરઇઉ.
ચઉવિહ સંઘહ દેઉ લચ્છિ સગ્ગ અપવગ્ગહ,
નિરુવસગ્ગ આણુ વિમગ્ગ વગ્ગ સિરિ જિણપહ લગ્ગહ.
મત્તાછંદ વિણિમ્મિય ગ્રંથ માનુ પન્નાસ,
ચરિઉ ગુણંત સુણંતહ વિ ભવિયણ પુજ્જાઈ આસ.

(૫) **જીવાનુશાસ્તિ સંધિ** ૧૮ ગાથા.

ઇય વિવિહ પયારિહિં વિહિ અણુસારિહિં ભાવિહિ જિણપહુ મણુસરઇ

(૬) **નેમિનાથ રાસ** ૧૧ કડવાં.

જિણપહિ લગ્ગિઉ ભાવઇ લીજઈ, જિણવર આણ સો વંદીજઈ
જં જિણ આણા નિરુપમુ તિત્થૂ, એઉ ગણહરિહિં કહિઉ પરમત્થૂ. ૧૧

(૭) **યુગાદિ જિનચરિત કુલક**—૨૭ ગાથા.

ઇય ભવભાવ વિભાવણગ્ગિ કમ્મિં ધણુ જાલિઉ,
કેવલનાણી જાઇ મોક્ખિ સંજમુ પાલિઉ
રિસહ ચરિઉ સંથવણુ રાસિપ્પોરેહિં જો દેઈ,
સો સિરિ જિણપહ લગ્ગઉ સગ્ગુ અપવગ્ગુ વિ લેઇ. ૨૭

(૮) **ભવ્યચરિત્ર**—૪૪ ગાથા.

જિણપહ મેહલિઉ સરણુ ન કોઇ, સુગુરૂ ભણઈ સયલુ વિ જીવલોઈ.

(૯) ભવિયકુડંબ ચરિત્ર–૩૪ ગાથા છંદ ચતુષ્પદી દ્રવિડી ભાષામાં ગવાય છે.

ચઉવહ બંધેણુ ઇમં ભવિયકુડંબસ્સ સંતિયં ચરિયં,
સેત્તુજ તિત્યગએણું સિરિ જિણપહ સૂરિણા રઇયં. ૩૬

(૧૦) સર્વચૈત્ય પરિપાટિ સ્વાધ્યાય.

જિણપહસારહિ જો કરઈ સુ લહઈ સિદ્ધિ પવેસુ.

(૧૧) સુભાષિત કુલક—૩૨ ગાથા.

(૧૨) શ્રાવકવિધિ પ્રકરણ–૩૨ ગાથા.

ઇય આગમવિહિ સાવગહ, પદ દિણુ કિરિયા સાર
જાણિઉ જિણુપહિ રઇ કરહ, જિમ છિન્નઉ સંસાર. ૩૨

(૧૩) ધમ્માધમ્મ વિચાર કુલક ૧૮ ગાથા.

આગમ અણુસારિહિં જિણપહસૂરિહિં ધમ્માધમ્મ વિયારૂ કિઉ. ૧૮

(૧૪) વયરસ્વામિ ચરિત્ર ૬૦ ગાથા સં. ૧૩૧૬

ચંદગચ્છિ દેવભદ્દસૂરિ હરક, કુરઈ જિણપહસૂરિ સમગુણહરક
નાણિચરણિ ગુણિ કિત્તિ સમદ્ધ, દેઉ વયરસામિ ચરિઉ આણંદુ. ૫૮
સોહગ્ગ મહાનિહિણો ગુરૂણો સિરિવિવરસામિણો ચરિયં,
તેરહ સોલુતરએ રયયં સુદકારણું જયઉ. ૫૯

(૧૫) નેમિનાથ જન્માભિષેક ૧૦ ગાથા.

(૧૬) મુનિસુવ્રત સ્વામિસ્તોત્ર ૧૩ ગાથા.

(૧૭) છપ્પન દિશાકુમારિ જન્માભિષેક ૧૫ ગાથા.

(૧૮) જિનસ્તુતિ ૨૪ ગાથા.

૧૩૩. આ ઉપરાંત જિનપ્રભનું નામ આપેલું નથી, પણ ઘણું કરીને જિનપ્રભનાંજ બનાવેલાં કેટલાંક ઉપરનાજ તાડપત્રના પુસ્તકમાં કાવ્યો છેઃ—

(૧) ષટ્ પંચાશદ્ દિક્કુમારિકા સ્તવન ૨૫ ગાથા.

(૨) મહાવીર ચરિત્ર–૨૪ ગાથા.

(૩) જંબુચરિત્ર ૨૦ ગાથા ધન્યાશ્રી ભાષામાં ગવાય છે સં. ૧૨૯૯

બારસ નવ્વાણઉએ ભદ્દવસિય પડિવ ગુરિ સમુદ્ધરિયં;
ધન્નાસી ભાસાએ ભણિયવ્વં સંઘભદ્દકએ. ૨૦

(૪) **શ્રીજિનપ્રભુ મોહરાજ વિજયોક્તિ** ૨૧ ગાથા.

(૫) **જિનકલ્યાણક**-૪ કડવામાં તેમાં પહેલું બાસ રાગમાં, બીજું ખંભાઇથી ભાષામાં ત્રીજું દેવકૃતિ ભાષામાં ચોથું ગુડકૃતી ભાષામાં.

(૬) **સુકોશલ ચરિત્ર** ૧૮ ગાથા.

તેર દુરુત્તર વરિસે સિરિ વીર જિણિંદ મોક્ખ કલ્લાણે,
કલ્લાણં કુણઉ સયા પઢંત ગુણંતાણ ભવ્વાણ. ૨

(૭) **જિનસ્તુતિ** ૨૦ ગાથા.

(૮) **ચાચરી સ્તુતિ** (વેલાઉલ રાગમાં) ૩૫ ગાથા.

(૯) **ગુરૂસ્તુતિ ચાચરિ** (ગુર્જરી રાગમાં) ૧૫ ગાથા.

ચૌદમા શતકમાં.

———o———

૧૩૪. આ શતકમાં નીચેના ગ્રંથો મળી આવેલ છે.

નર્મદાસુંદરી સંધિ. જિનપ્રભ શિષ્ય કૃત. ૭૧ ગાથા સં. ૧૩૨૮ તેરસ સયઅડવીસે વરિસે, સિરિ જિણપહુ પસાયેણં;
એસા સંધી વિહિયા, જિણંદવયણાણુસારેણ. ૭૧.

ગૌતમસ્વામિ ચરિત્ર-જિનપ્રભ શિષ્યકૃત ૨૮ ગાથા-સં. ૧૩૫૮ ગોયમ સામિહિં ગોયમચરિયં રઇયં પઢમંજરીએ ભાસાએ;
કત્તિય અમાવસાએ અટ્ઠાવન્નસ્સ વરિસસ્સ. ૨૮

અંતરંગ રાસ-જિનસૂરિકૃત ૧૧ કડવામાં.

ચચ્ચરિઉ કર્ત્તા **સોલણ** ૩૮ ગાથા, દૂહામાતૃકા ૫૮ ગાથા, શાલિભદ્ર કાક (કક્કો) કર્ત્તા પઉમ-પદ્મ ૬૯ ગાથા, વગેરે કે જેનો ઉલ્લેખ આ પુસ્તકમાં અનુક્રમે પૃ. ૧૨, ૧૧, ૧૧, ૫૨ કરવામાં આવ્યો છે તેને અપભ્રંશ (જૂની ગૂજરાતી)માં લઇ શકાય તેમ છે.

૧૩૫. **ચતુર્વિંશતિ જિણ કલ્યાણક** ૧૩ કડવાં, **સ્થૂલિભદ્ર ચરિત્ર** ૨ કડવાં, **જન્માભિષેક સ્તુતિ** ૫ કડવાં, **અવંતિસુકુમાર**

સંધિ ૧૧ કડવાં આ ગ્રંથો વિશેષમાં પાટણના ભંડારમાં જોવામાં આવ્યા છે.

૧૩૬. પંદરમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં નીચેના ગ્રંથો છે.

શીલસંધિ જયશેખરસૂરિ શિષ્યકૃત ૩૪ ગાથા.

ઈય શીલસુસંધિ ભાવસુઅંધી જયસેયરસુરી સીસકય;
ભવિઅઉ નિસુણેવિણુ હિયઇ ઠનેવિણુ સિલધમ્મિ ઉજ્જમિ કરહુ. ૩૪

ઉપદેશસંધિ-હેમસારકૃત ૧૯ ગાથા.

ઉવએસ સંધિ નિરમલબંધિ, હેમસર ઇમ રિસિકર એ
જો પઢઈ પઢાવઇ સુહમણિ ભાવઇ, વસુહ સિદ્ધિ વૃદ્ધિ લહઇએ.

૧૩૭. પંદરમા શતકના અંતમાં રચાયેલ.

તપઃસંધિ-સોમસુંદર શિષ્ય **વિશાલરાજસૂરિ શિષ્યકૃત** ૫૨ ગાથામાં. આની પ્રતીક લખ્યા સંવત્ ૧૫૦૫ ની પાટણ ભંડારમાં છે.

સિરિ સોમસુંદર ગુરૂપુરંદર પાયપંકય હંસઓ,
સિરિ વિશાલરાયા સૂરિરાયા ચંદગચ્છવનંસઓ,
પય નમીય સીસિઇ તાસું સીસિઇ એસ સંધી વિનિમ્મિઆ,
સિવ સુકખકારણુ દુહ નિવારણુ તવ ઉવએસિઈ વમ્મિઆ. ૫૨

૧૩૮. નાનીકૃતિઓ-કેશીગોયમ સંધિ ૭૦ ગાથા એ નામનો ગ્રંથ છે અને આ સિવાય મૃગાપુત્રકુલક ૪૦ ગાથા, વીરજિન પારણક ૪૭ ગાથા, ઋષભપંચ કલ્યાણક ૧૪, નવકારફલ ૩૦, ઋષભધવલ ૨૬, સીતાસતી ૨૦, આરાત્રિક ન્હવણાદિ ૨૦, ચતુર્વિંશતિ જિનકલ્યાણક ૩૬, લઘુ અજિતશાંતિ કવિ વીરગણિકૃત ૯, ચતુર્વિંશતિ જિન પ્રતિમાકોશ ૧૧, જિન ચૈત્ય સ્તવન ૧૫, બુદ્ધિસૂરિ (પૂર્ણિમાગચ્છના) સ્તુતિ, જિનસ્તુતિ ૨૦, વીરવિજ્ઞપ્તિકા ૧૩, સોમસૂરિકૃત કલ્યાણક સ્તોત્ર, દાનાદિકુલક, દંગ-ડઉ, શાકુન ૩૦, ધર્મસૂરિગુણ, ધર્મસૂરિ બાર માસ વગેરે પરચુરણ ગ્રંથો પાટણના ભંડારમાં છે; વળી ખંભાતના તાડપત્રના ભંડારમાં મહાવીર ચરિત્ર વગેરે ત્રણ ચાર ટુંકા ગ્રંથો અપભ્રંશમાં છે. આ સર્વનો સમય-નિર્ણય થઈ શક્યો નથી, પણ તે પૈકી કેટલાયે તાડપત્રપર લખાયલા

હોવાથી તે ૧૧ કે ૧૨ મા શતકના હોવા ઘટે એવું અનુમાન થઈ શકે છે.

૧૩૯. અપભ્રંશ સાહિત્ય ઘણું વિશાલ હોવું જોઇએ એ આ પરથી પ્રતીત થાય છે, પરંતુ દુર્લક્ષથી નાશ પામી ગયેલું લાગે છે. અહીં તો ગ્રંથોનાં નામ માત્ર થોડાક ઉતારા સાથે આપેલાં છે, પરંતુ તેમાં વપરાયેલા છંદો તથા વ્યાકરણના પ્રયોગો વિષે તેમાંથી ઘણું લખી-મેળવી શકાય. સદ્‌ગત સાક્ષરશ્રી દલાલ એ પર લખવા ઇચ્છતા હતા, પણ તેમનું અકાલ અવસાન થતાં તે મળી શક્યું નથી. ઉપરના પૈકી જે શ્વેતાંબરીય સાહિત્ય જણાવ્યું છે તે મુખ્યત્વે તે સાક્ષરશ્રીના નિબંધ નામે 'પાટણના ભંડારો અને ખાસ કરીને તેમાં રહેલું અપભ્રંશ તથા પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્ય' (સુરત ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માટે તૈયાર કરેલો)માંથી લીધું છે.

પ્રકરણ ૫ મું.

સોળમી સદીનું અપભ્રંશ સાહિત્ય.

૧૪૦. **રત્નમંદિર ગણિએ ઉપદેશ તરંગિણિ** નામનો સંસ્કૃત ગ્રંથ રચેલ છે તેમાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત અવતરણો ઘણાં છે. તેમાં લગભગ ૨૫ ફકરા શુદ્ધ અપભ્રંશમાં છે અને બીજા થોડા એવા છે કે જેને અપભ્રંશ અને જૂની ગૂજરાતી-અથવા ડા. ટેસિટોરી જેને જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની કહે છે તેની વચલી સીમા પર મૂકી શકાય. તે પૈકી થોડા અત્ર ટાંકીએ છીએઃ—

પત્ત પરિક્ખહ કિં કરઇ, દિજ્જઇ મગ્ગં તાઇં
કિં વરિસંતો અમ્બુહર, જોઇ સમવિ સમાઈં.
હરિ ગઈંદ ડગમગિય ચંદ કર મિતિય દિવાયર,
હુલ્લિય મહિહલ્લિ યહ મેરૂ જલઝંપિય સાયર,

સુહડકોડિ થરહરિય ક્રૂર કૂરંમ કડક્કિઅ,
અનલ વિનલ ધસમસિઅ પુહવિ સહુ પ્રલય પલહિય.
ગજ્જંતિ ગયણુ કવિ આમ ભણિ, સુરઅણિ સુરઅણિ ફણમણિ ધક્કઅ
મામહિ હિમ ગહિમ મગહિમગહિ, મુંચ મુંચ જયસિંહ તુહ.
સુંદર સર અસુરાહ, જલ પીધું વયણેહિં,
ઉદય નરિંદહિં કરીઉ તીહ નારીનયણેહિં,

૧૪૧. આ છેલ્લો દોહો અપભ્રંશ અને જૂની ગૂજરાતી વચ્ચેની ભાષાનો છે. જે રત્નમંદિરગણિએ ભોજપ્રબંધ સં. ૧૫૧૭માં રચ્યો તેજ આ હોવા ઘટે તેથી તેમનો સમય સોળમી સદીના પ્રારંભમાં છે.

૧૪૨. **યશઃકીર્તિકૃત ચંદપ્પહ ચરિય**માં પ્રારંભનાં બે પદ્ય પ્રાકૃતભાષામાં છે. શેષ સર્વ ગ્રંથ અપભ્રંશ ભાષામાં છે. આ યશઃકીર્તિ પ્રાયઃ એજ હશે કે જેણે સ્વયંભૂનું હરિવંશપુરાણ, વિમલ(કીર્તિ)કૃત જગસુન્દરી પ્રયોગમાલા, યોનિપ્રાભૃત વગેરે ગ્રંથોનો પોતાના સમયમાં અનુપલબ્ધ ભાગ જાતે રચી પૂરો કર્યો હતો, અને તે, અને માથુરસંઘ પુષ્કરગચ્છના આચાર્ય ગુણકીર્તિના શિષ્ય ને રઇધુના ગુરૂ યશઃકીર્તિ કે જે ગોપાચલ–ગ્વાલિયરની ગાદી પર હતા તે–બંને એકજ હશે–ને તેમ હોય તો આનો સમય સં. ૧૫૨૧ આસપાસ હોવો ઘટે.

૧૪૩. ઉક્ત **ચંદપ્પહચરિય** ગ્રંથનો આદિભાગ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

ણમિઊણ વિમલકેવલલચ્છી સવ્વંગદિસ્સ પરિરંભં,
લોયાલોયપયાસં ચંદપ્પહસામિયં સિરસા. ૧
તિકાલ વટ્ટમાણં પંચવિ પણિટ્ઠિ એતિ સુહાહં,
તહ નમિઊણ ભણિસ્સં ચંદપ્પહસામિણો ચરિયં. ૨
જિણુ ગિરિગુહણિગ્ગયા સિવપહસંગયા સરિસય સરિસુહ કારણિય,
મહુ હોઉ પસાણ્ણિય ગુણદિરવાણ્ણિય તિહુવણજણમણહારિણિય. ૩
હુંબડ કુલણહયલિ પુપ્ફયંત, વહુ દેઉ કુમરસિંહ વિ મહંત,
તહુ સુઅ ણિમ્મલ ગુણગણવિસાલુ, સુપસિદ્ધઉ પભણઇ સિદ્ધપાલુ. ૪

જસકિત્તિ વિવુહકરિ તુહ પસાઉ, ભઉ પૂરટિ પાઇય કવ્વ ભાઉ,
તં ણિસુણિવિ સોભા સેઇ મંદુ, પંગુલ તોડે સઇ કેમ સંદુ. ૫
ઇહિ હુઇ બહુ ગુણહર ણાણવંત, જિણવયણરસાયણુ વિરચ્છરંત,
ગણિ કુંદકુંદ વચ્છલ્લ ગુણૂ, કો વણ્ણણુ સક્કઇ ઇયર જાણૂ. ૬
કલિકાલિ જેણ સસિ લિહિઉ ણામુ, સઇ દિટ્ઠઇ કેવલણંતધામુ.
ણામે સમંતભદુવિ મુણિંદુ, અઇણિમ્મલ ણં પુણ્ણિમહિ ચંદુ. ૭
જિં રંજિઉ રાયા સદ્દકોડિ, જિણથુત્તિ મિત્તિ સિવપિંડ કોડિ,
અકલંકુ ણાઈ પચ્ચકખુ ણાણુ, જેં તારા દેવિહિ દલિઉ માણુ. ૮
ઉજ્જાલિય સાસણુ જય પસિદ્ધ, ણિદ્ધાડિ વિઘલ્લિય સયલ બુદ્ધ,
સિરિ દેવણંદિ મુણિ બહુ પહાઉ, જસુ ણામ ગહણિ ણાસેઉ પાઉ. ૯
જસુપુજ્જિજય અંવાઇયઇ પાય, સંભરણ મિત્તિ તકખણિ ણ આય,
જિણસેણ સિદ્ધસેણવિ ભયંત, પરવાઇ દપ્પભંજણ કયંત. ૧૧
ઇય પમુહહ જહિ વાણી વિયાસુ, તડ અમ્હહ કઉ હોહી પયાસુ,
જહિ થુણય ફણીસર બહુ જીહાહર, અહ સહસ ખુણિરિ ખઇ,
તહિ પર જિણ ચરણઇ સિવસુહકરણઇ, કિહ સંથુણઇ સમિ ખઇ. ૧

× × × ×

—ઇય સિરિ ચંદપ્પહચરિએ મહાકઇ જસકિત્તિ વિરઇએ મહા ભવ્વ સિભૂ સિદ્ધપાલ સવણભૂસણે સિરિ પઉમણાહરાય પદબંધો ણામ પઢમો સંધી સમ્મત્તા. ૧ ગ્રંથાગ્રં ૧૬૨.

૧૪૪. ઉક્ત ગ્રંથનો અંતભાગ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

ગુજ્જર દેસહ ઉમ્મત્ત ગામુ, તહિ છ સુઉ હુઅ...ણામુ,
સિદ્ધઉ તહુ ણંદણુ ભવ્વબંધુ, જિણ ધમ્મભારિ જિં દિણ્ણુ ખંધુ.
તહુ સુઉ જિટ્ઠુઉ બહુ દેઉ ભવ્વ, જે ધમ્મ કજ્જિ વિવકલિઉ દવ્વુ,
તહુ લહુ જાયઉ સિરિ કુમરસિંઘુ, કલિકાલ કરિંદહુ હણણ સિંઘુ.
તહુ સુઉ સંજાયઉ સિદ્ધપાલુ, જિણ પુવ્વ(?)દાણ ગુણગણ રમાલુ.
તહુ ઉવરોહેં ઇય કિયઉ ગંથુ, હંઉ ણમુણામિ કિંપિ વિસચ્છ ગંથુ ।।
જા ચંદ દિવાયર સવ્વવિસાયર જાકુલ પવ્વય ભૂવલઉ
તા એહુ પવટ્ટઉ હિયઇ વહટ્ટઉ, સરસઈ દેવિહિ સુહતિલઉ. ૨૯

—ઇય સિરિચંદપ્પહ ચરિએ મહાકઈ જસકિત્તિ વિરઇએ મહા સિદ્ધપાલ સવણભૂસણે સિરિ ચંદપ્પહ સામિ ણિવ્વાણગમણો ણામ એયારહમો સંધી સમ્મત્તો ॥૧૧॥ ગ્રંથાગ્રં ૩૦૦ (?) એવં સર્વ ૨૩૦૬ સંવત્ ૧૫૬૯ (?) શ્રાવણ વદિ ૧ શનિ દિને.

આ ગ્રંથની પત્ર સંખ્યા ૭૪ પ્રતિપત્રમાં લીટી ૧૩ ફરૂખનગરના દિગમ્બર જૈન મંદિરની પ્રતિ પ્રાચીન અને જીર્ણપ્રાય છે.

૧૪૫. **સિંહસેનનું મહેસર ચરિઅ** મેઘેશ્વર ચરિત, હજુ અપ્રકટ છે. તેને 'આદિપુરાણ' પણ કહેવામાં આવ્યું છે, દરેક સંધિને છેવટે 'મહાભવ્ય–ખેમસી–સાહુ–ણામંકિએ' એમ જણાવેલું છે તે પરથી જણાય છે. કે તે ચરિત ખેમસિંહ યા ખેમરાજ માટે લખ્યું છે, કવિનું બીજું નામ 'રઇધુ' હતું. તે હરસિંહ સિંઘઇનો પુત્ર અને ગુણકીર્ત્તિ શિષ્ય યશઃ કીર્ત્તિનો, શિષ્ય હતો. આ યશઃકીર્ત્તિ ગ્વાલિયરમાં ઈ. સ. ૧૪૬૪ (સં. ૧૬૨૧ માં) રાજ કરતા તોમર વંશના કીર્ત્તિસિંહ રાજાના સમયની આસપાસ વિદ્યમાન હોવાનું જણાયું છે તેથી સિંહસેન યા રઇધુએ પણ તેજ સમય આસપાસ આ ગ્રંથ રચ્યો હોવો જોઇએ. પોતાના ગ્રંથમાં તેણે ગુણાકર, ધીરસેન, દેવનંદિ, જિનવરસેન, રવિષેણ, જિનસેન, સુરસેન, દિનકરસેન, સ્વયંભૂ, ચૌમુહ અને પુપ્ફયંત (પુષ્પદંત)નો ઉલ્લેખ કરેલ છે.

૧૪૬ રઇધુએ એક બીજું નાનું કાવ્ય **દહલકખણ જયમાલ** (દશલાક્ષણિક જયમાલા) રચ્યું છે. તેમાં સર્વમળી ૬૮ અપભ્રંશ ગાથાઓ છે–જૈનધર્મના દશ પૈકી દરેક લક્ષણ પર ૬ થી ૭ આપી છે. રઇધુની આ બંને કૃતિઓ સિદ્ધ કરે છે કે અપભ્રંશ ભાષા વિ. સં. ૧૬ મા સૈકા સુધી દિગંબર જૈનોમાં પણ સાહિત્યના વાહન તરીકે ચાલુ હતી. આ નાના કાવ્યનો અંતભાગ આ છે;—

બાહિરફંસેંદિય સુહ રકખહુ, પરમ બંભુ અબ્ભંતર વિકખહુ,
એણ ઉવાએ લબ્ભઇ સિવહરૂ, ઇમ રઇધુ બહુ ભણઇ વિણય યરૂ.

જિણણાહ મહિજ્જઇ મુણિ પણમિજ્જઇ, દહ લક્ખણુ પાલિયઇ થિરૂ,
ભો ખેમસીંહસુય ભવ્વ વિણયજુય; હોલુ વ મણ ઇહ કરહુ થિરૂ.
ઇય કારણુ ણિજ્જરં, જે હુણંતિ ભવપિંજરં
નીરોયં અજરામરં, તે લહંતિ સુક્ખં પરં.
જેણ મોક્ખુ ફ્લુ તંપાવિજ્જઇ, સો ધમ્મંગો એહઉ કિજ્જઇ, ૨

ખમ ખમ્માયલુ તુંગય દેહઉ, મદ્દઉ પલ્લઉ અજ્જઉ સાહઉ.
સચ્ચ સઉચ્ચ મૂલ સંજમ દલુ, દુવિહ મહાતવ ણવ કુસુમાઉલુ,
ચઉવિહ ચાઉ પસારિય પરમલુ, પીણિય ભવ્વલોય છપ્પઇયલુ.
દિગ્ગસંદોહ સદ્દ કલ કલયલુ, સુરણર વર ખેયર સુહ સંયફલુ,
દીણાણાહ દીહ સમણિગ્ગલુ, સુદ્ધ સોમ તણુ મત્ત પરિગ્ગહુ.
બંભચેરૂ છાયાઇં સુહાસિઉ, રાયહંસ નિયરેહિ સભાસિઉ,
એહઉ ધમ્મ-રૂક્ખ લોક્ખિજ્જઇ, જીવદયા વયણહિ રાખિજ્જઇ.
ઝાણઝાણુ ભલારઉ કિજ્જઇ, મિચ્છા મયઉ પવેસણદિજ્જઇ,
સીલસલિલ ધારહિ સિંચિજ્જઇ, એમ પયત્તે બડ્ઢારિજ્જઇ.

ધ

લોહાનલ ચુક્કઉ, હોઉ ગુરૂક્કઉ, [illegible]ઇ રિસિંદય સિટ્ઠુ ગઇ,
જગતાઇ સુહંકર, ધમ્મ મહાતરૂ, [illegible]ઇ ફલાઇ સમિટ્ઠુ મઇ.

૧૪૭. આ ગ્રંથ જૈન ગ્રંથ રત્નાકર કાર્યાલય મુંબઇ તરફથી ૧૯૨૩ માં મુદ્રિત થયેલ છે. તેની પ્રસ્તાવનામાં નાથુરામ પ્રેમીજીએ જણાવ્યું છે કેઃ–રઇધુ કવિના રચેલા અન્ય ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ મળી આવે છેઃ–શ્રીપાલ ચરિત્ર, પ્રદ્યુમ્નચરિત્ર, વ્રતસાર, કારણગુણ[illegible]ી, રત્નત્રયી, ષડ્ધર્મોપદેશ, રત્નમાલા, ભવિષ્યદત્તચરિત્ર, કરકંડુચરિત્ર–આ[illegible] ગ્રંથો પણ અપભ્રંશ ભાષામાં હશે એમ જણાય છે.

૧૪૮. આ પૈકી રઇધુકૃત શ્રીપાલચરિ[illegible] ગ્રંથ નામે સમ્મત ગુણનિહાણ મુંબઇના ઐલક પન્નાલાલ [illegible] ભવનમાં જોયા તે અપભ્રંશમાં છે; તેમાંથી નમુના આપીએ છીએ–

શ્રીપાલચરિત્રનો આદિભાગ.

સિદ્ધહં સુપસિદ્ધહં વસુગુણરિદ્ધહં હિયઇ કમલ ધારેવિ ણિરુ,
અક્ખમિ પુણુ સારઉ સુયસયસારઉ સિદ્ધચક્કમાહપ્પવરુ.
છાગે સાહ હુ વંસિ અલિંકઉ, મુણિવર ગુણભાવઇ ણિસ્સંકિઉ,
વાટૂ સાહુહુ પુત્તુ ધુરંધર, જિણણાહહુ પયપયરુહ મહુયર.
દિવચંદહી ભજ્જહિ પુણુ જો વરુ, દાણેં તિવિહપત્ત પોસણયર,
કરમસિં ધણુદેણુ, સમાણુઉં, સોહઇ મહિયલિ ઉણ્ણઇમાણઉં.

૧૪૯. સમ્મત્તગુણ નિહાણમાંથી.

સિવ પયસુહ સાસણુ, કુણયવિણાસણુ તિજયપયાસણુ ભયહાણુ,
પણવિવિ સદ્દંસણુ દુગ્ગયભંસણુ વિહુણિય જમ્મ જરામરણુ.

—ઇયસિરિ સમ્મત્તગુણિણિહાણે સંવેય નિરવેમ ભાવ સુપહાણે સિરિ બુહ રઇધૂવિરઇએ સિરિ સંધાહિવ કમલસીહણામંકિએ ણિકકંસ્વા ઉવગૂહણુંત ગુણવણ્ણણો ણામ તીઓ સગ્ગો ઇમો સિદ્ધો.

× × × ×

ણંદઉ વીરજિણેસહુ સાસણુ, લોયાલોયસરૂવ પયાસણુ,
ણંદઉ સૂરિચરિત ચરંતઉ, સિરિ જસકિત્તિ મહાતવ તત્તઉ.
ણંદઉ વસુણાહિઉ વસુધારઉ, ચઉવણ્ણસ્સ સંતિ પયચારઉ,
ણંદઉ સયલુ મહાયણુ સારઉ, યયણિય માયર કલિમલુ હારઉ.

૧૫૦. શ્રેણિક ચરિત્ર (સેણિય ચરિય) જયમિત્ર હલ્લકૃત 'સિરિ વર્દ્ધમાણ કવ્વ'માં અંતર્ગત છે તે અપભ્રંશ ભાષામાં છે. તેમાં જ્યાં પ્રત્યેક સંધિ સમાપ્ત થાય છે તેમાં છેલ્લા ધત્તા છંદમાં 'હરિઇંદુ' એ કવિનું અંકિત નામ આપેલું છે. તે સંધાધિપ (સંઘવી-સંઘી) હોલિવમ્મા-હોલુ માટે રચેલું છે. અને તે હોલિવમ્મા, અને રઇધુએ દશલક્ષણ-જયમાલામાં ઉલ્લેખિત ખેમરાજના પુત્ર હોલુ-અને એકજ હોવા સંભવ છે. તે હોય તો આનો સમય સોળમી સદી ગણાય.

પણવેવિ અણિંદહો ચરમ જિણિંદ હો વીર હો દંસણણાણ વહા,
સેણિય હો ણરિંદહુ કુવલયચંદ હો ણિ સુણહો ભવિય હો પવર કહા.

૧૫૩. દિગંબર નિત્ય વિધિમાં ૪૦ ગાથા વપરાય છે તે શુદ્ધ અપભ્રંશમાં છે તેમાંની ૮ દેવજયમાલ ૧૩ શાસ્ત્ર જયમાલ, ૧૩ ગુરૂ જયમાલ અને શેષ ૬ પંચપરમેષ્ઠિ જયમાલ થાય છે. તેમાંની પહેલી તો અગાઉ જણાવેલ પુષ્પદન્તના યશોધર ચરિત્રમાંથી ઉદ્ધૃત કરી લીધી છે અને બાકીની પણ સંભવિત રીતે બીજામાંથી લીધી હોવી જોઇએ, પણ ક્યાંથી લીધી તે હમણાં જાણી શકાયું નથી.

૧૫૪ તેના નમુના નીચે પ્રમાણે છે:—

દેવજયમાલ

વત્તાણુટ્ઠાણે, જણુધણુદાણે, પઇપોસિઉ તુહુ ખત્તધરૂ
તુહુ ચરણ વિહાણે, કેવલણાણે તુહુ પરમપ્પઉ પરમપરૂ. ૧
જય રિસહ રિસીસર ણમિય પાય, જય અજિય જિયંગમરો સરાય,
જય સંભવ સંભવ કયવિઓય, જય અણિદંદણુ ણંદિય પઓય. ૨

શાસ્ત્રજયમાલ

સંપઇ સુહકારણુ, કમ્મવિયારણુ, ભવસમુદ્દ તારણુ તરણું,
જિણવણિણમસ્સમિ સત્ત પયાસ્સમિ સગ્ગમોકખ સંગમકરણું. ૧

ગુરૂ જયમાલ

ભવિયહ ભવતારણુ, સોલહ કારણુ, અજ્જવિ તિત્થયરત્તણુ હં,
તવ કમ્મ અસંગઇ, દય ધમ્મંગઇ, પાલવિ પંચ મહાવ્વયહં. ૧

પંચપરમેષ્ઠિ જયમાલ

મણુય ણ ઇન્દ સુરધરિય છત્તયા, પંચ કલ્લાણુ સુખ્ખાવલી પત્તયા,
દંસણુ ણાણુ ઝાણું અણંત બલં, તે જિણા દિંતુ અમ્હં વરં મંગલં ૧

—નિત્યપૂજા (જૈ. ગ્રં. ર. કા. મુંબઇ)

૧૫૫. જસવંતસાગરના જૈન મંદિરમાં એક હસ્ત પ્રતમાં નાની ૩૭ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત કૃતિઓ છે તેમાં ૧૦ અપભ્રંશ છે નામે સુઅંધ દસમી કહા, રોહિણિ વિધાન કથા, મુક્તાવલિ વિધાન કથા, અનંતાવ્રતા કથાનક, નિર્દોષ સપ્તમી કથાનક, પાશપઇકહા, જિનપુરંદર કથા, ઉદ્ધરણુ કથા, જિનરાત્રિ વિધાન કથાનક અને સોલહકારણુ જયમાલ.

આમાંની પહેલી બે બીજા કરતાં લાંબી છે કારણકે તે દરેકમાં બે સંધિ છે. રોહિણિ વિધાન કથાના કર્ત્તાનું નામ દેવનન્દિ મુનિ છે. બીજી કૃતિઓના કર્ત્તા સંબંધી કંઇ જણાયું નથી.

૧૫૬. સુઅંધ (સુગંધ) દસમી કથામાંથી નમુનો

જિણુ ચઉવીસ ણવેપ્પિણુ, હિયઇ ધરેપ્પિણુ, દેવત્તહ ચઉવીસહં.
પુણુ ફલુ આહાસમિ, ધમ્મુ પયાસમિ, વર સુઅંધ દસમિહિં જહં.

* * * *

જહિ કોહુણુ લોહુ, મુહિણુ વિરોહુ, જિઉ જર મરણુ વિવજ્જઇ
જહિ હરિસુ વિસાઉ, પુણ્ણુ ણ પાઉ, તહિણિવાસુ મહુ દિજ્જઉ. ૯

રોહિણિ વિધાન કથામાંથી

જિણવર વંદેવિણુ, ભાઉ ધરેવિણુ, દિવ્વ વાણિ ગુરુ ભત્તિએ.
રોહિણિ ઉવવાસહો, દુરિયવિણાસહો, ફલુ અક્ખમિ ણિય સત્તિએ.

૧૫૭. આ સિવાય દિગંબર જૈનનાં અપભ્રંશકાવ્ય સુરતની ગુજરાતી પરિષદમાં મૂકાયાં હતાં તેની નોંધ લઇશું. તેનો સમય નક્કી નથી તેથી તેના રીપોર્ટના પરિશિષ્ટમાંથી જેમ છે તેમ અત્ર મૂકેલાં છે.

આદિજિનકલશ (?) **વીર જિનકલશ** જણાય છે.

વડ્ઢમાણુ જીણુ પણવેવિ ભાવેં, કલિમલ કલુસ વિવજ્જિઉ પાવેં,
સંચાલેવિ **અઇરાવઉ** ગઇંદુ, જસુ જમ્મણહવણિ આયઉ સુરેંદુ.
ણિઉ **મેરુ** સિહરિ તય લોયણાહુ, અઇ-વિસમ-કમ્મ-વણુ-ડહણુ-ડાહુ,
કલસેહિ ણ્હાયઉ સિંહાસણત્થૂ, ચલ ચામરેહિં વિજ્જિઉ પસત્થૂ.
બાલઉ ણિએવિ ઇંદિસ્સ તામ, જલ સંક પઇસઇ હિયઇ જામ,
તા અવણિ ણાણુ પરિકપ્પિઉ, તે **મેરુ** અંગુટ્ટઇ ચપ્પિયઉ.
થરહરિય ધરણિ બંભંડુ ખસિઉ, ગિરિ ડોલ્લિઉ સુર સમૂહ તસિઉ.

ઘત્તા.

પરમેટ્ઠિ પયાસણુ, ણિરુવમ સાસણુ, ઇંદે વણ્ણિય જાસુ ગુણ,
જિણણવેવિ પયત્તં, કહસિ હિયયત્તં, થુઇ અણુમિય સુણેહુ જણહુ,
જય વડ્ઢમાણુ, સિવ ઉરિ પહાણુ, તઇલોય પયાસણુ વિમલણાણુ;
જય મયણ સુહડ, નિહણણુ સમત્થ, જય દોસરહિય બહુ ગુણ પસત્થ.

૧૫૮. નિશિભોજન સંબંધે એક કાવ્ય છે તેના નમુના.
જો ધમ્મુ કરઇ, જિણુણાહુ ણુવઇ, ણુસ સાવઉ જણે અપ્પાણુ ચવઇ,
જોણુ વિરય નિહિ ભોયણુ કરેઇ, મણુ ખંચિવિ ઇંદિય ણિઙ્ગિણેવિ.
રયણિ ભુજંતહં દોસુ હોઇ, એરિસુ મુણિવર જપંતિ લોઇ,
જહિં ભમઇ ભૂયર ખસિ રમંતિ, જહિંવિં તર મેવઇં સંચરંતિ.
જહિં દિટ્ઠિ ન પસરઇ અંધુ જેમ, તહિં ગાસુ સુદ્ધિ ભણુ હોઇ કેમ,
કિમિ કીડ વયંગઇં જિઝ ગુરાઇ, પિપ્પીલઇ ડંસઇં મઝરાઇં,
ખજ્જુરઇં કણુ સલાઇયાઇં, અવરઇં જીવઇં બહુ સયાઇ,
અણાણેં ણિસિ ભુજંત એણુ, પસુ સરિસુ ધરિઉ અપ્પાણુ તેણુ.

* * * *

ધત્તા.

જો ભોયણુ ભખઇ, અપ્પુણુ રખઇ, માણુ ભઉ જડમુદ્ધિ ગમઇ,
બાહિદ્દક દંતઉ, અઇ વિલવંતઉ, બહુ સંસારૂ પરિભમઇ. ૭
જહિં વઇરિ ભેય બહુ સંચરંતિ, તહિં રયણિહિં ખુદ્દ ભોયણુ ન લિંતિ,
વસિકરણુ દિણાયઉ વગ્ઘ વાલુ, જાણિજ્જઇ પયડઉ ણુવિ વિસાલુ.

* * * *

પુણ્ણે જીઉ ણિવ્વાણે જાઇ, ચોરાસિ મારિ કરસવણુભાઇ,
પુણ્ણે પુરંદર હવઇ સગ્ગે, પુણ્ણેં પજ્જલિય ન દહડ અગ્ગિ.
પુણ્ણેણુ હોતિ ચક્કવઇરાય, પુણ્ણે ણુ લગ્ગહિ સમરે ધાય,
પુણ્ણે સિંહાસણુ ચમર ધારિ, કરે કણુયદંડુ પડિહારૂ બારિ,
પુણ્ણે રહ ગય ઘડ તુરય થટ્ટ, ધય સિંધ ભેરી નીસાણુ ઉટ્ટ

ધત્તા.

ધણુ ધણ્ણુ પહુત્તણુ જંણિમ્મલું તણુ, જણણિ જણુણુ સુય સોયરઇં,
તે ધમ્મપહાવેં જિણુમય ભાવેં, લહઇં જીઉ સોખઇં વરઇ.

૧૫૯. દોહાકોશ એ ગ્રંથ ડા. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ પોતાના બંગાલી ગ્રંથ નામે 'બૌદ્દગાન ઓ દોહા' માં પ્રગટ કરેલ છે તેમાં અપભ્રંશ ઘણું છે, અને તે શાસ્ત્રી તેને જૂની બંગાલી (બાંગલા) ગણે છે. આ

દોહાઓના બે ભાગ છે (તેમાં બીજા છંદો પણ છે) એક સરોરૂહ-વજ્રના છે કે જે પોતાને દોહામાં સરહ એ પ્રમાણે જણાવે છે અને બીજો કૃષ્ણાચાર્યપાદનો છે, અને બંને અપભ્રંશમાં છે.

૧૫૦. સરહમાંથી નમુના:—

ઘરહિ બઇસી દીવા જાલી, કોનેહિ બઇસી ઘંટા ચાલી;
અક્ખિ નિવેસી આસનબંધી, કન્નેહિં ખુસ ખુસાઇ જનગંધી.
રંડીમુંડી અન્ય વિ વેસે, દીહણક્ખ જે મલિને વેસેં,
ણગ્ગલ હોઈ (અ) ઉપાડિય કેસેં, ખવનેહિં જાન વિડંબિય વેસં.
અપ્પણુ વાહિય મોક્ખઉ ઉએસેં.

જઈ નગ્ગા વિઅ હોઈ મુત્તિ, તા સુનહ સિઆલહ,
લોમોપ્પાટને અચ્છ સિદ્ધિ, તા જુવઈ નિતંબહ.
પિચ્છી ગહણે દિટ્ઠ મોક્ખ તા કરિહ તુરંગહ,
ઉઞ્છેં ભોઅણે હોઇ જાણ તા કરિહ તુરંગહ,
એવ સરહ ભણઇ ખવનાન મોક્ખ મહુ કિંપિ ન ભાવઇ,
તત્તરહિઅ કાયા ણ તાવ પર કેવલ સાહઈ. ૧
જો ભવસો નિવાણથલુ ભેવુ ન મણ્ણહ પણ્ણુ,
એક સહાવેં વિરહિઆ, નિર્મલમઇ પડિવણ્ણુ. પૃ. ૧૧૮
ઘરહિ મ થક્કુ મ જાહિ વને, જહિં તહિં મણુ પરિઆણુ,
સઅલુ ણિરંતર બોહિ ઠિઅ, કહિં ભવ કહિં નિવ્વાણુ.
ણઉ ઘરે ણઉ વને બોહિ ઠિઉ, એક્કુ પરિઆણઉ ભેઉ,
નિમ્મલચિત્ત સહાવઉ, કરહ અવિકલ સેઉ. પૃ. ૧૧૯

૧૫૧. કૃષ્ણાચાર્યમાંથી:—

આગમ વઅ પુરાણે પંડિત માન વહંતી,
પક્વ સિરિફલ અલિઅ જિમ, બાહેરિ ત ભ્રુમયંતિ. ૨ પૃ. ૧૧૩
વરગિરિસિહર ઉત્તુંગ મુણિ, સબરેં જહિં કિઅ વાસ,
નઉ સો લંઘિઅ પંચાનનેહિં, કરિવર દૂરિઅ આસ. ૨૫ પૃ. ૧૩૦

એક્ક ન કિજ્જઇ મંતુ ન તંતુ, ણિઅઘરણિ લઇ કેલિ કરંતુ,
ણિઅઘરઘરિણી જાવ ણ મજ્જઈ, તાવ કિં પંચવગ નિહરિજ્જઇ. ૨૮
પૃ. ૧૩૧
એસ જપહોસેં મંડલકમ્મેં, અનુદિન અચ્છસિ કાહિઉ ધમ્મે,
તો વિણુ તરુણિ નિરંતર નેહેં, વોહિ કિ લાહઇ એણ વિ દેહે. ૨૯ પૃ. ૧૩૧
જિમ લોણ વિલિજ્જઈ પાણિએહિ, તિમ ઘરિણિ લાઇ ચિત્ત,
સમરસ જાઈ તક્ખણેં, જઈ પુણ તે સમ ણિત્ત. ૩૨

૧૬૨. ભારતના પૂરા-છેક પૂર્વભાગ-બંગાલમાંથી આ ગ્રંથ મળી આવે એ હકીકત ઉપયોગી છે અને મહત્ત્વપૂર્ણ છે. તે એટલું બતાવે છે કે સંસ્કૃત અને મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત સાથે અપભ્રંશ કેટલીક સદીઓ સુધી તાપીના ઉત્તરના સમસ્ત હિંદના ચારે ખુણામાં સાહિત્યની ભાષા હતી. તે સાહિત્ય શૃંગાર તેમજ ધર્મ-મય હોવાથી લોકપ્રિય થયું જણાય છે. તે ગ્રંથ એ પણ સિદ્ધ કરે છે કે તેની ભાષા પશ્ચિમની અપભ્રંશ-વિશેષ સંભવિત રીતે મહારાષ્ટ્ર અપભ્રંશ હતી કે જે મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતની પેઠે એટલી ઉંચી કોટિએ લઇ જવામાં આવી હતી કે સાહિત્યની શિષ્ટ ભાષાની સ્થિતિએ લાવવામાં આવી અને તેનો ઉપયોગ પશ્ચિમ અને પૂર્વના કવિઓએ સરખી રીતે કર્યો છે.

૧૬૩. જૈન ગૂર્જરકવિઓમાં તેરમીથી પંદરમી-સોળમી સદીના આવેલ સાહિત્યમાંથી અપભ્રંશને મળતું-જૂની ગૂજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય છે. તેના નમુના અત્ર આપ્યા નથી.

૧૬૪. આ સર્વ અપભ્રંશ સાહિત્યનો વિભાગ તેના નમુના-ઉદાહરણ સહિત આપ્યો છે તે પરથી વિશાલપણે સ્પષ્ટ થયું છે કે:—

"Under the socalled Prakrit literature, especially of the Jains with published and unpublished, much valuable Apabhrams'a lies buried. Some works, which in the catalogue are simply dubbed prakrit, might turn out to be Apabhrams'a, and

others, rightly called Prakrit might still contain some Apabhrams'a quotations and stories of value from both the linguistic and literery points of view. It is also likely that the treasures at Patana, Khambhayat and other strongholds of Jainism might contain Apabhrams'a works, yet unknown even to their blessed possessors. It is the duty of all rightminded Jains to make such works available to scholars who would publish them according to approved methods and subject them to literary and historical criticism." Prof. Gune's Introduction to Bhavisayatta Kaha.

—જે હાલ પ્રાકૃત સાહિત્ય કહેવાય છે તે અને ખાસ કરી જૈનોનું પ્રાકૃત સાહિત્ય–પ્રકટ તેમજ અપ્રકટ અંનેમાં ઘણું કીંમતી અપભ્રંશ સાહિત્ય દટાયેલું છે. કેટલાક ગ્રંથો કે જે ગ્રંથસૂચિમાં–ટીપમાં સાદી રીતે પ્રાકૃત તરીકે નોંધેલા છે તે અપભ્રંશ તરીકે નીકળી આવે એવો સંભવ છે, અને બીજા યથાર્થપણે ઓળખાતા પ્રાકૃત ગ્રંથોમાં કોઈ અપભ્રંશ અવતરણો અને ભાષાવિજ્ઞાન તેમજ સાહિત્યની દૃષ્ટિથી મહત્ત્વ ધરાવતી વાર્તાઓ પણ હોય. એ પણ સંભવિત છે કે પાટણ, ખંભાત અને બીજાં જૈનધર્મનાં કેંદ્રસ્થાનોના ભંડારોમાં કેટલાક એવા અપભ્રંશ ગ્રંથો હોઇ શકે, કે જેની હજુ સુધી તેના કબજેદારોને પણ માહીતિ ન હોય. સર્વ યોગ્યદૃષ્ટિવાળા જૈનોની એ ફરજ છે કે આવા ગ્રંથો એવા પંડિતોને હસ્તગત કરાવે કે જેઓ માન્ય પદ્ધતિપર તેઓને પ્રકટ કરે અને તેમનાપર સાહિત્યવિષયક તેમજ ઐતિહાસિક વિવેચન કરે. (પ્રોફે. ગુણેની ભવિસયત્ત કહા પરની પ્રસ્તાવના પરથી.)

વિભાગ ત્રીજો.

હૈમ યુગ.

પ્રકરણ પહેલું.

હેમચંદ્રજીનું વ્યાકરણ.

પાણિનિ.

૧૬૫—"शोभना खलु पाणिनिना सूत्रस्य कृतिः (પતંજલિ ૨-૩-૬૬)-સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં જે યશ પાણિનિને મળ્યો તે કોઇના ભાગ્યમાં નહોતો. એવું સર્વાંગસુંદર પૂર્ણવ્યાકરણ કોઈ કાલમાં કોઇ ભાષામાં બન્યું નહિ. મહામહોપાધ્યાય હરપ્રસાદશાસ્ત્રી એમતો કહે છે કે[૭] મૅકડોનલે (મુગ્ધાનલાચાર્ય) હાલ પાણિનિ જેવું જ વૈજ્ઞાનિક વ્યાકરણ સ્વતંત્ર રીતિથી બતાવ્યું છે; પરંતુ આ વ્યાકરણની રચના પાણિનિના વ્યાકરણ હોવાથી જ સંભવી. વિભુ આકાશ, સમુદ્ર કે વિષ્ણુની પેઠે પાણિનિના વ્યાકરણનું માપ ન ઇદ્દકતાથી કે ન ઇયત્તાથી થઈ શકે તેમ છે. તેતો તે જ છે. એમ કહી શકાતું નથી કે તે આવું કે આટલું છે. જેમ પાણિનિ પોતાની પહેલાંનાં સર્વસંસ્કૃત

---

૭. The Professor's Vedic Grammar is unique work in so far as he has done it without Panini's Vaidika Prakriya. He has evolved the grammar from the language itself and is as scientific as his great predecessor Panini.

—એશિયાટિક સોસાયટી બંગાલના વાર્ષિકોત્સવ વખતનું પ્રમુખ તરીકે વ્યાખ્યાન.

વૈયાકરણોનો સંઘાત છે, તે જ પ્રમાણે તે પોતાનાથી પાછળના સર્વ વૈયાકરણોનો ઉદ્‌ગમ છે. પોતાથી પહેલાના જે વૈયાકરણોનાં નામ તેણે, મતભેદ બતાવવાને માટે યા [૮]પૂજાર્થે આપ્યાં તેનાં નામ માત્ર પણ રહી ગયાં, બાકીનાં નામોનો પણ પત્તો નથી. પૂર્વાચાર્યોની જે સંજ્ઞાઓ તેણે પ્રચલિત સમજી લઈ લીધી તે રહી ગઇ, બાકીના જૂના સિક્કા પાણિનિની નવી ટંકશાલની મોહરો આગળ કોણ જાણે ક્યાં નાસી ગયા. પહેલાન વ્યાકરણોનો એકદમ અભાવ જોઇને કોઈ એવી કલ્પના કરે છે કે પાણિનિ શાસ્ત્રાર્થમાં જે વૈયાકરણોને હરાવતો ગયો તેના ગ્રંથોને બાળતો ગયો. કોઇ કહે છે કે શિવજીના હુંકાર-વજ્રથી જે પાણિનિના દુર્બલ પક્ષની હિમાયત ઉપર ચલાવવામાં આવ્યાં હતાં તે નષ્ટ થયાં. કોઇ કહે છે કે સર્વ વૈયાકરણ વિશ્વામિત્રની વ્યુત્પત્તિ વિશ્વનો અમિત્ર શત્રુ એમ કરવાથી વિશ્વામિત્રના શાપભાજન થયા જ્યારે પાણિનીએ 'મિત્રે ચર્ષૌ' સૂત્ર ૬-૩-૧૩૦ એમ કહી તેની ખુશામત કરી તેથી તેનો વર મેળવ્યો. પાણિનિને અન્ય બાળવાની કે શિવકોપ યા વિશ્વામિત્રાનુગ્રહની જરૂર નહોતી; સ્વયમેવ પોતાના તેજની આગળ બીજાં વ્યાકરણો ટકી ન શક્યાં........

હેમચંદ્ર.

૧૬૬—શ્રી હેમચંદ્રનું વ્યાકરણ **સિદ્ધહેમચંદ્ર શબ્દાનુશાસન** યા **સિદ્ધહેમ** કહેવાય છે. સિદ્ધરાજ જયસિંહને માટે બનાવ્યું તેથી 'સિદ્ધ' અને હેમચંદ્રનું હોવાથી 'હૈમ'. આમાં ચાર ચાર પદોના આઠ અધ્યાય છે અને તેમાં લગભગ ૪૫૦૦ સૂત્ર છે. શૈલી કૌમુદિઓ જેવી છે અર્થાત્ વિષયવિભાગથી સૂત્રોનો ક્રમ રાખેલો છે. સાથે સાથે

---

૮. આપિ શલિ ૬-૧-૯૨, કાશ્યપ ૧-૨-૨૫, ગાર્ગ્ય ૮-૩-૨૦, ગાલવ ૭-૧-૭૪, ચાક્રવર્મણ ૬-૧-૧૩૦, ભારદ્વાજ ૭-૨-૬૭, શાકટાયન ૩-૪-૧૧૧, શાકલ્ય ૧-૧-૧૬, સેનક ૫-૪-૧૧૨, સ્ફોટાયન ૬-૧-૧૨૩, ઉત્તરી (ઉદીચામ્) ૪-૧-૧૫૩; કોઇ (એકેષાં) ૮-૩-૧૦૪, પૂર્વી (પ્રાચામ્) યા જૂના ૪-૧-૧૭.

તેણે પોતાની ટીકા નામે બૃહદ્વૃત્તિ બનાવી છે. હેમચંદ્રનો ઉદ્દેશ સરલ રીતિથી પોતાનો સંપ્રદાય, પોતાનો આશ્રયદાયક રાજા તથા પોતાના ગૌરવને માટે એવું વ્યાકરણ બનાવવાનો હતો કે જેમાં કોઇ વાત રહી ન જાય. તે જૈન શાકટાયન પાછળ લીટે લીટે ચાલેલ છે. પરંતુ બીજા અનુકરણ કરવાવાળાની પેઠે તેણે માત્ર અનુકરણ કર્યું નથી. તેણે સંસ્કૃત વ્યાકરણ સાત અધ્યાયોમાં લખી આઠમો અધ્યાય કેવલ પ્રાકૃતના પૂર્ણ વિવેચન માટે કર્યો છે. પાણિનિએ પોતાની પાછળ દૃષ્ટિ નાંખીને વૈદિક સાહિત્યને મેળવી 'પોતાના સમય સુધીની ભાષા'નું વ્યાકરણ બનાવ્યું, પછી વેદ તેનાથી છૂટી-નિકળી ગયો ને સ્વર પણ છુટી ગયો. હેમચંદ્રે પાછળ ન જોતાં આગળ દૃષ્ટિ નાંખી અહીંથી નીકળ્યું તો અહીં વધારી લીધું ને 'પોતાના સમય સુધીની ભાષા'નું વિવેચન કરી નાંખ્યું. આ **પહેલું મહત્ત્વ** હેમચંદ્રનું છે કે બીજા વૈયાકરણોની પેઠે કેવલ પાણિનિના વ્યાકરણના લોકોપયોગી અંશને પોતાના સંચામાં બદલાવીને તે સંતુષ્ટ ન રહ્યા, પણ તેણે પાણિનિની પેઠે પાછળ નહિતો આગળ દૃષ્ટિ નાંખી પોતાના સમય સુધીની ભાષાનું વ્યાકરણ બનાવ્યું. તેના પ્રાકૃત વ્યાકરણ અર્થાત્ આઠમા અધ્યાયનો ક્રમ શું છે તે નીચે બતાવવામાં આવ્યું છે.

૧૬૭ શ્રીહેમચંદ્ર કહે છે કે—**प्रकृतिः संस्कृतं, तत्रभवं, तत आगतं वा प्राकृतम्।** આ **ભવ** અને **આગત** કહેવું તે ઠીક-બરાબર નથી. વરરુચિ સંસ્કૃતને શૌરસેનીની પ્રકૃતિ અને શૌરસેનીને મહારાષ્ટ્રી અને પૈશાચીની પ્રકૃતિ કહે છે. 'ષડ્ભાષા' એ નામ આપણે ત્યાં ઘણા જૂના કાળથી ચાલ્યું આવ્યું છે. એક પ્રાકૃત વ્યાકરણ ષડ્ભાષાચંદ્રિકા કહેવાય છે. લોષ્ટદેવ કવિની પ્રશંસા કરતા મંખ કહે છે કે '૭ ભાષાઓ તેના મુખમાં સદા વિરાજે છે.'[૯] જયાનક સોમેશ્વરના પુત્ર પૃથ્વીરાજનું માહાત્મ્ય કરતાં કહે છે કે '૭ ભાષાઓમાં તેની

૯...मुखे यस्य भाषाः षडधिशेरते ।...लोष्टदेवस्य... (શ્રી કંઠચરિત, છેલ્લો સર્ગ)

શક્તિ હતી.[૧૦] પૃથ્વીરાજ રાસાના કર્તા, હિંદીના ઇતિહાસ લેખકોને એવું કહીને ચક્કરમાં નાંખી ગયેલ છે કે

'પટ ભાષા પુરાનં ચ કુરાનં કથિતં મયા.'[૧૧]

અને તેઓ આમાં પંજાબી, બેસવાડી, રાજસ્થાની શોધતા ફરે છે. ઓગણીસમી સદીનો બુંદીનો કવિ–વંશભાસ્કરનો કર્તા–મીષણ ચારણ, 'સૂરજમલ પણ ૭ ભાષાઓ મુખે પઢી ગયો હતો' એમ જણાવે છે.[૧૨] શામળભટ્ટ પણ એક છપ્પામાં જણાવે છે કેઃ—

સંસ્કૃતભાષા સરસ, માગધી મોટે મૂલ્યે,
ગ્વાલેરી ગુણનીધ, અપભ્રંશી તે તુલ્યે,
દેશી ભાષા દાખ, પિશાચી પઢજો પ્રીતે
ચારણ ચોથી ભાખ, રાજદ્વારે શુભ રીતે,
એ ખટ ભાષા જે બોલશે, ધારી જોતાં ધર્મ છે
કવિ શામળભટ સાચું કહે, ભોગી તેના બ્રહ્મ (બ્રાહ્મણ) છે.

૧૬૮—તો આ ૭ ભાષાઓ સંબંધી શું ખટપટ છે ?

संस्कृतं प्राकृतं चैव शूरसेनी तदुद्भवा
ततोऽपिमागधी प्राग्वत् पैशाची देशजापि च

—સંસ્કૃત, તેમાંથી પ્રાકૃત, તેમાંથી ઉત્પન્ન શૌરસેની, તેમાંથી માગધી, પહેલાની માફક પૈશાચી અને દેશજા એ ૭ થઇ.

૧૬૯—માલૂમ પડે છે કે પ્રકૃતિ શબ્દના અર્થથાં ભ્રમ થવાથી તત આગતં, તદુદ્ભવા અને તતઃ આદિની કલ્પના થઈ. પ્રકૃતિનો

---

૧૦ बाल्येऽपि लीलाजिततारकाणि
गीर्वाण वाहिन्युपकारकाणि ।
जयंति सोमेश्वरनंदनस्य
षण्णां गिरां शक्तिमतो यशांसि ॥
—પૃથ્વીરાજવિજય પ્રથમ સર્ગ.

૧૧ જુઓ ગુલેરી મહાશયનો લેખ પ્રતિભા વૉ. ૩ પૃ. ૨૬૪–૭.

૧૨ મંખના શ્રીકંઠચરિતની ટીકામાંથી ઉદ્ધૃત.

અર્થ અહીં ઉપાદાનકારણ નથી. જેમ ભાષ્યકારે બહુ સુંદર ઉદાહરણ આપ્યું છે કે સોનામાંથી રૂચક બને છે, રૂચકની આકૃતિને તોડીતોડીને કટક બનાવવામાં આવે છે, કટકોમાંથી વળી ખેરનાં લાકડાંના અંગારથી કુંડલ બનાવવામાં આવે છે, સોનાનું સોનું રહી જાય છે, તેવીરીતે ભાષાથી ભાષા કદિ બનાવવામાં નથી આવતી. અહીં પ્રકૃતિ શબ્દ મીમાંસાના રૂઢ અર્થમાં લેવો જોઇએ. ત્યાં પ્રકૃતિ અને વિકૃતિ શબ્દ વિશેષ અર્થોમાં લેવામાં આવ્યા છે. સાધારણ નિયમ, નમૂનો, મોડલ; ઉત્સર્ગ એ અર્થમાં પ્રકૃતિ આવે છે. વિશેષ, અલૌકિક, ભિન્ન, અંતરિત, અપવાદ–એ અર્થમાં વિકૃતિ આવે છે. અગ્નિષ્ટોમ યજ્ઞ પ્રકૃતિ છે, બીજા સોમયાગ તેની વિકૃતિ છે. આનો અર્થ એ નથી કે બીજા સોમયાગ અગ્નિષ્ટોમમાંથી નિકળ્યા કે આવ્યા છે. અગ્નિષ્ટોમની જે રીતિ છે તેને બીજા સોમયાગોની રીતિ થોડીઘણી મળતી છે ને કંઇકંઇક ભિન્ન છે. સાધારણ રીતિ પ્રકૃતિમાં બતાવી ભેદોને વિકૃતિમાં ગણી દીધા છે. પાણિનિએ ભાષા (વ્યવહાર)ની સંસ્કૃતને પ્રકૃતિ માની વૈદિક સંસ્કૃતને તેની વિકૃતિ માની છે; સાધારણ યા ઉત્સર્ગ નિયમ સંસ્કૃતના માની વૈદિક ભાષાને અપવાદ બનાવ્યો છે. અહીં પ્રકૃતિનો ઉપાદાન કારણ એવો અર્થ માની શું વૈદિક ભાષાને 'તત આગત' યા 'તદ્-દ્ભવ' કહી શકાય ?–ઉલટી ગંગા વહી શકે ? શૌરસેનીની પ્રકૃતિ સંસ્કૃત અને મહારાષ્ટ્રીની પ્રકૃતિ શૌરસેની કહેવાનો આશય એ છે કે તેના સાધારણ નિયમ સંસ્કૃત યા શૌરસેની જેવા અને વિશેષ નિયમ પોતપોતાના ભિન્ન છે. પ્રકૃતિ સાથે જ્યાં સમાનતા હોય છે, તેનો વિચાર વ્યાકરણોમાં નથી, જ્યાં ભેદ છે ત્યાં બતાવવામાં આવેલ છે. હેમચંદ્રજીએ પહેલી (મહારાષ્ટ્રી) પ્રાકૃતનું વ્યાકરણ લખ્યું, પછી શૌરસેનીના વિશેષ નિયમ લખીને જણાવ્યું કે '**शेषं प्राकृतवत्**' (૮–૪–૨૮૬); પછી માગધીના વિશેષ નિયમ જણાવી કહ્યું કે '**शेषं शौरसेनीवत्** (૮–૪–૩૦૨), અર્દ્ધ–માગધીને આર્ષ માની તેનું વિવેચન કર્યું નહિ. પછી પૈશાચીનું વિવેચન કરી દાખવ્યું કે

शेषं शौरसेनीवत् (૮-૪-૩૨૩). તે પ્રમાણે ચૂલિકા પૈશાચીના નિયમ-વિશેષ બતાવી કહ્યું **शेषं प्राग्वत्**-એટલે **पैशाचीवत्** (૮-૪-૩૨૮). અપભ્રંશના વિશેષનિયમ લખી કહ્યું **शौरसेनीवत्** (૮-૪-૪૪૬) અને ઉપસંહારમાં સર્વ પ્રાકૃતોને લક્ષ્યમાં રાખી લખ્યું કે **शेषं संस्कृतवत्सिध्धम्** (૮-૪-૪૪૮). તો આ પરથી શું આનો અર્થ એમ કરવામાં આવે કે આ ભાષાઓનું કુટુંબવૃક્ષ થયું? શું પહેલી ભાષા જનક થઇ અને પછી પછીની તેમાંથી **આગત** અથવા તેમાંથી **ઉદ્‌ભૂત** થઈ? નહીં, સાધારણ નિયમ 'પ્રકૃતિ'થી સમજાવ્યો અને વિશેષ નિયમ 'વિકૃતિ'થી. આ પ્રકૃતિ અને વિકૃતિનો પ્રકૃત-પ્રસ્તુત અર્થ છે.

૧૭૦. સંસ્કૃત અને બીજી પ્રાકૃતોના વ્યાકરણમાં તે હેમચંદ્રે પોતાની વૃત્તિમાં ઉદાહરણોની પેઠે પ્રાયઃ વાક્ય અથવા પદ જ આપેલ છે, પરંતુ અપભ્રંશના અંશમાં તેણે પૂરી ગાથાઓ, પૂરા છંદ અને પૂરાં અવતરણ આપ્યાં છે. આ શ્રી હેમચંદ્રનું **બીજું મહત્ત્વ** છે. આવી રીતે તેણે એક અતિ ભારે સાહિત્યના નમૂના જીવંત રાખ્યા કે જે તે એમ ન કરત તો નષ્ટ થઇ ગયા હતા. આમ કરવાનું કારણ શું? જેમ હવે પછી કહેવામાં આવશે તેમ જે શ્વેતામ્બર જૈન સાધુઓને માટે યા સર્વ સાધારણ જન માટે તેણે વ્યાકરણ લખ્યું તેઓ સંસ્કૃત પ્રાકૃતના નિયમોને, તેનાં સૂત્રોની સંગતિને પદો યા વાક્યખંડોમાં સમજી લેત-તેણે આપેલ ઉદાહરણોથી ન સમજત તો સંસ્કૃત અને ગ્રંથની-પુસ્તકી-પ્રાકૃતનું વાંગ્મય તેમની સામે હતું-પ્રાપ્ય હતું તેમાંથી નવાં ઉદાહરણો શોધી લેત, પરંતુ અપભ્રંશના નિયમ એવી રીતે સમજમાં આવી ન શકત. મધ્યમ પુરુષને માટે 'પંઇ', શપથમાં 'થ'ની જગ્યાએ 'ધ' થવાથી સવધ, અને મક્કડઘુગ્ઘિના અનુકરણ-પ્રયોગ, પૂરાં ઉદાહરણ આપ્યા વગર સમજમાં આવતા નથી (જુઓ પછી ઉદાહરણ નં. ૫૬, ૮૮, ૧૪૪). જો હેમચંદ્રજી પૂરાં ઉદાહરણ ન આપત તો શીખનારાઓ કે જેઓ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતના આકર ગ્રંથો સુધી પહોંચી જાય, પરંતુ જેઓ 'ભાષા'

સાહિત્યથી સ્વાભાવિક રીતે નાક ચઢાવતા તેઓ તે 'ભાષા'ના નિયમોને સમજત નહિ.

૧૭૧. આ સર્વે ઉદાહરણોનો સંગ્રહ અને વ્યાખ્યાન આ પછી જુદા ૬, ૭, અને ૮ પ્રકરણમાં આપેલા છે. આ ઉદાહરણ અપભ્રંશ કહેવામાં આવે છે કિંતુ તે તે સમયની જૂની હિંદી-ગૂજરાતીના જ છે. વર્ત્તમાન હિંદી કે ગૂજરાતી સાહિત્યથી તેનો પરંપરાગત સંબંધ, વાક્ય અને અર્થને સ્થાને સ્થાને સ્પષ્ટ થશે. એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે આ ઉદાહરણ શ્રી હેમચંદ્રના પોતાનાં રચેલાં નથી. કોઈ વાક્યો સિવાય સર્વે તેનાથી પ્રાચીન સાહિત્યનાં છે. તે પરથી તે સમયની જૂની હીંદી-ગૂજરાતી સાહિત્યના વિસ્તારનો પત્તો લાગે છે. જો સંસ્કૃત સાહિત્ય બીલકુલ રહ્યું ન હત તો પતંજલિના મહાભાષ્યમાં જે વેદ અને શ્લોકોના ખડો ઉદ્ધત છે તે પરથી સંસ્કૃત સાહિત્યનું અનુમાન કરવું પડત. આ કામ આ દોહાઓથી થાય છે. હેમચંદ્રજીએ મોટી ઉદારતા કરી કે આ પૂરાં અવતરણ આપી દીધાં. તેમાં શૃંગાર, વીરતા, કંઇ રામાયણના અંશ (જેવકુ અન્તર૦ ૧૦૧, દહમુહુ ભુવણ૦ ૫), કૃષ્ણકથા (હરિ નચ્ચાવિઉ પંગણહિ-૧૨૨, એક મેક્કઉં જઇવિ જોએદિ૦ ૧૨૯), કંઇ બીજા મહાભારતના અંશ (ધત્તિઉ ત્રોપ્પિણુ સઉણિ૦ ૭૮), વામનાવતાર કથા (મઈ ભણિઅઉ બલિરાય૦ ૯૬), હિંદુ ધર્મ (ગંગ ગમેપ્પિણુ૦ ૧૬૬, ૧૬૭, વ્રાસ મહારિસિ૦ ૯૧), જૈન ધર્મ (જેપ્પિ ચઇપ્પિણુ ૧૬૫, પેક્ખેવિણુ મુહુ જિનવર હો૦ ૧૭૦), અને હાસ્ય (સોએવા પર વારિઆ૦ ૧૫૮)—એ સર્વના નમૂના મળે છે. મુંજ (૧૬૨) અને બ્રહ્મ (૧૦૩) કવિઓનાં નામ મળી આવે છે. કેવું સુંદર સાહિત્ય આ સંગૃહીત છે ! કવિતાની દૃષ્ટિથી, આટલા વિશાલ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાહિત્યમાં પણ, શું 'ભલ્લા હુઆ જુ મારિઆ ૩૧, જઇ સસણેહી તો મુઇઅ પર, લોણુ વિલિજ્જઇ પાણિએણ ૧૧૫, અજ્જવિ નાહુ મહુજ્જિ ઘરિ ૧૪૪'—આદિની જોડીની કવિતા મળી શકે તેમ છે?

૧૭૨-હેમાચાર્યનું ત્રીજું મહત્ત્વ એ છે કે તે પોતાના વ્યાકરણના

પાણિનિ અને ભટ્ટોજીદીક્ષિત હોવાની સાથે સાથે તેના ભટ્ટિ પણ છે. તેણે પોતાના સંસ્કૃત પ્રાકૃત દ્વાશ્રય કાવ્યમાં પોતાનાં વ્યાકરણનાં ઉદાહરણ પણ આપ્યાં છે તથા સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને કુમારપાળના ઇતિહાસ પણ લખ્યા છે. ભટ્ટિ અને ભટ્ટ ભૌમકની પેઠે તે પોતાના સૂત્રોના ક્રમથી ચાલ્યા છે. સંસ્કૃત દ્વાશ્રય કાવ્યના વીસ સર્ગ છે, તેમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહ સુધીના ગૂજરાતના સોલંકી રાજાઓના વંશ વૈભવ આદિનું વર્ણન અને સાથે સાથે હેમચંદ્રના (સંસ્કૃત) શબ્દાનુશાસનના સાત અધ્યાયોનાં ઉદાહરણ છે. આઠમા અધ્યાય (પ્રાકૃત વ્યાકરણ)નાં ઉદાહરણોને માટે પ્રાકૃત દ્વાશ્રય કાવ્ય (કુમારપાલ ચરિત)ની રચના થઇ છે કે જેમાં આઠ સર્ગ છે. સંસ્કૃત દ્વાશ્રયની ટીકા અભયતિલક ગણિએ તથા પ્રાકૃત દ્વાશ્રયની ટીકા પૂર્ણકલશ ગણિએ લખી છે કે જે સંવત્ ૧૩૦૭ ફાલ્ગુન કૃષ્ણ ૧૧ પુષ્ય રવિવારને દિને પૂર્ણ થઈ. કુમારપાલ ચરિત યા પ્રાકૃત દ્વાશ્રય કાવ્યના આરંભમાં અણહિલપુર પાટણનું વર્ણન છે, રાજા કુમારપાલ છે. મહારાષ્ટ્ર દેશના બંદી તેની કીર્ત્તિ વખાણે છે. રાજાની દિનચર્યા, દરબાર, મલ્લશ્રમ, કુંજરયાત્રા, જિનમંદિર યાત્રા, જિનપૂજા આદિના વર્ણનમાં બે સર્ગ પૂરા થાય છે. ત્રીજામાં ઉપવનનું વર્ણન છે- વસંતની શોભા છે. ચોથામાં ગ્રીષ્મ અને પાંચમામાં અન્ય ઋતુઓના વિહાર આદિનું સાલંકાર વર્ણન છે. રાજા અને પ્રજાની સમૃદ્ધિ તથા વિલાસોનાં ચિત્ર કવિઓની રીતિ અનુસાર દેવામાં આવ્યાં છે. છઠ્ઠામાં ચંદ્રોદયનું વર્ણન છે. રાજા દરબારમાં બેઠો છે. સાંધિવિગ્રહિકે વિજ્ઞપ્તિ કરી કે જેમાં કુંકણના રાજા મલ્લિકાર્જુનની સેના સાથે કુમારપાલની સેનાનું યુદ્ધ અને પછી વિજયનું તથા મલ્લિકાર્જુનના માર્યા જવાનું વર્ણન છે. આગળ કહ્યું કે એવી રીતે કુમારપાલ દક્ષિણનો સ્વામી થઇ ગયો. પશ્ચિમનો સ્વામી સિંધુપતિ, જવનદેવ, ઉવ્વ (? ઉચ્ચ), કાશી, મગધ, ગૌડ, કાન્યકુબ્જ, દશાર્ણ, ચેદિ, રેવાતટ, મથુરા, જંગલ દેશના રાજાઓની અધીનતાનું વર્ણન છે. કુમારપાલ શયન કરે છે. સાતમા સર્ગના આરંભમાં રાજા ઉઠીને પરમાર્થચિંતા કરે છે, તેમાં કામ, સ્ત્રી

આદિની નિંદા, જૈન આચાર્યોની સ્તુતિ, નમસ્કાર પહેલાં અને પછી શ્રુત દેવીની સ્તુતિ છે. શ્રુતદેવી કુમારપાલની સામે પ્રકટ થઈ અને રાજાની સાથે તેનું ધર્મવિષયક સંભાષણ ચાલ્યું. આખા આઠમા સર્ગમાં શ્રુત-દેવીનો ઉપદેશ છે.

૧૭૩–શ્રી હેમચંદ્રે પ્રાકૃત વ્યાકરણ (સિદ્ધહૈમ શબ્દાનુશાસનના આઠમા અધ્યાય) અને કુમારપાલ ચરિતનો સંબંધ નીચેના કોઠાથી જણાવવામાં આવે છે.

લક્ષ્ય	લક્ષણ	ઉદાહરણ.
પ્રાકૃત ભાષા	અષ્ટમાધ્યાય	કુમારપાલ ચરિત.
	પાદ ૧ સૂ૦ ૧–૨૭૧	સર્ગ ૧, ૨, ૩, ૪. ૫, ૬, ૭
	પાદ ૨ સૂ૦ ૧–૧૨૮	ગાથા ૧–૯૩
	પાદ ૩ સૂ૦ ૧–૧૮૨	
	પાદ ૪ સૂ૦ ૧–૨૫૬	
	અષ્ટમાધ્યાય	કુમારપાલ ચરિત
શૌરસેની	પાદ ૪ સૂ૦ ૨૬૦–૨૮૬	સર્ગ ૭ ગાથા ૯૪–૧૦૨
માગધી	પાદ ૪ સૂ૦ ૨૮૭–૩૦૨	સર્ગ ૮ ગાથા ૧–૭
પૈશાચી	,, ,, ૩૦૪–૩૨૪	,, ,, ૮–૧૧
ચૂલિકા પૈશાચી	,, ,, ૩૨૫–૩૨૮	,, ,, ૧૨–૧૩
અપભ્રંશ	,, ,, ૩૨૯–૪૪૮	,, ,, ૧૪–૮૨

૧૭૪. આ પરથી સ્પષ્ટ થશે કે જે ભાષાનું વ્યાકરણ કહ્યું છે તેમાં કુમારપાલચરિતના તે અંશની રચના કરવામાં આવી છે. જૂની હિંદી–ગૂજરાતીના વ્યાકરણના વિશેષ નિયમોનાં ૧૨૦ સૂત્ર છે, ઉદાહરણોમાં જે ઉદાહરણો પ્રાચીન કવિતામાંથી આપવામાં આવ્યાં છે તે ૧૭૫ અવતરણ છે; કોઇ પદો, વાક્યો અને દોહરાઓ અવતરણોની ગણનામાં નથી, (કેટલાક દોહાના ખંડ વારંવાર ઉદાહરણોની પેઠે કેટલાંક સૂત્રો ઉપર આપવામાં આવ્યા છે), પરંતુ સ્વરચિત ઉદાહરણોમાં તે સર્વ વિષય ૬૯ છંદોમાં આવી ગયેલ છે. આનું કારણ એ છે કે એક એક છંદમાં કેટલાંયે ઉદાહરણ સમાવ્યાં છે. હેમચંદ્રજીને એવી રચના પ્રિય હતી.

પ્રકરણ બીજું.

દેશી નામમાલા અને કુમારપાલ ચરિત.

૧૭૫. હેમચંદ્રજીએ **દેશીનામમાલા** નામનો એક કોશ પણ બનાવ્યો છે કે જેમાં પ્રાકૃત રચનામાં આવનારા દેશી શબ્દો ગણ્યા છે. સંસ્કૃતના બીજા કોષોમાં વિષય વિભાગથી (સ્વર્ગ, દેવ, મનુષ્ય આદિ) શબ્દોનો સંગ્રહ થાય છે, યા તો અંતના વર્ણો (જેવા કે કાન્ત, ખાન્ત આદિ) ના વર્ગોથી સંગ્રહ થાય છે, પરંતુ આ દેશીનામમાલા વર્તમાન કોશોની પેઠે અકારાદિ ક્રમે બનેલ છે. તેનું પણ કારણ એ છે કે વ્યાકરણમાં અપભ્રંશની કવિતા પૂરી ઉદ્ધૃત કરવાની છે. સંસ્કૃત પ્રાકૃત કોશોની પેઠે દેશી કોશને કોઇ મોઢે રાખતા નથી. જ્યાં પ્રાકૃત કવિમાં દેશી પદ આવ્યા ત્યાં જોવાને માટે આ કોશનો ઉપયોગ છે. ત્યાં અકારાદિ ક્રમથી જ કામ ચાલી શકે છે.[૧૩] તે ક્રમની અંદર પણ એકાક્ષર દ્વિ-અક્ષર આદિનો ક્રમ છે. જે અક્ષરથી આરંભ થનાર શબ્દ જ્યાં ગણવામાં આવ્યા છે ત્યાં તેવા નાનાર્થ શબ્દ પણ ગણવામાં આવ્યા છે. ત્યાં જેટલા શબ્દોનાં ઉદાહરણ એક ગાથામાં આવી શકયાં તેટલાંને ઠાંસી ભરવામાં આવ્યા છે. કણ્ણોઢ્ઢિઆ (એટલે ઘૂંઘટ, ચાદર, કાન+ ઓઢી), કંઠમલ્લ (મુડદાની ઠાઠડી), કપ્પરિઅ, કડંતરિઅ (=ફાડેલું), કડંભુઅ (=ઘડો) આ શબ્દોને સાથે ગુંથી એક ગાથા બનાવવામાં કદી તેમાં અર્થ હોય તો પણ કાવ્ય સુંદરતા આવવી કઠણ છે. હેમચં-

૧૩, પાદલિપ્તાચાર્ય આદિ વિરચિત દેશી શાસ્ત્રો હોવા છતાં પણ આ (દેશી નામમાલા) ના આરંભનું પ્રયોજન...... 'વર્ણક્રમ સુખદ' અથવા 'વર્ણક્રમ સુભગ'... વર્ણક્રમથી નિર્દિષ્ટ શબ્દ અર્થવિશેષમાં સંશય થતાં સુખથી સ્મરણ અને ધ્યાન કરી શકાય છે. વર્ણક્રમને ઉલંઘી કહેવાથી સુખથી અવધારણ થઇ શકતું નથી તેથી વર્ણક્રમનિર્દેશ અર્થવાન્ છે (હેમચંદ્ર-દેશી નામમાલા-બીજી આથાની ટીકા)

દ્રજીએ આ ૫૨. એક માનિની ખંડિતાની ઉક્તિ બનાવી છે કે હે દાંતોથી ફાડેલા અધરવાળા, નખોથી કાપેલા અંગવાળા, મારી ચદર છોડ, તે ઘડા જેવાં સ્તનો વાળી પાસે જા કે જે કાઢીને પણ ચોગ્ય નથી' (દેશી નામવાલા ૨૦). આ ઉદાહરણ બનાવવાની કઠિનતાથી વિવિધ અર્થો માટે ઉદાહરણ–ગાથાઓ તેણે બનાવી નથી. આજ રીતે કુમારપાળ ચરિતમાં કેટલાંક ઉદાહરણ એક એક દોહામાં મૂકેલાં છે, કિંતુ ત્યાં શ્રુત દેવીનો રાજાને ધર્મ વિષયનો ઉપદેશ એ એકજ વિષય છે, તેથી કવિને થોડીઘણી સ્વતંત્રતા મળી છે. આ ૬૯ છંદોમાં જે છંદો આવ્યા છે તે એ છે કે વદનક ૧૪–૨૭, ૭૭, ૭૮, દોહા ૨૮–૭૪, ૮૧, માત્રા ૭૫, ૭૮, વસ્તુ વદનક કર્પૂર (=ઉલ્લાલા ?) નો યોગ ૭૬, સુમનોરમા ૮૨. આમાંથી નમુના તરીકે કંઈક આગળ ઉદાહરણના પ્રકરણમાં આપેલા છે, જૂનાં અપભ્રંશનાં ઉદાહરણોથી આ કંઈક ક્લિષ્ટ છે તેનું કારણ સ્પષ્ટ છે ને વિશેષ હવે પછીથી જણાવીશું અને તે સ્પષ્ટ છે કે આ હેમચંદ્રજીએ પોતે રચેલી જૂની હિંદી–જૂની ગૂજરાતી છે.

૧૭૬. હેમચંદ્રજીની દેશીનામમાલામાં કંઇ શબ્દો તે સમયની રીતિ રિવાજ અને વિનોદ આદિના સૂચક છે તેનો સંગ્રહ પાઠકોના મનોવિનોદ અને જ્ઞાન માટે અહીં આપવામાં આવ્યાં છે. હેમચંદ્રે જે અર્થ કરેલ છે તેનો અનુવાદ અહીં કર્યો છે અને કંઈ ટુંક વિવેચન સાથે જરૂર પડી ત્યાં આપ્યું છે.

અંવેટ્ટી (૧–૭) મુઠ્ઠીનો જુગાર (હિંદી–મુઝંવૈલ)

અણેજ્જાણુ (૧–૭) વિવાહ કાલમાં જે વધૂને આપવામાં આવે છે (પહેરામણી) યા જે વિવાહને માટે વધૂ પોતે વરને આપે છે. (સામી મોં દેખામણી ?)

આણંદવડ (૧–૯૨) પતિથી પ્રથમ યૌવન હરણ થતાં સ્ત્રીના રૂધિરથી છંટાયેલું વસ્ત્ર. તે બાંધવોને આનંદિત કરે છે તેથી આનંદપટ કહેવામાં આવે છે. (કેટલીક જાતિયોમાં હજુ પણ એવી રસમ

પોઅલઅ (૬–૮૧) આસો માસમાં ઉત્સવ કે જેમાં પતિ સ્ત્રીના હાથથી અપૂપ (પૂઆં) લઇ ખાય છે.

મુક્કય (૬–૧૩૫) જે સ્ત્રીનો વિવાહ થનાર હોય તેને છોડી બીજી નિમંત્રિત સ્ત્રીઓનો વિવાહ થઇ જવો તે. મુકાણુ.

મટ્ટુહિય (૬–૧૪૬) વિવાહ થયેલી–પરણેલીનો કોપ, મટકો ?

લય (૭–૧૬) નવાં વિવાહિત સ્ત્રી પુરૂષોના જોડનો અરસ્પરસ નામ લેવાનો ઉત્સવ. આ શબ્દના ઉદાહરણમાં હેમચંદ્રે જે ગાથા બનાવી લખી છે તેનો આશય એ છે કે મહારાજ કુમાર-પાલ! આપની સેનાને આવતી જોઇને ભાગનારા રિપુ–દંપતિ અરસ્પરસ નામ લઈ લઈ ને પુકારે છે અને આપના 'લય' ની યાદ કરાવે છે (કે વિવાહ થયાથી પણ આમ કર્યું હતું) જુઓ ઉપર 'ણવલયા'

લયાપુરિસ (૭–૨૦) એક ઉત્સવ કે જેમાં વધૂનું ચિત્ર હાથમાં કમલ દઇને ચિતરવામાં આવે છે.

બાહુમાસ (૭–૪૬) જ્યારે નવી વિવાહિતા સ્ત્રીના ઘરથી પતિ બહાર જાય નહિ ને ત્યાં રમણ કરતો રહે તેવી વિશેષ રીતિ યા ઉત્સવ ('હનીમૂન' !)

ગહુહાડિણી (૭–૫૦) એક સ્ત્રીની 'ઉપર' જે બીજી સ્ત્રી લાવવામાં આવે તે.

વોરલ્લી (૭–૮૧) શ્રાવણ સુદ ૧૪ નો વિશેષ ઉત્સવ (રાખડી ?).

સુગિમ્હઅ (૮–૩૯) ફાલ્ગુનોત્સવ–આ સંસ્કૃત સુગ્રીષ્મકનો તદ્ભવ છે: તે માટે દેશીમાં ગણ્યો નથી. શ્રી હેમચંદ્રે ભામહમાંથી 'સુગ્રીષ્મકના પ્રયોગનું ઉદાહરણ આપ્યું છે (ફાગ ?).

સંવાડઅ (૮–૪૩) અંગૂઠો અને વચલી આંગલીથી ચાપટા–ચટાકા વગાડવા તે.

હિંચિઆહિંચિઅ (૮–૬૮) એક પગ ઉંચો કરી બીજા એકજ પગથી ચાલવાની છોકરાંઓની રમત.

૧૭૭ **કુમારપાલ ચરિત** કુમારપાલના રાજ્યમાં રચાયું. કુમાર-

પાલ રાજા ગાદીપર સં. ૧૧૯૯ માં બેઠો અને તેનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૨૩૦ માં થયો. હેમાચાર્યનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૨૨૯ માં થયો. શિલાર વંશના મલ્લિકાર્જુન સાથે યુદ્ધ સં. ૧૨૧૭-૧૮ માં થયેલું માનવું ઘટે[૧૪] તેથી કુમારપાલ ચરિત (દ્વાશ્રયકાવ્ય) અને તેમાં અંતર્ગત આ અપભ્રંશ (જૂની હિંદી-જૂની ગૂજરાતી) કવિતાનો રચનાકાલ વિ. સં. ૧૨૧૮ થી વિ. સં. ૧૨૨૯ સુધીમાં કોઈપણ સમય છે. હેમચંદ્રજીનું વ્યાકરણ સિદ્ધરાજ જયસિંહની આજ્ઞાથી તેના રાજત્વકાલમાં અર્થાત્ સં. ૧૧૯૯ ની પૂર્વે બન્યું. વ્યાકરણની બૃહદ્વૃત્તિ અને તેનો ઉદાહરણ સંગ્રહ સૂત્રોની સાથેજ રચાયેલ હશે. આ માટે શ્રી હેમચંદ્રે પોતા સિવાય અન્ય ઉલ્લેખેલ -ઉદ્ધૃત કવિતા પ્રચલિત થવાનો સમય વિ. સં. ૧૧૯૯થી પૂર્વે છે; એ તો વારંવાર કહેવાની જરૂર નથી કે આ સંવત્ તેની ઉપલબ્ધિનો નિમ્નતમ-છેલ્લામાં છેલ્લો સમય છે. ઉર્ધ્વતમ સમય-સૌથી અગાઉનો સમય મુંજના નામાંકિત દોહાથી લેવો ઘટે-અર્થાત્ આ કવિતા સં. ૧૦૨૯ થી ૧૧૯૯ સુધી લગભગ બે સૈકાની છે.

૧૭૮ જ્યારે હેમચંદ્રજીનાં ઉદાહરણોની વ્યાખ્યા લગભગ લખાઇ ચૂકી હતી ત્યારે દોધક વૃત્તિ નામનો ગ્રંથ ઉપલબ્ધ થયો. આ સન ૧૯૧૬ માં અમદાવાદમાં પંડિત ભગવાનદાસ હર્ષચંદ્રે છપાવ્યો છે, જેમાં રચનારનું નામ આપ્યું નથી પરંતુ અંતમાં એવો લેખ છે કેઃ—

"इति श्री हैम व्याकरण प्राकृत वृत्तिगत दोधकार्थः समाप्तः लिखितो महोपाध्याय...य सं. १६७२ वर्षे शाके १५३८ प्र० (वर्तमाने) वैशाख वदि १४ शनौ"—આમાં આ સર્વે ઉદાહરણોની સંસ્કૃત વ્યાખ્યા છે. અંતમાં એક માગધી ગદ્યખંડ અને એક મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત ગાથાને પણ 'દોધક' માનીને વ્યા-

---

૧૪ સિદ્ધરાજ જયસિંહ પૃથ્વીરાજના પિતા સોમેશ્વરનો નાનો (પિતામહ-માનો બાપ) હતો તથા સોમેશ્વરને કુમારપાળે પાળ્યો હતો. મલ્લિકાર્જુનની લડાઇમાં સોમેશ્વર સામેલ હતો. જુઓ નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા ભાગ ૧ પૃ. ૪૦૦-૧.

ખ્યા કરી દીધી છે. હેમચંદ્રજીના પ્રાકૃત વ્યાકરણના પઠન પાઠનનો પ્રચાર જૈન સાધુઓમાં રહ્યો તેથી આ કવિતાઓના પરંપરાગત ચાલતો સાંપ્રદાયિક અર્થ જાણવામાં દોધકવૃત્તિ ક્યાંક ક્યાંક ઘણી સહાયતા આપે છે. જ્યાં મતભેદ છે ત્યાં બતાવવામાં આવેલછે.

દોધકવૃત્તિની રચના જૈન સંસ્કૃતમાં થઈ છે-તેમાં જ ભાષાનુગ સંસ્કૃત-એટલે ભાષાપરથી કરેલ સંસ્કૃતના પદો આવ્યાં છે તેની યાદી નીચે પ્રમાણે આપી છે.

ચટિતઃ—ચઢેલો, ચટતિ-ચઢે છે, ચટામઃ—અમે ચઢીએ છીએ (ચડિઅઉ, ચડિઓ)

લગિત્વા—લગાવી-(લાઇ), લગાડીને (લગ્ગિ) લાગી-વળગી સાથે.

બલિં ક્રિયે-વારી જાઉં છું (બલિ કિજ્જઉં)

અર્ગલં-આગળ (એત્તિઉ અગ્ગલઉં)

સ્ફેટયતિ—(ફેડઇ) ઘેરે, નષ્ટ કરે

કિં ન સૃતમ્—શું નહીં સર્યું? સર્વ કાંઇ સિદ્ધ થયું.

મુત્કલેન—દાન, ઉદારતાથી (મોક્કલડેન) મોકળા હાથથી

ઉધ્વરિત (છાપેલું છે ઉદ્ધરિત) ઉગર્યું, બચ્યું (ઉબ્વરિઅ)

ઉદ્વર્ત્યતે—ઊબરે ત્યજ્યતે (ઉબ્વારિજ્જઇ)

ચૂટકઃ—ચૂડો (ચૂડુલ્લઉ) ચુડલો.

છન્ન—ગુપ્ત (મારવાડી છાને) ગૂ. છાનું.

વિધ્યાપયતિ—બુઝાવે છે-(વધેરે છે-દીવો વધેરે છે)

આવર્તતે—શોષયતિ! (આવટ્ટઇ=આવટે છે, ઓટે છે, ઓટાય છે)

જગટકાનિ—ઝગડા.

ધાટી—ધાડ, ધાડું.

દ્રહે—દ્રહમાં-ધ્રોમાં-'ધરો'-ધરામાં [હ્રદનો વ્યત્યય)

કલહાપિતઃ—કલહિતઃ

તીમોદ્વાનં—આર્દ્રશુષ્કં-લીલું સુકું, (તિંતુબ્વાણુ).

વિછોટ્ય—વછોડી,

સ્તાધ—થાહ
મોટયન્તિ—મોડે છે (મોડંતિ).

૧૭૯—ઉદાહરણાશમાં જે અક્ષરનિવેશ શ્રી શંકર પાંડુરંગ પંડિતે પોતાના કુમારપાલ ચરિતના સંસ્કરણમાં કેટલીક પ્રતિઓની સહાયતાથી રાખ્યો છે તે રાખ્યો છે. પાઠાંતર ઘણા ઓછાં આપ્યાં છે–આનાં કારણ મુખાનુસારીલેખન (જેવું બોલવું તેવું લખવું), અસાવધાનતા, ઉઐ, ઉઔ, સ્થ, સ્છ, આદિ લખતાં એક બીજા સાથે રહેલી સમાનતા, પર સવર્ણની અનિત્યતા, અઈ, એ, અઉ, ઓના વિકલ્પ, અનુનાસિકની અસાવધાનતા, અને અંતના ઉની ઉપેક્ષા આદિ છે." એ ઓ ના અર્ધ ઉચ્ચારણને ધ્યાનમાં રાખવાથી તથા અથી 'ઈ ઉ'ને મેળવી એ, ઓ બોલવાથી છંદ સારી રીતે બોલી શકાય છે તથા ગાતાં બરાબર ગાઇ શકાય છે.

પ્રકરણ ત્રીજું.

હેમચંદ્રજીનું જીવનચરિત તથા કાર્ય.

૧૮૦ હેમચંદ્રજીના જીવનચરિતનો કંઇક આભાસ કુમારપાલ પ્રતિબોધના ઐતિહાસિક વિષય સંબંધી કહેતાં હવે પછી આવશે. તેમનો જન્મ સં. ૧૧૪૫ માં, દીક્ષા સં. ૧૧૫૪ માં, સૂરિપદ સં. ૧૧૬૬ માં અને સ્વર્ગવાસ સં. ૧૨૨૯ માં થયો. તેમનું જન્મ નામ ચંગદેવ હતું. દીક્ષા સમયે સોમચંદ્ર અને સૂરિ થતાં હેમચંદ્ર પડયું. સિદ્ધરાજ જયસિંહની પાસે તેમણે ઘણી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી. સિદ્ધરાજ પોતે શૈવ હતો છતાં સર્વ ધર્મોનો આદર કરતો હતો. સિદ્ધરાજને માટેજ હેમચંદ્રજીએ પોતાનું વ્યાકરણ બનાવ્યું કે જે સંબંધે ચર્ચા આપણે કરી છે. હેમચંદ્રજીના પ્રભાવથી સિદ્ધરાજનું મન જૈન ધર્મ પ્રત્યે ઝૂક્યું હશે. પરંતુ કુમારપાલ રાજા થવાથી હેમચંદ્ર તે હેમચંદ્રજ ખરા બન્યા. હેમ-

ચંદ્ર 'કલિકાલ સર્વજ્ઞ' થયા અને કુમારપાલ પરમાર્હત બન્યા.

૧૮૧. કુમારપાલના રાજ્યના પ્રથમના પંદર વર્ષ યુદ્ધવિજય આદિમાં વીત્યાં. શ્રી હેમચંદ્રે અગાઉથીજ કુમારપાલ રાજા થશે એવી ભવિષ્ય વાણી કહી દીધી હતી અને સિદ્ધરાજના તેના પરના દ્વેષથી થયેલી સંકટાવસ્થામાં તેને સહાયતા પણ આપી હતી. હવે તેને જિન ધર્મોપદેશ આપી તેના દ્વારા ખૂબ ધર્મપ્રચાર કરાવ્યો. કુમારપાલના ઉત્તરાધિકારી અજયપાલના મંત્રી યશઃપાલે મોહપરાજય નામનું નાટક પ્રબોધચંદ્રોદયની શૈલીનું લખ્યું છે તેમાં એવું વર્ણન છે કે ધર્મ અને વિરતિની પુત્રી કૃપા સાથે કુમારપાળનો વિવાહ સં. ૧૨૧૬ ના માર્ગશીર્ષ શુક્લ દ્વિતીયાને દિને હેમચંદ્રે કરાવ્યો તેથી મોહને હરાવી ધર્મને પોતાનું રાજ્ય પુનઃ અપાવ્યું. રૂપકને દૂર કરીએ તો આ તિથિ કુમારપાલના જૈન ધર્મ સ્વીકારની છે. હેમચંદ્રજીના ઉપદેશથી સદાચાર પ્રચાર, દુરાચાર ત્યાગ, મંદિર રચના, પૂજા વિસ્તાર, જીર્ણોદ્ધાર, અમારિઘોષણ, તીર્થયાત્રા આદિ ઘણી ધામધૂમથી કુમારપાળે કર્યાં ને કરાવ્યાં. જૈન સાહિત્યમાં આ ગુરૂ શિષ્યના ઘણા પ્રશંસાપૂર્ણ ઉલ્લેખ છે.

૧૮૨. રાજાએ ૨૧ જ્ઞાનકોશ (પુસ્તક ભંડાર) કરાવ્યા, છત્રીશ હજાર શ્લોકોનું ત્રિષષ્ઠિ શલાકા પુરૂષ ચરિત્ર હેમચંદ્ર પાસે રચાવી સોના રૂપાથી લખાવી સાંભળ્યું. અગ્યાર અંગ, બાર ઉપાંગ સોનાથી લખાવી સાંભળ્યાં, યોગશાસ્ત્ર આદિ લખાવ્યાં. ગુરૂના ગ્રંથોના લખવાવાળા ૭૦૦ લેખક (લહીઆ) હતા. એક દિન લેખકશાળામાં જઈ રાજાએ લેખકોને 'કાગળો' પર લખતા જોયા. ગુરૂએ કહ્યું કે શ્રી તાડપત્રોનો ટોટો પડયો છે. રાજાને શરમ થઇ. ઉપવાસ કર્યો. ખર તાડો (કઠણ તાડો કે જેના પાન લખવા માટે કામ આવી ન શકે)ની પૂજા કરી તો તે સવારમાં શ્રી તાડ થઇ ગયા પછી ગ્રંથ તેના પર લખાવાતા ગયા ! (શ્રી જિનમંડનનો કુમારપાલ પ્રબંધ પૃ. ૯૫-૯૭).

૧૮૩. શ્રી હેમચંદ્રે કેટલાયે લાખો શ્લોકોના ગ્રંથ બનાવ્યા છે તેમાં પ્રધાન ગ્રંથો એ છે કેઃ—અભિધાન ચિંતામણિ આદિ કેટલાક કોશ, કાવ્યા-

નુશાસન, છંદોનુશાસન, દેશી નામમાલા, દ્વાશ્રયકાવ્ય (સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત), યોગશાસ્ત્ર, ધાતુપારાયણ, ત્રિષષ્ટિશલાકા પુરૂષ ચરિત, પરિશિષ્ટ પર્વ. શબ્દાનુશાસન (વ્યાકરણ). તેના પોતાના રચેલા ગ્રંથોની પ્રાયઃ વૃત્તિઓ પણ રચાઇ છે, ૮૪ વર્ષની અવસ્થામાં અનશનથી હેમચંદ્રે પ્રાણત્યાગ કર્યો. કુમારપાલ પણ લગભગ છ માસ પછી સ્વર્ગસ્થ થયો.

સિદ્ધ હૈમ વ્યાકરણની રચના—(જિનમંડનના કુમારપાલ પ્રબંધ પરથી પૃ. ૧૨(૨), ૧૬(૨) વગેરે).

૧૮૪. પહેલાં કદી હેમચંદ્રજી '**परब्रह्ममय परमपुरूष प्रणीत मातृका अष्टादश लिपि विन्यास प्रकटन प्रवीण**' બ્રાહ્મી આદિ મૂર્તિઓને જોઇ કાશ્મીર જવા ચાલ્યા તો ભગવતીએ તેનો માર્ગક્લેશ બચાવવા માટે માર્ગમાંજ આવી દર્શન તથા વિદ્યામંત્ર આપ્યાં હતાં. સિદ્ધરાજ જયસિંહને ત્યાં તેનું પાંડિત્ય જોઈ કોઇ અસહિષ્ણુ (બ્રાહ્મણો) એ કહ્યું કે અમારાં શાસ્ત્ર (પાણિનીય વ્યાકરણ) શીખીને આ વિદ્વત્તા પ્રાપ્ત થઇ છે. સિદ્ધરાજે પૂછ્યું ત્યારે હેમચંદ્રે કહ્યું કે શ્રી મહાવીર જિને શિશુ અવસ્થામાં જે ઉપદેશ ઇંદ્ર સમક્ષ આપ્યો હતો તે જૈનેંદ્ર વ્યાકરણજ અમે શીખીએ છીએ. (જુઓ ઉપર પૃ. ૩૮૧ ટિ. ૨) રાજાએ કહ્યું કે તેટલા પ્રાચીનને છોડીને કોઈ નજીકના કર્તાનું નામ આપો. તેણે કહ્યું કે સિદ્ધરાજ સહાયક થાય તો પોતે નવું પંચ અંગવાળું વ્યાકરણ રચે. રાજાએ સ્વીકાર્યું એટલે શ્રી હેમચંદ્રે કહ્યું કે કાસ્મીરમાં પ્રવરપુર (બિલ્હણની જન્મભૂમિ)માં ભારતી કોશમાં પુરાતન આઠ વ્યાકરણોની પ્રતિ છે તે મંગાવી આપો. પ્રધાનોએ જઇ ભારતીની સ્તુતિ કરી એટલે ભારતીએ કહ્યું કે હેમચંદ્ર મારીજ મૂર્તિ છે, પ્રતિઓ આપી દ્યો. પ્રતિઓ આવી. ઘણા દેશોથી અઢાર વ્યાકરણ લાવવામાં આવ્યાં. ગુરૂ (હેમચંદ્ર) એ એક વર્ષમાં સવા લાખ ગ્રંથનું વ્યાકરણ રચી રાજાના હાથી પર રાખી, ચમર ઢોળતાં રાજસભામાં લાવી પધરાવ્યું અને સંભળાવ્યું. અમર્ષી બ્રાહ્મણોએ કહ્યું કે શુધ્ધા શુદ્ધની પરીક્ષા કર્યા વગર રાજાના સરસ્વતી કોશમાં રાખવા યોગ્ય નથી. કાશ્મીરમાં ચંદ્રકાન્ત મણિની

બનેલી બ્રાહ્મીની મૂર્તિ છે, તેની સમક્ષ જલકુંડમાં પુસ્તક ફેંકવામાં આવે. જો ભીંજાયા વગર નિકળી આવે તો શુદ્ધ જાણો, અન્યથા નહીં[૧૫] રાજાએ સંશયાકુલ થઇ ત્યાં મોકલાવ્યું. પંડિતો સમક્ષ બે ઘડી સુધી વ્યાકરણ કાશ્મીરના સરસ્વતી કુંડમાં પડી રહ્યું. અક્લિન્ન નીકળ્યું. રાજાને જ્યારે પ્રધાનોએ આ જણાવ્યું ત્યારે ૩૦૦ લેખકોથી ત્રણ વર્ષ સુધી પ્રતિઓ[૧૬] લખાવરાવી [૧૭]અઢાર દેશોમાં પઠન પાઠન માટે મોકલી.

---

૧૫. ભાસ અને વ્યાસનાં કાવ્યોની અગ્નિપરીક્ષાનાં સંબંધમાં જુઓ. ના. પ્ર૦ પત્રિકા ભાગ ૧ પૃ. ૧૦૦. રાજશેખરે સૂક્તિમુક્તાવલિમાં ભાસના સ્વપ્નવાસવદત્તના ન બળવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે (दाहकोऽभून्न पावकः), અને ગૌડવહોના કર્તા વાક્પતિરાજે પ્રાયઃ આટલા માટે ભાસને જલણમિત્ત (ज्वलन-मित्र) કહ્યો છે. રાજશેખર સૂરિ (જૈન)ના ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં કાશ્મીરમાં સરસ્વતીના હાથમાં શ્રી હર્ષનું નૈષધચરિત્ર રાખવાનો અને સરસ્વતીના તે કાવ્યમાં પોતાના કરેલા વ્યક્તિગત આક્રમણથી ચીડાઇ તેને ફેંકી દેવાનો ઉલ્લેખ છે. શ્રીહર્ષ ચીડાઈ કહે છે કે 'क्वापितैः किं छुट्यते कलंकात्'. (ચંદ્રધર શર્માજી) પાસે 'ગન્ધોત્તમા નિર્ણય' નામની એક ખંડિત પોથી છે કે જેમાં શાક્ત પૂજામાં મદ્યના ઉપયોગના વિધાનનો નિર્ણય છે. તેમાં લખેલ છે કે ભાગવતની કેટલીએ ટીકાઓ પાણીમાં નાંખવામાં આવી હતી, કિંતુ શ્રીધરસ્વામીની ટીકા ભીંજાયા વગર-બૂડયા વગર નીકળી. એજ પ્રમાણે માઘકાવ્ય પણ. ગન્ધોત્તમા નિર્ણયકારે તો એટલા માટે આ કથાઓ મૂકી છે કે શ્રીધર સ્વામીની ટીકામાં 'लोके व्यवायामिष मद्य०' એ શ્લોકની વ્યાખ્યા તથા માઘકાવ્યમાં બલદેવના વર્ણનમાં 'घूर्णयन् मदिरास्वाद०' એ શ્લોક પોતાના પક્ષનું સમર્થન કરે છે. પરંતુ પાણીમાં નાખીને શાસ્ત્રપરીક્ષાના સંપ્રદાયની કથા હોવાથી અહીં લખી નાંખી છે.

૧૬. કોઇ સંસ્કૃતાભિમાની માતૃકા, કોષ યા પ્રતિકૃતિની જગ્યાએ પ્રતિઃ એમ લખનારની હાંસી કરે છે, કિંતુ જૈન યા દેશ ભાષાનુગામી સંસ્કૃતમાં આ શબ્દ સં. ૧૪૯૨ માં મળે છે. જિનમંડને પ્રતયઃ, પ્રતીઃ એમ કેટલીએ વાર લખ્યું છે.

૧૭. અઢાર દેશ—કર્નાટ, ગૂર્જર લાટ, સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, સિંધુ, ઉચ્ચ, ભંભેરી, મરૂ, માલવ, કોંકણ, રાષ્ટ્ર, કીર, જાલંધર, સપાદલક્ષ, મેવાડ, દીપ, આભીર. જિનમંડનનો કુમારપાલ પ્રબંધ પત્ર ૮૧ (૧).

પ્રકરણ ચોથું.

શ્રી હેમચંદ્ર અને દેશી.

૧૮૫. युव (ન્.) (એટલે જુવાન)ના તારતમ્ય વાચકરૂપ यवीयस्, यविष्ट અને अल्पना अल्पीयस् અને अल्पिष्ट થાય છે. આ અર્થોમાં कनीयन् અને कनिष्ठ પણ થાય છે. પાણિનિની આ સંબંધે કહેવાની રીત એવી છે કે युव અને अल्पની જગ્યાએ વિકલ્પથી कन् થઇ જાય છે (૫-૩-૬૪). આનો ઐતિહાસિક અર્થ એ છે કે પાણિનિના સમયમાં એકલો कन् નાનાના અર્થમાં વપરાતો ન્હોતો—કેવલ તેના તારતમ્યવાચક રૂપમાં વપરાતો હતો. વૈયાકરણોની કહેવાની એવી રીતિ છે કે પાણિનિના સૂત્રથી अल्पीयस् અને यवीयस्‌ની જગ્યાએ कनीयस्, અને अल्पिष्ट અને यविष्ठની જગ્યાએ कनिष्ठ થઇ જાય છે. આવું કંઇ થતું નથી. વ્યાકરણનું સૂત્ર કોઇ નવીન ચીજ બનાવી શકતું નથી. તે તો જે કંઇ હોય તેને નિયમથી રાખી દે છે. 'અમુક સૂત્રથી આમ થયું' એને બદલે વૈજ્ઞાનિક રીતિથી એમ કહેવું ઘટે કે 'આમ ભાષામાં થાય છે, તેનો ઉલ્લેખ અમુક સૂત્રમાં કરેલો છે.' कन् કે જેનો અર્થ નાનું છે તેનો એકલપણે વિશેષણ તરીકે તે સમયે સંસ્કૃતમાં વ્યવહાર થવાનું બંધ પડી ગયું હતું. 'कन्या'માં તે મોજૂદ છે. કન્યાનો પુત્ર 'कानीन' બનાવવા માટે પાણિનિએ કન્યાને બદલે 'कनीन' માની પ્રત્યય લગાડયો છે. (૪-૧-૧૧૬). આ કાર્ય (જો 'कन्'ની સત્તા—તેનું અસ્તિત્વ પાણિનિ માનત તો) कनને પ્રત્યય લગાડીને પણ થઇ શકતું હતું. નેપાલી 'કાન્—છા' (નાના) હિંદી कन्+अंगुरिया—નારંગીની 'કન્ની' આદિમાં તે 'कन्' ચાલુ રહેલો દેખાય છે. તે રીતે જ્યાં પાણિનિએ 'ब्रू'ના કંઇક રૂપોને બદલે 'आह'નું થવું, हनનું 'घध्' થઇ જવું, અનેअस्‌નું भू થઇ જવું જણાવ્યું છે તેનો ઐતિહાસિક અર્થ એ છે કે 'आह' 'अस्' અને 'घध्' ધાતુઓનાં જે સમયે પૂરાં રૂપો પહેલાં થતાં હશે, તે-

સમયે જે ધાતુ અધુરી રહી ગઇ હતી તેને પાણિનિએ તે અર્થના બીજા ધાતુઓનાં રૂપોમાં મેળવી દીધી. પાણિનિના વૈદિક રૂપોના વિવેચનથી એવો પત્તો મળે છે કે કેટલાક સમય સુધી કેવા પ્રયોગ થતા હતા અને ક્યારથી તે બદલાયા.

૧૮૬. પ્રાકૃત વૈયાકરણોએ બદ્ધમૂલ સંસ્કૃતને પ્રકૃતિ માની બદ્ધ-મૂલ પ્રાકૃતનું વ્યાકરણ લખ્યું છે. સંસ્કૃતથી શું શું પરિવર્તન થાય છે તેને ગણવામાં આવેલ છે; પ્રાકૃતને ભાષા માની તે વર્ત્યા નથી. વર્ત્તી પણ શકતા નહોતા, તેનું લક્ષ્ય પ્રાકૃત પણ પુસ્તકી એટલે જડ પ્રાકૃત હતું. હેમચંદ્રના પ્રાકૃત વ્યાકરણના લગભગ બે પાદ આમાંજ ગયા છે કે કયા સંસ્કૃત શબ્દમાં કયા અક્ષરની જગ્યાએ શું થઇ જાય છે. તો પાણિનિની પેઠે સ્થાન, પ્રયત્ન, અંતરતમ આદિનો વિચાર પ્રાકૃતવાળા કરત તો સંક્ષેપ પણ થાત અને વૈજ્ઞાનિક નિયમ પણ થઇ શકત. તેના વગર પ્રાકૃત વ્યાકરણ અનિયમ પરિવર્તનોની પરિસંખ્યા માત્ર થઇ ગયેલ છે. હેમચંદ્ર કહે છે કે **ङसि** (પંચમી એકવચન, અપાદાન)ની જગ્યાએ પ્રાકૃતમાં **त्तो, दो, दु, हि, हिन्तो** આવે છે, યા કોરી સંજ્ઞા પ્રત્યય વગર આવે છે. બહુ વચનમાં આ વગર **सुन्तो** પણ આવે છે. ૮-૩-૮,૯. આગળ ચાલતાં તેણે મધ્યમપુરૂષ અને ઉત્તમપુરૂષના કેટ-લાંક રૂપ ગણાવ્યા છે. ૮-૩-૯૦-૧૧૭. શું આ સર્વ રૂપ પ્રાકૃતમાં એક સમયેજ ચાલુ થયાં યા સમયે સમયે આવતાં ગયાં એ જાણવું ઘણું રોચક અને જ્ઞાનદાયક થાત. આથી પ્રાકૃતના પ્રકારો માલૂમ પડત. સંબંધના અર્થમાં **केरअ** (**सं. केरक**, હિંદી-ગૂજરાતી કેરા) પ્રત્યય આવે છે, હેમચંદ્રે તેને અપભ્રંશમાં આદેશ ગણ્યો છે ૮-૪-૪૨૨, પ્રાકૃતમાં નથી ગણેલ, પરંતુ તે મૃચ્છકટિક અને શાકુંતલની પ્રાકૃતમાં કેટલીએ જગ્યાએ મળી આવે છે.

૧૮૭. પ્રાકૃતોમાં જે સંસ્કૃતસમ યા તત્સમ શબ્દ છે તે સંસ્કૃત પરથી જણાય છે. જે સંસ્કૃતભવ યા તદ્ભવ છે તેની લોપ, આગમ, વર્ણવિકાર આદિથી આ વૈયાકરણોએ સમજ આપી છે. હવે બાકી

રહ્યા દેશી. તે અવ્યુત્પન્ન પ્રાતિપદિક છે કે જેનો નવી જૂની પ્રાકૃતો વાળા વ્યવહાર કરતા આવ્યા છે. તેની પ્રકૃતિ પ્રત્યયનો વિચાર કઠિન છે. સંભવ છે કે અધિક શોધ કરતાં તેમાંથી કંઈક બીજી ત્રીજી પેઢીના તદ્ભવ સિદ્ધ થઇ જાય. હેમચંદ્રજીએ દેશીનું વૈજ્ઞાનિક વિવેચન કર્યું નથી.

૧૮૮. પોતાની દેશી નામમાલામાં પોતે શું લીધું છે, શું નથી લીધું તેનો ઉલ્લેખ તેઓ એવી રીતે કરે છે કે (૧) જે લક્ષણગ્રંથ (સિદ્ધ-હૈમ શબ્દાનુશાસન)માં પ્રકૃતિ-પ્રત્યય આદિ વિભાગથી સિદ્ધ કરવામાં આવ્યા નથી તે સાં લેવામાં આવ્યા છે (૨) જે ધાતુ, વૈયાકરણ તથા કોશકારોએ દેશીમાં ગણેલ છે, પરંતુ જેને અમે ધાતુઓના આદેશ માનેલ છે તે લેવામાં નથી આવ્યા (૩) જે પ્રકૃતિ-પ્રત્યય વિભાગથી સંસ્કૃતજ સિદ્ધ થાય છે કિંતુ સંસ્કૃત કોશોમાં પ્રસિદ્ધ નથી તે અહીં લેવામાં આવ્યા છે-જેવા કે અમૃત-નિર્ગમ એટલે ચંદ્ર, છિન્ન-ઉદ્ભવા એટલે બીજ, મહાનટ એટલે શિવ ઇત્યાદિ (૪) જે સંસ્કૃત કોશોમાં નથી કિંતુ ગૌણ લક્ષણા યા શક્તિથી જેનો અર્થ બેસે છે-જેવો કે બઇલ્લ (એટલે બેલ, બળદ)=મૂર્ખ તે લેવામાં નથી આવ્યા.

૧૮૯. વળી તે કહે છે કે મહારાષ્ટ્ર, વિદર્ભ, આભીર આદિ દેશોમાં જે શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે (જેવા કે મગા=મરાઠી મગ=પછી, હિંગ એટલે જાર) તેને ગણવામાં આવે તો દેશો અનંત હોવાથી પુરુષાયુષથી પણ તેનો સંગ્રહ થઈ શકે તેમ નથી તે માટે '**अनादि प्रसिद्ध प्राकृत भाषा विशेष**' જ દેશીને કહેવામાં આવેલ છે. પોતાની પુષ્ટિમાં એક જૂનો શ્લોક ઉદ્ધૃત કરેલ છે કે દિવ્ય યુગસહસ્રમાં વાચસ્પતિની બુદ્ધિ પણ એટલી સમર્થ થઈ શકતી નથી કે જે દેશોમાંના પ્રસિદ્ધ શબ્દો સંપૂર્ણપણે ચુંટી શકે (દેશી નામમાલા ગાથા ૨-૩)[૧૮] આથી

૧૮ સરખાવો પતંજલિ-'બૃહસ્પતિએ ઇંદ્રને દિવ્ય વર્ષ સહસ્ર શબ્દ પારાયણ કરાવ્યું પરંતુ અંત આવ્યો નહિ-બૃહસ્પતિ જેવો કહેનાર; ઇંદ્ર જેવો શીખનાર, દિવ્ય વર્ષસહસ્ર જેટલો અધ્યયન કાળ તો પણ અંત ન આવ્યો. આજકાલ જે જીવે છે તે ઘણું ઘણું સો વર્ષ જીવે ઇત્યાદિ (પ્રથમ આહ્નિક.)

દુસઈ બાકી રહ્યા તેને દેશી ધાતુ માનો અથવા અનુકરણ આદિથી બનેલા સમજો. દેશીના ભંડારમાંથી સંસ્કૃત વાળા 'સંસ્કૃત' કરીને અને પ્રાકૃતવાળા એમજ લેતા રહ્યા છે. પહેલાએ એમ નથી કહ્યું કે અમે લીધા છે-તે તો એમજ કહેતા ગયા કે અમારાજ છે, બીજાએ દેશી અને તદ્‌ભવોની વહેંચણી કરી, કારણ કે તદ્‌ભવોને પોતાના થોડા નિયમોથીજ બાંધેલા માન્યા વ્યત્યયનો વિચાર કર્યો નહિ.

૧૯૩. હેમચંદ્ર સૂરિએ પોતાની જન્મ ભાષાનું ગૂજરાતી, હિન્દી કે મરાઠી આદિ કોઈ ખાસ–વિશિષ્ટ નામ ન રાખતાં 'અપભ્રંશ' એવું સામાન્ય નામ રાખ્યું છે. આનું કારણ એ છે કે તે ભાષા તે સમયે, તેવાજ રૂપમાં કંઇક થોડા ભેદ સાથે ભારતના ઘણા ખરા પ્રદેશોમાં બોલાતી હતી. આથી આચાર્ય હેમચંદ્રે તેને ખાસ કોઈ પ્રદેશની ભાષા ન માનતાં સામાન્ય અપભ્રંશ ભાષા માની. આ 'અપભ્રંશ' એટલે વિકૃત સ્વરૂપ કઇ ભાષાનું સમજવું? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપણને કેવલ જૈન સાહિત્યથી મળશે. અન્યથી નહિ. આટલા માટે જે પ્રાકૃત ગ્રંથો હેમચંદ્રાચાર્યની પહેલાં ક્રમથી ૩, ૪ શતાબ્દિઓથી લખાયેલાં છે તે જોવાં ઘટે. જો કે સર્વનું અવલોકન અત્યાર સુધી ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં કરવામાં આવ્યું નથી તો પણ જેટલું કરવામાં આવ્યું છે તે પરથી નિઃસંકોચ કહી શકાય તેમ છે કે તે અપભ્રંશ, શૌરસેની અને મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતનું રૂપ હતું. દશમી સદીના પહેલાના જેટલા જૈન પ્રાકૃત ગ્રંથ છે તેમાં આ બંને ભાષાઓની પ્રધાનતા છે. દશમી સદીના પછીના જે ગ્રંથ છે તેમાં તે ભાષાઓ ક્રમેક્રમે લુપ્ત થતી જાય છે અને અપભ્રંશનો ઉદય દૃષ્ટિગોચર થાય છે. મહાકવિ ધનપાલ, મહેશ્વર સૂરિ અને જિનેશ્વર સૂરિ આદિના ગ્રંથોમાં અપભ્રંશના આદિ આકાર, તથા રત્નપ્રભાચાર્યની ઉપદેશ માલાની 'દોઘટ્ટી વૃત્તિ' અને હેમચંદ્ર સૂરિના ગ્રંથોમાં શુધ્ધ શૌરસેની અને મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત છે અને તે પછી તેનું વિકૃત રૂપ છે. કાલની ગતિની સાથે ભાષાઓનું પરિવર્તન—તેના સ્વરૂપના ભ્રંશનેજ હેમચંદ્ર સૂરિએ અપભ્રંશ નામ આપ્યું

એને શૌરસેની તથા પ્રાકૃત પછી પોતાના વ્યાકરણમાં અપભ્રંશનું વ્યાકરણ પણ લિપિબદ્ધ કરી દીધું. (સિદ્ધહૈમ શબ્દાનુશાસન નામના મહાન વ્યાકરણમાં પહેલા સાત અધ્યાયોમાં સંસ્કૃતનું સર્વાંગપૂર્ણ વ્યાકરણ આપી આઠમા અધ્યાયમાં પ્રાકૃત વગેરે વ્યાવહારિક ભાષાઓનું વ્યાકરણ આપેલ છે તેમાં ચતુર્થ પાદના ૩૨૯ મા સૂત્રથી અંતિમ સૂત્ર ૪૪૮ સુધીનાં ૧૨૦ સૂત્રોમાં આ અપભ્રંશનું વ્યાકરણ છે.)

૧૯૪. હેમાચાર્યના કાવ્યાનુશાસનમાં મહાકાવ્યની વ્યાખ્યા આપતાં અપભ્રંશના બે ભેદ પાડેલા છે. **तत्र प्रायः संस्कृतप्राकृतापभ्रंश-ग्राम्यभाषानिबद्धं महाकाव्यम्** અને તે ભાષાઓના દાખલા આપતાં કહે છે કે **अपभ्रंश भाषा निबद्ध सन्धिबन्धम् अब्धि-मन्थनादि ग्राम्यापभ्रंश भाषा निबद्धावस्कन्धनकबन्धम्–भीमकाव्यादि.** અપભ્રંશ ભાષામાંનું મહાકાવ્ય સન્ધિના બંધવાળું હોય છે, દાખલા તરીકે અબ્ધિમન્થન વગેરે અને ગ્રામ્ય અપભ્રંશ ભાષામાંનું મહાકાવ્ય અવસ્કન્ધકના બન્ધવાળું હોય છે–દાખલા તરીકે ભીમકાવ્ય વગેરે. આ પરથી અપભ્રંશ અને ગ્રામ્યાપભ્રંશ એ ભાષાના ભેદ પડેલા છે એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમાં લખાયેલાં કાવ્યો પણ હતાં. એ બેની સાથે આપણી જૂની ગૂજરાતીનો સંબંધ છે.

૧૯૫. સન્ધિ એટલે કડવકો (કડવાં)નો સમૂહ એમ હેમાચાર્ય પોતાના છંદોનુશાસનના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહે છે (**सन्ध्यादौ कडवकान्ते च ध्रुवं स्यादिति ध्रुवा ध्रुवकं धत्ता वा–कडवक-समूहात्मकः सन्धिः तस्यादौ चतुर्भिः पद्धडिकाद्यैश्छन्दोभिः कडवकम्** એટલે કડવાનો સમૂહ તે સન્ધિ. અને તેની આદિમાં ચાર પદ્ધડિકા આદિ છંદોવાળું કડવું જોઇએ. કડવાની અંતે ધ્રુવ–નિશ્ચિતપણે જે હોય તે ધ્રુવા, ધ્રુવક કે ધત્તા એ નામનો છંદ) આવે......સાહિત્ય દર્પણમાં અપભ્રંશ ભાષાના કાવ્યોના સર્ગને 'કડવક' એ નામ આપેલું છે.

अपभ्रंश निबन्धेस्मिन् सर्गाः कडवकाभिधाः ।
तथापभ्रंशयोग्यानि छंदांसि विविधान्यपि ॥
यथा कर्णपराक्रमः ।

૧૯૬. શ્રી હેમચંદ્રના દેહાન્ત પછી થોડાંજ વર્ષોમાં ભારતમાં રાજ્યક્રાંતિ થઈ અને રાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિમાં ઘોર પરિવર્તન થવા માંડ્યું. પરસ્પર ઇર્ષ્યાગ્નિ સળગવા લાગી અને વિદેશી વિજેતા તેનો લાભ લેવા લાગ્યા. દેશોનો પારસ્પરિક સ્નેહસંબંધ તૂટ્યો અને એક રાજ્યમાં રહેનારા બીજા રાજ્યમાં વસનારાને જે શત્રુ માનવા લાગ્યા. આ કારણ ગૂજરાત, રજપૂતાના, અવન્તી–માલવા અને મધ્યપ્રાંતના નિવાસીઓનો આથી પહેલાં જે વ્યાવહારિક સંબંધ વિસ્તૃત હતો તેમાં સંકુચિતતા આવી. આ સંકુચિતતા એ આ પ્રદેશોની જે વ્યાપક ભાષા અપભ્રંશ હતી તેના ભાવી વિકાસને પ્રાન્તીય ભાષાઓના ભિન્ન ભિન્ન ભેદોમાં વિભક્ત કરી નાંખ્યો. ત્યાંથી ગૂજરાતી, રાજપૂતાની, માલવી અને હિન્દી ભાષાઓના ગર્ભનો સૂત્રપાત થયો અને ધીરે ધીરે પંદરમી સદી સુધી પહોંચી આ ભાષાઓએ પોતાનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટપણે પ્રકટ કરી દીધું.

પ્રકરણ પાંચમું.

શ્રી હેમચંદ્રની રચનાના નમૂના.

૧૯૭, કુમારપાલ ચરિતમાં જે પોતે અપભ્રંશનાં કાવ્ય સૂત્ર સમજાવવા રચ્યાં તે અત્ર મુક્યાં છે.

(૧) ગિરિહેંવિ આણિઉ પાણિઉ પિજ્જઈ,
તરૂહેવિ નિપડિઉ ફલુ ભક્ખિજ્જઈ,
ગિરિહું વ તરૂહું વ પડિઅઉ અચ્છઈ, વિસયહિં તહવિ વિરાઉ ન ગચ્છઈ. ૧૯

—હિંદી–સમ. ગિરિહુંભિ આન્યો પાની પીજૈ
તરૂહું ભિ નિપત્યો ફલ ભટખીજૈ
ગિરિહુ ભિ તરૂહુ ભિ પડિયો આછૈ
વિષયહં તદપિ વિરાગ ન ગચ્છૈ.

—ગિરિથી આણેલું પાણી પણ પીએ, તરૂનું પડેલું ફલ પણ

ખાઇએ. ગિરિથી અને તરૂપરથી પડીએ છીએ, તથાપિ વિષયપર વિરાગ જતો નથી.

(ગિરિહે—અપાદાન, તરૂહે—સંબંધ વિભક્તિ. ગિરિહું, તરૂહું—અપાદાન, પડિઅઉ—નિષ્ઠા, અચ્છઇ—આછે, છે. સં. આસ્તે.)

(૨) જો જહાં હોતઉ સો તહાં હોતઉ, સત્તુ વિ મિત્તુ વિ કિહે વિ હુ આવહુ.
જહિં વિહુ તહિં વિહુ મગ્ગે લીણા, એક્કએં દિટ્ઠિહિ દોન્નવિ જોઅહુ. ૨૬

—હિંદી-સમ—જો જહં હોતો સો તહં હોતો
શત્રુ ભિ મીત ભિ કોઇહિ આવો
જહાં ભી તહં ભી મારગ—લીના
એકહિં દીઠિહિં દોનહિં જોહો

(જહાં હોતઉ—જ્યાં હતો (વર્તમાન ધાતુજ—કૃદંત)=જ્યાંથી, લીણ—લીનં, લાગુ થયેલો.)

(૩) અમ્હે નિન્દહુ કોવિ જણુ, અમ્હઈં વણ્ણુઉ કોવિ,
અમ્હે નિન્દહું કંવિ નવિ, નમ્હઈં વણ્ણહું કંવિ. ૩૭

હિંદીસમ—હમેં નિન્દો કોઇ જન, હમેં વરનો કોઇ,
હમ નિન્દેં કોઇ (કો)ભી નહીં, ન હમ વરનેં કોઇ.

ગૂજરાતીસમ—અમને નિંદો કોઇ જન, અમને વખાણો કોઇ,
અમે નિન્દીએ કોઇને પણ નહીં, ન અમે વખાણીએ કોઇ.

(અમ્હે—અમ્હઇ—પહેલું કર્મ, બીજો કર્તા. ક્રિયાથી કારક મળી આવે છે, વિભક્તિથી નહિ.)

(૪) રે મણુ કરસિ કિ આલડી, વિસયા અચ્છહુ દૂરિ,
કરણઈં અચ્છહ રૂન્ધિઅઇ, કઢ્ઢઉં સિવફલુ ભૂરિ. ૪૧

—રે મન ! (તું) કરે છે કયમ આલડી, હે વિષયો ! થાઓ—રહો દૂર, હે કરણો (ઇંદ્રિયો)! રહો રૂન્ધિત—રૂંધાયેલી, (હું) કાઢું શિવફલ (મોક્ષ) ઘણું.

(આલડી-આળ, અનર્થ, ખોટું, સરખાવો—મ ઝંખહિ આલુ આગળ નં. ૬૩. અચ્છહુ-અચ્છહ-જુઓ ઉપર નં. ૧ કડ્ઢઉં-કાઢું—નિકાળીપોતાને વશ કરૂં)

(૫) સંજમ-લીણહોં મોક્ખસુહુ, નિચ્છઇં હોસઈ તાસુ,
પિય વલિ કીસુ ભણન્તિઅઉ, ણાઈ પુહુચ્ચહિં જાસુ. ૪૩

—સંયમ-લીનને મોક્ષસુખ, નિશ્ચય હોસે-થાશે તેને 'હે પ્રિય!-પિયુ! હું બલિહારી—વારી જઉં છું (એમ) ભણતી-કહેતી (સ્ત્રીઓ) નથી પ્રભુત્વ (મેળવતી) જેનાપર. હોસઇ=હોશે થશે (પ્રબંધ, નં. ૩) વલિ કીસુ—હું બલી-વારી જાઉં છું-બલહારી જાઉં છું. ભણન્તિઅઉ-ભણંતી-બોલતી (બહુવચન), પહુચ્ચહિં—પ્રભવન્તિ (સં).

(૬) કઉ વઢ ભમિઅઇ ભવગહણિ મુક્ખ કહન્તિહુ હોઈ,
એહુ જાણેવઉં જઇ મણુસિ તો જિણ આગમ જોઇ. ૬૧

—શું, બઢ! (મૂર્ખ) ભમે છે, ભવગહનમાં, મોક્ષ કયાંથી હોય, એ જાણવાનું જો મનમાં (રાખતો) હો, તો જિનાગમ જો.

જાણેવઉં—જાણવું, મણુસિ—મન્યસે (સં.)

(૭) નિયમ-વિહૂણા રત્તિહિવિ ખાહિં જિ કસરક્કેહિં,
હુહુરૂ પડન્તિ તે પાવદ્રહિ ભમડહિં ભવલક્ખેહિં. ૬૮

—નિયમવિહીન રાતમાં પણ ખાય જે કસર કસર કરતો, હુહુરૂ કરતો પડે છે તે પાપદ્રહમાં ભમવે છે ભાવલક્ષોમાં—લખો જન્મમાં.

કસરક્કેહિં—અનુકરણ કસર કસર કરતો, ગડપ ગડપ કરતો; હુહુરૂ—પડવાનું યા પડતી વખતે બીજાવાનું અનુકરણ. તિ-તે, દ્રહ-ધરો-ખાઇ.

(૮) સાગહોં કે હિં કરી જીવદય, દમુ કરી મોક્ખહો રેસિ,
કહિ કસુ રેસિં તુહું અવર, કમ્મારમ્ભ કરેસિ. ૭૦

—સ્વર્ગને માટે કર જીવદયા, દમ કરી મોક્ષને માટે કહે કેના

માટે તું બીજા કર્મારંભ કરે છે.

કેહિં, રેસિ, રેસિં, તેહિં, તણેણ—પ્રત્યય તાદર્થ્યમાં આવે છે (હેમચંદ્ર ૮-૪-૪૨૫) તેનો અર્થ 'માટે' છે.

(૯) કાયકુડુલ્લી નિરુ અથિર, જીવિયડઉ ચલુ એહુ,
એ જાણિવિ ભવદોસડા, અસુહઉ ભાવુ ચએહુ, ૭૨

—કાયાની કુડલી નિશ્ચય અસ્થિર (છે), જીવિત ચલ-ચંચલ (છે) એ જાણી ભવ-સંસારના દોષો અશુભ ભાવ તજો.

કુડુલ્લી, જીવિયડઉ, દોસડા એમાં ઉલ્લ, અડ, ડ સ્વાર્થિક છે.

(૧૦) તે ધન્ના કન્નુલ્લડા, હિઅઉલ્લા તિ કયત્થ,
જો ખીણ ખણિવિ નવુલ્લડઅ, ઘુંટહિં ધરહિં સુઅત્થ. ૭૩

—તે ધન્ય (છે) કાન, હૃદય તે કૃતાર્થ (છે) જે ક્ષણે ક્ષણે નવા સુઅર્થો (યા શ્રુતાર્થો)ને ઘુંટે છે અને ધરે છે ધારે છે.

કન્નુલ્લડ, હિઅઉલ્લ, નવઉલ્લડઅ—સ્વાર્થે. કાન અને હૈયાને માટે ઘુંટહિં અને ધરહિં—યથાસંખ્ય લગાડવું.

(૧૧) પયડી કન્નિ જિણાગમહોં વત્તડિઆલિ હુ જાસુ
અમ્હારઉં તુમ્હારઉં વિ એહુ મમત્તુ ન તાસુ. ૭૪

—હિંદી-સમ-પૈઠી કાન જિનાગમ(કી) બાતડી ભી જાસુ
હમારો તુમ્હારો યહ મમત્વ ન તાસુ

—ગૂ૦ છાયા.—પેઠી કાન જિનાગમની વાતડી પણ જાસ
અમારૂં તમારૂં પણ એહ મમત્વ ન તાસ.

વત્તડિઆ વાત, જુઓ રત્તડી. આગળ નં. (૨)

આ ઉદાહરણોમાં વ્યાખ્યાન યા વ્યાકરણનો વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો નથી.

પ્રકરણ છઠું.

શ્રી હેમચંદ્રે અવતરેલ અપભ્રંશ ઉદાહરણો.

૧૯૮ શ્રીહેમચંદ્રે પોતાના અગાઉના સમયના જે દોહા આદિ ઉદ્ધૃત કરેલા છે તે અત્ર મૂક્યા છે તેમાં જ્યાં આની સરખા જેવા દોહા અને પદ આવ્યા છે ત્યાં લક્ષ રાખવું ઘટે, પોતાના વ્યાકરણમાં સૂત્રોને પહેલાં પ્રાચીન ઉદાહરણોથી સમજાવી શ્રી હેમચંદ્રે નવા ઉદાહરણોનાં સંગ્રહ–શ્લોક બનાવ્યા છે કે જેમાં તેજ યા તેને મળતાં ઉદાહરણ વિષયની અનુસાર યથાસ્થાન સંગ્રહિત કર્યાં છે.

(૧) ઢોલ્લા સામલ ધણ ચમ્પા–વણ્ણી,
ણાઇ સુવણ્ણરેહ કસવટ્ટઇ દિણ્ણિ.

—ઢોલો (નાયક) તો શામળો છે, ધણ (પ્રિયા–નાયિકા) ચંપકવર્ણી છે, જાણે કે સુવર્ણની રેખા કસોટી પર લગાવી હોય તેમ.

ઢોલ્લા—સં. દુર્લભ, નાયક. મારવાડી ગીતોમાં ઢોલા બહુ પ્રેમનો શબ્દ છે જેમકે ‘ગોરી છાઈ છે રૂપ ઢોલા ધીરાં ધીરાં આવ’ ‘નિશદિન જોઉ તારી વાટડી મમ ઘર આવોને ઢોલા’–આનંદઘન; ધણ–ગૃહની સ્વામિની. વીકાનેર તરફ હજુ પણ સ્રીને ધન કહેવામાં આવે છે. ‘ થાંને આય પુજાસ્યા ગણ ગોર સુંદર ધણ ! જાવા ધોજી ’–મારવાડી ગીત. ણાઇ–હિં. નાઈ, ગૂ. જાણે. સં૦ જ્ઞા ધાતુ પરથી ઇતિ જ્ઞાયતે–એમ જાણવામાં આવે છે, અથવા સં. ઇવના અર્થમાં. રેહ–રેખ, કસ–વટ્ટ–સં. કષપટ્ટ, કસોટી. દિણ્ણિ–દીધી, આવી.

આ ભાવનો એક દોહો કુમારપાલ પ્રતિબોધમાંથી આપવામાં આવશે. દોધક વૃત્તિના કર્તાએ નકામું વ્યંગ્યને ખોલીને આ ચિત્રનો આનંદ બગાડી નાંખ્યો છે કે ‘ **विपरीतरतावेतदुपमानं संभाव्यते** ’

(૨) ઢોલ્લા મઈં તુહું વારિયા, મા કુરુ દીહમાણુ,
નિદ્દએ ગમિહી રત્તડી, દડંવડ હોઇ વિહાણુ.

—ઢોલા! મેં તને વાર્યો હતો કે મા કર દીર્ઘ માન–અભિમાન, નીંદથી જશે રાત! ઝટપટ થશે વાણું–સવાર. નાયિકા નાયકને મનાવે છે.

આ દોહો વરરૂચિના પ્રાકૃત પ્રકાશની પ્રતિમાં પહોંચી ગયો છે જે પરથી પ્રાકૃત વ્યાકરણકાર વરરૂચિ તથા વાર્તિકકાર કાત્યાયન એ બંનેને એક સમજીને એક વિદ્વાન્ ભ્રમથી આ કવિતાને ઘણી જૂની માની લે છે. જૂની પોથીઓથી જેને કામ પડ્યું છે તેઓ જાણે છે કે શીખતી વખતે ઉદાહરણ, ટિપ્પણી આદિ પાનાની બાજુ પર લખી લેવામાં આવે છે અને તેવી પોથીમાંથી પ્રત ઉતારનારા તેને મૂળમાં ઘુસાડી દે છે. તે વિદ્વાને એ નહિ જોયું કે આ દોહો તથા તેનું સૂત્ર એકજ પ્રતિમાં છે. તેણે છાપેલ પુસ્તકને આદિથી અંત સુધી વરરૂચિની જે પ્રમાણે હતી તે સર્વ કૃતિ માની લીધી. વ્યાકરણના ગ્રંથને વિચારતાં એમ જણાય છે કે તે ઉદાહરણ, ટિપ્પણિયોથી એમજ વધતા જાય છે. આ વિષય પર વધારે કહેવું વ્યર્થ છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણના વાર્તિકકાર વરરૂચિ–કાત્યાયન, પાલી વ્યાકરણના કચ્ચાઅન અને પ્રાકૃત પ્રકાશનો કર્તા વરરૂચિ એ ત્રણે એક કદાપિ પણ નથી.

(૩) બિટ્ટિએ મઇ ભણિય તુહું, મા કુરુ વંકી દિટ્ઠિ,
પુત્તિ સકણ્ણી ભલ્લિ જિવં, મારઇ હિઅઇ પઇટ્ઠિ.   ૩

—હે બેટી! મારાથી તને કહેવામાં આવ્યું, વાંકી દૃષ્ટિ મા કર, હે પુત્રિ! કાનવાળું ભાલું જેમ મારે તેમ (તારી દૃષ્ટિ) હૈયામાં પેઠી; વૃદ્ધ કુટણી નાયિકાને સમજાવે છે.

બિટ્ટિએ—આમાં એ સંબોધનનો છે. પઇટ્ઠિ–પવિટ્ઠિ–સં. પ્રવિષ્ટા. હિં. અને ગૂ. પેઠી.

(૪) એઇ તિ ઘોડા એહ થલિ, એઇ તિ નિસિઆ ખગ્ગ;
એત્થુ મુણીસમ જાણીઅઈ, જો નવિ વાલઇ વગ્ગ.

—એજ તે ઘોડા, એજ સ્થલ (છે), એજ તે 'નિશિત'-અણીદાર ખડ્ગ છે. એમાં મનુષ્યત્વ જાણીએ કે જે (ઘોડાની) વાઘ ન વાળે –ઘોડો ના ફેરાવે. એજ ઘોડો હોય, એ રણસ્થલ હોય, અને એ ધારદાર તલવાર હોય કે જ્યાં જો ઘોડાની વાઘ–વાગ વાળીને ભાગી ન જાય અને સામોજ ચાલ્યો જાય તો ત્યાં મનુષ્યત્વ–મરદાનગી જણાય.

મુણીસમ–સંસ્કૃતમાં કેટલેક સ્થળે 'ઇમ' લાગી પુંલિંગ ભાવવાચક બને છે, પ્રાકૃતમાં તો સર્વ સ્થળે એમ થાય છે. નવિ–ન+અપિ, વાલઇ–વલ્ (વળવું) તેનું પ્રેરણાર્થક. રાજપૂતાનામાં આ દોહો પ્રચલિત છે અને ઠાકુર ભૂરસિંહજી શેખાવતના વિવિધ સંગ્રહમાં તેનો ઉતારો કર્યો છે.

(૫) દહમુહુ ભુવણ–ભયંકરુ તોસિઅ,–સંકરુ ણિગ્ગઉ રહ–વરિ ચડિઅઉ,
ચઉમુહુ છંમુહુ ઝાઇવિ એક્કહિં, લાઇવિ ણાવઇ દઇવેં ઘડિયઉ.

—આ કોઇ જૂની રામાયણમાંથી છે. દશમુખ (રાવણ) ભુવન–ભયંકર, તોષિતશંકર, નિર્ગત (નિકળ્યો) રથવર પર ચડેલો, ણાવઇ–જાણે, ઇવના અર્થમાં–ની પેઠે ઉત્પ્રેક્ષ્યતે એ અર્થમાં, ચોમુખ–બ્રહ્માને, છ મુખ–કાર્ત્તિકેયને ધ્યાન કરી એકમાં (એક રાવણમાં) લાવી દેવે ઘડેલો (હોય નહિ તેમ) બ્રહ્માનાં ચાર અને સ્વામિ કાર્ત્તિકેયનાં છ એ દશ મુખ જાણે દેવે એકમાં મેળવી તેને બનાવ્યો હતો.

ણિગ્ગઉ, ચડિઉ, ઘડિયઉ—નિર્ગયો–નિકળ્યો, ચઢયો, ઘડયો. ઝાઇવિ, લાઇવિ–ધ્યાવી–ધ્યાન કરી, લાવી. ણાવઈ–માનો–જાણે કે–(સં. જ્ઞાયતે) સરખાવો હિં. નાઈ, નાઉં, મારવાડી ન્યૂં ઉપમામાં નાવઇ, નાવેં ઉત્પ્રેક્ષામાં અને વૈદિક 'ન' ઉપમાવાચક.

(૬) અગલિઅ–નેહ–નિવટ્ટાહં જોઅણ–લક્ખુવિ જાઉ,
વરિસ–સએણ વિ જો મિલઈ સહિ સોક્ખહં સો ઠાઉ.

—ગળ્યા વગરના—અગલિત સ્નેહથી નિવૃત્ત—નજીકમાં લક્ષયોજન પણ જઈને—ગયા પછી પણ (અને) વર્ષશતેન—સો વર્ષ થયા પછી પણ જે (નાયક કે નાયિકા) મળે છે તે હે સખિ! સુખનું તે સ્થાન (થાય છે). અર્થાત્ સાચા પ્રેમને દેશ કે કાલનું બંધન નથી. જાઉ—જઈને. પૂર્વકાલિક.

(૭) અંગહિં અંગ ન મિલિઅઉ, હલિ અહરેં અહરૂ ન પત્તુ;
પિઅ જોઅન્તિ હે મુહ—કમલુ એમ્વઇ સુરઉ સમત્તુ. ૭.

—અંગે અંગ ન મળ્યું, હે સખિ! અધર—હોઠને હોઠ પ્રાપ્ત ન થયો—મળ્યો નહિ. પ્રિયના મુખ કમલને જોતી જોતી (રહીને)—એમજ સુરત સમાપ્ત થયો. બીજો અર્થ એ કે પ્રિયને જોતી-જોતી (રહી) ને, મુખકમલ સુરા—મદથી સદ્યથી સમત્ત—મસ્ત બની ગયું, પહેલો અર્થ દોધક વૃત્તિકારે લીધો છે કિંતુ આ વિશુદ્ધ (Platonic) પ્રેમ ચિત્રને એમ કહી બીભત્સ કર્યું છે ને જણાવ્યું છે કે ' **अतिरसातिरेकात् संभोगात् पूर्वमेव द्राव इति भावः**' આ વગર કયો અર્થ ઉઠતો નહોતો ? એમ્વઇ—એને પંજાબી એંવેં, હિંદીમાં યોંહી. ગૂ૦ એમજ.

(૮) જે મહુ દિણ્ણા દિઅહડા, દઇએં પવસન્તેણ,
તણ ગણન્તિએ અંગુલિઉ, જજ્જરિયાઉ નહેણ.

—જે મને દિવસો પ્રવાસ કરવા જતાં જતાં દયિતે આપ્યા હતા તે ગણતી (ગણતી) (મારી) આંગળીઓ નખથી જર્જરિત થઈ.

પતિએ પ્રવાસ પર જતી વખતે જણાવેલું હતું કે આટલે દિવસે હું પાછો આવીશ. તે સમય જવાથી ગણત્રી કરતાં કંઇ મારી ભૂલતો નથી થઇ એ જોવા ગણત્રી કરતાં મારી આંગળીઓ ઘસાઇ ગઇ. ' ગિણતાં ગિણતાં ઘસ ગઇ, આંગલિયાં રી રેખ ' (મારવાડી દોહા. આ દોહો નાટકમાં પણ—બંસીવાલા આયો હમારે દેશ ! એ ગીતમાં વપરાયો છે)

મહુ—મને, દિઅહડા—દહાડા, દઇએં—દયિતે (પંજાબી કર્તાનો એં પ્રત્યય—રાજે ગદ્દણુ બ્યાહી. હિંદીમાં મઇ, મૈં ને એ આવે છે. ગૂજરાતીમાં 'એ' ત્રીજીનો કર્તાનો પ્રત્યય છે.

(૯) સાયરૂ ઉપ્પરિ તણુ ધરઇ, તલિ ઘલ્લઈ રયણાઇં;
સામિ સુભિચ્ચુવિ પરિહરઇ, સમ્માણેઈ ખલાઇં.

—સાગર ઉપર તૃણ ધરે છે, ને તળીએ રત્નો ઘાલે છે-રાખે છે (તે પ્રમાણે) સ્વામી સુભૃત્યને પણ પરિહરે છે, ને ખલને સન્માન આપે છે.

(૧૦) ગુણહિં ન સંપઇ કિત્તિ પર, ફલ લિહિઆ ભુંજન્તિ,
કેસરિ ન લહઈ બોડ્ડિઅવિ, ગય લક્ખેહિં ઘેપ્પન્તિ.

—ગુણોથી સંપત્તિ નથી (મળતી) પર-પરં, પરંતુ-પણ કિર્ત્તિ (ભલે થાય); (લલાટમાં) લખેલા ફલ ભોગવે છે, (દૃષ્ટાંતમાં) કેસરી કોડી પણ લેતો નથી—તેને કોડી આપી ખરીદાતો નથી, (જ્યારે) ગજ લાખોથી લેવાય છે. સર્વ પોતપોતાનું લખેલું કર્મફળ ભોગવે છે; ગુણોથી સંપત્તિ નથી મળતી, કીર્ત્તિ ભલે મળે. સિંહનો ભાવ કોઇ કોડી આપીને પૂછતું નથી, હાથી લાખો રૂપીઆ આપી ખરીદાય છે.

ઘેપ્પન્તિ-ગૃહિત થાય છે. મરાઠી-ઘ્યા, સં. ગ્રહ્ ગુ. ગ્રહવું, લેવું.

(૧૧) વચ્છહે ગૃણ્હઇ ફલઇં જણુ, કડુ-પલ્લવ વજ્જેઇ.
તોવિ મહદ્દુમુ સુઅણુ જિવં, તે ઉચ્છંગિ ધરેઇ. ૧૧

—વૃક્ષમાંથી જન ફલો લે છે, કડવાં પલ્લવને વર્જે છે-છોડે છે, તો પણ તે (પલ્લવોને) મહાદ્રુમ ઉત્સંગે સુજનની જેમ ધરે છે.

લોક કડવાં પાંદડાંને છોડી દે, પણ વૃક્ષ થોડાં તેને છોડી દેશે?

(૧૨) દૂરૂડ્ડાણેં પડિઉ ખલુ, અપ્પણુ જણુ મારેઈ;
જિહ ગિરિ-સિંગ હું પડિઅ સિલ, અન્નુવિ ચૂરૂ કરેઈ.

—દૂરના ઉડાણથી-ઉંચા પદથી પડેલો ખળ પોતાના જણને મારે છે, જેવી રીતે ગિરિના શૃંગ-શિખરથી પડેલી શિલા અન્યનો પણ ચૂરો કરે છે. દુષ્ટનું આગળ વધવું પણું પોતાના કુળને અહિતકર થાય છે.

(૧૩) જો ગુણ ગોવઇ અપ્પણા, પયડા કરઈ પરસ્સુ,
તસુ હઉં કલિજ્જુગિ દુલ્લહહો. બલિ કિજ્જઉં સુઅણસ્સુ,

—જે પોતાના ગુણ ગોપવે છે-ગુપ્ત રાખે છે, પરના-બીજાના ગુણોને પ્રકટ કરે છે તે કલિયુગમાં દુર્લભ સજ્જનને હું બલી કરું છું.

ગોવઇ—સરખાવો હિંદી ગુઇંયાં=અંતરંગ (ગુપ્ત) સખી, હઉં-હું, બલિ કિજ્જઉં-બલિહારી જાઉં, વારી જાઉં, બલૈયા લઉં. સરખાવો ઉપર નં. ૫માં બલિ કીસુ. દોધકવૃત્તિકાર તેનો અર્થ પૂજા કરું એમ જણાવે છે.

(૧૪) તણહં તઇજ્જી ભંગિ નવિ, તેં અવડયડિ વસન્તિ,
અહ જણુ લગ્ગિવિ ઉત્તરઇ, અહ સહ સઈં મજ્જન્તિ.

—તૃણની ત્રીજી ભંગિ-રીત નથી,-ત્રીજો પ્રકાર નથી, તેથી-તે કારણે અવટતટે-કૂપતટે વસે છે, (તે માટે) કાંતો જણ તેને વળગી ઉતરી-ઉગરી જાય છે (અને) કાં સાથ સ્વયં ડૂબે છે. અર્થાત્ અવટ-વિષમકૂપ કે ખાડામાં તટ પર ઉગનારા તૃણોનાં બેજ કામ છે. એકતો તેની કૃપાથી ડૂબતો માણસ બચી જાય અને કાંતો તેની સાથે ડૂબી જાય. તેની કોઇ ત્રીજી રીત નથી. અન્યોક્તિમાં કાંતો બીજાને તારે વા સ્વયં માર્યો જાય. અહ—અથ.

(૧૫) દઇવુ ઘડાવઇ વણિ તરુહું, સેઉણિહં પક્ક ફલાઈં,
સો વરિ સુક્ખુ પઇટ્ઠ ણવિ, કણ્ણહિં ખલવયણાઈં,

—દૈવ વનમાં તરુઓનાં પક્વ ફલો શકુનિ-પક્ષીઓને ઘટિત કરે છે-પહોંચાડે છે તે સુખ ખરૂં પણ કર્ણમાં ખલવચનો પેઠેલાં તે (સુખ) નથી. આમાં ભર્તૃહરિના એક પ્રસિદ્ધ શ્લોકનો ભાવ છે. ઘડાવઇ-સં. ઘટયતિ. વરિ-હિં. વર, વરન. ણવિ ન+ અપિ.

(૧૬) ધવલુ વિસૂરઈ સામિઅહો ગરુઆ ભરુ પિક્ખેવિ
હઉં કિ ન જુત્તઉ દુહું દિસિહિં, ખંડઇ દોણ્ણિ કરેવિ.

—ધવલ-ધોરિયો-બળદ સ્વામીનો ગુરુ-ભારે ભાર જોઇને વિસુરે છે-વિષાદ કરે છે-ખેદ કરે છે કે હું મારા બે ખંડ કરીને બને દિશાએ-બાજુએ જુતાણો કેમ નહિ.

ધવલનો અર્થ શ્વેત છે, પરંતુ રૂઢિથી તેનો ધોરી—ધોરિયો—બળદ યા ધુરિ—ધોંસરી ખેંચનારો પ્રબલ ગાડીનો બેલ એ અર્થ થયેલ છે. હેમચંદ્રની દેશીનામ માળામાં ધવલનો અર્થ જે જાતિમાં ઉત્તમ છે તે ધવલ છે એમ કર્યો છે. ધવલોની દૃઢતા અને સ્વામિભક્તિ પર કેટલાંયે મુક્તક કાવ્ય સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત સુભાષિતોમાં મળે છે. અહીં બોજો ઘણો છે, એક બાજુ ધવલ જુતયો છે, બીજી બાજુ કોઇ મુડદાલ બળદ છે, ધવલ સ્વામીની ભારે ખેપ જોઈ વિલાપ કરી રહ્યો છે કે બંને બાજુ એ ટુકડા કરીને મનેજ શા માટે ન જુતયો ? પિક્ખેવિ, કરેવિ—પૂર્વકાલિક—ભૂત કૃદંત. જુત્ત—સં. યુક્ત. દોણ્ણિ—બે, મરાઠી દોન.

(૧૭) ગિરિહે સિલાયલુ તરૂહે, ફલ ઘેપ્પઇ નીસાવંન્નુ
ઘરૂ મેલ્લેપ્પિણુ માણુસહં, તોવિ ન રૂચ્ચઇ રન્નુ.

—નિઃસામાન્યે (વિના ભેદ ભાવે—અથવા સર્વે જનો) ઘર મેલીને ગિરિ પાસેથી શિલાતલ, તરૂ પાસેથી ફલ લે છે,—લઇ શકે છે, છતાં અરણ્ય રૂચતું નથી.

(૧૮) તરૂહું વિ વક્કલુ ફલ મુણિ વિ પરિહણુ અસણુ લહન્તિ,
સામિહું એત્તિઉ અગ્ગલઉં આયરૂ ભિચ્ચુ ગૃહન્તિ.

—મુનિઓ પણ તરૂમાંથી વલ્કલ, ફલ, પરિધાન, અશન (ભોજન) લહે છે—મેળવે છે, (પરંતુ) સ્વામિ પાસેથી આટલો અધિક આદર નોકરો મેળવે છે. તાત્પર્ય કે ખાતું પહેરવું તો જંગલમાં વૃક્ષોમાંથી પણ મળી આવે છે. સ્વામી પાસેથી આદરજ અધિક મળે છે. લહન્તિ—સં. લભ્ પરથી. એત્તિઉ—સં૦ ઇયત્—એટલું, અગ્ગલઉં—સં૦ અગ્રલ, આગલું—રાજ્યસ્થાનીમાં પાંચ ઉપર સત્તરને 'પાંચ આગલા સિત્તર' કહે છે.

(૧૯) અહ વિરલ—પહાઉ જિ કલિહિ ધમ્મુ.

—અથ—હવે કલિયુગમાં ધર્મ જે વિરલ પ્રભાવવાળો—તુચ્છ પ્રભાવ વાળો છે. જિ—પાદપૂરક અથવા જિ—જાણે કે સં. એવ ના અર્થમાં.

(૨૦) અગ્ગિઇં ઉણ્હઉ હોઇ જગુ, વાએં સીઅલુ તેવં
જો પુણુ અગ્ગિં સીઅલા, તસુ ઉણ્હત્તણુ કેવં.

—અગ્નિથી જગ ઉન્હું–ઉષ્ણ થાય છે, તેમ વાયુથી શીતલ થાય છે; જો પુનઃ આગથી શીતલ (થતું હોય) તો તેનું ઉષ્ણત્વ કેનાથી (થાય)?

વાએં—વાયુથી પંજાબી બાઓ. પુણુ–સં. પુનઃ હિં. પુનિ. ઉણ્હત્તણુ–ત્તણુ ભાવવાચકનો છે.

(૨૧) વિપ્પિઅ—આરઉ જહવિ પિઉ, તોવિ તં આણુહિ અજ્જુ,
અગ્ગિય દડ્ઢા જઇવિ ઘરૂ, તો તેં અગ્ગિં કજ્જુ.

—જો–યદ્યપિ પિયુ વિપ્રિયકારક હોય, તો પણ તેને આજે આણુલાવ (કારણકે) આગથી દગ્ધ થયેલું યદ્યપિ ઘર (હોય) તો પણ તે આગ સાથે કામ (લેવુંજ પડે છે).

(૨૨) જિવં જિવં વંકિમ લોઅણહં ણિરૂ સામલિ સિક્ખેઇ
તિવં તિવં વમ્મહુ નિઅલ સરૂ, ખર–પત્થરિ તિક્ખેઇ.

—જેમ જેમ વાંકાં લોચનોથી શ્યામલા–સાંવરી (નાયકા) નિરૂ (? કટાક્ષ) શીખે છે, તેમ તેમ મન્મથ નિજ(ક)–પોતાનાં શરોને ખર–કઠણ પત્થરપર તીક્ષ્ણ કરે છે–અહીં વંકિમ–વાંકા એ લોચનનું વિશેષણ લીધું છે તેથી 'નિરૂ'નો અર્થ સ્પષ્ટ નથી જણાતો. દોધક વૃત્તિકારે નિરૂનો અર્થ 'નિશ્ચય' કરી 'લોચનોથી નિશ્ચય વકલ શીખે છે' એમ અર્થ કર્યો છે.

તિક્ખેઇ–તીખાં–તીક્ષ્ણ પરથી નામ ધાતુ. અજ્જુનો અર્થ વૃત્તિકારે એ આર્યે–હે સખિ એમ કર્યો છે. વમ્મહુ–મન્મથ.

(૨૩) સંગરસએહિ જુ વણ્ણિઅઇ, દેક્ખુ અમ્હારા કન્તુ,
અઇમત્તહં ચત્તંકુસહં, ગય કુમ્ભઈ દારન્તુ.

—(હે સખિ!) સો સંગ્રામ–યુદ્ધમાં જેને, અતિમત્ત અને અંકુશો જેણે છોડ્યા છે એવા ગજ–હાથીનાં કુંભોને વિદારતો વર્ણવવામાં આવે છે એવા અમારા કાન્ત–કંથને દેખ–જો. ચત્તંકુસહ–સં. ત્યક્તાંકુશ.

(૨૪) તરુણ હો તરુણિ હો મુણિઉ મઇં કરહુ મ અપ્પહો ઘાઉ.

—તરુણો! તરુણિયો! મને મુણિને-જાણીને-મારી વાત સમ-જીને અથવા મને અહીં ઉપસ્થિત જાણીને, પોતાનો ઘા ન કરો.

(૨૫) ભાઇરહિ જિવં ભારઇ, મગ્ગેહિં તિહિંવિ પવટ્ટઇ.

—ભાગીરથી જેમ-પેઠે ભારતી ત્રણજ માર્ગે પ્રવર્તે છે. એટલે કે જેમ ગંગા ત્રિપથગા-સ્વર્ગ, મર્ત્ય, પાતાલ એ ત્રણેમાં ચાલે છે તેવી રીતે ભારતી-સરસ્વતીના માર્ગ પણ ત્રણ છે-વૈદર્ભી, ગૌડી, પાંચાલી-એ ત્રણ રીતિઓ.

(૨૬) સુન્દર-સવ્વંગાઉ વિલાસિણીઓ પેચ્છન્તાણ,

—સુંદર સર્વાંગી વિલાસિનીઓ જોતા (પુરુષો)ના.

(૨૭) નિઅ-મુહ-કરહિંવિ મુદ્ધકર અન્ધારઇ પડિ પેક્ખઇ
સસિ-મંડલ-ચંદિમએ પુણુ કાંઇ ન દૂરે દેક્ખઇ.

—(કોઇ) મુગ્ધા સ્ત્રી પોતાના મુખ કર-કિરણથી અન્ધારે કર-હાથ જુએ છે (તો) પુનઃ વળી શશિમંડલની ચંદ્રિકાથી દૂરે-દૂરના પદાર્થને કેમ ન દેખે?-જરૂર દેખે.

(૨૮) જહિં મરગય-કન્તિએ સંવલિઅં

—જેમ મરકત-કાંતિથી સંવલિત—મિશ્રિત—

(૨૯) તુચ્છ-મજ્ઝહે તુચ્છ જમ્પિરહે
તુચ્છચ્છ-રોમાવલિ હે, તુચ્છ રાય! તુચ્છયર-હાસ હે,
પિયવયણુ અલહન્તિ હે,
તુચ્છ-કાય-વમ્મહ-નિવાસહં,
અન્નુ જુ તુચ્છઉં તહે ધણહં, તં અક્ખણહ ન જાઇ,
કટરિ થણંતરુ મુદ્ધડહે જેં મણુ વિચ્ચિ ણ માઇ.

(દૂતી નાયકને કહી રહી છે હે તુચ્છરાગ (શિથિલ પ્રેમવાળા)! જેનો મધ્યભાગ તુચ્છ છે, જેનું જલ્પન-ભાષણ તુચ્છ છે, જેની રોમા-વલિ તુચ્છ અને અચ્છ-અચ્છી-સારી છે, વધુ તુચ્છ જેનું હાસ્ય છે, જે પ્રિય-વલ્લભનો વચનો મેળવી શકતી નથી, જેના તુચ્છ કાય-શરી-

રમાં મન્મથનો નિવાસ છે, એવી ધણ-સ્ત્રીનું જે અન્ય તુચ્છ છે તે આખું-મધ્યું માપ તેમ નથી, (એટલું તુચ્છ છે કે કંઈ કહેવાની વાત નહિ.) આશ્ચર્ય તો એ છે કે તે મુગ્ધાનું સ્તનાંતર (એટલું તુચ્છ છે) કે જેની વચ્ચે મન માપ-સમાય તેમ નથી. (સ્તનો ઘણા જાડા છે ને અંતર અતિ તુચ્છ છે એમ કહેવાનો હેતુ છે.)

દોધકવૃત્તિકારે આને યુગ્મ નોંધ્યો છે, પરંતુ આ એક આખો રાસ છંદ છે. આવા છંદ સોમપ્રભસૂરિની રચનામાં ઘણી આવે છે, કે જે હવે પછી મૂકવામાં આવશે. આમાં નાયિકાના વિશેષણ પ્રાયઃ બહુ-વ્રીહિ સમાસમાં છે અને 'હે' એ સંબંધકારક ચિન્હ છે. તહે ધણુ હે એટલે તહં ધણહં એ તેનો ઉચ્ચાર છે–અર્થાત્ તે ધણ-સ્ત્રીના. અક્ક-હન્તી–સં. અક્રમન્તી. અક્ખણુ–બોલવું. કટરિ–આશ્ચર્યવાચક. મુદ્ધડા–મુગ્ધા. 'ડ' અલ્પ વાચક. જં–જેથી, વિચ્ચિ–વચ્ચે હીં. બીચ પં. વીચ. માઈ–સમાય.

(૩૦) ફોડેન્તિ જે હિયડઉં અપ્પણઉં, તાહં પરાઈ કવણ ઘણ,
રક્ખેજ્જહુ લોઅહો અપ્પણા, બાલહે જાયા વિસમ થણ.

—જે (એ સ્તન) પોતાનું હિયડું–હૈયું ફોડે છે, તેને વળી પારકી દયા શું (હોય શકે ?) હે લોકો પોતાનું રક્ષણ કરો, (કારણ કે) બાલાના સ્તનો વિષમ થયા છે.

ઘણ—ઘૃણા, દયા. થણ–થાન, થાનોલું, સ્તન. થાન હજુ પશુ-ઓનાં આંચળ માટે વપરાય છે.

(૩૧) ભલ્લા હુઆ જુ મારિઆ, બહિણિ મહારા કન્તુ,
લજ્જેજ્જ તુ વયંસિઅહુ, જઇ ભગ્ગા ઘરુ એન્તુ.

—હે બહેન ! ભલું થયું જે મારો કંથ મરાયો. જો ભાગીને

(૩૨) વાયસુ ઉડ્ડાવન્તિઅએ, પિઉ દિટ્ઠઉ સહસત્તિ,
અદ્ધા વલયા મહિહિ ગય, અદ્ધા ફુટ્ટ તડત્તિ.

—વાયસ એટલે કાગડો ઉડાવતી (એક સ્ત્રીએ) સહસા—એકાએક પિયુ દીઠો; તેથી બલોયાનો અર્ધો ભાગ મહિપર ચડયો ને અર્ધો તડ દેતો—તડ અવાજ કરી ફુટયો. આ પ્રસિદ્ધ દોહો છે.

(૩૩) કમલઈં મેલ્લવિ અલિ—ઉલઇં, કરિ—ગંડાઇં મહન્તિ,
અસુલહમેચ્છણુ જાહં ભલિ, તે ણવિ દૂર ગણુન્તિ.

—અલિ—કુલ એટલે ભ્રમરોનો સમૂહ કમલને મેલી—છોડીને કરિ એટલે હાથીનાં ગંડસ્થલોને ઇચ્છે છે. અસુલભ એટલે દુર્લભની ઇચ્છા જેઓને ભલી—સારી—વધતી રહે છે—તેનો કદાગ્રહ થઇ જાય છે તેઓ દૂરને ગણતા નથી. જે ચીજની ઇચ્છા થાય તે ચીજ દૂર હોય તો પણ તે લેવા પ્રયત્ન થાય છે. ભલિ—વધતી—પાદપૂરક પણ હોઇ શકે છે,

(૩૪) ભગ્ગઉં દેક્ખિવિ નિઅય બલુ, બલુ પસરિઅઉં પરસ્સુ,
ઉન્મિલ્લઇ સસિ—રેહ જિવં, કરિ કરવાલુ પિયસ્સુ.

—નિજ એટલે પોતાનું બલ એટલે પોતાની સેના ભાગેલી—ભગ્ન દેખીને, પરની—સામાની બલ—સેના પસરે છે—ખીલે છે—વિસ્તાર પામે છે તેવી રીતે (બીજઆદિ દિવસે) શશિરેખા—ચંદ્રરેખાની જેમ પિયુના હાથમાં કરવાલ—ખડ્ગ ખીલે છે—શોભે છે.

નિઅય—નિજક ઉમ્મિલ્લઇ—સં. ઉન્મીલતિ.

(૩૫) જઇ તહો તુટ્ટઉ નેહડા, મઈં સહું નવિ તિલ—તાર
તં કિહે વંકેહિ લોઅણેહિં, જોઇજ્જઉં સય—વાર.

—હે તલ જેવી જેની તારા—કીકી છે એવા હે તિલતાર! જો તારો સ્નેહ મારી સાથે તૂટયો નથી, તો (તારાથી) શા માટે વાંકાં લોચનથી શત—સો વાર (હું) જોવાઉં છું.

તહો—તવ—તારો. તવ એ ગૂજરાતી કાવ્યમાં વપરાય છે. સહું—સહ—સાથે—શું. શું, સ્યું એ સાથેના અર્થમાં ગૂજરાતી કાવ્યમાં વપરાય છે. કિહે—સં. કસ્માત્—શા માટે. કાં.

(૩૬) જહિં કપ્પિજ્જઇ સરિણ સરુ, છિજ્જઈ ખગ્ગિણ ખગ્ગુ,
તહિં તેહઇ ભડ–ઘડ–નિવહિ કન્તુ પયાસઈ મગ્ગુ.

—જ્યાં શરથી–બાણથી શર–બાણ કપાય છે, ખડ્ગથી ખડ્ગ છેદાય છે ત્યાં–તે સંગ્રામમાં તેવા ભડ એટલે ભટ–યોદ્ધાની ઘટા એટલે સેનાના નિવહ એટલે સમૂહમાં (મારો) કંથ માર્ગ પ્રકાશે છે–કાઢે છે–કરે છે. ભડ–ભડ એ કાઠિયાવાડમાં બહાદૂરના અર્થમાં વપરાય છે. 'તું ભડ હો તો આવી જા'–'ભડના દીકરા! ભાગ્યો તને'!

(૩૭) એક્કહિં અક્ખિહિં સાવણુ અન્નહિં ભદ્દવઉ,
માહઉ મહિઅલ–સત્થરિ ગંડસ્થલે સરઉ,
અંગિહિં ગિમ્હ સુહચ્છી–તિલ–વણિ મગ્ગસિરુ,
તહે મુદ્ધહે મુહ–પંકઇ આવાસિઉ સિસિરુ.

—આ વિરહાવસ્થામાં પડેલી સ્ત્રીનું વર્ણન છે. તે મુગ્ધાની એક આંખમાં શ્રાવણ છે (અને) બીજી (આંખમાં) ભાદરવો છે. (શ્રાવણ અને ભાદરવો એ બે માસમાં વરસાદ પડે છે, તેવી રીતે આ બે આંખમાં આંસુ પડે છે તેથી તે બે આંખને તે બે માસ સાથે સરખાવેલ છે). મહીતલ સાથરા–ભૂતલ સંસ્તાર–પૃથ્વીના પડમાં માધવ–વસંત છે, વસંત પલ્લવમય થાય છે તે રીતે સાથરામાં નવાં નવાં પાન બીછાવ્યાં છે, ગંડસ્થલમાં–કપોલમાં (પાંડુતા–પીળાશ પરથી) શરદ, અંગમાં (સૂકાવાથી) ગ્રીષ્મ–ઉનાળો, સુખસ્થિતિ રૂપી તલના વનમાં માગશર (માગશરમાં) તલનાં ખેતરો લણી નાંખવામાં આવે છે તેથી ઉજડ થવાથી–સુખનો નાશ થવાથી માગશર) (અને) મુખપંકજમાં શિશિર (કે જે વખતે કમલો સૂકાય છે, આવાસ કરી રહેલ છે.

સુહચ્છી સં. સુખાસિકા–સુખસ્થિતિ. આ પણ યુગ્મ નથી પણ એક આખો છંદ છે.

(૩૮) હિયડા ફુટ્ટિ તડત્તિ કરિ, કાલક્ખેવેં કાઇં
દેક્ખઉં હય–વિહિ કહિં ઠવઇ, પઈં વિણુ દુક્ખ સયાઈં.

—હે હૈડા! તડંત એમને ફુટ, કાલક્ષેપથી શું? (પછી) જોઉં કે અભાગ્યો વિધિ મારા વિના, સેંકડો દુઃખો ક્યાં સ્થાપિત કરે છે? મારૂં હૃદય જ સેંકડો દુઃખોનો આધાર છે. તે ફાટી જાય તો જોઉં કે મુઓ વિધિ મને છોડીને તે દુઃખોને ક્યાં રાખે છે? તડત્તિ—જુઓ ઉપર નં. ૩૨ ત્રટત્ ઇતિ. કાલકખેવ—સમય કાઢવો. ઠવઇ—સં. સ્થાપયતિ. મરાઠી ઠેવ ધાતુ, જૈનમાં ઠવણિ વગેરે સરખાવો.

(૩૯) કન્તુ મહારઉ હલિ સહિએ, નિચ્છઈં રૂસઇ જાસુ,
અત્થિહિં સત્થિહિં હત્થિઈં વિ, ઠાઉવિ ફેડઇ તાસુ.

—હે હલે! હે સખિ! મારો કાન્ત (કંથ) જેનાથી નિશ્ચયે રૂસે—રૂઠે છે—રોષે ભરાય છે તેનું અર્થથી—દ્રવ્યથી, શસ્ત્રથી, અને હાથેથી પણ સ્થાનક—ઠામ કાઢી નાંખે છે. જડમૂળથી તેનો નાશ કરે છે. ઠાઉવિ—સ્થાનક, ઠામ પણ.

(૪૦) જીવિઉ કાસુ ન વલ્લહઉં, ધણુ કણુ કાસુ ન ઇટ્ઠુ,
દોણ્ણિવિ અવસર—નિવડિઆઈં, તિણ—સમ ગણઇ વિસિટ્ઠુ.

—જીવિત કેને વ્હાલું નથી? ફરી—વળી ધન કેને ઇષ્ટ નથી, (પણ) વિશિષ્ટ (જન) એ બંનેને પણ અવસર આવતાં તૃણ સમ ગણે છે.

(૪૧) પંગણિ ચિટ્ઠદિ નાહુ ધ્રુ, ત્રં રણિ કરદિ ન ભંત્રિ

—જે નાથ આંગણે બેસે છે, તે રણમાં કરે છે (તેમાં) ભ્રાંતિ નથી. એટલે તે રણમાં વીરતા કરે છે તેમાં શક નથી. એમ ન સમજો કે તે આંગણે બેઠો લડતો નથી. એક મારવાડી દોહા અનુસારઃ—

ભોલો ભોલો દીસતો, સદા ગરીબી સૂત,
કાકી! કુંજર કાટતાં, જાણવિયો જેઠૂત,

(ભોળો ભોળો દેખાતો હતો, સદા ગરીબીથી સીધો સાદો હતો પરંતુ કાકી! લડાઇમાં હાથીઓને કાપતી વખતે મારા જેઠનો દીકરો જણાયો કે તેમાં આ જવાહીર છે.)

જે તેને માટે હું ત્રં આવે છે (હેમચંદ્ર ૮–૪–૩૬૦) ત્રં માં તે ત(ત્) છે જ. ર લાગ્યો છે–જેવી રીતે ભ્રંત્રિમાં (બીજું રૂપ ભાંતિ મળે છે. દ૦ ૪૫) ર લાગવાને માટે આગળ વ્યાસનો ત્રાસ થયો તે જુઓ નં. ૯૧.

(૪૨) તં બોલ્લિઅઇ જુ નિવ્વહઇ.

—જે નિભે–ટકે તે બોલીએ. (જે નિભાવી શકાય તે બોલવું ઘટે).

ઇમુ કુલુ તુહ તણઉં, ઇમુ કુલુ દેક્ખુ.

—ઇમુ–આ કુલ તારૂં–તણું એટલે તારા સંબંધી, આ કુલ જો.

(૪૩) એહ કુમારી એહો નર, એહુ મણોરહ–ઠાણુ,

એહઉં બઢ ચિન્તન્તાહં, પચ્છહ હોઇ વિહાણુ.

—આ કુમારી, આ નર, આ મનોરથસ્થાન–એવું ચિંતવતા વઢ એટલે મૂર્ખોનું પછી વહાણું થાય છે–વહાણું વાય છે એટલે આખી રાત એ વિચારમાં વિચારમાં ચાલી જાય છે. વઢ એ સંબંધ કારક છે યા સંબોધન વિભક્તિમાં પણ લઇ શકાય.

(૪૪) જઇં પુચ્છહ ઘર વડ્ડાઇં, તો વડ્ડા ઘર ઓઈ,

વિહલિઅ–જણુ–અબ્ભુધ્ધરણુ, કન્તુ કુડીરઇ જોઈ.

—(કોઇ સ્ત્રી મુસાફરને કહે છેઃ–) જો મોટાં ઘર (તમે) પૂછતા હો તો મોટાં ઘર તે છે (કે જેમાં દાનાદિ–પરોપકાર થતાં હોય); વિહ્વલિત જનના અભ્યુદ્ધાર અર્થે મારા કન્થને કુટિરમાં–ઝુંપડીમાં જો. મોટાં ઘર મહેલ નથી હોતાં–વિહ્વલિત જનોના ઉધ્ધારક મારા કાંતને કુટીમાં બેસેલો જો—તે ઘર મોટું છે જ્યાં પરોપકાર થાય છે.

ઓઇ–ઓલો–એ. વડ્ડો–વડો સં. બૃહત્ હિં. બડાં કચ્છી વડ્ડો.

(૪૫) આયઇં લોઅહો લોઅણઇં, જાઇ સરઇં ન ભન્તિ;

અપ્પિએ દિટ્ઠઈ મઉલિઅહિં, પિએ દિટ્ઠઇ વિહસન્તિ.

—લોકના આયે–આ લોચનો જાતિનું–પૂર્વ જન્મનું સ્મરણ આપે છે–તેમાં ભ્રાંતિ–સંદેહ નથી. અપ્રિયને જોતાં મુકુલિત થાય છે, પ્રિયને

જોતાં હસે છે. જાઇસ્મર–જાતિસ્મર, જેથી પૂર્વજન્મના પ્રિય અપ્રિયની યાદ થાય–જાતિ સ્મરણ. જો જાઈ અને સરઇ એ પદ જુદા હોય તો જાતિને –પૂર્વજન્મને સ્મરણ કરે છે. અપ્પિએ દિટ્ઠઇ–પિએ દિટ્ઠઇ ભાવવાચક સપ્તમી સં. અપ્રિયે દૃષ્ટે સતિ, પ્રિયે દૃષ્ટે સતિ.

(૪૬) સોસઉ મ સોસઉચ્ચિઅ, ઉઅહી વડવાનલસ્સ કિં તેણ,
જં જલઇ જલે જલણો, આએણ વિ કિં ન પજ્જંત્તં.

—ઉદધિ–સમુદ્ર નિશ્ચયે શોષાય કે મ શોષાય તેથી વડવાનલને શું? જો જલમાં જ્વલન–અગ્નિ જળે છે–બળે છે, તેનાથી પણ પર્યાપ્ત–પૂરતું શું નથી?–પૂરતું જ છે. કઠિન અથવા અસંભવ કાર્ય સિદ્ધ ન થાય તો ઉદ્યોગમાંજ સફલતા છે. ચ્ચિઅ–નિશ્ચય; આએણ–એનાથી.

(૪૭) આયહો દડ્ઢ–કલેવરહો, જં વાહિઉ તં સારુ,
જઇ ઉટ્ટબ્ભઈ તો કુહઈ, અહ ડજ્ઝઇ તો છારુ.

—આના દગ્ધ–દાઝેલા કલેવરનું જે ચાલ્યું ગયું તે સારૂં; (મરણ પછી) જે ઢંકાય છે,—સ્થપાય છે તે કોહાય છે અને જે દાઝે છે તે ક્ષાર–છાર–ભસ્મ થાય છે. દડ્ઢ=દગ્ધ, દાઝેલું, બાળેલું. સારૂં–ગૂ.સારૂં ઉટ્ટબ્ભઈ—સં.ઉત્તભ્યતે વૃત્તિકાર—આચ્છાદ્યતે–સ્થાપ્યતે. કુહઇ–ગૂ. કોહાય છે, સં. કુથ્યતે, કવથતિ હિં. કુથતા હૈ. છાર–ક્ષાર, રાખ, ભસ્મ.

(૪૮) સાહુ વિ લોઉ તડપ્ફડઇ, વડુત્તણ હો તણેણ,
વડુપ્પણ પરિ પાવિઅઇ, હત્થિં મોક્કલડેણ.

—સર્વે–અધાય લોક વડપણને માટે તડફડે છે. પણ વડપણ મોકળા હાથથી પ્રાપ્ત થાય છે–પમાય છે. સાહુ–સહુ તણેણ–તણાથી–માટેથી એટલે માટે–એમાં બે વિભક્તિ પ્રત્યયો છે. ગૂજરાતીમાં કહેવત છે કે જેનો હાથ પહોળો તેનો જગ ગોલો. દાનથી જનમાં મહત્ત્વ પમાય છે.

(૪૯) જઇ સુ ન આવઇ દૂઈ ઘર, કાઈ અહોમુહુ તુજ્ઝુ,
વયણુ જુ ખંડઈ તઉ સહીએ, સો પિઉ હોઇ ન મજ્ઝુ.

—હે દૂતિ! જો તે ઘેર ન આવે, તો તારૂં અધોમુખ–નીચું મોં

શા માટે ? હે સખિ! જો તારૂં વચન ખરૂં તે મારો પ્રિય નથી થતો.
કુમારપાલ પરિશિષ્ટમાં 'સહિ એસો' એવું છપાયેલું છે. આ દૂતિને
ઉપાલંભ છે. અધોમુખ-ખંડિત વદનને છુપાવવા માટે છે, વચનનું
ખંડન કહેલું ન માનવાથી છે. વયણુ-વચન અને વદન એ બંનેનો
શ્લેષ છે. કાંઈ-સં. કિં, શા માટે ?

(૫૦) 'કાંઇ ન દૂરે દેક્ખઇ' એટલે શા માટે દૂર જોતો-જોતી નથી ?

(૫૧) સુપુરિસ કંગુ હે અણુહરહિં, ભણુ કજ્જેં કવણેણ
 જિવં જિવં વડ્ડત્તણુ લહહિં, તિવં તિવં નવહિં સરેણ.

—સુપુરૂષ કાંગ (ધાન્ય)નું અનુસરણ કરે છે. કહે, ક્યા કાર્યથી ?
જેમ જેમ વડપણ પામે છે, તેમ તેમ શિરથી નમે છે.

અનુહરહિં-નકલ કરે છે, સદૃશ હોય છે. ભણુ-કહે. કજ્જેં કવ-
ણેન-શું કાર્યથી ?

(૫૨) જઇ સસણેહી તો મુઇઅ, અહ જીવઇ નિન્નેહ,
 બિહિંવિ પયારેહિં ગઇઅ ધણ, કિં ગજ્જહિ ખલ મેહ.

(કોઇ સ્ત્રીનો ભરથાર દેશાંતર ગયો છે તે મેઘ પ્રત્યે કહે છે)
તેણી જો સસ્નેહ-સ્નેહાલ હશે તો મુઇ—મરણ પામી હશે, (મારા
વિરહથી), અને જો જીવતી હશે તો નિઃસ્નેહ છે. બંને પ્રકારે ધણ-
સ્ત્રી ગઇ છે હે ખલ મેહ! શું કામ ગાજે છે ? જો સ્નેહવતી હોય
તો વિયોગમાં મેઘ ગર્જના સાંભળી મરી ગઇ, જો જીવતી હોય તો
તેનામાં સ્નેહ નથી. પ્રિયા તો બંને રીતે ગઇ.

(૫૩) ભમર મ રૂણઝુણિ રણ્ણડઇં, સા દિસિ જોઇ મ રોઇ,
 સા માલઇ દેસન્તરિઅ, જસુ તુહું મરહિ વિઓઇં.

—હે ભ્રમર! અરણ્યમાં રણઝુણ (એ શબ્દ) મા કર, તે દિશામાં
જોઇ ન રો. જેના વિયોગથી તું મરે છે તે માલતી દેશાન્તરિત (છે)
—દેશમાં નથી. રણ્ણડઇ-રાનમાં અરણ્યમાં.-જુઓ 'રન્નુ' ઉપર નં. ૧૭માં.

(૫૪) પઇં મુક્કાહંવિ વરતરુ, ફિટ્ટઇ પત્તત્તણું ન પત્તાણું
 તુહ પુણુ છાયા જઇ હોજ્જ, કહવિ તા તેહિં પત્તેહિં.

—હે વરતરૂ !–ઉંચા પ્રકારના વૃક્ષ ! તારાથી મૂકાયેલા–તજાયેલા પત્રોનું–પાંદડાનું પત્રત્વ–પાંદડાપણું ફીટતું નથી—બગડી જતું નથી. ચાલ્યું જતું નથી. વળી–પુનઃ તારી જે છાયા હોય તે કોઇ પણ પ્રકારે તેજ પત્રોથી છે. આ અન્યોક્તિ છે. તું જેને તજે તેનાથીજ તારી શોભા છે. મુક્ક–મુક્ત–મૂકેલો, તજેલો. ફિટ્ટઇ–ચાલી જાય છે, બગડે છે. સરખાવો દૂધ ફાટવું, ફિટકાર, સ્રીનું ફીટી જવું, ફીટેલ સ્ત્રી. હોજ્જ–હોય તો, થાતી તો. દોધકવૃત્તિકાર 'વિવરતરૂ' એક પદ લઇને વિ(પક્ષી) +વર (સારા)ના તરૂ–સારા પક્ષીના તરૂ એવો અર્થ પણ કરે છે અને વરતરૂ એમ એક પદ લઈને પણ બીજો ઉપર જણાવેલો અર્થ કરે છે.

(૫૫) મહુ હિયઉં તઇં તાએ, તુહું સવિ અન્નેં વિનડિજ્જઇ,
પિઅ કાઇં કરઉં હઉં કાઇં તુહું મચ્છેં મચ્છુ ગિલિજ્જઈ.

—(નાયિકા અન્યમાં આસક્ત નાયકને કહે છે કેઃ) મારૂં હૃદય તારાથી (લેવાયું), તું તેણીથી ગ્રહાયો, તેણી પણ બીજાથી નચાય છે, હે પિયા ! હું શું કરૂં ? તું શું (કરે ?) (એતો) મચ્છ ગળે છે (તેવું છે.) મોટા મચ્છ નાના મચ્છને ગળે તેવો ' માત્સ્ય ન્યાય' છે. ભર્તૃહરિના 'ધિક્ તાં ચ તં ચ મદનં ચ ઇમાં ચ માં ચ' વાળા શ્લોકનો ભાવ છે. તઇં–તુથી.

(૫૬) પઇં મઈં બેહિં વિ રણગયહિં, કો જયસિરિ તક્કેઇ,
કેસહિં લેપ્પિણુ જમ–ઘરિણિ, ભણ સુહુ કો થક્કેઈ.

—તું હું બંને રણમાં ગયેલાઓમાં કોણ જયલક્ષ્મી ઇચ્છે છે ? યમની ગૃહિણી–સ્રીને કેશથી ખેંચીને કોણ સુખે રહે તે (તું) કહે ?–કોઈ નહિ એ અર્થ છે. પઇં મઈં–સાતમી વિભક્તિ અધિકરણ. તક્કેઇ–તાંકે છે–ઇચ્છે છે. લેપ્પિણુ–ભૂતકૃદંત. થક્કેઇ–થાકે, રહે.

(૫૭) પઇં મેલ્લન્તિહે મહુ મરણુ, મઈં મેલ્લન્તહો તુજ્ઝુ
સારસ ! જસુ સો વેગ્ગલા, સોવિ કૃદન્તહો સજ્ઝુ.

—(કોઈ સ્ત્રી નાયકને સારસ કહી અન્યોક્તિ કરે છે) હે સારસ! તને છોડતી એવી હુંનું એટલે મારૂં મરણ છે (અને) મને મુકતા એવા તારૂં (મરણ છે) જેને જે વેગળો–દૂર છે તેજ કૃતાન્તને–યમને સાધ્ય છે એટલે મરણ પામે છે. પઈં, મઈ–કર્મકારક. મેલ્લન્તી, મેલ્લન્ત વર્ત-માન ધાતુજ–કૃદન્ત. હો–સંબંધની છઠ્ઠી. 'હો' છંદ પ્રમાણે લઘુ બોલાશે.

(૫૮) તુમ્હેહિં અમ્હેહિં જે કિઅઉં, દિટ્ઠઉં બહુઅ જણેણ,
તં તેવડઉં સમરભરુ, નિજ્જિઅઉ એક્ક ખણેણ

—તમારાથી અમારાથી જે કરાયું છે–તમે અમે જે કર્યું તે બહુત-ઘણા જણોએ દીઠું. (શું કર્યું ? તેના ઉત્તરમાં) તે તેટલું કે સમરનો સમૂહ એક ક્ષણમાં નિર્જીત કર્યો–જીતી લીધો.

(૫૯) તઉ ગુણ–સંપઇ તુજ્ઝ મદિ તુધ્ર અણુત્તર ખન્તિ,
જઈ ઉપ્પત્તિં અન્ન જણ મહિમંડલિ સિક્ખન્તિ.

—મહીમંડલમાં અન્ય જન જો (તારી પાસે) આવીને તારી ગુણ સંપત્તિ, તારી મતિ, તારી અનુત્તર (નૌત્તમ) ક્ષાન્તિ–ક્ષમા શીખે તો (સારૂં), તઉ, તુજ્ઝ, તુધ્ર–તારૂં. ઉપ્પત્તિં–સં. ઉપેત્ય, ઉપ્પંતિઅ.

(૬૦) અમ્હે થોવા રિઉ બહુઅ, કાયર એમ્વ ભણન્તિ,
મુદ્ધિ નિહાલહિ ગયણયલુ, કઇ જણુ જોણ્હ કરન્તિ.

—અમ્હે થોડા રિપુ ઘણા, એમ કાયર ભણે છે; હે મુગ્ધા! —સુંદરી! નિહાળ! ગગનતલમાં કયો જણ જ્યોત્સના—ચાંદની કરે છે—એકજ જણ અને તે ચંદ્રજ. થોવા–થોડા સં. સ્તોક. એમ્વ–સં. એવં. પંજાબી એવેં. જોણ્હ–સં. જ્યોત્સના.

પ્રકરણ સાતમું.

હેમચંદ્રે અવતરેલાં અપભ્રંશ ઉદાહરણો (અનુસંધાન)

(૬૧) અમ્મણુ લાઇવિ જે ગયા, પહિઅ પરાયા કેવિ,
અવસ ન સુઅહિં સુહચ્છિઅહિં, જિવં અમ્હઇ તિવં તેવિ.

—પોતાપણું લગાડી-મમત્વ લગાડી જે પરાયા કોઇ પથિક ગયા છે તે અવશ્ય સુખાસિકાથી-સુખથી સૂતા નથી. જેવા અમ્હે તેવા તેઓ. અમ્મણુ-આપણાપણું-પોતાપણું-મમતા-સ્નેહ. સુહચ્છિઅહિં-સં. સુખાસિકાથી-સુખની બેઠકથી-સુખની નીંદ (ઉપર નં. ૩૭) અમ્હઇ-અમે હિં હમ, રાજસ્થાની મ્હેં.

(૬૨) મઇં જાણિઉં પિયવિરહિઅહં, કવિ ધર હોઇ વિઆલિ,
ણવર મિઅંકુવિ તિહ તવઇ, જિહ દિણયરૂ ખયગાલિ.

—હે પ્રિયા! મારાથી જણાયું—મેં જાણ્યું કે પ્રિયથી વિરહીઓનાં કોઈ પણ ધર-અવલંબન વિકાલે-સંધ્યાકાળે થાય છે. (આટલું વિરહીઓ માટેજ, નહિ પરંતુ મૃગાંક-ચંદ્ર પણ તેવી રીતે તપે છે જેમ દિનકર-સૂર્ય ક્ષયકાળે-પ્રલયકાળે (તપે છે તેમ) જુઓ સોમપ્રભ નં. ૧૮ હવે પછી.

(૬૩) મહુ કન્તહો બે દોસડા, હેલ્લિ મ ઝંખહિ આલુ,
દેન્તહો હઉં પર ઉવ્વરિઅ, જુજ્ઝન્તઓ કરવાલુ.

—હેલ્લિ! (હે સખિ!) મારા કન્થના બે દોષો (છે), આળ-વૃથા ઝંખ નહિ-બોલ નહિ. (તે કયા બે દોષ?—). તેના દેતાં દેતાં-દાન દેતાં હું કેવલ ઉગરી-બચી. અને ઝૂઝતાં-યુદ્ધમાં લડાઈ લડતાં તલવાર બચી. દાન દેતાં બધું દેવાઇ ગયું-એક હું તેની સ્ત્રી બચી ગઇ પણ લડવામાં તો તેણે તલવારને બચાવી-વાપરી નહિ. આમાં એક સ્તુતિ છે ને બીજી નિન્દા એમ બંને સાથે સાથે છે. હો, એ બને

લઘુ બોલવા. દોસડા-સં. દોષ; ડ તે કુત્સિતના અર્થમાં વપરાય છે. હેલ્લિ-હે અલિ! ઝંખ-ઝંખવું હિ-ઝંખના, ઝીખના. આલુ-આળ-ખોટું અગડંબગડં. દેન્ત, જુજ્ઝન્ત-વર્તમાન કૃદંત. હઉં-હું. ઉવ્વરિય-સં. ઉર્વરિત-ઉગરી હિં ઉબરી.

(૬૪) જઇ ભગ્ગા પારક્કડા, તો સહિ મજ્ઝુ પિએણ,
અહ ભગ્ગા અમ્હહં તણા; તો તેં મારિઅડેણ.

—જો પારકા ભાગ્યા હોય-ભગ્ન થયા હોય તો ખરેખરા મારા પિયુથી થયા હોય, અને અમારા સંબંધિઓ ભાગ્યા તો તે (મારો પિયુ] મરાયેલો તેથી.—જો પરાયા પક્ષની સેના ભાગી હોય તો મારા પિયુએ તેને ભગાડી હશે, જો અમારાં ભાગતા હોય તો તે તેના માર્યા જવાથી આવું પરિણામ આવી શકે.

ભગ્ગા—સં. ભગ્નાઃ ભાંગ્યા, તૂટ્યા, હાર્યા તેથી ભાગ્યા-નાઠા. પારક્કડા, અમ્હહં તણા,—પરાયા અને અમારા. મારિઅડ સં. મારિતક. આ પ્રસિદ્ધ દોહો છે.

(૬૫) મુહ-કબરિ-બન્ધ તહે સોહ ધરહિં.
નં મલ્લ-જુજ્ઝુ સસિ-રાહુ કરહિં
તહે સહહિં કુરલ ભમર-ઉલ-તુલિઅ
નં તિમિર-ડિમ્ભ ખેલન્તિ મિલિઅ.

—તેણીનાં મુખ અને વેણીનો બંધ શોભા ધરતાં જાણે શશિ રાહુ મલ્લયુદ્ધ (કરતા હોય નહિ). તેણીનાં કુરલ-કેશો ભ્રમર કુલ તુલ્ય શોભે છે, જાણે તિમિરનાં-અંધકારનાં બાળકો મળીને ખેલે છે. નં-જેમ, જાણે કે-ઉત્પ્રેક્ષામાં વપરાય છે.

(૬૬) બપ્પીહા પિઉ પિઉ ભણવિ કિત્તિઉ રૂઅહિ હયાસ!
તુહ જલિ મહુ પુણુ વલ્લહઇ, બિહું વિ ન પૂરિઅ આસ.

—બપૈયા!—ચાતક! પિયુ પિયુ (એમ) કહીને કેટલીવાર (તું)

રએ છે? હે હુતાશ! તારી જલમાં, પુનઃ મારી વલ્લભમાં—એમ બંનેની આશા પૂરી થઈ નહિ. તને જલ ન મળ્યું, મને વલ્લભ ન મળ્યો.

(૬૭) બપ્પીહા કઇં બોલ્લિએણ, નિગ્ઘિણ વારઇવાર,
સાયરિ ભરિઅઇ વિમલ જલિ, લહહિ ન એક્કઇ ધાર.

—હે નિર્ઘૃણ-નિર્લ્લજ્જ બપૈયા! વારેવાર બોલવાથી શું? સાગરમાં વિમલ જલથી એક પણ ધારા (તને) મળશે નહિ.

(૬૮) આયહિં જમ્મહિં અન્નહિં વિ, ગોરિ સુ દિજ્જહિ કન્તુ,
ગય મત્તહં ચત્તંકુસહં, જો અબ્ભિડહિ હસન્તુ.

—આ જન્મમાં-અન્યમાં (અન્ય ભવમાં) પણ, હે ગૌરી! તે કન્થ દેજે (કેવો કન્થ છે? કે) જે મત્ત, અને ત્યકતાંકુશ-જેણે અંકુશ છોડયા છે તેવા ગજોને હસતો આવી મળે-તેની સન્મુખ આવે.

(૬૯) બલિ અબ્ભત્થણિ મહુમહણુ, લહુઇહૂઆ સોઇ,
જઇ ઇચ્છહુ વડ્ડુત્તણઉં, દેહુ મ મગ્ગહુ કોઇ.

—બલિની અભ્યર્થના વડે તે મધુમથન-નારાયણ લઘુ થયો-વામન બન્યો. જો વડપણું ઇચ્છો તો ઘો-દાન કરો, કોઇ પાસે મ માંગો. લહુઇહૂઆ-સં. લઘુકીભૂત.

(૭૦) વિહિ વિનડઉ પીડન્તુ ગહ, મં ધણિ કરહિ વિસાઉ
સંપઇ કડ્ઢઉં વેસ જિવં, છુડુ અગ્ઘઇ વવસાઉ.

—વિધિ નાચ કરે, ગ્રહો પીડે, (પણ) હે પ્રિયા! વિષાદ કર નહિ. જો વ્યવસાય-ઉદ્યમ ચાલે છે તો સંપદને વેશની પેઠે કાઢું છું.

વિનડઉ—નટતુ, નાચે. ધન-પ્રિયા જુઓ ઉપર નં. ૧ સરખાવો મિરજાપુરી 'ધનિયા'. વેસ-વેશ. દોધક વૃત્તિકાર વેશ્યા પણ અર્થ કરે છે. વેશ્યાની પેઠે કડ્ઢઉ-સં. કર્ષયામિ ખેંચુ-કાઢું. છુડુ-જો. અગ્ઘઇ-સં. અર્ઘતિ અથવા રાજતે. જો ઉદ્યમ ચાલે તો સંપદ સુલભ થાય છે.

(૭૧) ખગ્ગ-વિસાહિઉ જહિં લહહું પિય તહિં દેસહિં જાહું
રણ-દુબ્ભિકખેં ભગ્ગાઇં, વિણુ જુજ્ઝેં ન વલાહું.

—હે પ્રિયા ! જે દેશમાં ખડ્ગથી સાધિત થયેલું મેળવું ત્યાં જઈએ. (અહીં) રણ-દુર્ભિક્ષથી ભગ્ન થયેલા-(તેથી) યુદ્ધ વગર પ્રસન્ન થતા નથી-આનંદ આવતો નથી. જ્યાં તલવાર ચલાવી છવિકાનો નિર્વાહ થઇ શકે ત્યાં ચાલો, અહીં તો રણ-દુર્ભિક્ષ-યુદ્ધના દુકાળથી (દિલ) તૂટી ગયું; યુદ્ધ વિના આનંદ આવતો નથી.

વલાહું—ન રતિં પ્રાપ્નુમઃ—મજા આવતી નથી એમ દોધકવૃત્તિમાં અર્થ કર્યો છે તેને અનુસરી ઉપર અર્થ મૂક્યો છે, પણ તે ઠીક લાગતો નથી. વલાહું એટલે વળું—પાછો આવું. રણ-દુષ્કાળમાં ભાગ્યા છીએ. વિના યુદ્ધ પાછા નહિ આવીએ (જેમ દુર્ભિક્ષ કારણે દેશથી ભાગ્યા વગર સુભિક્ષ પાછો આવતો નથી)—આ અર્થ બરાબર છે.

(૭૨) કુંજર સુમરિ મ સલ્લઇઉ, સર સાસ મ મેલ્લિ,
કવલ જિ પાવિય વિહિ-વસિણુ, તે ચરિ માણુ મ મેલ્લિ.

—હે કુંજર ! સલ્લકીઓ (એક જાતના બળદો) ને સ્મર નહિ, -સરલ એટલે દીર્ઘ શ્વાસ મૂક નહિ. વિધિવશે જે કવળ-કોળીઆ મળ્યા તે ચર, માન રાખ નહિ.

દોધકવૃત્તિ પ્રમાણે મેલ્લિનો અર્થ બન્ને સ્થળે 'છોડવું' કરવાથી નિરર્થક વાક્ય થાય છે. જે મળે તે ખા, ને માન છોડ નહિ,-એ યોગ્ય નથી લાગતું. ત્યાં મેલ્લિ એટલે રાખ એ અર્થ યોગ્ય લાગે છે.

(૭૩) ભમરા એત્થુ વિ લિમ્બડઇ, કેવિ દિયહડા વિલમ્બુ,
ઘણુ-પત્તલુ છાયા-બહુલુ, ફુલ્લઇ જામ કયમ્બુ.

હે ભમરા ! અત્ર-અહીં પણ લીંબડામાં કેટલાક દિવસો ઘણાં-પાંદડાંવાળા અને છાયાવાળા કદમ્બ જ્યાં સુધી ફૂલે ત્યાં સુધી વિલંબ કર.

(૭૪) પ્રિય એમ્વહિં કરે સેલ્લુ કરિ. છડ્ડહિ તુહું કરવાલુ,
જં કાવાલિય બપ્પુડા, લેહિં અભગ્ગુ કવાલુ.

—હે પ્રિય ! હવે હાથમાં શલ્ય-કુન્ત-ભાલું કર-લે, (અને) કરવાલ —તરવારને તું છોડ જેથી બાપડા કાપાલિક અભગ્ન-આખી કપાલ-ખોપરી

મેળવે. તમારા ખડ્ગથી શત્રુઓનાં માથાં ભાંગી-ફાટી જાય છે તેથી કાપાલિકોને આખી સાબુત ખોપરી નથી મળતી તે માટે તમે ભાલાથી મારો કે જેથી ખોપરી સાબુત તો મળે. એમ્વહિં સં. ઇદાની.

(૭૫) દિઅહા જન્તિ ઝડપ્પડહિં, પડહિં મણોરહ પચ્છિ
જં અચ્છઇ તં માણિઅઇ, હોસઇ કરતુ મ અચ્છિ.

—દિવસો ઝડપથી જાય છે, મનોરથ પાછા પડે છે-નિષ્ફળ થાય છે. જે છે તે માણીએ-ભોગવીએ, 'હોશે' એમ કરતા મ રહો, —બેસો. દિન જાય છે, જે છે તે ભોગવો, ભવિષ્યના ભરોસે ના રહો. અચ્છઇ-બંગાલીમાં આછે, રાજસ્થાની છૈ.

(૭૬) સન્તા ભોગ જુ પરિહરઇ, તસુ કન્તહો બલિ કીસુ,
તસુ દઇવેણ વિ મુંડિયઉં, જસુ ખલ્લિહડઉં સીસુ.

—વિદ્યમાન હોય છતાં ભોગોને-પાસે હોય છતાં ભોગોને જે પરિહરે-તજે તે કંથને વારી જઇએ. જેનું માથું ટાલીઉં છે તેનું દૈવેજ મુંડન કર્યું છે. એટલે જેની પાસે ભોગો નથી તે તો સ્વયમેવ-દૈવાત્ તજે છે.

આમાં 'સહેજે બાવા બ્રહ્મચારી' યા 'વૃદ્ધા નારી પતિવ્રતા' એ કહેવત લાગુ પડે છે. હિંદીમાં 'બિના મિલતી કે બ્રહ્મચારી' એ કહેવત છે. જે પોતાને ભોગવિલાસો હોય છતાં છોડે તેની બલીહારી છે. સન્તા વર્તમાન કૃદંત. કીસુ-હું કરૂં (હિમ.) તૂ કર. ખલ્લિહડઉં-સં. ખલ્વાટ.

(૭૭) અઇતુંગત્તણુ જં થણહં સો ચ્છેયહુ ન હુ લાહુ,
સહિ જઇ કેવંઇ તુડિવસેણ, અહરિ પહુચ્ચઇ નાહુ,

—સ્તનોનું જે અતિતુંગત્વ (ઉંચાપણું) છે તે છેદક-ખોટ નથી, પણ લાભ છે. હે સખિ! જો કોઇ રીતે ત્રુટિવશ થઇ નાથ અધરમાં પહોંચે તો. ઉંચાં સ્તન ચુંબનમાં આડાં આવે છે.

છેય-છેદ-ખોટ. કેવંઇ સં. કથમપિ, કોઇ રીતે. ત્રુટિવિલંબ પહુ-

અઈ-સં. પ્રભવતિ (?) સમર્થ થાય છે; (દોધકવૃત્તિ). હીંદી પહુંચના-ગૂજરાતી પહોંચવું એ આ વ્યાખ્યામાં બરાબર યુક્ત છે.

(૭૮) ઇત્તઉં બ્રોપ્પિણુ સઉણિ ઠ્ઠિઉ, પુણુ દૂસાસણુ બ્રોપ્પિ,
તો હઉં જાણઉં એહો હરિ, જઇ મહુ અગ્ગઇ બ્રોપ્પિ.

—એટલું બોલીને શકુનિ થોભ્યો; પુનઃ દુઃશાસન બોલીને થોભ્યો. (હવે દુર્યોધન કહે છે કે) જો હરિ મારી આગળ બોલે તો હું જાણું કે આ હરિ છે. ઇત્તઉં-એતો-એટલો સં૦ ઇયત્, બ્રોપ્પિણુ, બ્રોપ્પિ -ભૂતકૃદંત; ઠ્ઠિઉ-સં. સ્થિત-થોભ્યો.

(૭૯) જિવં તિવં તિક્ખા લેવિ કર, જઇ સસિ છોલ્લિજ્જન્તુ.
તો જઇ ગોરિ હે મુહ કમલિ, સરિસિમ કાવિ લહન્તુ.

—જેમ તેમ તીક્ષ્ણ (શસ્ત્ર) લઇને જો શશિ-ચંદ્ર છોલવામ આવે તો જ (જગમાં !) ગૌરીના મુખકમલની સદૃશતા કાંઇક પણ પામે. તિક્ખા-કેવલ વિશેષણ. વિશેષ્ય (શસ્ત્ર-આયુધ જેવું) અધ્યાહાર છે. જઇ-જગમાં એવો દોધકવૃત્તિમાં અર્થ કર્યો છે ! લહન્તુ-ક્રિયાતિપત્તિ.

(૮૦) ચૂડુલ્લઉ ચુણ્ણીહોઇસઇ, મુદ્ધિ કવોલિ નિહિત્તઉ,
સાસાનલ-જાલ-ઝલક્કિઅઉ, વાહ-સલિલ-સંસિત્તઉ.

—હે મુગ્ધે ! કપોલપર રાખેલો ચુડલો, શ્વાસરૂપી અગ્નિની ઝાળથી દગ્ધ થઇને, (અને) બાષ્પરૂપી પાણીથી સંસિક્ત થઇને ચૂર્ણ થશે-ચૂરેચૂરા થશે. (જુઓ કુમારપાલ પ્રતિબોધ. નં. ૨૩ હવે પછી.)

(૮૧) અબ્ભડ વંચિઉ બે પયઇં, પેમ્મુ નિઅત્તઇ જાવં
સવ્વાસણ-રિઉ-સંભવહો, કર પરિઅત્તા તાવં.

—(૧) અભ્રવાલી રાત્રીમાં બે પગે ચાલી જ્યાં (અભિસારિકા) પ્રેમ નિભાવે છે-પૂરો કરે છે, ત્યાં તો સર્વાશન-સર્વભક્ષ એવો અગ્નિ તેનો રિપુ-શત્રુ તે સાગર અને તેમાંથી સંભવ-જન્મ પામેલ એવા ચંદ્રનાં કર-કિરણો પસર્યા એટલે કાળી વાદળીથી ઘોર થયેલી રાતે પ્રેયસી જાતી હતી કે ચંદ્રે સહાયતા-સમાધિ આપી. અથવા તો (૨)

ઉલટા બે પગે ચાલી (પ્રવાસી પ્રિય) પોતાની પ્રેમિકા-પ્રેયસીને જ્યાં પાછો વાળતો હતો ત્યાં ચંદ્રનાં કિરણો ફેલાયાં. પ્રિયા વળાવવા આવી હતી અને પ્રવાસીએ તેને પાછી વાળવા ઇચ્છયું. ત્યાં તો ચાંદો ઉગ્યો. પછી શેનું જવું ને આવવું ?

અબ્ભડ-અભ્રટ-મેઘવાળું અથવા અભ્યટય-પાછા વળી. વંચ= સં. વ્રજ-ચાલવું, પયઇ-પગ, નિઅત્તઇ-સં. નિર્વર્તયતિ યા નિવર્તયતિ જાવં તાવં-યાવત્ તાવત્. પરિઅત્તા-પ્રસૃતા. દોધકવૃત્તિમાં આનો અર્થ બરાબર કર્યો નથી લાગતો.

(૮૨) હિઅઇ ખુડુક્કઇ ગોરડી, ગયણિ ઘુડુક્કઇ મેહુ,
વાસા-રત્તિ-પવાસુઅહં વિસમા સંકડુ એહુ.

—હે ગૌરી! હૈયામાં ખટકે છે. મેઘ ગગનમાં ઘુડુકે છે. વર્ષા રાત્રિમાં પ્રવાસીઓને આ-આવાં વિષમ સંકટો હોય છે. વિસમા-એ પરથી સંકટ બહુવચન છે. પ્રવાસુ-તેમાં 'ઇન્'ના અર્થમાં 'ઉ' (ઉણુ)

(૮૩) અમ્મિ પઓહર વજ્જમા, નિચ્ચુ જે સમ્મુહ થન્તિ,
મહુ કન્તહો સમરંગણઇ, ગયઘડ ભજ્જિઉ જન્તિ.

—(સ્ત્રી કહે છે) હે અમ્બ !-માતા ! જે નિત્ય સંમુખ-પાસે રહે છે તે પયોધર-સ્તનો વજ્રમય છે કે જેથી મારા કંતના સમરાંગણમાં ગજઘટા ભાગી જાય છે. વજ્જમ-વજ્રમય, ભજ્જિઉ-જુઓ ઉપર નં. ૬૪.

(૮૪) પુત્તેં જાએં કવણુ ગુણુ, અવગુણુ કવણુ મુએણુ,
જા બાપીકી ભુંહડી. ચમ્પિજ્જઇ અવરેણ.

—જન્મેલા પુત્રથી શું ગુણ-ફાયદો ? મરેલાથી શું અવગુણ ? કે જેથી (જે પુત્ર હોય છતાં) અથવા જેના બાપની ભોંય બીજાથી ચંપાતી હોય-લેવાતી હોય. પુત્તેં જાએં-ભાવલક્ષણ. મુએણ-સં. મૃતેન, મુઆથી. જા=જેની. બપ્પીકી-બાપીકી, ભુહંડી-ભોં-ભૂમિ, ચમ્પિજ્જઇ-દબાવવામાં આવે. સરખાવો પગચંપી-પગ દબાવવા તે.

(૮૫) તં તેત્તિઉ જલુ સાયરહોં, સો તેવડુ વિત્થારુ,
તિસહે નિવારણુ પલુવિ નવિ, પર ધુટ્ઠુઅઇ અસારુ.

—સાગરનું તે જલ તેટલું, તેવડો તે(નો) વિસ્તાર; તૃષાનું નિવારણ પલ પણ નહી, છતાં અસાર-નકામો ધુઘવે છે-ગર્જના કરે છે. દરિયાનું જલ જેટલું તેટલો તેનો મોટો વિસ્તાર છે; પણ તેથી તરસ છીપે તેમ નથી છતાં તે દરિયો નકામો ગર્જના કરે છે. તેત્તિઉ-તેતો-તેટલો, તેવડો-તેટલો. તિસ-સં. તૃષા. રાજસ્થાની તિસ. ધુટ્ઠુઅઈ-અવાજ સૂચવતું ક્રિયાપદ, ગર્જે છે. સરખાવો રાજશેખર સૂરિના ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ સાથે

'વરિ વિયરો જહિં જલુ પિયઇ, ધુટ્ટુધુટ્ટુ ચુલુએણ,
સાયરિ અત્થિ બહુય જલ, છિ ખારઉ કિં તેણ.

—વીરડો સારો કે જેમાં જલ ધુટુધુટુ ચાપવેથી પી શકીએ. સાગરમાં ઘણુંય જળ ખારૂં છે તેથી તેને શું કરવો ?

વરિ-વર, સારો; વિયરો-વીરડો, નાનો કુવો રાજસ્થાની બેરા. ચુલુએણ-હિં. ચિલ્લૂ, ગૂ. ચાપવું-નામ. અત્થિ-છે.

(૮૬) જં દિટ્ઠુઉ સોમગ્ગહણુ, અસઇહિં હસિઉ નિસંકુ,
પિઅ-માણુસ-વિચ્છોહ-ગરુ, ગિલિ ગિલિ રાહુ મયંકુ.

—જે ચંદ્રગ્રહણ દીઠું કે અસતિઓથી નિઃશંક હસાયું-તેઓ હસી. હે રાહુ! મયંક-ચંદ્ર કે જે પ્રિય મનુષ્યોના વિયોગ કરનાર છે તેને ખા-તેનું ભક્ષણ કર.

વિચ્છોહગર-વિક્ષોભકર. આમાં ક નો ગ થાય છે, ને પાલી ભાષામાં "કરના' ધાતુનો ફેરફાર 'ગરના'માં થયો છે. 'ક' તેમાં રૂઢ્યાંજ નથી; 'ગ' છે. 'પ્રગટ' ને શુદ્ધ કરી 'પ્રકટ' લખનારા આ વાતપર લક્ષ આપે.

(૮૭) અમ્મીએ સત્થાવત્થેહિં, સુધિં ચિન્તિજ્જઇ માણુ,
પિએ દિટ્ઠે હલ્લોહલેણ, કો ચેઅઇ અપ્પાણુ.

—હે અમ્મ!-માતા, સ્વસ્થ અવસ્થા વાળાઓથી સુખેકરી માન-અહંકાર ચિંતવાય છે-તેઓ ચિંતવે છે, પણ પિયુ દેખ્યેસતે હલવલથી

–વ્યાકુલતાથી આત્માને કોણ જાણે છે ?–આત્માને ભૂલી જાય છે. શુધ રહેતી નથી. સ્વસ્થ હોઇએ ત્યારે માન ગુમાનનું સૂઝે છે, પીયુને દેખતાં એટલી હલવલ મચે છે કે પોતાની શુધ જાતી રહે છે–ત્યાં બીચારા માનને કોણ સંભારે ? અમ્મીએ–અમ્મી (નં. ૮૩) એટલે સં. અમ્બિકા હિં. અમ્મા. પિએ દિટ્ટે–ભાવલક્ષણા, ચેઅઇ–જાણે છે. સરખાવો. ચૈત્ય, ચિન્હ.

(૮૮) સવધુ કરેપ્પિણુ કધિદુ મઇં, તસુ પર સભલઉ જમ્મુ,
જાસુ ન ચાઉ ન ચારહડિ, ન ય પમ્હટ્ઠઉ ધમ્મુ.

—સપથ લઇને (સોગંદપૂર્વક) મારાથી કહેવાયેલું (કે) તેનો જન્મ કેવલ સફલ (છે કે) જેનો ત્યાગ, અને ચારભટી–શૂરવૃત્તિ અને ધર્મ પ્રમુષિત–પ્રભ્રષ્ટ થયેલ નથી. સવધુ, કધિદુ–એમાં 'થ'ની જગ્યાએ ધ આવેલ છે. સભલઉ–સફલ તેમાં 'ફ'ને સ્થાને 'ભ' આવ્યો છે. પમ્હટ્ઠઉ–પ્રભ્રષ્ટ. 'ભ્ર'ને સ્થાને 'મ્હ' આવેલ છે. ચારહડિ–ચારભટી–શૂરવૃત્તિ. ચાઉ–ત્યાગ, પમ્હટ્ઠઉ–ત્રણે એટલે ચાઉ, ચારહડિ અને ધમ્મ એ ત્રણેને લાગુ પડે છે. દોધકવૃત્તિમાંનો બીજો અર્થ 'જેને અપવ્યય નથી અને ધર્મભ્રષ્ટ નથી થયો' એ ઠીક નથી.

(૮૯) જઇ કેવંઇ પાવીસુ પિઉ, અકિયા કુડ્ડ કરીસુ,
પાણીઉ નવઇ સરાવિ જિવં, સવ્વંગે પઇસીસુ.

—(સ્ત્રી કહે છે) જો પિયુને કોઇ રીતે પામીશ (તો) અકૃત એવું કૌતક કરીશ. જેમ નવા શારાવમાં–માટીના વાસણમાં પાણી સર્વાંગે પેસે છે તેમ (સર્વાંગે હું પેસીસ)–રોમરોમમાં ઉતરીશ. પાવીસુ, કરીસુ, પઇસીસુ–ભવિષ્યકાળ. સંભાવના અર્થે. ગૂજરાતીમાં 'શ' રાજસ્થાનીમાં 'સ્યું' વપરાય છે.

(૯૦) ઉઅ કણિઆર પફુલ્લિઅઉ, કંચણકન્તિપયાસુ,
ગોરી–વયણ–વિણિજ્જિઅઉ, નં સેવઇ વણવાસુ.

–એ–જો કર્ણિકાર વૃક્ષ કાંચનની કાંતિ પ્રકાશ જેવું ફુલેલું છે જાણેકે ગૌરી વદનથી વિશેષે છતાયેલુ તે વનવાસ સેવે છે. ઉચ–પ્રા૦ છે. એ–જો. કણિઆરૂ–સં. કર્ણિકાર, પંજાબી પહાડી–કનયાર, અમલતાશ–તેને ઘણાં પીળાં ફૂલો થાય છે. ગૌરી–જુઓ હવે પછી પ્રબંધ ચિંતામણી નં. ૧૪ સં. ગૌરી. નં જાણેકે ઉત્પ્રેક્ષા માટે વપરાય છે. વેદનો ઉપમાવાચક 'ન' વ્યાકરણમાં ન બંધાયો, પણ પ્રવાહથી પ્રાકૃતમાં–ભાષામાં, ચાલ્યો આવ્યો.

(૯૧) વ્રાસુ મહારિસિ એઉ ભણઇ, જઈ સુઇસત્થુ પમાણુ,
માયહં ચલણ નવન્તાહં, દિવિદિવિ ગંગાણ્હાણુ.

—વ્યાસ મહાઋષિ એ ભણે છે કે જો શ્રુતિશાસ્ત્ર પ્રમાણ છે (તો) માતાના ચરણ નમનારાને દિન દિન ગંગાસ્નાન છે. વ્રાસુ–વ્યાસ. આમાં 'ર'ને માટે સરખાવો શાપનો શ્રાપ–સરાપ. માયહં–માતાઓના. નવંતાહં–નમતા તણા. દિવિ દિવિ–વેદમાં ' દિવે દિવે '–જુઓ ઉપર નં. ૯૦ માં નં.

(૯૨) કેમ સમપ્પઉ દુટ્ઠુ દિણુ, કિધ રયણી છુડુ હોઇ,
નવ–વહુ–દંસણુ–લાલસઉ, વહઇ મણોરહ સોઇ.

—દુષ્ટ દિન કેમ સમાપ્ત થાય (ને,) રજની કેમ ઝટ થાય એવો મનોરથ નવવધુના દર્શનની લાલસાવાળો વહે છે–ધારણ કરે છે. કેમ–ગુજરાતી કેમ સં. કથં, છુડુ–ઝટ 'છ'નો 'ઝ' થવા માટે જુઓ ઉપર નં. ૮૭, ૮૮ ઝટ. વહઇ–વહે છે–ધારણ કરે છે, કરતા ફરે છે.

(૯૩) ઓ ગોરી–મુહ–નિજ્જિઅઉ, વદ્દલિ લુક્કુ મિયંકુ,
અન્નુવિ જો પરિહવિય–તણુ, સો કિવં ભવંઇ નિસંકુ.

—ઓ ! ગૌરીમુખથી છતાયેલો મયંક–ચંદ્રમા વાદળમાં લુપાયો–છુપાયો, અન્ય પણ કે જેનું શરીર પરિભૂત–હારેલું છે તે નિશંક કેવા રીતે ભમે. હારેલો મુખ છુપાવતો ફરે છે. લુક્કુ–નિલીન. પરિહવિય–સં. પરિ+ ભૂપરથી પરિભૂત–પરાભવ પામેલો તેમાં 'ભૂ' નો 'હો' થયો છે.

(૯૪) બિમ્બાહરિ તણુ રયણવણુ, કિઉ ઠિઉ સિરિ આણુન્દ,
નિરુવમ રસુ પિએં પિઅવિ જણુ, સેસહો દિણ્ણી મુદ્દ.

—હે શ્રી આણુંદ (કવિનું નામ) ! અથવા શ્રી આણુંદ-શોભાકર એવો, બિંબ (ફલ) જેવા અધર ઉપરનો, રદનનો વ્રણ-દાંતે મારેલ ઘા કેવો રહ્યો (છે)? જાણે કે પિયુએ નિરૂપમ રસ પીને બાકીના (રસ) માટે મુદ્રા આપી-મારી (હોય)-અધરપર દંતક્ષત કેવો છે, જાણેકે અનુપમ રસ પીને પીયુએ બાકીપર પોતાની મ્હોર લગાવી છે (કે કોઇ બીજા ન પીએ.)

બિંબાહરિતણુ-બિંબાધર ઉપરનો ' બિંબાધર પર, તન્વીના ' એ અર્થ કરવાની જરૂર નથી. દોધકવૃત્તિમાં તેમ કર્યું છે. તણુ એટલે તન્વીના --સ્ત્રીના. ખરી રીતે 'તણુ, તણા યા તણો ' એ સંબંધસૂચક છઠ્ઠી વિભક્તિનો પ્રત્યય છે. ઠિઉ-સં. સ્થિતઃ હિં. થિયો-યો-થા. સેસહો માં હો લઘુ બોલો.

(૯૫) ભણ સહિ નિહુઅઉં તેવં મઈં, જઇ પિઉ દિટ્ઠુ સદોસુ.
જેવં ન જાણઇ મજ્ઝુ મણુ, પક્ખાવડિઅં તાસુ.

—હે સખિ ! જો મેં પિયુને સદોષ દીઠો (હોય તો) તે પ્રમાણે નિભ્રત-ગુપ્ત (છે તે) કહે, કે જેથી (તે) ન જાણઇ; મારૂં મન તેની સાથે પક્ષપાતી છે. મારૂં મન તે (પ્રિયા) નો પક્ષપાતી છે, તે ન જાણે, તેનાથી છૂપાવી કહે. આમાં અમરૂનો ' **नीचैः शंस, हृदि स्थितो हि ननु मे प्राणेश्वरः श्रोष्यति** ' માં જે ભાવ છે તે ભાવ છે. ' તે બીજાના પાસે સ્થિત મારૂં મન જેમ ન જાણે '-ભર્ત્તા ઇતિ અધ્યાહાર (!!) આવો દોધકવૃત્તિનો અર્થ બરાબર નથી.

(૯૬) મઈં ભણિઅઉ બલિરાય તુહું, કેહઉ મગ્ગણ એહુ,
જેહુ તેહુ નવિ હોઇ વઢ, સઈં નારાયણુ એહુ.

—(કોઈ વામનાવતારની કથામાંથી-શુક્રાચાર્ય કહે છે) હે બલિરાજ, મેં તને કહેલું ' એવો કેવો માગણ (ભજ્યો) છે? જેવો તેવો ન

હોય-હોય નહિ, હે મૂર્ખ એ સ્વયં નારાયણ છે. વઢ-મૂર્ખ. સરખાવો વંઢ (હર્ષચરિતનો). દોધકવૃત્તિ એમ કહે છે કે આ દોહાનો ઉત્તરાર્ધ તે બલિનો ઉત્તર છે.

(૯૭) જંઈ સો ઘડદિ પ્રયાવદિ, કેત્થુવિ લેપ્પિણુ સિક્ખુ,
જેત્થુવિ તેત્થુવિ એત્થુ જગિ, ભણુ તો તહિ સારિક્ખુ.

—જો તે પ્રજાપતિ ગમે ત્યાંથી શિક્ષા લઇને જહીં તહીં-જ્યાં ત્યાં પણ આ જગમાં ઘડે છે તો કહે તે (નાયિકા)ના સરખું (કોણે ઘડયું હશે ?) કેત્થુ, જેત્થુ, તેત્થુ, એત્થુ-

સં. કુત્ર, યત્ર, તત્ર, અત્ર. જૂની પંજાબીમાં કિત્થું જિત્થું તિત્થું ઇત્થું. પંજાબીમાં કિત્થેં, જિત્થેં, તિત્થેં, એત્થેં. ચોથા ચરણનો પાઠ આ હોય એમ સંભવે છે 'ભણુ કો તહે સારિક્ખુ'-કહે કોણ તેના સરીખું છે ?

(૯૮) જામ ન નિવડઇ કુંભયડિ, સીહ-ચવેડ ચડક્ક,
તામ સમત્તહં મયગલહ, પઇ-પઇ વજ્જઇ ઢક્ક.

—જ્યાં સુધી કુંભતટ-કુંભસ્થલપર સિંહની ચપેટની ચટાક-ઝપાટ નથી પડતી, ત્યાંસુધી સમસ્ત મદકલો-ગજોની પદે પદે ઢક્ક-વાજાં વાગે છે. સિંહની ઝપાટ લાગ્યા સુધી માથે નગારાં વાગે છે.

ચડક્ક-અવાજના અનુકરણપરથી શબ્દ. ઢક્કા-એક જાતનું વાજું.

(૯૯) તિલહં તિલત્તણુ તાઉં પર, જાઉં ન નેહ ગલન્તિ,
નેહિ પણટ્ઠઇ તેજ્જિ તિલ, તિલ ફિટ્ટવિ ખલ હોન્તિ.

—જ્યાં સુધી સ્નેહ-તેલ ગલતું નથી-ચાલી નથી ગયું ત્યાં સુધીજ તલનું તલપણું છે. સ્નેહ-તેલ પ્રણષ્ટ થતાં તેજ તલ, તલ મટીને ખલ-ખોળ થાય છે. અહીં નેહના બે અર્થ છે. ચિકણાપણું (તેલ), અને પ્રેમ; ખલના બે અર્થ ખલ-ખોળ, અને ખલ એટલે દુર્જન. નેહ ગયો એટલે ખળ થયો.

દોધકવૃત્તિમાં નેહને બહુવચનમાં લઇ 'ગલન્તિ'નો કર્ત્તા-તરીકે

લીધેલ છે, અધિક સંભવ એ છે કે 'તિલ' કર્ત્તા હોય ને 'નેહ' કર્મ હોય.

તેજ્જિ–તેજ. ગુજ૦ મારવાડીમાં ગુઇજિ. જુઓ. નં.૧૭ પ્રબંધ ભાગ ૨ ફિટ્ટવિ–ફિટ્ટ.—ફીટવું. બગડવું. ભ્રષ્ટ થવું. સરખાવો ઉપર નં. ૫૪.

(૧૦૦) જામહિં વિસમી કજ્જગઇ, જીવહિં મજ્ઝે એઇ,
તામહિં અચ્છઉ ઇયિરૂ જણુ, સુઅણુવિ અન્તરૂ દેઇ.

—જ્યાં સુધી જીવોની મધ્યે વિષમ કાર્યગતિ આવે છે, ત્યાં સુધી ઇતર જન (એકબાજુ–અલગ) રહો, સ્વજન પણ અન્તર દે છે–પીઠ દેખાડે છે.

જામહિં તામહિં, જાઉં તાઉં, જામ તામ–જુઓ નં. ૯૮ અને ૯૯. સં. યાવત્ તાવત્–જ્યાંસુધી ત્યાંસુધી એ અર્થમાં આવે છે. અચ્છઉ–હિં–આછો–હો. તેની વાત જવા દો એ અર્થમાં.

(૧૦૧) જેવડુ અન્તરૂ રાવણ રામહં, તેવડુ અન્તરૂ પટ્ટણ ગામહં.

—જેવડું અંતર રાવણ રામનું-વચ્ચે, તેવડું અંતર પાટણ–શહેર અને ગામડાનું–વચ્ચે (સમજવું). જેવડુ તેવડુ–હિં. જિતના તિતના એમ વપરાય છે, જ્યારે ગૂજરાતીમાં તેજ શબ્દો વપરાય છે. આ કોઈ રાવણના પક્ષપાતીની ઉક્તિ છે, તેથી દોધકવૃત્તિકારે કર્યું છે તેમ પાટણ–ગામની બદલી ગામ–પાટણ એ રીતે કરવાની જરૂર નથી.

(૧૦૨) જે મુગ્ગડા હરાવિઆ, જે પરિવિટ્ઠા તાહં,
અવરોપ્પરૂ જોઅન્તાહં, સામિઉ ગંજિઉ જાહં.

—જેઓના નીચે ઉપર–પરસ્પર જોતાં–દેખતાં (તેમના) સ્વામીને ગાંજવામાં આવ્યો હોય, તેમને જે મગ પીરસ્યા તે નકામા ગયા.

અહીં 'મગ પીરસવા' એ મોટા આદર અને ઉત્સવની વાત છે. જમાઈ આવે છે યા તહેવાર આવે છે ત્યારે મગચોખા બને છે. જે કાયરોના અહીં તહીં જોતાં જોતાં સ્વામીને માર પડે તેને મગ પીરસવા વૃથા છે–મગ બરબાદ કરવા જેવું છે. રાજશેખરસૂરિ (સં.

૧૪૦૫) ના ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં આ ગાથા રત્નશ્રાવક પ્રબંધમાં જ્યાં એક રાજકુમાર બીજાની રક્ષા માટે પ્રાણ દેવા તૈયાર થાય છે ત્યાં જણાવવામાં આવી છે.

મુગ્ગડા–' મગ ' ' ડા ' ને માટે જુઓ પ્રબંધ ચિંતામણિ નં. ૧. હરાવિઆ–હારવું–વૃથા ખોવું. પરિવિટ્ઠ–સં. પરિવિષ્ટ–પીરસેલા. અવરોપ્પર–અવર અને ઉપ્પર–નીચે ઉપર–અહીં તહીં જોતાં યા ઉંચું નીચું વિચારતાં–દોધકવૃત્તિ અનુસાર ' પરસ્પર '. જોઅન્તાહં–જુઓ ઉપર નં. ૭માં જોઅન્તિએ. ગંજિઉ–ગંજવું, પીટવું, માર્યાજવું એ પરથી.

(૧૦૩) બમ્ભ તે વિરલા કેવિ નર, જે સવ્વંગ છઇલ્લિ
જે વંકા તે વંચયર, જે ઉજ્જુઅ તે બઇલ્લિ.

હે બ્રાહ્મણ–યા બ્રાહ્મણ કહે છે કે જે કોઈ પણ નરો સર્વ અંગે–પ્રકારે છેલ–દક્ષ હોય છે તે વિરલા હોય છે, જે વાંકા હોય છે તે વંચક–ઠગ હોય છે ને જે ઋજુ–સરલ હોય છે તે બળદ (જેવા) હોય છે.

બંભ–બ્રહ્મ, કવિનું નામ, પ્રાકૃત પિંગલસૂત્રનાં કેટલાંક ઉદાહરણો પર કોઇ કોઇ ટીકાકારે લખેલ છે કે બંભ (બ્રહ્મ) બંદી યા ભાટના અર્થે વપરાય છે જેમકે હરિબંભ એટલે હરિ નામનો બંદી=બ્રહ્મભાટ ? વંક–સં. વક્ર. આમાં જોડાક્ષરની ' ન ' શ્રુતિ થાય છે. વંચયર એટલે વંચકતર એમ માનવાની જરૂર નથી. ' અર ' યા 'અયર ' એ કર્તૃવાચક પ્રત્યય છે. ઉજ્જુઅ–ઋજુ. તેમાં ઋની ઉ–શ્રુતિ થાય છે.

(૧૦૪–૧૦૫) અન્ને તે દીહરલોઅણ અન્નુ તં ભુઅ–જુઅલુ
અન્નુ સુ ઘણ થણહાર તં અન્નુ જિ મુહકમલુ.
અન્નુ જિ કેસકલાવુ સુ અન્નુ જિ પ્રાઉ વિહિ
જેણ ણિ અમ્બિણિ ઘડિઅ સ ગુણ–લાયણ્ણ–ણિહિ.

—તે દીર્ઘલોચન (લાંબા નેણ) અન્ય–ઑરજ, તે ભુજયુગલ અન્ય, તે ઘનસ્તનભાર અન્ય, જે મુખકમલ તે અન્ય, જે કેશકલાપ તે અન્ય, પ્રાયઃ જે વિધિએ ગુણલાવણ્યનિધિ એવી નિતમ્બિની (નારી) ઘડી તે અન્યજ.

પ્રાઉ—પ્રાઇવ નં. ૧૦૬—પ્રાઇમ્વ નં. ૧૦૭, પગ્ગિમ્વ નં. ૧૦૮—સર્વનો અર્થ પ્રાયઃ છે.

(૧૦૬) પ્રાઇવિ મુણિહંવિ ભન્તડી, તે મણીઅડા ગણુન્તિ,
અખઇ નિરામઈ પરમપઈ, અજ્જવિ લઉ ન લહન્તિ.

—પ્રાયઃ મુનિઓને પણ ભ્રાન્તિ થાય છે–તે મણકાઓ–પારાઓ ગણે છે–માળા ફેરવે છે. અક્ષય, નિરામય, પરમપદમાં આજ પણ લય પામતા નથી. (તેથી શૂન્ય ધ્યાન કરવાથી શું ?

—સરખાવો કબીરનું 'મનકા ફેરત જુગ ગયા'—મણકા ફેરવતાં જુગ ચાલ્યો ગયો. મણિઅડા—મણિક–મણકા તેમાં 'ડ' પ્રત્યય કુત્સાના અર્થમાં.

(૧૦૭) અંસુજલેં પ્રાઇમ્વ ગોરિઅહે સહિ ! ઉવ્વત્તા નયણસર
તેં સમ્મુહ સંપેસિઆ દેન્તિ તિરિચ્છી ઘત્ત પર.

—હે સખિ! પ્રાયઃ ગૌરીના અશ્રુજલથી નયનરૂપી શરો ઉવટી ગયાં, તે સંમુખ સંપ્રેષિત (ભલે થાય) તિરછી ઘાત પર દે છે. અશ્રુજલમાં બુઝાયેલા છે નહિ. ચાલ સીધી છે પણ માર તિરછો છે.

ઉવ્વત્તા—સં. ઉદ્વૃત્ત, ઉવટેલા, આટેલા. દોધકવૃત્તિ નયનસરનો અર્થ નયનસરોવર કરીને અશ્રુજલમાં ઉલ્લસિત બતાવે છે !!

(૧૦૮) એસી પિઉ રૂસેસુ હઉં, રૂટ્ઠી મઇ અણુણેઇ,
પગ્ગિમ્વ એઇ મણોરહઇ, દુક્કરુ દઇઉ કરેઈ.

—પિયુ આવશે, હું રૂસીસ–રૂસણું કરીશ, હું રૂઠેલીને તે અનુનય કરશે–મનાવશે–સમજાવશે–પ્રાયઃ આવા દુષ્કર મનોરથો દયિતા કરે છે.

એસી—સં. એષ્યતિ રાજસ્થાની આસી. રૂસેસુ—સરખાવો પ્રાકૃત મન્તેસુ, જૂની હિંદી હનિસેં, રાજસ્થાની કરસ્યું, ગૂજરાતી કરીશ. દુક્કર—એટલા માટે કે પૂરા થવાનું વિયોગના કારણે કઠિન છે.

(૧૦૯) વિરહાનલજાલકરાલિયઉ, પહિઉ કોવિ બુડ્ડિવિ ઠિઅઓ,
અનુ સિસિરકાલિ સીઅલજલઉ, ધૂમ કહન્તિહુ ઉટ્ઠિઅઓ.

—કોઇ કવિ જલમાં ધૂમ જોઈ બોલ્યો. 'કોઇપણ પથિક–મુસાફર વિરહાનલની જ્વાલાથી કરાલિત એટલે પીડિત થઇ ડૂબીને ઉભો છે, નહિતો (અન્યથા) શિશિરકાલે શીતજલમાંથી ધૂમાડો ક્યાંથી ઉઠયો.' પાણીની બાફ જોઇને ઉત્પ્રેક્ષા કરી છે.

કરાલિઅઉ–કરાલિયો–દગ્ધ, પહિઉ–મારવાડ પહી 'પાવણો પહી'–પથિક.

(૧૧૦) મહુ કન્તહો ગુટ્ઠિઅહો, કઉ ઝુમ્પડા બલન્તિ,
અહ રિઉ–રુહિરેં ઉલ્હવઇ, અહ અપ્પણેં ન ભન્તિ.

—ગોષ્ટ (ગોઠ)માં બેઠેલા મારા કાન્ત–કંથનાં ઝુંપડાં કેમ બળે છે? કાંતો રિપુ–રુધિર એટલે શત્રુના લોહીથી ઓલવે છે, કાંતો પોતાના (રૂધિરથી) ઓલવે છે–તેમાં ભ્રાંતિ–શક નથી.

કંથ 'ગોષ્ટ' સંભાળતો ગયો છે, પાછળ શત્રુઓએ ઝુંપડાં બાળી નાંખ્યાં. પોતાની જાતથી તો તેને ઉમેદ છે કે મારશે યા મરશે. અહ–અથ–કાંતો...કાંતો, ગુટ્ઠ–સં. ગોષ્ટ. સરખાવો ગુસાંઇજીની 'ગાઇગોઠ'.

(૧૧૧) પિય સંગમિ કઉ નિદ્દડી, પિઅહો પરોક્ખહો કેમ્વ,
મઈં બિન્નિવિ વિન્નાસિઆ, નિદ્દ ન એમ્વ ન તેમ્વ.

—પ્રિયસંગમમાં કેમ નિદ્રા (આવે?), પ્રિય પરોક્ષ હોતાં–તેના વિરહમાં (પણ) કેમ નિંદ્રા (આવે?) હું તો બંને (બાજુ)થી–સંયોગ કે વિયોગથી વિનાશિત થઈ. આમે ન નિંદ્રા આવે, ન તેમ (નિંદ્રા આવે.) કેમ્વ, એમ્વ, તેમ્વ–કેમ, એમ, તેમ; હિંદીમાં ક્યોં, યોં, ત્યોં; કિમિ, ઇમિ, તિમિ; કેવેં, એવેં, તેવેં. (પંજાબીમાં એવેં છે). મઈં બિન્નિવિ વિન્નાસિઆ–આનો અર્થ દોધકવૃત્તિકાર '**मया द्वे अपि विनाशिते**।' એવો વિચિત્ર કરે છે.

(૧૧૨) કન્તુ જુ સીહહો ઉવમિઅઈ, તં મહુ ખંડિઉ માણુ;
સીહુ નિરક્ખય ગય હણઇ, પિઉ પયરક્ખસમાણુ.

—કંથ કે જેને સિંહની ઉપમા આપવામાં આવે છે તે મારા માનને ખંડિત કર્યા (જેવું) છે. સિંહ ગજને–હાથીને રક્ષક વગરનો હોય ત્યારે–તેવા નીરક્ષકને હણે છે–(મારો) પિયુ તો પદરક્ષ–પેદલથી સમેત–સહિત–એવા ગજને હણે છે.

જંગલમાં જે હાથીને સિંહ મારે છે તે રખવાળ વગરના–નીરક્ષક હોય છે ને રણભૂમિમાં તેના રક્ષક પેદલ સીપાઈ હોય છે તે સમેત હાથીઓને મારનારા મારા પિયુને સિંહની ઉપમા આપવી એ મારા માનને ઘટાડનારૂં છે.

ઉવમિઅઇ–સં. ઉપમીયતે. પયરક્ખ–પદરક્ષ–પ્યાદા–પાયદલ.

(૧૧૩) ચંચલુ જીવિઉ ધ્રુવુ મરણુ, પિય રૂસિજ્જઇ કાઈં
હોસઇં દિઅહા રૂસણા, દિવ્વઈં વરિસસયાઈં.

—હે પ્રિય! ચંચલ જીવિત છે, ધ્રુવ મરણ છે (તો) શામાટે રૂઠે છે–રૂસણાં લે છે. રૂસણાના દિવસ વરસ સમાન દીર્ઘ–લાંબા થશે.

(૧૪) માણિ પણટ્ઠઇ જઇ ન તણુ, તો દેસડા ચઇજ્જ,
મા દુજ્જણકરપલ્લવેહિં, દંસિજ્જન્તુ ભમિજ્જ.

—માન પ્રનષ્ટ થતાં જો તનુ–શરીર ન (તજાય) તો દેશ તજવો પરંતુ દુર્જનના કરપલ્લવથી દેખાડાતા એવા તરીકે ભમવું ન જોઇએ.

માણિ પણટ્ઠઇ–ભાવવાચક સપ્તમિ. ચઇજ્જ, ભમિજ્જ એટલે તજીએ, ભમીએ. દંસિજ્જન્તુ–દેખાડતા એવા. દોધકવૃત્તિ ડંશાતા–ડંખ-ખાતા એવો અર્થ કરે છે, તે યોગ્ય નથી લાગતો.

(૧૧૫) લોણુ વિલિજ્જઇ પાણિએણ, અરિ ખલમેહ મ ગજ્જુ,
બાલિઉ ગલઇ સુઝુમ્પડા, ગોરી તિમ્મઇ અજ્જુ.

—પાણીથી લોણુ–(લવણ–લાવણ્ય એ બે અર્થ છે) વિલય પામે છે–અરે! ખલમેઘ! ગરજ નહિ. ઝુમ્પડા બળેલા થતાં ગળે છે અને ગોરી આજ ભિંજાય છે. સં. લાવણ્ય હિંદી લોન ગુ. લુણ–લવણ

(જેમકે સલુણો તેમાં લુણ એ લાવણ્યના અર્થમાં છે)-ફારસી નમક સૌંદર્યના અર્થમાં વપરાય છે. અમરુશતકમાં એક પ્રક્ષિપ્ત શ્લોક છે કે જ્યારથી પ્રેમપ્રિયાથી મેં તેના અધરનું પાન કર્યું ત્યારથી તરસ વધતી જ જાય છે. કેમ ન વધે? તેમાં લાવણ્ય છે ને? નમકથી તરસ વધે છે. આ પર ટીકાકાર આ કલ્પનાની ગ્રામ્યતાપર મશ્કરી કરે છે કે વાહ કવિ કેવો છે, કોઇ સાંભરની ખાન ખોદનારો છે! અહીં નમક 'પાણી પડવાથી ગળે છે'–એ લઇ ઉક્તિ કરી છે કે દુષ્ટ મેઘ, ગરજ મા, ઝુંપડું ગળતું જાય છે, ગોરી ભીંજાય છે; લવણ-લાવણ્ય ગળે છે-બસ કર. લોણ-લવણ અને લાવણ્ય. વિલિજ્જઇ-સં. વિલીયતે. બાલિઉ-બળ્યો રાજસ્થાની ગાળી, દગ્ધ. તિમ્મઇ-સં. તિમ્ આર્દ્ર બનવું, ભીંજાવું. દોધ-કવૃત્તિમાં બે અર્થ કરેલા છે છતાં ભાવ અસ્પષ્ટ છે.

(૧૧૬) વિહવિ પણટ્ઠઇ વંકુડઉ. રિદ્ધિહિં જણસામન્નુ
કિંપિ મણાઉં મહુ પિઅહો, સંસિ અણુહરઇ ન અન્નુ.

—રિદ્ધિમાં વાંકડા થવું તે જનસામાન્ય છે–તેવો વાંકડો મારો પિયુ વિભવ નષ્ટ થતાં છે. (તેને) કંઇક થોડો શશિ અનુસરે છે-સમાન થાય છે, બીજો નથી.

ચંદ્રમા ક્ષીણ થાય છે તો તેની કલાઓ વાંકી રહે છે, પૂર્ણ થાય છે ત્યારે સામાન્ય ગોળ અને તારાઓ જેવો-તે ચંદ્ર મારા પિયુના જેવો છે. પિયુ સંપત્તિ નષ્ટ થઇ છતાં અકડાતો રહે છે ને સંપત્તિમાં નમ્રતાથી સાધારણ રહે છે.

મણાઉં-સં. મનાક્, કંઇક.

(૧૧૭) કિર ખાઇ ન પિઅઇ ન. વિ દવઇ, ધમ્મિ ન વેચ્ચઇ રૂઅડઉ,
ઇહ કિવણુ ન જાણઇ જહ, જમહો ખણેણ પહુચ્ચઇ દૂઅડઉ.

—ખરેખર ન ખાય, ન પિયે, ન આપે, ન ધર્મમાં રૂપીઆ ખર્ચે. —અહીં કૃપણ જાણતો નથી-જ્યમ જમનો દૂત ક્ષણમાં આવી પહોંચશે. કિર-કિલ, વેચ્ચઇ-સં. વ્યયતિ ખર્ચ કરે પહુચ્ચઇ-સં. પ્રભ-

વતિ—પહોંચે. રૂઅડઉ, રૂઅડઉ-રૂપીઓ, દૂતડો—દૂત. જુઓ પ્રબંધ ચિંતામણી નં. ૧ આગળ.

(૧૧૮) જાઇજ્જઇ તહિં દેસડઇ, લબ્ભઇ પિયહો પમાણુ,
જઇ આવઇ તો આણિઅઇ, અહવા તં જિ નિવાણુ.

—જ્યાં પિયુનો પ્રમાણુ-પત્તો મળે તે દેશમાં જઇએ; (તે) જો આવે તો આણીએ—લાવીએ, અથવા તે જ નિર્વાણ (માની લેવું. જિ—પાદપૂરણ.

(૧૧૯) જઇ પવસન્તે સહું ન ગયઅ, ન મુઅ વિઓએં તસ્સુ,
લજ્જિજ્જઇ સંદેસડા, દિન્તેહિં સુહય-જણસ્સુ.

—(કોઇ પ્રોષિતભર્તૃકા સખીને કહે છે) જો પ્રવાસ કરતા (પિયુ) સાથે ન ગઇ, તેમ હું તેના વિયોગથી ન મુઇ; તો તે સુભગજનને સંદેશા આપતાં મને લજ્જા આવે છે.

પવસન્તે દેન્તેહિ—વર્ત્તમાન કૃદંત.

(૧૨૦) એત્તહે મેહ પિઅન્તિ જલુ, એત્તહે વડવાનલ આવટ્ટઇ,
પેક્ખુ ગહીરિમ સાયરહો, એક્કવિ કણિઅ નાહિં ઓહટ્ટઇ.

—(હે નાથ!) અહીંથી મેઘ જલ પીએ છે, અહીંથી વડવાગ્નિ શોષે છે. સાગરની ગંભીરતા જો—એકપણ કણિકા—બિંદુ પણ ઓછો થતો—ઘટતો નથી.

આવટ્ટઇ—સં. આવર્ત્તતે. હિં—ઐાટતા હે. ગહીરિમ—સં. ગંભીરિમા. કણિઅ—કણિકા, કણી. ઓહટ્ટઇ—સં. અવઘટતિ.

(૧૨૧) જાઉ મ જન્તઉ પલ્લવહુ, દેક્ખઉં કઇ પય દેઇ
હિઅઇ તિરિચ્છી હઉં જિ પર, પિઉ ડમ્બરઇં કરેઇ.

—(કોઇ સ્ત્રી કહે છે) જાઓ જનારાનો પલ્લો ન (પકડૂં); જોઉં (છુંકે) કેટલાં પગલાં દે છે—આપે છે. હૃદયમાં હું તિરછી—આડી રહી છું; કેવલ પિયુ આડમ્બર કરે છે. (જવાનો નથી.)

હું હૃદયમાં તિરછી—આડી—રસ્તો રોકી ઉભી છું, પિયુ જવાનો આડંબર કરે છે. જાવા આવાનું કંઇ નહિ બને, પલ્લા અલ્લા હું પકડતી નથી. જાઓ, જોઉં છું કે કેટલાં પગલાં જાઇ શકે છે. પલ્લવહ—પલ્લાના ?

(૧૨૨) હરિ નચ્ચાવિઉ પંગણઇ, વિમ્હઇ પાડિઉ લોઉ,
એમ્વહિં રાહ—પયોહરહં, જં ભાવઇ તં હોઉં.

હરિ આંગણે નચ્ચાવ્યો, લોકને વિસ્મયમાં પાડયા—નાંખ્યા. આ રીતે. —હવે રાધાપયોધરોનું જે ભાવે—થવાનું હોય તે થાઓ. જે આ ઇચ્છે તે કરે, હરિને તો આંગણે નચાવ્યો હવે શું કરશે.

(૧૨૩) સાવ સલોણી ગોરડી, નવખી કવિ વિસ—ગંઠિ,
ભડુ પચ્ચલિઉ સો મરઇ, જાસુ ન લગ્ગઈ કંઠિ.

—સર્વ સલુણી ગોરી કોઇ અનોખી—નવીન વિષગંથિ છે—તે એવી કે જે સુભટના કંઠે તે ન લાગે તે મરે. વિષગાંઠ ગળે લાગવાથી મરણ નિપજાવે અને આ ન લાગે તો મારે એટલા માટે તે અનોખી.

સલોણી—સં. સલાવણ્યા. સલુણી જુઓ ઉપર નં. ૧૧૪. ગોરડી—ગોરી. નવખી—સં. નવકા (નવીના) પંજાબી—નૌકખી, અનોખી—અનોખી. ભડુ—ભટ દેખો પ્રબંધ ચિં. પચ્ચુલિઉ—પ્રત્યુત (હેમચંદ્ર ૮—૫—૪૨૦) 'અનખુડે ખુડે તરે' એ અહીં ભાવ છે.

(૧૨૪) મઈં વુત્તઉં તુહું ધુર ધરહિ, કસરેહિં વિગુત્તાઇં
પઈં વિણુ ધવલ ન ચડઈ ભરુ, એમ્વઇં વુન્નઉ કાઇં.

—મેં કહ્યું—હે ધવલ !—ધોંસરી ઉપાડનારા ધોરી બળદ ! તું ધુંસરી ધર—લે, કસરથી—નાના બળદોથી વિગુપ્તો—(ધુંસરીઓ ?) ને તારા વિના ભર ન ચડે. એમ શાને ખેદ કરે છે ?—વિષણ્ણ છો ?—આ અન્યોક્તિ છે કે તું ભાર ઉઠાવ, વાછરડાંઓથી શું સરશે ? ધુર—આગળનો ભાર, કસર—નાના બળદ, વિગુત્ત ?—ન ઉપડી શકતી ? ધવલ—જે જાતિમાં જે ઉત્કૃષ્ટ છે તે ધવલ. વુન્નઉ—વુન્નો—વિષણ્ણ—વિષાદયુક્ત.

(૧૨૫) એક્કુ કઇઅ હ વિ ન આવહી, અન્નુ વહિલ્લઉ જાહિ,
મઇં મિત્તડા પ્રમાણિઅઇ, પઇં જેહઉ ખલુ નાહિં.

—એક કદી પણ આવે નહિ, બીજો વહેલો ચાલ્યો જાય. હે મિત્ર! મેં પ્રમાણિત કર્યું છે કે તારા જેવો નિશ્ચય કોઈ પણ નથી. આ અર્થ ઠીક લાગે છે.

(દોધકવૃત્તિ એવો અર્થ બીજી કડીનો કરે છે કે હે મિત્ર મારાથી જેવો પ્રિય પ્રમાણાયો, તેવો તારાથી નિશ્ચયે જણાયો નથી; બીજો અર્થ એકે મેં હે મિત્ર પ્રમાણિત કર્યું કે તારા જેવું ખલુ નહી-નથી. આ અર્થ અસ્પષ્ટ છે.)

(૧૨૬) જિવં સુપુરિસ તિવં ઘંઘલઇં, જિવં નઇ તિવં વલણાઇં;
જિવં ડોંગર તિવં કોટ્ટરઇં, હિઆ વિસૂરહિ કાંઇ.

—જેમ સુપુરૂપ તેમ ઝઘડો થાય છે, જેમ નદી તેમ વલન, જેમ પર્વતો તેમજ કોતરો. હે હૃદય ! કેમ વિપાદ પામે છે ?—મિત્રતામાં ઝઘડા હોયજ છે. ઘંઘલઇ-ઝઘડો થવો.

(૧૨૭) જે છડ્ડેવિણુ રયણનિહિ, અપ્પઉં તડિ ઘલ્લન્તિ,
તહં સંખહં વિટ્ટાલુ પર, ફુક્કિજ્જન્ત ભમન્તિ.

—જે શંખો રત્નનિધિ-રત્નાકર-સમુદ્રને છોડીને પોતાને તટપર ઘાલે છે-મૂકે છે, તેને વિટ્ટાલુ-વટલેલો-અધમજન કેવલ ફુંકતાં ભમે છે. જે પોતાનું સ્થાન છોડે છે તેને વિડંબના થાય છે.

છડ્ડેવિણુ છાંડીને-છોડીને પૂર્વકાલિક-ભૂતકૃદંત. વિટ્ટાલુ-દોધકવૃત્તિ અધમજન એ અર્થ કરે છે, હેમચંદ્રે અસ્પૃશ્યસંસર્ગ એ અર્થ આપ્યો છે. વિટાલ-બગડેલ, વટલવું-બગડવું. વટલાવવું-બગાડવું.

(૧૨૮) દેવિહિ વિઢત્તઉં ખાહિ વઢ, સંચિ મ એક્કુવિ દ્રમ્મુ,
કોવિ દ્રવક્કઉ સો પડઇ, જેણ સમપ્પઇ જમ્મુ.

—હે મૂર્ખ ! દૈવથી સોંપાયેલું-કમાયેલું ખા, એક પણ દ્રમનો

સંચય ન કર. કોઇ પણ ભય-ડર આવી પડે કે જેથી જન્મારો સમાપ્ત થઇ જાય.

વિઢત્ત—સં. અર્જિત ? (દોધકવૃત્તિ), સોંપેલ. સંચિ-સંચવું. જૂની હિંદીમાં તથા પંજાબીમાં સંચના છે. ગૂજરાતીમાં કહેવત છે કે

'કીડી સંચરે તેતર ખાય'-સંચય કરવો-ભેગું કરવું. દ્રમ્મુ-દ્રમ-એક જાતનો સીક્કો, તે પરથી દામ-એટલે નાણું. ડરક્કઇ-ડરને, ડરતે. વઢ-મૂર્ખ-'ઢ' એટલે મૂર્ખ એમ ગૂજરાતીમાં વપરાય છે.

(૧૨૯) એક્કમેક્કઉં જઇવિ જોએદિ, હરિ સુટ્ઠુ સવ્વાયરેણ,
તોવિ ડ્રેહિ જહિં કહિંવિ રાહી, કો સક્કઇ સંવરેવિ દડ્ઢનયણા
નેહિં પલુટ્ટા.

—એક એક (ગોપીને) જોકે હરિ સારી રીતે સર્વાદરેથી જુએ છે, તોપણ જ્યાં ક્યાં પણ-ગમે ત્યાં રાધા (હોય) ત્યાં જ દૃષ્ટિ છે. દગ્ધ (દઢ) નયનોને, નેહથી થયેલ પલટાને સંવરણ કરવા કોણ શક્તિમાન છે ? દોધકવૃત્તિનો અર્થ ગડબડીઓ લાગે છે-તે એમ છે કે એકેક અંગને જેમ છે તેમ હરિને જોકે સુષ્ઠુ સર્વ આદરથી રાધા જુએ છે તોપણ દઢ દૃષ્ટિ રાગસ્નેહથી જે કોઈ અંગપ્રદેશે સ્થાપિત થયેલી દૃષ્ટિને સંવરવા કોણ સમર્થ થાય ?

(૧૩૦) વિહવે કસ્સુ થિરત્તણઉં, જોવ્વણિ કસ્સુ મરટ્ટુ,
સો લેખડઉ પઠ્ઠાવિઅઇ. જો લગ્ગઈ નિચ્ચટ્ટુ.

—વિભવમાં કેનું સ્થિરપણું ? યૌવનમાં કેનું મરાડપણું-અહંકારીપણું (તોપણ) તે લેખ (કાગળ) લાગે તો બરાબર-એમ સમજી મોકલવામાં આવે છે.

નાયકનો ભરોસો નથી, વૈભવમાં કેની આશા કરી શકાય કે તે સ્થિર રહેશે ? પોતાના યૌવનનો પણ અભિમાન નથી કે તે તેને ખેંચી લાવશે તોપણ ખંડિતા યા પ્રોષિતા શોચે છે કે એવો સંદેશો મોકલું કે જે તીરની માફક બરાબર લાગે.

થિરત્તણઉં-સ્થિરત્વ. લેખડઉ-લેખડો, લેખ. નિચ્ચટ્ટ-અત્યંત ગાઢ.

(૧૩૧) કહિં સસહરૂ કહિં મયરહરૂ, કહિં બરિહિણુ કહિં મેહુ,
દૂરઠિઆહં વિ સજ્જણહં, હોઇ અસડ્ઢલુ નેહુ.

—ક્યાં શશધર (ચંદ્ર), ક્યાં મકરધર (સમુદ્ર), ક્યાં મોર, ક્યાં મેઘ. સજ્જનો દૂરસ્થિત હોય તોપણ અસાધારણ સ્નેહ હોય છે. બરિહિણુ-સં. બર્હિ-મોર; અસડ્ઢલુ-સં. અસંસ્થુલ ?

(૧૩૨) કુંજરૂ અન્નહં તરૂઅરહં, કુડ્ડેણ ઘલ્લઇ હત્થુ,
મણુ પુણુ એક્કહિં સલ્લઇહિં, જઇ પુચ્છહ પરમત્થુ.

—કુંજર (હાથી) અન્ય (પર). તરૂવરો પર, કોડે કરી હાથ ઘાલે-નાંખે, પણ જો પરમાર્થ પૂછો (તો), (તેનું) મન એકજ (પર) સલ્લકી (એક જાતના બળદો-જુઓ ઉપર નં. ૭૨) પર (હોય છે). કુડ્ડ-કૌતક-વિનોદ જુઓ ઉપર નં. ૮૯.

(૧૩૩) ખેડ્ડયં કયમમ્હેહિં, નિચ્છયં કિં પયમ્પહ,
અણુરત્તાઉ ભત્તાઉ, અમ્હે મા ચય સામિઅ.

—અમારી સાથે નિશ્ચયે ખેલ કરવામાં આવ્યો (છે)-શું કહે છે (કહીએ) ?, સ્વામિ ! અનુરક્ત ભક્તો એવા અમોને મ તજ. અનુષ્ટુપ્ છંદ. ખેડ્ડ-ખેલ. પંજાબી ગીતમાં સાડે ખેડણ દે દિન ચાર. પાઠાંતરમાં અણુરત્તાઉ ભત્તાઓ છે.

(૧૩૪) સરિહિં ન સરેહિં ન સરવરેહિં નવિ ઉજ્જાણ-વણેહિં
દેસ રવણ્ણા હોન્તિ વઢ, નિવસન્તેહિં સુઅણેહિં.

—(ન) સરિ(તા)ઓથી, ન સરથી, ન સરવરથી, ન ઉદ્યાન-વનોથી પણ દેશ રમણીય થાય છે. (પણ) મૂર્ખ ! નિવાસ કરતા સ્વ-જનોથી (થાય છે). રવણ્ણ-રમણીય, રમ્ય. વઢ-જુઓ ઉપર નં. ૪૩, ૧૨૮ વગેરે.

(૧૩૫) હિઅડા પઇ એહુ બોલ્લિઅઓ, મહુ અગ્ગઇ સયવાર,
ફુટ્ટિસુ પિએ પવસન્તિ હઉં, ભંડય ઢક્કરિ સાર.

—હૈડા! (તું) મારી આગળ સોવાર એમ બોલ્યું કે પિયુના પ્રવાસ કરતાં(જ) ફાટીશ. હોં,–હે ભંડ!–હે અદ્ભુત દઢતાવાળા! (હજી તું ફાટ્યું નહિં.)

હિઅડા–હે હૈયા. પઇ–મધ્યમપુરુષ, તું. ફુટ્ટિસુ–ફુટીશ–ફાટીશ. 'પિએ પવસન્તિ–ભાવવાચક સપ્તમી. ભંડય–પાખંડી. ઢક્કરીસાર–ઢકરી ગયો છે એટલે નિકલી ગયો છે જેનો સાર–બળ તે, તેવો ઢીલો–નબળો, (દીપકવૃત્તિ); પરંતુ અદ્ભુત સારવાળો (હેમચંદ્ર).

(૧૩૬) એક્ક કુડુલ્લી પંચહિં રુદ્ધી, તહં પંચહંવિ જુઅંજુઅ બુદ્ધી,
બહિણુએ તં ઘર કહિ કિંવ, નન્દઉ, જેત્થુ કુડુમ્બઉં અપ્પણ-છન્દઉં.

—એક કુટી (શરીર રૂપી ઝુંપડી) છે, (તે) પાંચ (ઇંદ્રિયો)થી રૂંધાયેલી છે, તે પાંચને પણ જુદી જુદી બુદ્ધિ (છે), બહેન! તે ઘર કે જ્યાં કુટુમ્બ આપછંદીલું (હોય) તે કેમ નંદે–પ્રસન્ન થાય તે કહે.

કુડુલ્લી–કુટીના કુત્સિત કે અલ્પના અર્થમાં; જુઅંજુઅ–જુદી જુદી. અપ્પણછંદ–આપમતીલું–પોતપોતાના મતવાળું. હીંદીમાં એક દોહો છે કેઃ—

'ખસમ પૂજતે દેહરા, ભૂત પૂજિની જોય;
એકૈ ઘરમેં દો મતા, કુસલ કહાં તે હોય.

(૧૩૭) જો પુણિ મણિ જિ ખસફસિ હૂઅઉ, ચિન્તઇ દેઇ ન દમ્મુ ન રૂઅઉ,
રસવસ–ભમિરુ કરગ્ગુલ્લાલિઉ, ઘરહિં જિ કોન્તુ ગુણઇ સો નાલિઉ.

—જે પણ મનમાંજ ધુસપુસ ચિન્તવ્યા કરે, દ્રમ્મ ન આપે, ન રૂપિયો આપે એટલે કે ખર્ચ કરે નહિ, રતિવશ થઇ ભ્રમણ કરનારો ઘરમાંજ હાથના અગ્રભાગથી ઉલાળેલું કુંત–ભાલું ફેરવે તે નાલિઅ–મૂર્ખ છે. જે સદા વ્યાકુળ રહે, પૈસા ખરચે નહિ, ઘર બેઠાં ભાલું ફેરવ્યાં કરે તે મૂઢ છે.

ખસફસિહૂઅઉ–વ્યાકુલ. દ્રમ્મુ–દ્રમ નામનો સિક્કો–દામ, રૂઅઉ–રૂપક–રૂપીઓ–ચાંદીનો સિક્કો, રઇ–રતિ–મનની લહેર, ભમિરૂ–ભમતો, ઉલ્લાલિઉ–ઉલ્લાલિત, કોન્તુ–કુંત–ભાલું, ગુણઈ–ગણે–સરખાવો માળા ગણે–ફેરવે; નાલિઇ–દુર્લાલિત, મૂઢ ઉપરના વદના અર્થમાં.

(૧૩૮) ચલેહિં ચલન્તેહિં લોઅણેહિં, જે તઇં દિટ્ઠા બાલિ,
તહિં મયરધ્ધય–દડવડઉ, પડઇ અપૂરઇ કાલિ.

—હે બાલા ! (તારા) ચલ–ચંચલ ચાલતાં લોચનોથી તારાથી જે દેખાયો–તેં જેને દીઠો, તેના પર મકરધ્વજનો દડવડો અધૂરા કાલે પડે છે (દોધકવૃત્તિ); યા તેના પર મકરધ્વજ અપૂર્ણ કાલે દડવડી પડે. જેને તેં ચંચલ નયનોથી જોયો તેના પર દરોડો–હુમલો થાય છે, તે કમોતે માર્યો જાય છે.

દડવડઉ–અચ (!વ) સ્કંદ કટકં ધાટી (દોધક વૃત્તિ) ધાડું, લૂંટ. અપૂરહ કાલિ–અપૂર્ણકાળે–કવખતે.

(૧૩૯) ગયઉ સુ કેસરિ પિઅહુ જલુ, નિચ્ચિન્તઇં હરિણાઈં,
જસુ કેરઈં હુંકારડએં, સુહહું પડન્તિ તૃણાઈં.

—હે હરિણો ! તે કેસરી કે જેના હુંકારથી (તમારા) મુખમાં તૃણ (ખરી) પડતા હતા તે ગયો. (હવે) જલ નિશ્ચિંતપણે પીઓ.

જસુ કેરઇં–જેના કેરા–તણા. જસુ (સં. યસ્ય)માં છઠ્ઠી વિભક્તિ 'સુ' યા 'ઉ' જુદી છે; કેરઈં વિશેષણની પેઠે 'હુંકારએ' ને લાગુ પડે છે. કેર વિભક્તિ નથી કે જેથી 'જસુ' સાથે જોડવામાં આવે. આ કેર, હિંદી 'કા, કી, કે'નો જનક–પિતા કહેવામાં આવે છે પણ આ પોતેજ વિભક્તિ નથી તેમ જુદો પડતો નથી. વળી તેના પુત્ર પૌત્ર કેવી રીતે છૂટા પડી શકે ? આને મળતો એક મારવાડી પ્રસિદ્ધ દોહો છે કેઃ—

જિણ મારગ કેહરિ વુવો, રજ લાગી તિરણાંહ,
તે ખડ ઉભી સૂખસી, નહિં ખાસી હરિણાંહ.

—જે માર્ગે સિંહ ગયો ત્યાં તૃણોને રજ લાગશે–તે ખડ ઉભું ઉભું સુકાઇ જશે, હરિણો ખાશે નહિ.

(१४०) સત્થાવત્થહં આલવણુ, સાહુવિ લોઉ કરેઈ,
આદન્નહં મબ્ભીસડી, જો સજ્જણુ સો દેઇ.

—સ્વસ્થાવસ્થાવાળા–સુખી (પુરૂષો)નું આલપન–કથન–વાતચીત (જુઓ નં. ૪૮) સૌએ લોક કરે છે, (પરંતુ) આર્ત્ત (જનો)ને 'મ ડરીશ' (એવી અભય વાણી) જે સજ્જન છે તે આપે છે–આશ્વાસન દે છે. સાહુ–સહુ, સર્વે; આદન્નહ–? આપન્ન હં–આપન્નો–આર્ત્તોને. મબ્ભીસડી–મા ડર 'मा भैषीः' એ વાક્યથી બનાવેલી સંજ્ઞા. 'ડી' છે તે સ્વાર્થમાં છે.

(१४१) જઇ રચ્ચસિ જાઇટ્ઠિઅએ, હિઅડા મુદ્ધ સહાવ,
લોહેં ફુટ્ટણુએણ જિવં, ઘણા સહેસઇ તાવ.

—હે મુગ્ધ સ્વભાવવાળા હૈયા ! જે જે દીઠું તેમાં જો (તું) રચે છે–પ્રેમ કરે છે–રક્ત થાય છે, તો ફુટતા–તુટતા એવા લોઢાની જેમ તું ઘણા તાપ સહેશે. જે દીઠું તેમાં રમવા કે પ્રેમ કરવા તું લાગી જા તો ઘડી ઘડી લોઢાની માફક તને તપાવવામાં આવશે, ત્યારેજ કોઇ એક જગ્યાએજ પ્રેમ કરવાની દૃઢતા શીખીશ. રચ્ચસિ–રચે છે, પ્રેમ કરે છે. જાઇટ્ઠિઅએ–જે જે દૃષ્ટ–દીઠું તે તેમાં. ફુટ્ટણુએણ–ફુટનારાથી–ખંડિત થનારાથી. સહેસહિ–કર્તૃવાચ્ય, કર્મવાચ્યને અડચણ રૂપ થાય છે.

(१४२) મઇં જાણીતું બુડીસુ હઉં, પ્રેમદ્રહિ હુહુરત્તિ;
નવરિ અચિન્તિય સંપડિય, વિપ્પિય નાવ ઝડત્તિ.

—મેં જાણ્યું (કે) હું હુહુર કરતી–એ શબ્દ કરતી પ્રેમ રૂપી દ્રહમાં બુડીશ, પરંતુ અચિંતિ ઝટ–એકદમ વિપ્રિય (રૂપી) નાવ (વિયોગ બેડા) સંપ્રાપ્ત થયું. પ્રેમ એટલો હતો કે હું દ્રહની સમાન તેમાં ડૂબી જાત પરંતુ તેમાંથી મને બચાવવાને વિપ્રિયરૂપી નાવ ઝટ મળી ગઇ. બુડીસુ–બુડીશ (જુઓ હવે પછી પ્રબોધ ચિંતામણી નં. ૧ માં બુબ્બિઅ-અઉ એ શબ્દ). હુહુરત્તિ–અનુકરણ–ડૂબતી વખતે શ્વાસ એવો ઉઠે

—ગભરાતી વખતનો શબ્દ નીકળે. નવરિ—સંસ્કૃત છાયાકાર 'કેવલ' એ અર્થ કરે છે તે નહિ, પણ તેનો અર્થ અત્ર પરંતુ, હિંદી વરન છે. સંપડિય—સંયોગથી મળી. વિપ્પિયનાવ—'વિપ્રિય રહેવો યા વિયોગણેડા એ દોધક વૃત્તિમાં અર્થ છે.

(૧૪૩) ખજ્જઇ નઉ કસરક્કેહિં પિજ્જઇ નઉ ઘુંટેહિં,
એમ્વઇ હોઇ સુહચ્છડી, પિએં દિટ્ઠે નયણેહિં.

—પિયુ કોળીઆથી ખવાતો નથી, ઘુંટડાથી પીવાતો નથી. એવોજ નયનોથી પીયુ દીઠે સતિ સુખસ્થિતિ હોય છે. ખાવા પીવાની જેવી તો તૃપ્તિ થતી નથી, કિંતુ કોઇ અનિર્વચનીય સુખ મળે છે. ખિજ્જઇ—ખાઇજે; પિજ્જઇ પીજે કર્મવાચ્ય. કસરક—મોટા મોટા કોળીઆ. જુઓ તે શબ્દ ઉપર નં. ૭ માં. એમ્વઇ—એમજ, અથવા એમ હોવા છતાં પણ (દો૦ વૃ૦). સુહચ્છડી (સુખ અને અસ્તિ)પણું—'ડી' લગાડી નામ બનાવાયું. (દો૦ ૩૭, ૬૧, ૧૪૦) અથવા સુખાશા (દો૦ વૃ૦), પિએં દિટ્ઠે—ભાવવાચક સપ્તમી.

(૧૪૪) અજ્જવિ નાહુ મહુજ્જિ, ઘરિ સિદ્ધત્થા વન્દેઇ;
તાઉંજિ વિરહુ ગવક્ખેહિં, મક્કડુ-ઘુગ્ઘિઉ દેઇ.

—આજપણ નાથ મારેજ ઘેર (છે ને) સિદ્ધાર્થોને વંદે છે, તો પણ વિરહ ગવાક્ષો—જાળીઓમાંથી મર્કટવત્ ઘુઘિઓ—હીં. ઘુડકી—ઘુરકીઉં (ચેષ્ટારૂપ) દે છે—કરે છે. હવે નાથ પરદેશ ગયા નથી, ઘરમાંજ છે. યાત્રાકાલનાં મંગલ દ્રવ્યોને માથે લગાડે છે તો પણ વિરહ સમજી ગયો કે મારો વખત આવી ગયો. હવે તે મુખ્ય દરવાજામાંથી ઘુસી શકતો નથી તેથી જાળીના મુખમાંથી વાંદરો ડોકીઉં કરે તેમ દેખાડે છે. અજ્જવિ, મહુજ્જિ તાઉંજિ—એમાં 'વિ' અને 'જિ' શબ્દને જોર આપે છે. સિદ્ધત્થ—સિદ્ધાર્થ—પીળાં સરસવ મંગલ શકુન. ગવક્ખ—ગવાક્ષ; જૂની શૈલીની જાળીઓનાં છેદ તદ્દન ગૌની આંખ જેવા હોવાથી. હિંદી ગોખા, ગૂ. ગોખ દરવાજાપરનો ઝરૂખો. મક્કડઘુગ્ઘિઉ—હિં. બંદર ઘુંડકી. ઘુગ્ઘિઉનો અર્થ દો. વૃ. માં ચાપલ્ય (!) આપ્યો છે.

(૧૪૫) સિરિ જર-ખંડી લોઅડી, ગલિ મણિયડા ન વીસ,
તો વિ ગોટ્ઠડા કરાવિઆ, મુદ્ધએ ઉટ્ઠ-બઇસ.

—શિરપર જીર્ણું લોઅડી-કાંબળી (છે), ને ગળામાં (પૂરા) વીસ નહિ એવા મણકા (ની માળા) છે તોપણ મુગ્ધાથી ગોઠ-ગામના નિવાસીઓ એવા ગામના યુવકો પાસે ઉઠબેસ કરાવાઇ એટલે મુગ્ધાએ તેમની પાસે કરાવી. મુગ્ધા પાસે શૃંગારનાં સાધનોમાં જુની કાંબળ છે અને ગળામાં પૂરા વીસ મણકાની માળા પણ નથી તોપણ તેણીનું લાવણ્ય એવું છે કે આખા ગામના છેલોને ઉઠબેસ કરાવતી રહી છે. જરખંડી-જીર્ણ, ખંડિત. લોઅડી-લોઇ, લોમપટી, કામળી. મણિઅડા-માં ડ કુત્સાના અર્થે, ગોટ્ઠડા-જુઓ ગોઠ નં. ૧૧૦ માં. ગામની બહાર ગોસ્થાન હોય છે કે જ્યાં યુવકો એકઠા થાય છે. ત્યાંના નિવાસી. ગોઠ એટલે ગોકુલ-ગોસ્થાન ત્યાં જે બેસે છે તે ગોષ્ઠ-ગોષ્ઠક-ગોષ્ઠ પુરુષ. (દો. વૃ.)

(૧૪૬) અમ્મડિ પચ્છાયાવડા, પિઉ કલહિઅઉ વિઆલિ,
ઘઇ વિવરીરી બુદ્ધડી, હોઇ વિણાસહો કાલિ.

(સ્ત્રી પતિ સાથે માન કર્યા પછી પસ્તાય છે) હે અમ્મા-માત ! પશ્ચાત્તાપ (થાય છે); વિકાલે-સંધ્યાસમયે પિયુ સાથે ઝગડો કર્યો. વિનાશના કાલે બુદ્ધિ વિપરીત થાય છે. અમ્મડિ-બુદ્ધડી-એમાં ડી સ્વાર્થમાં યા અનુકંપામાં છે. પચ્છાયાવડા-અહીં પણ પશ્ચાત્તાપની આગળ ડા છે. કલહિઅઉ-કલહાપિત, કલહ કરાયેલો છે. વિઆલિ-જુઓ કુમારપાલ પ્રતિબોધનાં ઉદાહરણ નં. ૧૮ અને ઉપર નં. ૬૨.) ઘઇં-હેમચંદ્રે અનર્થક કહેલ છે-પાદપૂરણ યા અવધારણનો અર્થ છે.

(૧૪૭) ઢોલ્લા એહ પરિહાસડી, અઇ ભણ કવણહિં દેસિ,
હઉં ઝિજ્જઉં તઉ કેહિં પિઅ, તુહું પુણુ અન્નહિ રેસિ.

હે ઢોલા ! એ ! કહે (કે) કયા દેશમાં આ પરિહાસ-મજાક છે ? હે પિયુ ! હું તારા માટે છીજું-સુકાઉં, (ને) તું વળી અન્યને માટે

(સૂકાય છે.) સરખાવો નં. ૫૫. આ કયા દેશની રીત? ઢોલ્લા—જુઓ નં. ૧. પરિહાસડી—મજાક, હાંસી યા પરિભાષા (દો. વૃ.). અઇ ભણુ—એ ! ભણ કહે. દો. વૃ. અઇભિન એક શબ્દ માની તેનો અર્થ અત્યદ્ભુત ! કરે છે. હેમચંદ્રમાં પણ 'અઇભિ ન' એ પ્રધાન પાઠ માન્યો છે. ઝિજ્જઉં—ઝીણું થવું, સૂકાવું. તઉકેહિ—તારા માટે; રેસિ—વાસ્તે (હેમ૦ ૮–૪–૪૨૫).

(૧૪૮) સુમરિજ્જઇ તં વલ્લહઉં, જં વીસરઇ મણાઉં,
જહિ પુણુ સુમરણુ જાઉં ગઉ, તહો નેહહો કઇં નાઉં.

—જે વલ્લભ મનથી વીસરે છે તે વલ્લભને સ્મરવામાં આવે-સંભારવામાં આવે, જેનું સ્મરણ પુનઃ જો ચાલ્યું જાય (ભૂલી જવાય) તેના નેહનું નામ શું ? જે ભૂલે તેને તો યાદ કરે, અને જેનું સ્મરણ ચાલ્યું જાય (ભૂલી જાય) તેના નેહને નામજ શું હોય? કંઈ નહિ. જેનો નેહ છે તે કદી ભૂલી શકાતો નથી અને તેના સ્મરણની જરૂર નથી. સુમરિજ્જઇ—સમરીજે. મણાઉ—મનાક્—અલ્પ (દો. વૃ.), મનથી. જાઉં—યદિ, જો. કઇં નાઉં—જયપુરીમાં કાઇ નાંવ ?

(૧૪૯) જિબ્ભિન્દિઉ નાયગુ વસિ કરહુ જસુ અધિન્નઇં અન્નઇં,
મૂલિ વિણટ્ઠઇ તુંબિણિ હે અવસેં સુક્કઇં પણ્ણઇં.

—જીભ-ઇંદ્રિય (કે) જેને અન્ય (ઇંદ્રિયો) અધીન છે તેને હે નાયક ! વશ કરો. જેનું મૂલ વિનષ્ટ થયું છે એવી તુંબડીનાં પર્ણો—પાંદડાં અવશ્ય સૂકાય છે. મૂલિ વિણટ્ઠઇ—ભાવવાચક સાતમી.

(૧૫૦) એક્કસિ સીલકલંકિઅહં, દેજ્જહિં પચ્છિત્તાઈં,
જો પુણુ ખંડઇ અણુદિઅહુ, તસુ પચ્છિત્તેં કાઇં.

—એકવાર શીલકલંકિત (કરનારા) ને પ્રાયશ્ચિત્ત આપવામાં આવે છે; જો ફરીવાર અનુદિન (શીલને) ખંડિત કરે છે તેને પ્રાયશ્ચિત્તથી શું ? એક્કસિ—એકશઃ—એકવાર—મારવાડી—એકરસ્યાં, એકસ્યાં. અણુદિઅહુ—અનુદિન, દિને દિને.

(૧૫૧) વિરહાનલજાલકરાલિઅઉ, પહિઉ પન્થિ જં દિટ્ઠુઉ,
તં મેલવિ સવ્વહિં પન્થિઅહિં, સોજિ કિઅઉ અગ્ગિટ્ઠુઉ.

—જે પથિક વિરહાનલની જ્વાલાઓથી કરાલિત પંથમાં જોવામાં આવ્યો, તેને સર્વ પથિકોએ મળીને અગ્નિમય કર્યો-વધારે તપ્ત કર્યો-ઉત્તેજિત કર્યો. વિરહતાપની અધિકતાથી અતિશયોક્તિ. સરખાવો નં. ૧૦૯. દોધકવૃત્તિ તો એ અર્થ કરે છે કે પથિકોએ તેનો અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. અગ્નિષ્ઠઃ કૃતઃ મેલવિ-મળી કરી યા રાખી. અગ્ગિટ્ઠુઉ-અંગીઠો સ્ત્રી. અંગીઠી (આમાં અનુસ્વાર માટે માટે જુઓ પ્રબંધ ચિંતામણીનાં ઉદાહરણમાં નં. ૬ મંકડ.) અંગીઠીનો અર્થ ગૂજરાતીમાં એ છે કે સોનીની સગડી, પોંકપાડવા માટે ખાડો કરી અગ્નિ કરવામાં આવે છે તે; ક્રોધાગ્નિ. 'લાગી યમને અંગીઠી, પોઢી ગયો તે પળે'-વલ્લભ.

(૧૫૨) સામિ-પસાઉ સલજ્જુ પિઉ, સીમાસંધિહિં વાસુ,
પેક્ખિવિ બાહુ-બલુલ્લડા, ધણ મેલ્લઇ નીસાસુ.

—સ્વામીની જેને મહેરબાની છે તેવો સ્વામિપ્રસાદ, પિયુ સલજ્જ, (તેનો) સીમા સંધિમાં વાસ-એ જોઇને બાહુબલથી ઉલ્લસિત (પિયુને માટે) ધણ-નાયિકા નિઃશ્વાસ મૂકે છે. રાજાની કૃપા, જેથી તે કદી છુટી દે નહિ અને કઠિન કામપરજ મોકલે, પિયુ સંકોચી એટલે કામ માટે ના પાડે નહિ ને છુટી માગે નહિ, સીમાડાપર રહેવું કે જ્યાં નિત નિત નવા નવા ઝગડા થાય અને બાહુબળથી ગર્વિષ્ટ પિયુ ઝગડો આગળ આવી વેચાતો લે-બીચારી આટલાં કારણોથી વિરહના અંતનો સંભવ ન જાણીને નિસાસા નાંખે છે. બાહુબલુલ્લડા-બાહુબલથી ઉલ્લસ-ઉલ્લટ-ઉલ્લસિત, અથવા 'બાહુ' નું વિશેષણ 'બલ્લુલ્લડ' એટલે બલગર્વથી ભરેલા બાહુ (પિયુના જોઇને). ધણ-જુઓ નં. ૧ અને ૭૦. મેલ્લઇ-મેલે-મૂકે-છોડે-નાંખે.

(૧૫૩) પહિઆ દિટ્ઠી ગોરડી, દિટ્ઠી મગ્ગુ નિઅન્ત
અંસૂસાસેહિં કંચુઆ, તિંતુવ્વાણુ કરન્ત.

—હે પથિક ! ગોરી દીઠી ? (હા) માર્ગને નિરખતી, આંસુ અને ઉશ્વાસથી કુંચુઆ (કાંચળી)ને ભીંજેલો સુકો (જુઓ નં. ૮૦) કરતી જોઇ. આંસુથી ભીંજેલો ને ઉશ્વાસના બાફથી સુકો. અથવા તિંતુવ્વાણુ–તાણો વાણો–આંસુઓનો તાણો ને ઉશ્વાસનો વાણો. ગોરડી–જુઓ નં. ૨, ૧૨૩; તેમાં 'ડી' માટે જુઓ નં. ૧૪૦ નિઅન્ત–દેખતી. તિંતુવ્વાણુ–તીમા–તિમિત–ભીંજેલો જુઓ તિમ્મઇ નં. ૧૧૫.

(૧૫૪) પિઉ આઇઉ સુઅ વત્તડી, ઝુણિ કન્નડઇ પઇટ્ઠ.
તહો વિરહહો નાસન્તઅહો, ધૂલડિઆવિ ન દિટ્ઠ.

—પિયુ આવ્યો એવી વાત સાંભળી,–(તેનો) ધ્વનિ કાને પેઠો (કે તરતજ) તેનો વિરહ નાઠો કે (વિરહના નાસવાની) ધૂળ પણ ન દેખાણી. વત્તડી, કન્નડઇ, ધૂલડિઆ–આમાં આવેલ 'ડી' યા 'ડ' પર ઘણું કહેવાયું છે–હવે વધુ લખવું વ્યર્થ છે. નાસન્ત–સં. નશ્યત્–નષ્ટ થવું, અદર્શન થવું, ભાગવું. ગૂ૦ નાસવું ભાગવાના અર્થમાં છે. પંજાબી ન્હસ્–ભાગવું.

(૧૫૫) સંદેસેં કાઇં તુહારેણ જં સંગહો ન મિલિજ્જઇ,
સુઇણન્તરિ પિએં પાલિએણ, પિઅ પિઆસ કિં છિજ્જઇ.

—જો સંગથી ન મળાય તો, તમારા સંદેશથી શું ?, હે પિયુ ! સ્વપ્નાંતરમાં પીધેલા પાણીથી પ્યાસ–તૃષા કંઇ છીજે–ભાંગે ? કેવલ સંદેશથી શું સર્યું ?

(૧૫૬) એત્તહે તેત્તહે વારિ ઘરિ, લચ્છિ વિસંઠુલ ધાઇ,
પિઅ–પબ્ભટ્ઠવ ગોરડી, નિચ્ચલ કહિં વિ ન ઠાઇ.

—અત્ર તત્ર–અહીં તહીં દ્વારે (કે) ઘેર પ્રિયપ્રભ્રષ્ટ ગોરી પેઠે લક્ષ્મી વિસંસ્થુલ ધાય છે (દોડયાં કરે છે). નિશ્ચલ કહિં પણ સ્થિત થતી નથી–ટકતી નથી. લક્ષ્મીની ચંચલતાની વિયોગિનીની સંચલતા સાથે ઉપમા. જેવી લક્ષ્મી તેવી પ્રિયભ્રષ્ટા ગૌરી. વારિ ઘરિ–ઘર દ્વાર, ઘર બાર, પબ્ભટ્ઠ–સં. પ્રભ્રષ્ટ–ભટકી–ચૂકી–ભ્રષ્ટ થએલી.

(૧૫૭) એઉ ગૃણ્હેપ્પિણુ ધ્રું મઈં, જઇ પ્રિઉ ઉવ્વારિજ્જઇ,
મહુ કરિ એવ્વઉં કિંપિ ણવિ, મરિએવ્વઉ પર દેજ્જઇ.

—આ ગ્રહણ કરીને તે પિયુને મારાથી ઉગારી લેવાય તો મારૂં કરવું–કર્તવ્ય કંઇ પણ નથી (બાકી રહેતું) મરવું પણ દેવાય–જો આ લઇને મારા પિયુનો ઉદ્ધાર થઇ જાય તો મારૂં કર્તવ્ય કાંઇ બાકી રહેતું નથી. હું ત્યારે મારૂં મરણ દઇ દઉં (મરણ પણ સહી લઉં). દોઘક વૃત્તિ અનુસાર "કોઈ સિદ્ધ પુરૂષને વિદ્યા સિદ્ધિ માટે ધન આદિ આપી નાયિકા પાસે બદલામાં પતિ માંગ્યો તો તેણી કહે છે કે જો આ લઇને પતિ ઉત્કર્ષ તેત્સજ્યતે–બદલામાં આપવામાં આવે તો મારૂં કર્તવ્ય કંઇ કેવલ મરણ આપી શકું છું." (ચાહે મારો પ્રાણ લઇશે, પતિને આપીશ નહિ). ગૃહેપ્પિણુ–ભૂત કૃદંત ધ્રં–જુઓ ઉપર નં. ૪૧, ઉવ્વારિજ્જઇ–(૧) ઉગાર્યો જાય. (૨) વહેંચાયો જાય ? જુઓ ઉપર ટીકા કરિએવ્વઉં, મરિએવ્વઉં–કરવું, મરવું. રાજ્યસ્થાનીમાં કરબો, મરબો, સંસ્કૃતમાં કર્તવ્ય, મર્તવ્ય.

(૧૫૮) દેસુચ્ચાડણુ સિહિકઢણુ, ઘણિકુટ્ટણુ જં લોઇ,
મંજિટ્ઠૂ એ અઇરત્તિએ, સવ્વ સહેવ્વઉં હોઇ.

—દેશનું ઉચ્ચાટન–પરિત્યાગ–દેશનિકાળ થવું, શિખિ એટલે આગ પર ક્વાથ–કાઢો થવું–કઢાવું, ઘણું કુટાવું જે લોકમાં (છે) તે અતિરક્ત મંજીઠથી સર્વ સહેવું થએલ છે. મંજીઠ દેશબહાર ગયો, આગપર કઢાયો, ઘણો કુટાયો–એ બધું સહન કર્યું તે 'રક્ત' હોવાનું ફળ છે, તેમ કોઈમાં રક્ત–આસક્ત થવું તો આવાં ફળ ભોગવવાં પડે. સહેવ્વઉ–સહેવું–ખમવું.

(૧૫૯) સોએવા પર વારિઆ, પુપ્ફવઇહિં સમાણુ,
જગ્ગેવા પુણુ કો ધરઇ, જઇ સો વેઉ પમાણુ.

—પુષ્પવતિની સાથે સૂવું વિશેષ વાર્યું–નિષિદ્ધ કર્યું છે (એવું) જો વેદ પ્રમાણ હોય તો, વળી જાગવું કોણ ધરે–અટકાવે છે ? જો વેદમાં

'સાથે સુવા'ની મનાઇ છે તે જો પ્રમાણ હોય તો 'સાથે જાગવા'માં કોણ રોકે છે. સોએવા, જાગેવા-સૂતું, જાગવું-રાજસ્થાની સોબો, જાગબો, વારિઆ-વારિત દોધકવૃત્તિ પરવારિઆ-પરિવારિત સાથે લે છે એટલે નિષિદ્ધ. પુપ્ફવઇ-પુષ્પવતી, રજસ્વલા. આમાંના 'પુષ્પ'નો ઉપચાર હિંદીમાં હજુ સુધી રહ્યો છે, કારણકે પ્રથમ રજોદર્શનને 'ફુલેરા' કહે છે. આ દોહા સાથે સરખાવો નીચેની સરસ્વતી કંઠાભરણ ૩-૨૯ ની ગાથાઃ—

લોઓ જૂરઈ જૂરઈ વઅણિજ્જં હોઇ હોઈ હોઉ સન્નામ
એઈ ણિમજ્જસુ પાસે પુપ્ફઈ ણ એઇ મે ણિદ્દા.

(લોકો ખીજે, ખીજે, વચનીય (નિંદા) સન્નામની થાય તો થવા ઘો; આવ, પુષ્પવતી ! પાસે સુઈ જા, મને નિદ્રા આવતી નથી.)

(૧૬૦) હિઅડા જઈ વેરિઅ ઘણા, તો કિં અબ્ભિ ચડાહું,
અમ્હાહિં બે હત્થડા, જઇ પુણુ મારિ મરાહું.

—હે હૈડા ! જો વૈરી ઘણા (છે) તો શું અભ્ર-આકાશમાં ચડી જાઉં ? જો અમોને (પણ) બે હાથ છે, તો પુનઃ મારી મરૂં. શત્રુઓનાં વચનોને માટે ધરતી છોડી આકાશમાં શું ચાલ્યો જાઉં ? બે હાથ તો છે તો પછી મારીને મરશું,

(૧૬૧) રકખઈ સા વિસ-હારિણી, બે કર ચુંબિવિ જીઉ,
પડીબિંબિઅ-મુંજાલુ જલુ, જેહિં અડોહિઉ પીઉ.

—જેમાં મુંજાલનું (મુંજનું) પ્રતિબિંબ પડેલું છે તે સ્વચ્છ પાણી જે હાથે પીધું તેનું ચુંબન લઇને તે પાણીવાલી (તરૂણી) પોતાનો જીવ રાખે-ટકાવે છે. કોઈ તળાવના કાંઠે મિલન થયું હતું. કિનારાપર મૂંજ ઉગી હતી, તેનો પડછાયો પાણીમાં પડયો હતો. પિયુએ તેના હાથોથી જલ પીધું હતું, પછી મળવું નહિ થયું. નાયિકા તે હાથોને ચુંબતી ચુંબતી જીવતી રહી છે. વિસ-જલ સંસ્કૃતમાં પણ અપ્રયુક્ત છે; જો બિસ (કમલની નાલ) લાવનારી એવો અર્થ કરીએ તો ઠીક, કારણકે કમલનાલનું મૂલ ત્યાં રહે છે કે જ્યાં જલમાં મુંજનું પ્રતિબિંબ પડયું

હતું-આ માટે કમલનાલ તોડતી વખતે બધું સ્મરણ આવતું જાય છે. એ-દોધકવૃત્તિ કદાચિત્ 'જહિ'ના નિત્ય સંબંધથી તેને વર્તમાન હિંદીના 'વે' એટલે તે એમ માનતી જણાય છે. મુંઝાલુ-'આલા' પ્રત્યય 'વાળા'ના અર્થમાં. અડોહિઉ-પીધું પીવરાવવું. જુઓ આ નિબંધનું પાનું ૩૦.

(૧૬૨) બાહ વિછોડવિ જાહિ તુહું, હઉં તેવંઇ કો દોસુ,
હિઅય-ટ્ઠિઉ જઈ નીસરહિ, જાણઉં મુંજ સ રોસુ.

—(એકમેકના) હાથ છોડી તું જાય છે, તેમ હું પણ જાઉં છું, (તેમાં) કોનો દોષ ? પણ હૃદયમાંથી તું જો નીસરી જશે, તો પછી મુંજનો મારા પર રોષ છે એમ હું જાણીશ. (જુઓ આ નિબંધ પૃ. ૨૯ અને હવે પછી પ્રબંધચિંતામણિનાં ઉદાહરણ પૈકી નં. ૧૦) દોધકવૃત્તિ 'મુંજો ભૂપતિઃ સરોષઃ' બતાવી એમ અર્થ કરે છે કે નાયિકા નાયક મુંજને કહી રહી છે. કોઇ મુંજસ્સુ રોસુ એમ બતાવે છે. મુંજસુ એટલે મુંજ સાથે.

(૧૬૩) જેપ્પિ અસેસુ કસાય-બલુ, દેપ્પિણુ અભઉ જયસ્સુ,
લેવિ મહવ્વય સિવુ લહહિં, ઝાએવિણુ તત્તસ્સુ.

—અશેષ-સંપૂર્ણ કષાયબલ જીતીને, જગતને અભય આપીને-અભયદાન આપીને, મહાવ્રત લઇને, તત્ત્વનું ધ્યાન કરીને શિવ મોક્ષપદ લહે છે-પામે છે. કષાય-જૈનોમાં તે શબ્દના અર્થમાં ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ ચારનો સમાવેશ થાય છે ને તે જૈનનોજ પારિભાષિક શબ્દ છે. જેપ્પિ, દેપ્પિણુ, લેવિ, ઝાએવિણુ-ભૂતકૃદંત છે.

(૧૬૪) દેવં દુક્કરુ નિઅય-ધણુ, કરણુ ન તઉ પડિહાઇ,
એમ્વઇ સુહુ ભુંજણહં મણુ, પર ભુંજણહિં ન જાઇ.

—નિજ ધન દેવું દુષ્કર છે, તપ કરવું (પ્રાને) ભાવતું નથી, એવી રીતે સુખ ભોગવવાનું મન (છે) પરંતુ ભોગવવાનું જતું-બનતું નથી. દેવં-પાઠાંતર દેવેં, દેવું; ભુંજણુ-ભોજન. ભુંજણહિં ન જાઇ-ભોગવ્યું જતું નથી.

(૧૬૫) જેપ્પિ ચએપ્પિણુ સયલ ધર, લેવિણુ તવુ પાલેવિ,
વિણુ સન્તેં તિત્થેસરેણ. કો સક્કઇ ભુવણેવિ.

—શાંતિ(નાથ) તીર્થંકર વિના સકલ ધરાને જીતવા, તજવા, અને તપ લઇને પાળવા ભુવનમાં પણ કોણ સમર્થ છે? જેપ્પિ, ચએપ્પિણુ, લેવિણુ, પાલેવિ-માં ક્રિયાર્થી ક્રિયા-સં० તુમ્ છે. આ રૂપ પૂર્વકાલિક ક્રિયાનાં રૂપો સાથે મળતાં આવે છે.

(૧૬૬) ગંપ્પિણુ વાણારસિહિં નર, અહ ઉજ્જેણિહિં ગંપ્પિ,
મુઆ પરાવહિં પરમ-પઉ, દિવ્વન્તરઇં મ જંપિ.

—જે નર વાણારસીમાં જઇને અથ(વા) ઉજ્જયિનીમાં જઇને મરેલા, તે પરમ પદ પ્રાપ્ત કરે છે—બીજા સ્વર્ગોની (વાત) મ કર; અથવા બીજા તીર્થોની (દો. વૃ.) વાત ન કર. ગંપ્પિણુ, ગંપ્પિ-પૂર્વકાલિક. વાણારસી યા વારાણસી—વર+અનસ્—સારા રથોવાળી એ અર્થ થાય છે પરંતુ તેનો વરણા+અસી એ બે નદિઓની વચ્ચે હોવાથી એ નામ બન્યાની કલ્પના કરી લીધી છે. હેમચંદ્રે વ્યાકરણમાં વારાણસી, વાણારસીમાં કેવળ વ્યત્યય માનેલ છે (૮-૨-૧૧૬ થી ૧૧૯). આવો વ્યત્યય બોલવામાં થઇ જાય છે. જંપિ-સં. જલ્પ્-તેમાં 'ઇ' કેવલ છંદને માટે મૂકયો છે.

(૧૬૭) ગંગ ગમેપ્પિણુ જો મુઅઇ, જો સિવ-તિત્થ ગમેપ્પિ,
કીલદિ તિદસાવાસ ગઉ, સો જમ-લોઉ જિણેપ્પિ.

—જે ગંગા જઇ મર્યો, જે શિવતીર્થ (કાશી) જઈ ક્રીડા કરે છે તે ત્રિદશ એટલે દેવના આવાસ-દેવલોકે યમલોક જીતીને ગયો. ગમ્મેપ્પિણુ, ગમેપ્પિ, જિણેપ્પિ-જઇને, જીતીને. કીલદિ (સં. ક્રીડતિ).

(૧૬૮) રવિ-અત્થમણિ સમાઉલેણ, કંઠિ વિઇણ્ણુ ન છિણ્ણુ,
ચક્કેં ખંડુ મુણાલિઅહે, નઉ જીવગ્ગલુ દિણ્ણુ.

—રવિ આથમ્યો ત્યાં સમાકુલ ચક્રવાકે મૃણાલિકા-કમલિનીનો ખંડ કંઠે સ્થાપિત (કર્યો), છિન્ન ન (કર્યો) જાણે જીવને આગળીઓ

દીધો. ચક્રવાકે મૃણાલનો કટકો મોંમાં લીધો કે સૂર્યાસ્ત થઇ ગયો. વિયોગનો સમય આવ્યો. બીચારે એક કટકો પણ ન કાપ્યો, મોંમાં નાંખ્યો. જાણે (કે વિયોગમાં જીવ ન નીકળી જાય તે માટે આગળીઓ દઇ દીધો. અત્થમણિ–જુઓ પ્રબંધ ચિં. ઉદાહરણ નં. ૩૦ હવે પછી. વિઇણ્ણ–સં. વિતીર્ણ. ચક્કે–કર્મવાચ્યનો કર્તા. જેમકે મેં, તેં, નઉ–ઉપમાવાચક જુઓ ઉપર નં. ૫. જીવગ્ગલ–જીવ+અર્ગલા. સંસ્કૃતના નીચેના શ્લોકનો ભાવ છેઃ—

मित्रे क्वापि गते सरोरुह वने बद्धानने ताम्यति
क्रन्दत्सु भ्रमरेषु जातविरहाशंकां विलोक्य प्रियाम् ।
चक्राह्वेन वियोगिना विलसता नास्वादिता नोज्झिता
कंठे केवलमर्गलेव निहिता जीवस्य निर्गच्छतः ॥

—સુભાષિતાવલિ સં. ૩૪૮૩. પીટર્સન.

(૧૬૯) વલયાવલિ–નિવડણ–ભએણ, ધણ ઉદ્ધબ્ભુઅ જાઇ,
વલ્લહ–વિરહ–મહાદહહો, થાહ ગવેસઇ નાઇ.

—વલયાવલિના નિપતનના ભયથી નાયિકા ઉર્ધ્વભુજ જાય છે–ચાલે છે, જાણે કે વલ્લભના વિરહરૂપી મહા દહ–હૃદનો તાગ ગવેષતી–શોધતી (હોય નહિ). વિયોગમાં દુબળી થઇ ગઈ છે. ચૂડીઓ પડી ન જાય તેથી હાથ ઉંચા કરીને જાય છે.–ચાલે છે. જાણે કે પ્રિયના વિરહના મહા–પાણીના ધરાનો તાગ લેવા–પામવા–શોધવા લાગી છે, પણ પામતી નથી. જે ઉંડા પાણીનો તાગ લેવા માગે છે તે માથાપર હાથ ઉંચા કરી લે છે, એ જોવા કે માથાપર પાણી કેટલું ઉંચું છે. દહ–હૃદનો વ્યત્યય. ગવેસઇ–સં. ગવેષયતિ. ધણ, નાઇ માટે જુઓ ઉપર નં. ૧ તથા ૫.

(૧૭૦) પેક્ખેવિણુ મુહુ જિણવર હો, દીહર–નયણ સલોણુ,
નાવઇ ગુરૂ–મચ્છર–ભરિઉ, જલણિ પવીસઈ લોણુ.

—જિનવરનું સલોણું દીર્ઘનયન પેખીને–જોઇને જાણે ગુરૂ–ભારે

મત્સરથી ભરેલું લોણુ-લવણ (લાવણ્ય બીજો અર્થ) જવલન એટલે આગમાં પ્રવેશે છે. એટલું સુંદર મુખ છે કે લાવણ્ય મત્સરથી પૂર્ણ બની આગમાં કુદી પડે છે. સુંદરતાપર નજર ન લાગી જાય એ માટે 'રાઈ મીઠું' આગમાં નાંખે છે. લોણુ, નાવઇ-જુઓ નં. ૧૧૫ અને ૫.

(૧૭૧) ચમ્પય-કુસુમહો મજ્ઝિ સહિ ભસલુ પઇટ્ઠુઉ,
સોહઈ ઇન્દનીલુ જણિ કણઈ બઇટ્ઠુઉ.
—ચંપકકુસુમે મુજ સખિ ભમરો પેઠો,
સોહે ઈન્દ્રનીલ જાણે કનકે બેઠો.

(૧૭૨) અબ્ભા લગ્ગા ડુંગરિહિં, પહિઉ રડન્તઉ જાઇ,
જો એહા ગિરિ-ગિલણ-મણુ, સો કિં ધણહે ધણાઇ.

—ડુંગરપર અભ્ર-મેઘ, લાગેલા (છે), પથિક રટતો-રડતો જાય છે કે જે (મેઘ) આવો ગિરિને ગાળવાના મનવાળો છે તે શું નાયિકાનું ધણીપણું કરશે?-બચાવશે?-પહાડોપર મેઘ જોઈ વિયોગી વિચારે છે કે તે મેઘ પહાડોને ગાળે છે તેથી પોકારી ઉઠે છે કે જેનો આવો સ્વભાવ છે તે બીચારી વિયોગિનીને કંઇ છોડશે?

અબ્ભા-અભ્ર; રડન્તઉ-રડન્તો પંજાબી રડયાના=પુકારવું. ધણ-જુઓ ઉપર નં. ૧. ધણાઇ-દોધકવૃત્તિ 'ધનાનિ ઇચ્છતિ' એટલે ધન ચાહે છે।। એવો અર્થ કરે છે એ ઠીક નથી. ધણી એટલે ધની-સ્વામી, તે પરથી નામધાતુ ધણાઇ-ધણી થવું, ધણીપણું કરવું (આચારે ક્વિપ્) અર્થાત્ સ્વામિત્વ દેખાડવું, રક્ષા કરવી, બચાવવું. રાજસ્થાની ધણિયાપ એટલે ધણીપણું, સ્વામિત્વ. ગૂજરાતીમાં ધણી એટલે માલિક, તેપરથી ધણિયાણી-સ્વામિની, પરિણિત બૈરી; વળી ધણિયાતું-સ્વામિત્વવાળું વિશેપણ છે. સરખાવો ધણીજોગ હુંડી, ધણીધોરી, ધણીરણી.

(૧૭૩) પાઇ વિલગ્ગી અંત્રડી, સિર લ્હસિઉં ખાંધસ્સુ,
તોવિ કટારઇ હત્થડઉ, બલિ કિજ્જઉં કન્તસ્સુ.

—પગમાં અંત્ર-આંતરડું લાગ્યું-ચોંટી ગયું, શિર ખંધ-ખભાસાથે

હસી પડયું, તો પણ હાથમાં કટારી. (આવા) કંથને બલિહારી જાઉં-વારી જાઉં. વીરતાની પરાકાષ્ઠા. હસિઉ-હસિયો (સં. હસિતં). ખન્ધસ્સુ-ખાંધનું-ખાંધપર, ખભાપર.

(૧૭૪) સિરિ ચડિઆ ખન્તિ પ્ફલઈં, પુણુ ડાલઈં મોડન્તિ,
તો વિ મહદ્દુમ સઉણાહં, અવરાહિઉ ન કરન્તિ.

—શિરપર ચડયા ચડયા ફ્લો થાય છે, વળી ડાળોને મોડે-તોડે છે, તો પણ મહાદ્રુમ-મહાવૃક્ષ શકુનો (પક્ષિઓ)ને અપરાધી કરતા નથી-દોષ દેતા નથી. મહાપુરુષોની ક્ષમા. મોડન્તિ-સં. મોટયન્તિ, તોડવું ફોડવું. ' શકુનિયોને અપરાધ કરતા નથી ' એવો અર્થ દોધકવૃત્તિ કરે છે.

(૧૭૫) સીસિ સેહરુ ખણુ વિણિમ્મવિદુ, ખણુ કંઠિ પાલંબુ કિદુ,
રદિએ વિહિદુ ખણુ મુંડમાલિએ જં પણએણ તં નમહુ,
કુસુમ-દામ-કોદંડુ કામહો.

—(આ ગદ્ય એના ઉદાહરણ માટે આપ્યું છે કે અપભ્રંશમાં પ્રાયઃ શૌરસેનીની પેઠે કાર્ય થાય છે. અને કંઈ ખંડ અથવા એક ગાથા એટલા માટે આપી છે કે અપભ્રંશમાં વ્યત્યય અને કોઇ પ્રયોગ સંસ્કૃત જેવા થાય છે. આ અવતરણોને અહીં આપવાનું કંઇ પ્રયોજન નથી.)

આ ગદ્યનો અર્થ એ છે કે-કામના કુસુમદામકોદંડ-ફુલરૂપી ધનુષ્યને નમન કરો. કેવું ફુલ-ધનુષ્ય ? તો કહે છે કે જેને રતિએ (પોતાના) શીર્ષપર ક્ષણ માટે શેખરરૂપ વિનિર્મિત કરેલ છે, ક્ષણભર કંઠમાં પ્રાલંબ (લાંબી માળા) કરી, ક્ષણભર મુંડમાલિકામાં પ્રયણથી વિહિત કર્યું તેવા. કામનું ફુલ-ધનુષ્ય કોઇ વખત રતિ પોતાનું સીસફુલ બનાવે છે, કોઇ વખત ગળે લટકાવે છે, કોઇ વખત મુંડ-માથાપર માલાની પેઠે પહેરે છે તેને પ્રણામ કરો. સેહર-સં. શિખર. વિણિમ્મવિદુ-સં. વિનિર્માપિત. પણએણ-પ્રણયથી આને દોધકવૃત્તિ ' નમહુ ' નું વિશેષણ માને છે.

(૧૭૬) હેટ્ઠ–ટ્ઠિય–સૂર–નિવારણાય છત્તં અહો ઇવ વહન્તી,
જયઇ સસેસા વરાહ–સાસ–દૂરુક્ખુયા પુહવી.

—હેઠળ સ્થિત એટલે રહેલા સૂર્ય એટલે સૂર્યના આતપના નિવારણ માટે શેષસહિત વરાહના શ્વાસથી દૂરોત્ખાતા પૃથ્વી કે જે અધઃ એટલે નીચે છત્ર પેઠે વહન કરનારી છે તેનો જય થાઓ.

શ્રી હેમચંદ્રના વ્યાકરણના આ વિભાગમાં જે શબ્દ ઉદાહરણવત્ આપેલા છે તેનો ઉલ્લેખ અત્ર નિષ્પ્રયોજન છે.

આ રીતે પોતાના સમયથી પૂર્વની કૃતિઓમાંથી ઉદાહરણો અવતરેલાં તે અત્ર પૂર્ણ થાય છે. આ પરથી જણાય છે કે અપભ્રંશ શ્રી હેમચંદ્રના સમય પહેલાં સાહિત્યભાષા–શિષ્ટભાષા બની ગઈ હતી.

ઉપર અપાયેલાં ઉદાહરણોમાંના શબ્દોનો કોષ આપવામાં આવે તો વિશેષ યોગ્ય થાત, પણ અવકાશના અભાવે તેમ થઇ શકયું નથી.

પ્રકરણ ૯ મું.

વાગ્ભટ્ટનું ભાષા સંબંધે વક્તવ્ય.

શ્રી હેમચંદ્રના સમયમાં વાગ્ભટ્ટ થયેલ છે કે જેણે વાગ્ભટ્ટાલંકાર નામનો અલંકાર પર ગ્રંથ રચેલ છે તેમાં ભાષાઓ સંબંધે બીજા પરિચ્છેદમાં જે જણાવેલું છે તે અત્ર આપવું યોગ્ય છે.

संस्कृतं प्राकृतं तस्यापभ्रंशो भूतभाषितं ।
इति भाषा श्चतस्रोऽपि यान्ति काव्यस्य कायताम् ॥१॥

—સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, તેની અપભ્રંશ, અને ભૂતભાષા (પૈશાચી) એ ચારે ભાષા કાવ્યનું શરીર પ્રાપ્ત કરે રે. (એ ચારે ભાષા કાવ્યના શરીર પ્રાય છે.)

હવે તે ચાર ભાષાનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે;—

संस्कृतं स्वर्गिणां भाषा शब्दशास्त्रेषु निश्चिता ।
प्राकृतं तज्जतत्तुल्यदेश्यादिकमनेकधा ॥२॥

—દેવોની ભાષા સંસ્કૃત છે (અને તે) શબ્દશાસ્ત્ર-વ્યાકરણોમાં નિશ્ચિત થયેલી છે (સારી રીતે વ્યુત્પત્તિથી નિર્ણીત છે); પ્રાકૃત તદ્ભવ, તત્તુલ્ય-તત્સમ અને દેશ્ય આદિ અનેક પ્રકારની છે. (ટીકાકાર સિંહદેવગણિ આ ત્રણ-તદ્ભવ, તત્સમ અને દેશ્યનાં ઉદાહરણો આપે છેઃ-

તદ્ભવ-તે એટલે સંસ્કૃતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ તે; જેમકેઃ—

સિરિ સિદ્ધરાઅ સચ્ચં, સાહસરસિક ત્તિ કિત્તણં તુજ્ઝ,
કહમણ્ણહા મણં મહ, પડન્તમઅણત્થમક્કમસિ.

આમાંના દરેક શબ્દ સંસ્કૃતમાંથી આવેલા છે ને નીચે પ્રમાણે મૂકી શકાય.

શ્રી સિદ્ધરાજ ! સત્યં સાહસરસિક ઇતિ કીર્ત્તનં તવ;
કથમન્યથા મનો મમ પતન્મદનાસ્ત્રમાક્રામસિ.

—હે શ્રી સિદ્ધરાજ (જયસિંહદેવ), તારૂં સાહસરસિક એવું કીર્ત્તન (પ્રસિદ્ધપણું) સત્ય છે; (કારણકે) નહિતો (અન્યથા) શામાટે મારૂં મન કે જ્યાં મદનનાં બાણો પડે છે તે આક્રમણ કરે ?

તત્સમ-તે એટલે સંસ્કૃતની તુલ્ય-સમાન. સમસંસ્કૃત. તેનું ઉદાહરણ 'સંસારદાવાનલદાહનીરં' ઇત્યાદિ સ્તુતિઓ છે. આમાં પ્રાકૃતમાં પણ સંસ્કૃત શબ્દો હોય છે, તે બીજી રીતે-બીજા રૂપમાં થતા નથી.

દેશ્ય—દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલ તે, દેશી. જેમકેઃ—

'સત્તાવીસજ્જોઅણુ કરપસરો જાવ અજ્જવિ ન હોઇ,
પડિહત્થબિમ્બગહવઇવઅણે તા વજ્જ ઉજ્જાણું.

—આમાં 'સત્તાવીસજ્જોઅણુ' એ શબ્દ ચંદ્રના અર્થમાં દેશી છે, તેના કરપ્રસર એટલે કિરણનો પ્રસાર જ્યાંલગી અદ્યાપિ ન થાય ત્યાં સુધી હે 'પડિહત્થ' (દેશી શબ્દ સંપૂર્ણ એ અર્થમાં)-પૂરેપૂરા બિંબ-મંડલવાળા 'ગહવઇ' (દેશી શબ્દ ચંદ્રના અર્થમાં)-ચંદ્ર જેવા વદનવાળી ! ઉદ્યાનમાં જા.

'આદિ' આ શબ્દ ઉપરના બીજા શ્લોકમાં મૂકેલ છે તેમાં શૌરસેની અને માગધીમાં પ્રાકૃતથી થોડોજ ભેદ છે. શૌરસેનીમાં એમ થાય છે કે 'ઇદાની' (હમણાં) એ શબ્દમાં ઇનો લોપ થાય છે–'જં દાણીં દુવ્વલો અહયમ્' (જેમ હમણાં હું દુર્બલ છું); 'તદ્' એ શબ્દનો 'તા' થાય છે–'તા પહિ' 'નનુ' શબ્દનો 'ણમ્' થાય છે–'ણં ભણામિ તુમં'; 'અમ્મહે' શબ્દ હર્ષમાં વપરાય છે–'અમ્મહે, એસો વલ્લહો જણો'; અને વિદૂષકોમાટે હર્ષમાં 'હી હી ભો,' એ શબ્દો વપરાય છે–'હી હી ભો, એસ નરૂ જમ્પઇ'–ઇત્યાદિ. માગધી ભાષામાં અકારાન્તના સૌનો એઃ થાય છે–'એસ વલ્લહે'; 'તથા અહં' એ શબ્દનો 'હગે' થાય છે–'હગે અગદા'. તિષ્ઠતિમાં તકારનો ચકાર થાય છે–'ચિટ્ટ તુમં' તથા રેફનો લ થાય છે અને ણકારનો ન થાય છે–જેમકે તરૂણને બદલે 'તલુન', રૂક્ષને બદલે 'લુકખં' ઇત્યાદિ. આવી રીતે અનેક પ્રકારે પ્રાકૃત જાણવું.

હવે વાગ્ભટ્ટ અપભ્રંશ ભાષા અને પૈશાચી ભાષા માટે કહે છે કેઃ–

अपभ्रंशस्तु यच्छुद्धं तत्तद्देशेषु भाषितं।
यद्भूतैरुच्यते किंचित्तद् भौतिकमिति स्मृतं ॥३॥

—અપભ્રંશ કે જે તે તે દેશોમાં (કર્ણાટપંચાલાદિમાં) શુદ્ધ (બીજી ભાષાથી અમિશ્રિત) બોલાય છે તે. (ટીકાકાર–આમાં ક્વચિત્ ર ન હોય તો પણ ર આવે છે જેમકે

'ચારૂદ તુહુ અઇમાં દિ અઉદીસહ સવ્વ પઢન્તુ
કહિમા કઇઅિહં આવિસઈ અહ્નં કે રતુ કન્તુ'

(પૈશાચી)–જે ભૂતો–પિશાચોથી બોલાય છે તે ભૌતિક–પૈશાચિક કહેવાય છે. (ટીકા–આમાં દકારનો ત થાય છે, જેમકેઃ–'માલુતેવં તવં નમહ'–મારૂદેવ (દેવને) તું નમ; હૃદયના યકાર નો પકાર થાય છે, જેમકેઃ–'હિતપં પંકેઇ'; ર. નો લ થાય છે જેમકે રૌદ્રનો 'લુદ્દો' થાય છે ઇત્યાદિ.

વિભાગ ચોથો.

સોમપ્રભાચાર્યનો કુમારપાલ પ્રતિબોધ સં. ૧૨૪૧.

પ્રકરણ ૧ લું.

સોમપ્રભસૂરિ.

મેરૂતુંગાચાર્યે પ્રબંધચિંતામણિ ગ્રંથ સં. ૧૩૬૧ માં બનાવ્યો, તેમાં કોઈ કવિતા તેની પોતાની નથી. જૂની કવિતા કે જે તેણે ઉદ્ધૃત કરી છે તેનો નીચામાં નીચો (નિમ્નતમ) સમય તો તેનો સમય છે તે છે, ને ઉંચામાં ઉંચો (ઊર્ધ્વતમ) સમયનો નિર્ણય થતો નથી. તે કવિતા ઉદ્ધૃત અને વ્યાખ્યાન કરવામાં (આગળ) કરવામાં આવી છે. સં. ૧૨૪૧ ના આષાઢ શુદ અષ્ટમી રવિવારે અણહિલપટ્ટનમાં સોમપ્રભસૂરિએ જિનધર્મપ્રતિબોધ અર્થાત્ કુમારપાલ પ્રતિબોધની રચના કરી[૨૦] તેમાં જે પુરાણી ગૂજરાતી-હિન્દી-કવિતા છે તે અત્ર ચર્ચીશું.

સોમપ્રભસૂરિનો કુમારપાલ પ્રતિબોધ ગાયકવાડ ઓરિયેંટલ સિરીઝના ૧૪ મા નંબરમાં છપાયેલ છે. તેનું સંશોધન પુરાતત્ત્વ મંદિરના આચાર્યશ્રી જિનવિજયજીએ કર્યું છે. તેના પાંચ પ્રસ્તાવ છે અને તેમાં સર્વ મળી લગભગ આઠહજાર આઠસો શ્લોક છે.[૨૧] ગ્રંથ પ્રાકૃત, સંસ્કૃત

---

૨૦. शशि जलधिसूर्य वर्षे शुचिमासे रविदिने सिताष्टम्याम् ।
जिनधर्म प्रतिबोधः क्लृप्तोऽयं गूर्जरेन्द्रपुरे॥ पृ. ४७८

૨૧. प्रस्तावपंचकेऽप्यत्राष्टौ सहस्राण्यनुष्टुभाम्
एकैकाक्षरसंख्याता ऽभ्यधिकान्यष्टभिः शतैः॥ पृ. ४७८

ને અપભ્રંશ ગદ્યપદ્યમય છે, કિંતુ ૩૨ અક્ષરનો એક અનુષ્ટુપ્ શ્લોક માની શ્લોકોમાં ગણના કરવાની જૂની પ્રથા છે. તેની એક પ્રતિ સં. ૧૪૫૮ ની તાડપત્ર પર લખેલી સંપૂર્ણ તથા એક તેનાથી જૂની વિના મિતિની ખંડિત મળી હતી ને તેના પરથી મુનિ જિનવિજયજીએ આ મહત્ત્વપૂર્ણ ગ્રંથનું સંપાદન કર્યું છે અને ભૂમિકામાં પણ કેટલીક બહુ ઉપયોગી વાતો બતાવી છે કે જેમાંથી આધાર લઇ કેટલુંક અત્ર જણાવવામાં આવે છે.

સોમપ્રભ આચાર્ય વૃદ્ધગચ્છની પટ્ટાવલિમાં શ્રી મહાવીર સ્વામીથી ૪૩ મા ગણવામાં આવે છે. તેમના શિષ્ય જગચ્ચંદ્રસૂરિએ તપાગચ્છની સ્થાપના કરી.[૨૨] સોમપ્રભાચાર્યના બનાવેલું સુમતિનાથ ચરિત્ર પ્રાકૃતમાં છે તેમાં પાંચમા જૈનતીર્થંકરની કથા અને પ્રસંગપર જૈનધર્મનો ઉપદેશ છે. તેની સંખ્યા સાડાનવહજાર ગ્રંથ (શ્લોક) છે. બીજો ગ્રંથ સૂક્ત મુક્તાવલી છે કે જે પ્રથમ શ્લોકના આરંભ શબ્દોથી 'સિંદુરપ્રકર' અથવા કવિના નામથી 'સોમશતક' પણ કહેવાય છે. તેમાં પણ સદાચાર અને જૈનધર્મનો ઉપદેશ છે. જે ગ્રંથ અતિ અદ્ભુત છે તે માત્ર એક શ્લોકનો છે; પરંતુ કવિએ આ એક શ્લોકના સો અર્થ કર્યા છે કે જે પરથી કવિનું નામ પણ 'શતાર્થી' પડયું છે. આ એકજ શ્લોકની વ્યાખ્યાના પ્રભાવથી ચોવીસે તીર્થંકર, કેટલાક જૈન આચાર્ય, શિવ-વિષ્ણુ આદિ અજૈન દેવોથી લઇને સ્વર્ણ, સમુદ્ર, સિંહ, હાથી, ઘોડા આદિનું વર્ણન કરે છે અને જૈનાચાર્યો નામે વાદિદેવસૂરિ, પ્રસિદ્ધ વૈયાકરણ હેમચંદ્ર, ગૂજરાતના ચાર ક્રમાગત સોલંકીરાજા—જયસિંહ (સિદ્ધરાજ), કુમારપાલ, અજયદેવ, મૂલરાજ,—કવિ સિદ્ધપાલ, સોમપ્રભના ગુરૂ અજિતદેવ અને વિજયસિંહ તથા સ્વયં કવિ સોમપ્રભનું વર્ણન કરીને પોતાના ૧૦૦ અર્થ પૂરા કરે છે. પદચ્છેદોથી સમાસોથી અને કાર્યોથી આ એક શ્લોકના ભાગવતના પહેલા શ્લોક 'જન્માદ્યસ્ત

---

૨૨. ક્લાટ ઇ. એન્ટિક્વરી વૉ, ૧૧ પૃ. ૨૫૪.

યતઃ'ની પેઠે સો અર્થ કરવા તે પાંડિત્યની વાત છે.[૨૩] તેમનો ચોથો ગ્રંથ તે આ કુમારપાલપ્રતિબોધ છે. શતાર્થકાવ્યમાં કુમારપાલ સંબંધી વ્યાખ્યામાં બે શ્લોક 'યદ્વવરેચામા' એટલે જેમ અમે (અન્યત્ર) કહ્યું છે એમ કહી જે લખ્યું છે તે તેના બીજા કાવ્યોમાં નથી, તેથી સંભવિત છે કે સોમપ્રભસૂરિએ બીજી પણ રચના કરી હોય. આ શતાર્થી કાવ્યની પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે કે સોમપ્રભ દીક્ષા લીધા પહેલાં પોરવાડ જાતિના વૈશ્ય હતા; પિતાનું નામ સર્વદેવ અને દાદાનું નામ જિનદેવ હતું, દાદા કોઈ રાજાના મંત્રી હતા.

સુમતિનાથચરિતની રચના કુમારપાલના રાજ્યકાલમાં થઈ. તે સમયે કવિ અણહિલપાટણમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહના ધર્મ-ભાઇ પોરવાડ વૈશ્ય સુકવિ શ્રીપાલના પુત્ર, કુમારપાલના પ્રીતિપાત્ર, કવિ સિદ્ધપાલની પૌષધશાલામાં રહેતા હતા. શ્રીપાલનો ઉલ્લેખ પ્રબંધચિંતામણિમાં છે. આ શ્રીપાલ સોમપ્રભની આચાર્ય પરંપરામાં થયેલા ગુરૂ દેવસૂરિના શિષ્ય હતા અને સોમપ્રભના સતીર્થ્ય હેમચંદ્ર (પ્રસિદ્ધ વૈયાકરણથી ભિન્ન) ના બનાવેલા 'નાભેયનેમિ'-દ્વિસંધાન કાવ્યને તેણે સંશોધિત કર્યું હતું. તે કાવ્યની પ્રશસ્તિમાં શ્રીપાલને 'એક દિનમાં મહાપ્રબંધ બનાવનારા' કહેલ છે.[૨૪] કુમારપાલનુ મૃત્યુ સં. ૧૨૩૦ માં થયું-તેની પછી અજયદેવ રાજા થયો કે જેણે સં. ૧૨૩૪ સુધી રાજ્ય કર્યું. તેના

---

૨૩. આ શ્લોક તે એ છે કેઃ—

कल्याणसारसविता नहरेक्षमोह
कान्तारवारणसमान जयाद्यदेव ।
धर्मार्थकामद महोदय धीर वीर-
सोमप्रभावपरमागमसिद्धसूरे ॥

૨૪. સરખાવો વિ. સં. ૧૨૦૮ ની આનંદપુરની વપ્ર (વાવ)ની પ્રશસ્તિ (કાવ્યમાંલા પ્રાચીન લેખમાલા નં. ૪૫) નો છેલ્લો શ્લોક—

પછી મૂલરાજે બેજ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. શતાર્થકાવ્યમાં ત્યાં સુધીનો ઉલ્લેખ છે. આ માટે તે શ્લોક અને તેની સો વ્યાખ્યાઓની રચના સં. ૧૨૩૬ સુધી થઈ. કુમારપાલ પ્રતિબોધ સં. ૧૨૪૧ માં અર્થાત્ કુમારપાલના મરણ પછી અગ્યાર વર્ષે સંપૂર્ણ થયો. તે સમયે પ્રાણ કવિ ઉક્ત કવિ સિદ્ધપાલની વસતિમાં રહેતા હતા. ત્યાં રહી તે ગ્રંથ રચવાનું કારણ નેમિનાગના પુત્ર શ્રેષ્ઠિ અભયકુમારના પુત્ર હરિશ્ચંદ્ર આદિ અને કન્યા શ્રીદેવી આદિની પ્રીતિ અર્થે જણાવ્યું છે. સંભવતઃ હરિશ્ચંદ્રે આ ગ્રંથની કેટલીક પ્રતિઓ લખાવી, કિંતુ પ્રશસ્તિનો તે શ્લોક કે જેના આધારથી આ કહેવાયું છે તે ત્રુટિત છે. શેઠ અભયકુમાર કુમારપાલના રાજ્યમાં ધર્મસ્થાનોના સર્વેશ્વર અર્થાત્ અધિકારી હતા. કુમારપાલ પ્રતિબોધની પ્રશસ્તિમાં સોમપ્રભસૂરિએ પોતાને બૃહદ્ગચ્છ (વૃદ્ધગચ્છ, બડગચ્છ)ના આચાર્યોના ઉલ્લેખ યથાક્રમ આ રીતે કરેલ છે કેઃ—મુનિચંદ્રસૂરિ અને માનદેવ (બન્ને સાથે), અજિતદેવસૂરિ (સાથેજ દેવસૂરિ આદિ), વિજયસિંહસૂરિ, પછી સ્વયં સોમપ્રભ. આ ગ્રંથ ગ્યાઇ ગયે હેમચંદ્રના શિષ્ય મહેંદ્ર મુનિરાજે વર્ધમાનગણિ[૨૫] અને ગુણચંદ્રસૂરિ (પ્રબંધશત કર્તા મહાકવિ રામચંદ્રને નાટ્યદર્પણ નામનો ગ્રંથ લખવામાં સહાય આપનાર) ની સાથે આ ગ્રંથ શ્રવણ કર્યો. આ સર્વ વાતો લખ્યા પછી એ કહેવાની જરૂર નથી કે સોમપ્રભસૂરિએ સિદ્ધરાજ જયસિંહનો, કુમારપાળનો અને હેમચંદ્રનો સમય જોયો હતો.

૨૫. આ વર્ધમાન તે ગણરત્ન મહોદધિના સં. ૧૧૯૭ માં કર્તા વર્ધમાનથી ભિન્ન છે. તે ગણરત્ન મહોદધિના કર્તા વર્ધમાન સિદ્ધરાજ જયસિંહને ત્યાં, સંભવતઃ હેમચંદ્ર પહેલા, હતા અને તેમણે સિદ્ધરાજ વર્ણન નામનું કાવ્ય પણ બનાવ્યું હતું. ૪૦ વર્ષથી ઓછી અવસ્થામાં ગણરત્નમહોદધિ જેવો ગ્રંથ કોઇપણ રચી શકે નહિ અને સં. ૧૨૪૧ માં તે ૮૪ વર્ષનો હોવો ઘટે. આ વર્ધમાન ગણિએ કુમારવિહાર પ્રશસ્તિ બનાવી છે.

પ્રકરણ ૨ જું.

કુમારપાલ પ્રતિબોધમાંના ઇતિહાસ અને જૈનકથાઓ.

કુમારપાલ પ્રતિબોધમાં ઐતિહાસિક વિષય એટલો છે કે અણહિલપુરમાં સોલંકીરાજા મૂલરાજની પછી ક્રમે ચામુંડરાજ, વલ્લભરાજ (જગઝંપણ), દુર્લભરાજ, ભીમરાજ, કર્ણદેવ અને (સિદ્ધરાજ) જયસિંહ થયા. છેલ્લાનું મરણ સંતાનરહિત થવાથી મંત્રીઓએ કુમારપાલ કે જે ભીમરાજના પુત્ર ક્ષેમરાજના પુત્ર દેવપ્રસાદના પુત્ર ત્રિભુવનપાલનો પુત્ર અને તેથી જયસિંહનો ભત્રિજો હતો, તેને ગાદીપર બેસાડ્યો. તેને જે ધર્મજિજ્ઞાસા થઈ તે બ્રાહ્મણોના પશુવધમય યજ્ઞોના વર્ણનથી શાંત થઇ નહિ, ત્યારે બાહડ મંત્રીએ હેમચંદ્રનો પરિચય એ રીતે કરાવ્યો કે ગુરૂ દત્તસૂરિ હતા તેમણે 'ડિંડવાણપુર' (વાગડ)ના રાજા યશોભદ્રને ઉપદેશ કર્યો, તેથી ત્યાં 'ચઉવીસ જિણાલય' નામનું મોટું જૈનમંદિર બંધાવ્યું અને પછી તે રાજાએ ગૃહસ્થાશ્રમ છોડ્યો ને દીક્ષા લીધી—તે યશોભદ્રસૂરિ થયા, ને ગિરનારપર સ્વર્ગસ્થ થયા. તેના પછી પ્રદ્યુમ્નસૂરિ (સ્થાનક પ્રકરણના કર્તા)–તેના ગુણસેનસૂરિ અને દેવચંદ્રસૂરિ અનુક્રમે થયા. દેવચંદ્રસૂરિને મોઢજાતિના વૈશ્ય ચાચ અને ચાહિનીના પુત્ર ચંગદેવ શિષ્ય થયા કે જે માતાપિતાની અનિચ્છા છતાં પણ પોતાના મામા સ્તંભતીર્થ (ખંભાત)વાસી નેમિના સમજાવવાથી દીક્ષિત થઇ સોમચંદ્ર મુનિ થયા. આ સોમચંદ્ર વિદ્વાન્ થઇ આચાર્ય હેમચંદ્ર થયા અને સિદ્ધરાજ જયસિંહને ત્યાં માન્ય થયા. ને તે રાજા જૈનધર્મમાં અનુરક્ત થયો. તેમના કહેવાથી સિદ્ધરાજે પાટણમાં રાયવિહાર (રાજવિહાર) અને સિદ્ધપુરમાં સિદ્ધવિહાર નામનાં જિનમંદિરો બંધાવ્યાં અને તેમણે 'નિઃશેષ શબ્દલક્ષણ નિધાન' સિદ્ધહૈમ વ્યાકરણ જયસિંહદેવના વચનથી બનાવ્યું. (પૃ. ૨૨). તેમના અમૃતોપમેય વાણીવિલાસને પૂછ્યા વગર–શ્રવણ કર્યા વગર જયસિંહને ક્ષણ-

ભરપણ તૃપ્તિ થતી નહોતી—વિશેષ સાંભળવાને ઇચ્છા થયાંજ કરતી હતી. જો આપ પણ યથાસ્થિત ધર્મસ્વરૂપ જાણવા ઇચ્છો તો તે મુનિવરથી પૂછી જાણો. બસ. હેમચંદ્રજી આવ્યા અને રાજાએ ઉપદેશ સાંભળ્યો. અહીં બાહડમંત્રી દ્વારા હેમચંદ્રજીનો પરિચય કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ કેવલ 'પૂજાર્થ—માનાર્થ છે કારણ કે રાજા થયા પહેલાંની દુર્ગતિ અવસ્થામાં પણ કુમારપાળ હેમચંદ્રજીના કૃપાપાત્ર હતા, હેમાચાર્યે તેના પ્રાણ બચાવ્યા, રાજા થવાની ભવિસ્યવાણી કહી ઇત્યાદિ વાતો કેટલાય પ્રબંધોમાં પ્રકટ છે. અસ્તુ. હેમાચાર્યે એક એક ધર્મની વાત લઈ તેના પર કોઇ ઇતિહાસ યા કથા કહી, ને રાજાએ કહ્યું કે હું આ કરીશ અને આ તજીશ. પછી રાજાએ તે સંબંધમાં શું શું કર્યું તે પણ આ ગ્રંથમાં વર્ણવેલું છે. ગુરૂશિષ્ય સંવાદરૂપે કથાદ્વારા ધર્મ કહેવો એ સનાતન રીતિ છે. પુરાણોમાં '**अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्**'—'**हन्त ते कथयिष्यामि**' ની ધારા વહેતી જાય છે. જૈનસૂત્રોમાં, બૌદ્ધગ્રંથોમાં સર્વ જગ્યાએ છે. ઉપદેશની કથાઓ પણ સર્વ સાધારણ છે. મદ્યપાન નિંદામાં દ્વારકાદાહ અને યાદવોના નાશની કથા, દ્યૂતના વિષયમાં નલની કથા, (સુવર્ણ) ચોરી માટે વરૂણની કથા, તપસ્યામાં રૂક્મિણીની કથા આદિ તેજ છે કે જે હિંદુ પુરાણોમાં છે. વિશેષ જૈન ધર્મો ઉપર પ્રસિદ્ધ જૈન આખ્યાનોની કથાઓ છે. કેટલીક સ્થૂલિભદ્ર જેવી અર્ધ—ઐતિહાસિક કથાઓ પણ છે. પંચતંત્ર જેવી સિંહ વાઘની કથા પણ છે. કુલ ૫૭ કથાઓ છે કે જેમાં એક 'જીવ, મન અને ઇંદ્રિયોની વાતચીત' પૂર્વે જણાવેલા કવિ સિદ્ધપાલની બનાવેલી છે. આ સર્વમાં સામાજિક, ઐતિહાસિક, પૌરાણિક, કથાનક, અલંકારિક આદિ કેટલાક ચમત્કાર છે.

વધુમાં ગુલેરી મહાશય કહે છે કે જે કથાઓને 'હિંદુ કથાઓ' કહેવામાં આવે છે તેમાં કંઈ ભેદ છે. કૃષ્ણને અરિષ્ટ નેમિએ ઉપદેશ અને યદુવંશના નાશની ચેતવણી આપી હતી. દમયંતીની રક્ષા કોઇ જૈનસાધુના આશીર્વાદથી થઈ. રૂક્મિણીનું સૌભાગ્ય કોઇ જિન પ્રતિમાના

અર્ચનથી થયું ઇત્યાદિ જૈનોને ત્યાં રામાયણ મહાભારત પુરાણ પૃથક છે કે જેમાં કથાઓ ભિન્ન છે. જૈનોએ હિંદુઓની કથાઓ બદલાવી, પોતાના ધર્મની પ્રભાવના વધારવાને માટે તેનું રૂપાંતર કરી નાંખ્યું એમ કહેવું એ કંઈ સાહસની વાત છે. નદીનું જળ લાલ ભૂમિ પર વહેતું હોય તો લાલ થઇ જાય છે અને કાળી પર કાળું થાય છે. કથાઓ જૂની આર્યકથાઓ છે, જૈન, બૌદ્ધ, વૈદિક સર્વની સમાન સંપત્તિ છે. પુરાણોમાં પણ કથાઓમાં ભિન્નતા જોવાય છે. એકજ નિર્દિષ્ટ રાજાની પુત્રપ્રાપ્તિ એક સ્થળે એકાદશી વ્રતથી કહેવાઇ છે, ને બીજી જગાએ કોઇ જૂદા વ્રતથી. હિમવતની પુત્રી ઉમાએ શિવજેવો પતિ કોઇ કહે છે કે ઘોર યોગ અને તપસ્યાથી મેળવ્યો, કોઇ કહે છે કે **પિતા સાથે અસહયોગ કરીને** અર્થાત્ હરિતાલિકા વ્રતથી મેળવ્યો. જો બૌદ્ધોના દસરથ–જાતકમાં સીતા, રામની બ્હેન છે તો યજુર્વેદમાં અંબિકા રૂદ્રની સ્વસા (બ્હેન)[૨૬] છે. આ રીતે આ કથાઓનાં પાઠાંતરોનું સમજવું જોઇએ. હેમચંદ્ર બહુ દૂરદર્શી અને સર્વમિત્ર હતા. જિનમંડનરચિત કુમારપાલ

---

૨૬. કંઇક બંગાળી રામાયણો તથા કશ્મીરની કથાઓમાં રામાયણના આધારપરની એવી અદ્ભુત કથા છે કે સીતા રાવણની સ્ત્રી મંદોદરીની પુત્રી હતી નારદે લક્ષ્મીને શાપ દીધો હતો કે તું રાક્ષસીના ગર્ભમાં જન્મ લેજે. અહીં ગૃત્સમદ ઋષિની સ્ત્રીએ ઇચ્છા કરી કે મારા ગર્ભમાં લક્ષ્મી કન્યારૂપે ઉત્પન્ન થાઓ. ઋષિએ એક મંત્રિત કુશા આ માટે ઘડામાં રાખી. રાવણે જ્યારે ઋષિઓને સતાવી તેમનું લોહી લીધું તે આ ઘડામાં ભર્યું અને મંદોદરીને એવું કહીને તે સંભાળવા આપ્યો કે આ વિષથી પણ ભયંકર છે. રાવણે દેવકન્યાઓ સાથેના વિલાસ કરવાથી મંદોદરીને હૃદયમાં ઝાળ લાગી ને તેણીએ આત્મઘાત કરવા ઇચ્છ્યું અને આ 'વિષથી પણ ભયંકર' ઘડના રૂધિરનું પાન કર્યું. તેનો ગર્ભ રહી ગયો અને રાવણની અનુપસ્થિતિમાં આવું થયાની લજ્જાથી બચવા માટે તે સરસ્વતી તીરે ગર્ભને પાડી આવી. ત્યાં હળ ચલાવતા એવા જનકે તે ગર્ભ કન્યારૂપે પ્રાપ્ત કર્યો અને તેનું નામ સીતા રાખ્યું (ગ્રિયર્સન જ. રૉ. એ. સો. જુલાઈ ૧૯૨૧ પૃ. ૪૨૨–૪)

પ્રબંધ (સં. ૧૪૯૨) માંથી બે કથાઓ ઉદ્ધૃત કરી અત્ર બતાવવામાં આવે છે કે આ કથાઓપર તેમનો શું મત હતો. સિદ્ધરાજ જયસિંહ સાથે મળતાંજ તેમણે 'પુરાણોક્ત' સર્વદર્શનના વિસંવાદની એ કથા કહી કેઃ—શંખ નામના શેઠની સ્ત્રીએ શોકના દુઃખથી કોઇ બંગાળી જાદૂગરનું ઔષધ ખવરાવી પતિને બળદ બનાવી દીધો. પછી બહુ રોઇ પીટયું અને બળદ—પતિને જંગલમાં ચરાવવા લઇ જતી. શિવપાર્વતી ફરતાં ફરતાં ત્યાં આવ્યા. પાર્વતીએ કથા સાંભળી અને તેણીના અત્યાગ્રહથી શિવે બતાવ્યું કે આ વૃક્ષની છાયામાં પશુને પુરૂપ બનાવનારી ઔષધિ છે. સ્ત્રીએ આ વાત સાંભળી બધી છાયાને રેખાંકિત કરી તેની નીચેના સર્વ ઘાસ પાંદડાં બળદને ખવરાવ્યાં ને તે પુરૂપ થઈ ગયો. આ રીતે સર્વ ધર્મોની સેવા કરવાથી સત્ય ધર્મ મળી જાય છેઃ—દયા સત્ય આદિને માની સર્વ ધર્મોનું પાલન કરવું જોઇએ, ઘાસમાં જડી પણ મળી જાય છે. બીજી વાત એ છે કે બ્રાહ્મણોએ હેમચંદ્રપર એવો આક્ષેપ કર્યો કે પાંડવ આદિ અમારા હતા, જૈન જૂઠુંજ કહે છે કે તેઓ મુક્તિ માટે હિમાલય ગયા નથી ઇત્યાદિ. હેમચંદ્રજીએ કહ્યું કે "અમારા પૂર્વસૂરિઓના વર્ણનાનુસાર તેમની હિમાલયમાં મુક્તિ નથી થઇ, કિન્તુ એ જણાતું નથી કે અમારા શાસ્ત્રોમાં જે પાંડવ વર્ણવ્યા છે તે તેઓજ છે કે જેમનું વ્યાસે વર્ણન કર્યું છે કે બીજા; કારણ કે મહાભારતમાં ભીષ્મે પાંડવોને કહ્યું હતું કે મારો (દેહ) સંસ્કાર ત્યાં કરવો કે જ્યાં પહેલાં કોઇપણ બાળવામાં આવ્યું ન હોય. તેઓ તેનો દેહ પહાડના શિખરપર લઈ ગયા ને તે સ્થાન અસ્પર્શિત સમજી દાહ કરવાના હતા ત્યાં આકાશવાણી થઈ [२७] 'અહીં સો ભીષ્મ બળી ચૂકયા છે, ત્રણસો પાંડવ, હજાર દુર્યોધન, અને કર્ણોની તો ગણત્રીજ નહીં. આ ભારતની ઉક્તિમાંથી અમે કહીએ છીએ કે કોઇ પાંડવ જૈન પણ રહ્યા હશે."

---

२७. अत्र भीष्मशतं दग्धं पाण्डवानां शतत्रयम्।
दुर्योधनसहस्रं तु कर्णसंख्या न विद्यते॥

—બસ આવા પ્રસંગોપર આપણે ત્યાં જે ગડબડ મટાડવાના મહાસ્ત્ર છે-પછી ચાહે તે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તેમાં ઢીલાપણું કે કડક-પણું હોય—તે અહીં કામ આવે કે—कल्पभेदेन व्याख्येयम्.[૨૮]

પ્રકરણ ૩ જું.

કુમારપાલ પ્રતિબોધની રચના.

૨૧૧. સોમપ્રભની રચના મુખ્યતઃ પ્રાકૃતમાં છે. અંતમાં એક બે કથાઓ તદ્દન સંસ્કૃતમાં અને એકાદ અધિક અપભ્રંશમાં છે. આમ પ્રસંગ પ્રસંગપર વચમાં વચમાં સંસ્કૃત શ્લોક અને જૂની દેશીભાષાના દોહા પણ આવી ગયા છે. કિંતુ ગ્રંથ પ્રાકૃતનોજ છે. પ્રાકૃત બહુ સરસ, સ્ફીત અને શુદ્ધ છે, ક્યાંક ક્યાંક શ્લોક બહુ સારી રીતે લાવવામાં આવ્યા છે. એક સ્થળે પ્રાકૃત લખતાં લખતાં કવિ ગદ્યમાંજ તે સમયની હિંદી—ગૂજ-રાતી પર ઉતરી ગયો છે પરંતુ ઝટ તે સાવધાન થઇ ગયો છેઃ—

'ભો આયન્નહ મહ વયણુ, તણુ-લકખણિહિં મુણામિ
ઇહુ બાલક એયહ ઘરહ, કમિણુ ભવિસ્સઈ સામી '

—ભો-અરે મારાં વચનો સાંભળો; તનુ-લક્ષણોથી જાણું છું (કે) આ બાળક આ ઘરનો ક્રમે સ્વામી થશે.

'આયન્નહુ મહ વયણુ—આમાં આયન્નહ પરથી અકનો એટલે સાંભળવું મારવાડીમાં વપરાય છે. તુલસીદાસજીના 'અવનિપ અકનિ રામ પગુ ધારે' એ પદમાં 'અકનિ' શબ્દ છે તેમાં ધાતુ અકન્=આકર્ણું —સાંભળવું, છે.

આવા ઐતિહાસિક વિકાસને ન માનનારા ભલે મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત કહે પરંતુ આ દેશ ભાષા છે.

---

૨૮. એટલે ભિન્ન ભિન્ન કલ્પોમાં ભિન્ન ભિન્ન ઘટનાઓ થઈ એમ માની વ્યાખ્યા કરો. કલ્પનો અર્થ કલ્પના પણ થાય છે

૨૧૨ કુમારપાલ પ્રતિબોધમાં જૂની દેશી કવિતા બે જાતની છે—એક તો તે સ્વયં સોમપ્રભની અને બીજી સિદ્ધપાલની રચેલી છે. તે હિંદીની ડિંગલ કવિતા સાથે ઘણી મળે છે અને તેનાં અવતરણ વધુ આપ્યાં નથી. તે પુસ્તક છપાઇ ગયું છે તેથી તેને ફરી પ્રકાશિત કરવાની જરૂર નથી રહેતી. આના જે નમુના આપ્યા છે તેના બે જુદા ભાગ પાડયા છે એટલે કે બીજા ભાગમાં (જુઓ પ્રકરણ ૫ માથી) આ બન્ને કવિઓની રચનાઓની કવિતાઓની સંખ્યા અને પૃષ્ઠાંક આપી દીધાં છે અને કેટલાક ચુંટેલા નમુના છે. જ્યારે પ્રથમ ભાગમાં (પ્રકરણ ૪ શું) જૂની કવિતા એટલે કે સોમપ્રભથી જૂની કવિતાનો સંગ્રહ કર્યો છે અને તેને દરેક સ્થાનેથી ઉધ્ધરી લીધી છે. પ્રાકૃત રચનાંમાં ક્યાંક કયાંક આવા એક અર્ધા દોહા આવી ગયેલ છે. સોમપ્રભે ચોમોક્રોનની પેઠે હેમચંદ્રજીની ઉક્તિ લખી નથી. તેમણે તો કોઇ વિશેષ ધર્મના ઉપદેશાર્થે કોઇ જૂની વિશેષ કથા કે જે લોકમાં પ્રચલિત હતી તે હેમચંદ્રજીના મુખથી તેમજ પોતાના શબ્દોમાં કહેવરાવી છે. તે કથાઓ કર્ત્તાએ પોતે રચી નથી પણ તે સમયે દેશભાષા ગદ્યપદ્યમાં જે પ્રચલિત હશે તે પ્રચલિત અને પુરાણી લીધી છે. નહિ તો એવું શું કારણ હોય કે બધી કથા પ્રાકૃતમાં કહીને તે કર્ત્તા કોઈ બીજશ્લોક અથવા કથાના સંગ્રહશ્લોક, અથવા નલે જે દમયંતીને કહ્યું તે, અથવા નલને શોધવા જનાર બ્રાહ્મણનો 'क्व नु त्वं कितव छित्वा'ના ઢંગનો દોહો, પ્રાકૃતમાંજ ન કહેતાં અપભ્રંશમાં કહી રહેલ છે? જ્યાં તેણે ઇતિહાસ અથવા કુમારપાલનું ધર્મપાલન સ્વયં લખેલ છે ત્યાંતો તે કર્તા ગ્રંથની સમાપ્તિ નજીક બાર ભાવનાઓના વર્ણન સિવાય અપભ્રંશનો ઉપયોગ કરતા નથી. તે કર્ત્તા કથાઓને રોચક બતાવવા માટે તેને સામયિક અને સ્થાનિક રંગ આપવા માટે, અજ્ઞાત અને અપ્રસિદ્ધ કવિઓના દોહા કે જે સર્વ સાધારણ પ્રચલિત હતા તે વચમાં રાખ્યે ગયેલ છે. આ દોહા પૈકી કેટલાક હેમચંદ્રજીના વ્યાકરણના ઉદાહરણોમાં છે, કેટલાક પ્રબંધ ચિંતામણિમાં છે, કેટલાક જિનમંડનના કુમારપાલ પ્રબંધ સુધી પણ ચાલ્યા

આવ્યા છે. જે દોહા સં. ૧૧૯૯ (સિદ્ધરાજ જયસિંહની મૃત્યુ-સંપૂર્ણ હૈમ વ્યાકરણની રચનાનો સંભવિત અંતિમ સમય)માં મળે છે; જે સં. ૧૨૪૧ (સોમપ્રભના રચનાકાલ) સુધી મળે છે, જે સં. ૧૨૬૧ માં (પ્રબંધ ચિંતામણિના રચનાકાળ) ઉપલબ્ધ થાય છે, જે સં. ૧૪૯૨ (જિનમંડનના કુમારપાલ પ્રબંધનો રચના સંવત્) સુધી કથાઓમાં પરંપરાથી ચાલ્યા આવે છે—એટલે કે આવી રીતે જેની આયુ ત્રણસો વર્ષ છે તેની પેલી બાજુ સો સવાસો વર્ષના જૂના નહિ હોય? આમ કથાઓના બીજ શ્લોક છે, પ્રચલિત ઉક્તિઓ છે. નાયિકાઓનાં સ્નેહવાક્યો છે, વિયોગીઓ અને વિયોગિનિઓના વિલાપ છે, કહેવતો છે, ઋતુવર્ણન છે, સમસ્યા પૂર્તિઓ છે (કે જે પૈકી કોઇ અમુકની રાજસભામાંની જણાવે છે અને કોઈ બીજાની રાજસભામાંની)—અર્થાત્ એવી સામગ્રી છે કે જે અલિખિત દંતકથાઓમાં સુરક્ષિત રહે છે તથા સદા ને સર્વત્ર કથા કહેનારા દિલને પ્યારી છે.

૨૧૩. આજ પણ રાજપૂતાનામાં વાર્તા કહેનારા જ્યાં સુંદરીનું વર્ણન આવે છે ત્યાં વચમાં આ દોહા જોડી દે છેઃ—

કદ તૈં નાગ વિસાસિયા, નૈણ દિયા મ્રગ ઝલ્લ,
ગોરી સરવર કદ ગઇ, હંસાં સીખણ હલ્લ.

—ક્યારે તેં નાગોને વિશ્વાસમાં લીધા (કે તે તારા કેશોના રૂપ બંધ ગયા?), મૃગોએ તને નયન ક્યારે સોંપ્યા? ગોરી! હંસોની ચાલ શીખવા તું સરોવર ક્યારે ગઈ હતી?

જ્યાં મિત્રતાનું વર્ણન આવે છે ત્યાં તેઓ આ દોહો ઘુસાડે છેઃ-
મો મન લગ્ગા તો મના, તો મન મો મન લગ્ગ,
દૂધ વિલગ્ગા પાણિયાં, (જિમિ) પાણિય દૂધ વિલગ્ગ.

—મારૂં મન તારા મનથી લાગ્યું ને તારૂં મન મારા મનથી લાગ્યું, જેમ દૂધ પાણીથી લાગ્યું અને પાણી દૂધથી લાગ્યું તેમ.

-જ્યાં કોઇ વીરનારીનો પ્રસંગ આવ્યો કે તુરત આ દોહા આવશેઃ—

ઢોલ સુણંતાં મંગલી, મૂછાં ભોંહ ચઢંત,
ચંવરી હી પહિચાણિયો. કંવરી મરણો કંત.
ઢોલ બજંતા હે સખી, પતિ આયો મોહિ લૈણ,
બાગાં ઢોલાં મૈં ચલી, પતિકો બદલો લૈણ.
મૈં પરણંતી પરકિઓ, તોરણરી તણિયાંહ,
મો ચૂડલ્લો ઉતરસી, જદ ઉતરસી ધણિયાંહ.

—(વિવાહના સમયે) મંગળના ઢોલ સાંભળતાં (નાયકની) મૂછો ભવાં સુધી ચઢતી હતી તેથી (નાયિકાએ) ચોરી (વિવાહ મંડપ)માંજ કંથનું (યુદ્ધમાં) મરણ પિછાણી લીધું.

—હે સખી ! પતિ મને લેવા ઢોલ બજાવતો આવ્યો. હું પણ યુદ્ધનાં બાગ (વસ્ત્ર) સાથે (પહેરી) અંતે ઢોલ વાજતાં વાજતાં પતિનો બદલો લેવા ચાલી.

—મેં તોરણની તણ–છિદ્રમાંથી–તોરણની પાસે વિવાહ સમયે (નાયકની વીરતા જોઇ) પીછાની લીધું કે જ્યારે મારો ચૂડલો ઉતરશે (હું વિધવા થઇશ) ત્યારે ધણી(સ્ત્રી)ના ઉતરશે (તે ધણાને મારીને પછી મરશે.) આ દોહા જરૂર વારતા કહેનારાઓના રચેલા નથી પણ પ્રાચીન છે.

૨૧૪. વસ્તુતઃ આ ગાથાઓનું કુમારપાળ પ્રતિબોધમાં તે સ્થાન છે કે જે વિશેષ રાજાઓના યજ્ઞ અને દાનની પ્રશંસાની અભિયજ્ઞ ગાથાઓનું બ્રાહ્મણોમાં સ્થાન છે, ઐતરેય અને શતપથ બ્રાહ્મણમાં ઐંદ્ર મહાભિષેક અને અશ્વમેધ આદિના પ્રસંગ પર એવી નારાશંસી ગાથાઓ આપવામાં આવી છે કે જે અવશ્ય બ્રાહ્મણોની રચનાના સમયે લોકમાં પ્રચલિત હતી અને જેને '**तदेषा अभियज्ञगाथा गीयते**' એમ કહીને બ્રાહ્મણોમાં આવીજ રીતે ઉદ્ધૃત કરેલી છે.[૨૯] તે અથવા તેવીજ

---

૨૯ જુઓ ગુલેરી મહાશયે આવી કેટલીક ઐતિહાસિક ગાથાઓનો અનુવાદ 'મર્યાદા'ના રાજ્યાભિષેક અંકમાં કરેલો છે તે (મર્યાદા–ડીસેંબર ૧૯૧૧ જાનેવારી ૧૯૧૨). આવી ગાથાઓનો એક નમૂનો આ છેઃ—

કેટલીક ગાથાઓ મહાભારત આદિ પુરાણોમાં ઉદ્ધૃત કરેલી છે.[૩૦] આ પુરાણો અને બ્રાહ્મણોની પહેલાની ગાથાઓ પુરાણોના બીજસ્વરૂપ છે અને એવા પ્રસંગોપર તે ઉધ્ધૃત કરવામાં આવેલી છે કે જેમ સોમપ્રભની રચનામાં અપભ્રંશ કવિતા કરવામાં આવી છે. ભાષાવિચારથી જોઈએ તો જેમ બ્રાહ્મણોની રચનાથી આ ઉધ્ધૃત ગાથાઓમાં અધિક સરલતા છે, તેજ પ્રમાણેજ સોમપ્રભાચાર્યની કૃત્રિમ પ્રાકૃતના નવા ટંકશાલી સિક્કાઓથી આ ઘસાયેલા લોકપ્રચલિત સિક્કા અધિક પરિચિત અને પ્રિય માલૂમ પડે છે.

૨૧૫. કૃત્રિમ પ્રાકૃતની ચર્ચા થઈ તેથી તેની કેટલીક વાત પણ કરી લેવી જોઇએ. કોઇ એમ ન સમજે કે જેવી પ્રાકૃત પોથિઓમાં મળે છે તેવી કદિ યા કોઇ સ્થળની દેશભાષા હતી. મહારાષ્ટ્રી, માગધી અને

मरुतः परिवेष्टारो मरुत्तस्यावसन् गृहे ।
आविक्षितस्याग्निः क्षत्ता विश्वेदेवा सभासदः ॥
(शतपथ १३. ५. ४. ६.)

૩૦ જેમકે મહાભારતમાં શકુંતલાની દુષ્યન્ત સાથે વાતચીતઃ—

माता भस्रा पितुः पुत्रो यस्माज्जातः स एव सः ।
भरस्व पुत्रं दौष्यंति सत्यमाह शकुंतला ॥
रेतोधाः पुत्र उन्नयति नृदेव महतः क्षयात् ।
त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुंतला ॥

અથવા કર્ણપર્વમાં શલ્ય અને કર્ણની વાતચીતમાં કેટલીક વિનોદાત્મક ગાથાઓ તથા જે કેટલીક "गाथामप्यत्र गायंति ये पुराणविदो जनाः" એમ કહીને ઉધ્ધૃત કરેલી છે—જેમકે વિષ્ણુપુરાણમાં—

शनैर्यात्यबला रम्या हेमंते चंद्रभूषिता ।
अलंकृता त्रिभि र्भावैस्त्रिशंकुग्रहमंडिता ॥

આવી ગાથાઓનો પૂરો તથા તુલનાત્મક સંગ્રહ ઘણો ઉપાદેય-ઉપયોગી નિવડશે.

શૌરસેની નામોથી તેઓને ત્યાંની દેશભાષા માનવી ન જોઇએ. સંસ્કૃતમાં નવાં જૂનાં નાટકોમાં ભિન્ન ભિન્ન પાત્રોના મોંમાંથી જે ભિન્ન ભિન્ન પ્રાકૃત કહેવરાવવાની પૃથા છે, તેથી પણ એમ ન જાણવું કે તે સમયે તે જાતિ યા વર્ગ તેવી ભાષા બોલતા હતા. આ કેવલ સાહિત્યનો સંપ્રદાય છે કે અમુક પાસેથી અમુક ભાષા યા વિભાષા બોલાવવી જોઇએ. પ્રાકૃત પણ એક જાતની સંસ્કૃત જેવી રૂઢ કિતાબી–પુસ્તકની ભાષા થઈ ગઇ હતી. જૂનામાં જૂના પત્થર અને ધાતુ પરના લેખ સંસ્કૃતમાં નથી મળતા, તે પ્રાકૃત યા ગડબડી સંસ્કૃતના મળે છે. તે પ્રાકૃતને કોઈ દેશભેદમાં બાંધી ન શકાય. માગધીનું મુખ્ય લક્ષણ 'ર' ની જગાએ 'લ' અને અકારાંત શબ્દોના કર્તા કારકના એકવચનમાં સંસ્કૃત 'સ્' (:) યા શૌરસેની 'ઓ'ની જગાએ 'એ' નું આવવું એ ગિરનાર આદિ પશ્ચિમી લેખોમાં મળે છે અને મહારાષ્ટ્રીના કેટલાંક ચિન્હ પૂર્વતટના લેખોમાં મળે છે. શૌરસેનીનાં કેટલાંક માનેલાં લક્ષણ દક્ષિણની કન્હેરી આદિ ગુફાઓના અભિલેખોમાં મળે છે. સાહિત્યની ભાષાં તો, વ્યાકરણના જ્ઞાન, રૂઢ પ્રયોગોનો થતો બદલો અને કવિસંપ્રદાયના પ્રભાવથી બદલાતી જાય છે; પુસ્તકોમાં પ્રાચીનભાષાની શૈલી સમયાનુસાર બદલતી રહે છે, પરંતુ પથ્થરની કોરેલી લીટી તે પથ્થરની કોરેલી લીટીજ રહે છે. જૂનામાં જૂના લેખ અનિર્વચનીય પ્રાકૃતમાં મળે છે, વળી પ્રૌઢ સંસ્કૃત આવે છે કે જેના આવવાથીજ લેખોનું પ્રાકૃત ગેબ થઈ જાય છે. અહીં સાહિત્યની પ્રાકૃતના ઉદયથી તાંબા પત્થરની પ્રાકૃત ગેબ થઇ જાય છે. અહીં સાહિત્યની પ્રાકૃત લેખોમાં કદિ પ્રાપ્ત થતી નથી અને લેખોની પ્રાકૃત, સાહિત્યમાં કદિ મળતી નથી. સાહિત્યની પ્રાકૃત લેખમાં કોરેલી મળે છે તો તે ભોજના કૂર્મશતક જેવા કાવ્યની મળે છે. લખેલી પ્રાકૃત સાહિત્યના જે એકત્રિત કરેલા નિયમ છે– ક્યાંક 'ન' તો ક્યાંક 'ણ', ક્યાંક 'ખ' નો 'ક્ખ' અને ક્યાંક 'ઘ', ક્યાંક 'ત, ગ'ની જગાએ 'ય' અને ક્યાંક 'અ'–સર્વનો ભંગ, સર્વનો વિકલ્પ શિલાલેખની પ્રાકૃતમાં મળી આવે છે. જ્યારે પ્રાકૃતોની માગધી, શૌર-

સેની, મહારાષ્ટ્રી આદિ દેશનામ રાખવામાં આવ્યાં ત્યારે તેમાં કંઇકતો તે દેશની પ્રાકૃતભાષાનો આશ્રય લેવામાં આવ્યો, કોઇ વિશેષલક્ષણ ત્યાંની ચાલુ બોલીનાં લેવામાં આવ્યાં, પરંતુ અશુદ્ધ સંસ્કૃતનાં પણ લેવામાં આવ્યાં. એમ માની શકાય કે મગધ, ઓડીસા (ઓરીસા), મદ્રા આદિના પૂર્વના લેખોની વિશેષતાઓ માગધીમાં, ગૂજરાત કાઠિયાવાડ કન્હેરી ગુફા આદિના પશ્ચિમના-દક્ષિણના લેખોની રીતિઓ મહારાષ્ટ્રીમાં, અને મધ્યદેશ અર્થાત્ મથુરા કુશનો તથા ક્ષત્રપોના સંસ્કૃત અને મિશ્ર લેખોની વાતો સંસ્કૃતપ્રાય શૌરસેનીમાં મળી જાય છે. પરંતુ એમ કહેવું કે સાતવાહન (હાલ)ની સપ્તશતી અને વાક્પતિના ગૌડવહોની મહારાષ્ટ્રી મહારાષ્ટ્રની દેશભાષા હતી એ બરાબર નથી. વસ્તુતઃ શબ્દોનું બોધગમ્ય રૂપ અપભ્રંશ અને પૈશાચી આદિ "નીચી પ્રાકૃતો"માં અધિક રહી ગયેલ છે. ઉંચી પ્રાકૃતોમાં 'ર' ઉડી જઇ 'મૂર્ખ'નો પણ 'મુક્ખ' અને 'મોક્ષ'નો પણ 'મુક્ખ', 'ઉષ્ટ્ર'નો 'ઉટ્ઠ' થઇ જાય છે, પરંતુ અપભ્રંશ અને પૈશાચીમાં મુરુખ, અને ઉષ્ટ યા ઉષ્ટ્ર પણ જળવાઇ રહ્યા છે. પ્રાકૃત કવિતા વ્યાકરણની મદદથી સમાજના જેટલી લાયક થતી ગઇ, અથવા એમ કહી શકાય કે જેમ પહેલાં ગંગાપ્રવાહમાંથી સંસ્કૃતના નરૌનેના બાંધ બાંધી તૂટા ફુટા કિનારાની નહેર બનાવવામાં આવી હતી તેમ ફરીથી માગધી, શૌરસેની અને મહારાષ્ટ્રીની નહેરો જુદી કરવામાં આવી કે જેના કિનારા પણ **સંસ્કૃતની પ્રકૃતિની પેઠે** આડા અવળા કરવામાં આવ્યા, પરંતુ ભાષાપ્રવાહ,—સાચી ગંગા—અપભ્રંશ અને જૂની હીંદી-ગૂજરાતીના રૂપમાં વહેતો ગયો. અપભ્રંશ પ્રવાહ કંઇ (અમુક સ્થળે) નહોતો—અપભ્રંશ (અમુક) એક દેશની ભાષા નહોતી, ક્યાંક ક્યાંક નહેરોનો પડોશ હોવાથી તેને નહેર એ નામથી ભલે કહો પરંતુ તે સમસ્ત દેશની ભાષા હતી કે જે **નહેરોની સમાનાંતર** વહેતી ચાલી જતી હતી. વૈદિક ભાષા, સાચી સંસ્કૃત, સાચી પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, જૂની હિંદી-ગૂજરાતી દેશની એકજ ભાષા રહી છે. પંડિતોની સંસ્કૃત, વૈયાકરણો યા નાટકોની પ્રાકૃત, મહારાષ્ટ્રી અથવા એવાજ

પ્રકરણ ૪ થું.

સોમપ્રભાચાર્યે અવતરેલ અપભ્રંશ ઉદાહરણો.

૨૧૮. અત્ર સોમપ્રભસૂરિએ પોતાના કુમારપાલ પ્રતિબોધ નામના ગ્રંથમાં જે જૂની ભાષા-અપભ્રંશનાં ઉદાહરણો ઉદ્ધૃત કર્યાં છે તે મૂક્યાં છે.

(૧.) માણી પણટ્ઠઈ જઈ ન તણુ, તો દેસડા ચઇજ્જ.
 મા દુજ્જન કર પલ્લવિહિં, દંસિજ્જંતુ ભમિજ્જ.

—માન પ્રનષ્ટ થાય, જો, ન, શરીર, તો દેસડો (કુદેશ), તજીએ: મા-ન, દુર્જનના કર પલ્લવોથી, દેખાડાતા, ભમિયે.

—માન પ્રનષ્ટ થાય (તો શરીર તજવું જોઇએ), જો શરીર ન (તજાય) તો દેશને (તો અવસ્ય) તજી દેવો જોઇએ. પણ દુર્જનો પોતાની આંગળીઓથી ચીંધી આપણને બતાવે તેવી રીતે ભમવું ન જોઇએ.

પૂર્વાર્દ્ધનો આ અર્થ આથી પણ વધારે સુંદર છે. **જઈ ન તણુ**—દેહ ન જાય તો પણ માન જાય તો. **દેસડા**—દેખો પ્રબંધચિંતામણિના નં. ૧ માં સંદેસડો એ પર ટિપ્પણી. **ચઇજ્જ, ભમિજ્જ**—તજીજે, ભમીજે. **દંસ**—દેખાડવાના અર્થમાં પ્રાકૃત ધાતુ. (દૃશ્ ઉપરથી). પંજાબીમાં દસ્સ, જુઓ નં. ૪૬. આ દોહો હેમચંદ્રમાં પણ છે.

(૨.) એક મનુષ્ય યજ્ઞ માટે બકરાને લઈ જતો હતો અને બકરો રાડો પાડતો હતો. એક સાધુએ તેને એક દોહો કહ્યો એટલે બકરો છાનો રહી ગયો. સાધુએ સમજાવ્યું કે આ બકરો આ પુરૂષનો બાપ રૂદ્રશર્મા છે, તેણે આ તળાવ ખોદાવયું, પાળપર ઝાડ વાવ્યાં, પ્રતિવર્ષ અહીં બકરા મારવાનો યજ્ઞ આદર્યો. તે રૂદ્રશર્મા પાંચવાર બકરાની યોનિમાં જન્મ લઇ પોતાના પુત્રથી માર્યો ગયો છે. આ છઠો ભવ છે. બકરો પોતાની ભાષામાં કહી રહ્યો છે કે બેટા, માર નહિ, હું તારો બાપ છું. જો તેનો વિશ્વાસ ન પડે તો આ નિશાની બતાવું છું કે ઘરની અંદર તારાથી છૂપાવીને એક નિધાન દાટયો છે-તે બતાવી આપું.

મુનિના કહેવાથી બકરાએ ઘરમાં નિધાન બતાવી આપ્યો અને પછી બકરાને તથા તેના મનુષ્ય પુત્રને સ્વર્ગ મળ્યું.

ખડ્ડુ ખણાવિય સંઇ છગલ, સઈં આરોવિય રુક્ખ,
પઈં જિ પ્રવત્તિય જન્ન સઈં, કિં બુબ્બુયહિ મુરુક્ખ.

—ખડ્ડ એટલે ખાડો, ખણાવ્યો, સ્વયં, હે છાગલ-બકરા !, સ્વયં, આરોપિત કરેલો, રુખ-ઝાડ પઈં એટલે તેં, જે, પ્રવર્ત્તિત કરેલા, યજ્ઞ, સ્વયં, શું કામ-શા માટે, બેં બેં કરે છે, મૂર્ખ !

ખણાવિય—ખણાવ્યો-ખોદાવ્યો, **આરોવિય**-આરોપ્યો-વાવ્યો. **પઈં**-તેં-તેને માટે જુઓ હેમચંદ્રજી ૮-૪-૩૭૦. **બુબ્બુયહિ**-બેં બેં કરે છે.

(૩.) એક નગરમાં અશુભની શાંતિ પશુવધથી કરવામાં આવનારી હતી, ત્યારે દેવતાએ કહ્યું કેઃ

વસઇ કમલિ કલહંસિ જિંવ્વ, જીવદયા જસુ ચિત્તિ,
તસુ પય-પક્ખાલણુ-જલિણ, હોસઈ અસિવ નિવિત્તિ.

—વસે છે, કમલમાં, કલહંસી, જેમ, જીવદયા, જેના, ચિત્તમાં, તેના પદ (પગ) પખાલવા (ધોવા)ના જલથી હોશે-થશે, અશિવ-અકલ્યાણની, નિવૃત્તિ. હોસઇ-હોશે દેખો નં. ૨૩.

(૪.) આભરણ-કિરણ દિપ્પંત-દેહ, અહરીકિય-સુરબહુ-રૂપરેહ,
ઘણ-કુંકુમ-કદ્દમ ઘર-દુવારિ, ખુપ્પંત-ચલણ નચ્ચંતિ નારિ.

અર્થ સ્પષ્ટ છે **દિપ્પંત**-દીપ્યમાન-દીપતો **અહરીકિય**-અધરીકૃત, નીચી કરેલી-દેખાતી રેહ-રેખા, ઘણકુંકુમ-કદ્દમ-વિશેષણ આગળ વિભક્તિ નથી. ઘરદુવારિ-ઘરના દ્વારમાં અથવા બારણા ઉપર **ખુપ્પંત**-ચલણ-જેના પગ ખુંચી જાય છે (કાદવમાં) એવી નારિઓ.

(૫.) તીયહ તિન્નિ પિયારાઈં, કલિ કજ્જલ સિંદૂર
અન્નઇ તિન્નિ પિયારાઇં, દુધ્ધુ જમ્વાઇ ઉ તૂર

—સ્ત્રીઓના અથવા સ્ત્રીઓને, ત્રણ, પ્યારા (છે) કલિ-ઝઘડો, કાજળ, (અને) સિંદૂર. અન્ય (પણ), ત્રણ, પ્યારા (છે) દૂધ, જમાઇ અને વાજાં. તૂર-તૂર્ય.

(૬). એક રાજા પોતાની રાણી સાથે પોતાની ગાદીનું ભવિષ્ય કરી રહ્યો છે કે:—

નરવઇ આણુ જુ લંઘિહઇ, વસિ કરિહઇ જુ કરિંદુ,
હરિહઇ કુમરિ જુ કણગવઇ, હોસઇ ઇહિ સુ નરિંદુ.

—નરપતિ (ની) આણ, જે, ઉલ્લંઘે–ઓળંગે, વશ કરે જે કરીંદ્રને, હરિ જાય, કુમારી જે કનકવતીને, હોશે તેમાં તે નરેંદ્ર. અભયસિંહ કુમારે ત્રણે વાતો પૂરી કરી છે. અહીં 'આણ'ને સંસ્કૃત 'આજ્ઞા' સાથે સરખાવી છે અને તે જૈનમાં સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. ગુલેરી મહાશય તેનો અર્થ શપથ કે દુહાઇ કરે છે જેમકે રાજપૂતાનામાં 'દરબારકી આન–' તુલસીદાસ રામાયણમાં નિપાદનું વાક્ય 'મોહિ રામ રાવરિ આન (રાવલી આન) દસરથ સપથ' ને વધુમાં જણાવે છે કે આગળ કથામાં સ્પષ્ટ થાય છે કે 'આન'નો અર્થ અહીં કાંઈ આજ્ઞા નથી. અરધી રાતે અભયસિંહ ચાલ્યો જતો હતો ત્યાં નગરી રક્ષકે અટકાવ્યો અને તે ન અટકયો ત્યારે રાજાની 'આણ' દીધી. 'તારા બાપને રાજાની આણ દે' એમ કહી અભયસિંહ ચાલ્યો ગયો.[૩૧] આ કથામાં આગળ ચાલતાં એક અદ્ભુત રૂઢિ પ્રયોગ આવે છે. રાજકુમારી કનકવતીપર હાથીએ હુમલો કર્યો. તેણીના પરિજને બૂમ મારી કે 'છે કોઇ 'ચઉદ્દસીજાઓ' –ચતુર્દશીજાયો કે જે અમારી સ્વામિનીને આ કૃતાંત જેવા હાથીથી બચાવે?' અહીં ચૌદશજાયો–ચૌદશને દિને જન્મેલો ઘણો ભાગ્યવાન અથવા પરાક્રમીના અર્થમાં આવ્યો છે. જેમકે જેની છાતીપર વાળ હોય તે આ કામ કરે, જેણે માનું દૂધ પીધું છે, જે ઉજળી ચૌદશે જન્મ્યો છે,

(૭.) વસંતવર્ણન—

અહ કોઇલ–કુલ–રવ–મુહુલુ, ભુવણિ વસંતુ પયટ્ટુ
ભટ્ટુ વ મયણ–મહા–નિવહ, પયડિઅ–વિજય–મરટ્ટુ

---

૩૧ नयरारक्खेण दिन्ना रन्नो आणा ॥ देसु निअपिउणो रन्नो आणंति भणंतो अभयसीहो वच्चइ. पृ. ३८.

—અથ કોયલ-કુલ-રવ-મુખર, ભુવને વસંત પેઠો
ભટ ઇવ મદન મહાનૃપના પ્રકટિત-વિજય-પુરૂપાર્થ,
મરટ્ટ—વીરતા-મરાઠાપણું ?

(૮) સુરૂ પલોઇવિ કંત-કર, ઉત્તર-દિસિ-આસત્તુ,
નીસાસુ વ દાહિણ-દિસય, મલય-સમીર પવત્તુ.
—સૂર્ય (ને, ના ?) પ્રલોકી કાન્ત(ના)કર, ઉત્તર-દિશા-આસક્ત,
નિઃશ્વાસ ઇવ દક્ષિણદિશના મલયસમીર પ્રવૃત્ત (થયેલા).

આમાં કુમારસંભવના 'कुवेरगुप्तां दिशमुष्णरश्मौ, गन्तुं प्रवृत्ते समयं विलंघ्य । दिग्दक्षिणा गन्धवहं मुखेन व्यलीकनिःश्वासमिवोत्ससर्ज' નો ભાવ છે, કર-માં શ્લેષ છે. પલોઇવિ-પ્રલોક્ય, જોઇને. વિભક્તિઓનો બરાબર અનુક્રમ ન જાળવ્યાથી આ શબ્દ વચમાં આવી ગયો છે અને સુર તથા કંત દૂર પડી ગયા છે.

(૯) કાણણ-સિરિ સોહઇ અરુણ-નવ-પલ્લવ-પરિણુદ્ધ,
નં રત્તંસુય-પાવરિય, મહુ-પિયયમ-સંબદ્ધ.

—કાનન-અરણ્યની શ્રી અરૂણ નવ પલ્લવોથી ઢંકાયેલી શોભેછે, જાણે રક્તાંશુક (લાલ વસ્ત્ર)થી ઢંકાયેલી મધુ (ચૈત્ર, વસંત) રૂપી પ્રિયતમથી સંબદ્ધ (હોય નહિ).

લાલ વસ્ત્ર ગૂજરાતી સ્ત્રીઓ પહેરે છે. તેને 'કસુંબો' કહે છે. પાવરિય-પ્રાવૃત.

(૧૦) સહયારિહિ મંજરિ સહહિ, ભમર-સમૂહ-સણાહ
જાલાઉ વ મયણાનલહ, પસરિય-ધૂમ-પવાહ.
—સહકાર (આંબા)ની મંજરી સોહે છે ભ્રમર સમૂહથી સનાથ
જ્વાલાઓ ઇવ મદનાનલની પ્રસરિત-ધૂમ્ર-પ્રવાહ

અહીં સહહિનો અર્થ સહે છે એમ થઈ શકતો નથી. સોહે છે એ અર્થ બેસે છે, સોમાંના 'ઓ'ની એક માત્રા માનવાથી કામ ચલાવ્યું છે. જુઓ નં. ૨૨, ૪૧

(૧૧) દમયંતીના વસ્ત્રપર નલ તેને તજતી વખતે પોતાના લોહીથી લખી ગયો હતો કે—

વડ-રૂક્ખહ દાહિણુ-દિસિહિં, જાઇ વિદબ્ભહિ મગ્ગુ,
વામ-દિસિહિ પુણુ કોસલિહિ, જહ રૂચ્ચઈ તહિં લગ્ગુ.
—વડ(ના) ઝાડની દક્ષિણ દિશામાં જાય (છે) વિદર્ભનો માર્ગ,
વામ દિશામાં પુનઃકોશલનો (માર્ગ), જ્યાં રૂચે ત્યાં લાગ.
જ્યાં ચાહે ત્યાં જા. જહ-જહિં, જ્યાં. તહિં-ત્યાં.

(૧૨) કુશલ નામનો વિપ્ર (મહાભારતના નલોપાખ્યાનનો પર્ણાદ) ખુદ્દકને (કુબ્જ, મહાભારતનો વિકૃત નલ રૂપે બાહુક) જોઇને નીચેનો દોહો (દુહ્ય) ગાય છે.

નિટ્ઠુર નિક્કિવુ કાઉરિસુ, એક્કુજિ નલુ ન હુ ભંતિ,
મુક્કિ મહાસઇ જેણુ વિણિ, નિસિ સુત્તી દમયંતિ.
—નિષ્ઠુર નિષ્કૃપ (કૃપારહિત) કાપુરૂષ એકજ નલ (છે) નથીજ ભ્રાંતિ (એ વાતમાં). મૂકી-છોડી મહાસતી જેણે વનમાં નિશામાં-રાત્રિમાં સૂતી દમયંતી.

મુક્કિ-મુક્તા, મહાસઇ-મહાસતી.

(૧૩) પરદાર ગમનના સંબંધે ઉજ્જયિનીના રાજા પ્રદ્યોતની કથા લખી છે, તેમાં પ્રસંગવશાત્ ઉદયન વત્સરાજ, વાસવદત્તા, યૌગંધરાયણ આદિની કથાઓ પણ આવી છે કે જે બૌદ્ધ જાતકોમાં, બૃહત્કથા (કથા સરિત્સાગર) અને ભાસના નાટક પ્રતિજ્ઞાયૌગંધરાયણની કથાથી કંઇક ફેર છે, કિંતુ બે શ્લોક તે નાટકમાંથી ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યા છે. અસ્તુ. રાજગૃહના રાજા શ્રેણિકના પુત્ર અભયને પ્રદ્યોતે છલથી બાંધી પોતાને ત્યાં રાખેલો હતો. તેણે કંઇ ધ્યાન ખેંચે તેવાં કામ કર્યા. પ્રદ્યોતે તેને 'વર' માગવા કહ્યું. ત્યારે તેણે એવું ઉટપટાંગ-ગુંચવડીઓ વર માંગ્યો કે જેમાં અભિપ્રાય-સાર એ હતો કે મને અહીંથી વિદાય કરો.

નલગિરિ હત્થિહિંમિં હિંતઈ, સિવદેવિહિ ઉચ્છંગિ,
અગ્ગિભીરૂ રહ દારુહિ, અગ્ગિ દેહિ મહ અંગિ.

પ્રદ્યોતને ત્યાં નલગિરિ નામનો પ્રસિદ્ધ હાથી હતો; શિવા દેવી હતી, અગ્નિભીરૂ રથ હતો કે જે આગમાં બળતો નહોતો. અભય કહે છે કે નલગિરિ હાથીમાં (પર) બેઠાં બેઠાં શિવા દેવીના ખોળામાં અગ્નિભીરૂ રથનાં લાકડાંઓથી મારા અંગમાં આગ દે. ઉચ્છંગ-સં. ઉત્સંગ.

(૧૪) જાતી વખતે અભય બદલો લેવાની નીચેની પ્રતિજ્ઞા કરીને ગયો અને પછીથી આવી પરદાર-ગમન-રસિક પ્રદ્યોતને બે સ્ત્રીઓદ્વારા લલચાવી બાંધી લઇ ગયો.

કરિવિ પઇવુ સહસ્સકર, નગરી મજ્ઝિણ સામિ!
જઇ ન રડંતુ તઇ હરઉં (તઇ) અગ્ગિહિં પવિસામિ.

—હે સ્વામી! સહસ્રકર-સૂર્યને પ્રદીપ કરી અર્થાત ધોળે દહાડે નગરીના મધ્યથી તને રડતો જો હું હરી ન જાઉં તો હું અગ્નિમાં પ્રવેશ કરૂં. રડંતુ-પંજાબી રડયાંદા, હિંદી રટતા.

(૧૫) વેસ વિસિટ્ઠહ વારિયઇ, જઇ વિ મણોહર-ગત્ત,
ગંગાજલ પક્ખાલિય વિ, સુણિહિ કિં હોઇ પવિત્ત.

—યદિ મનોહર ગાત્ર પણ (હોય) છતાં વેશ-વિશિષ્ટાને વારિયે-તેનાથી બચીયે. કુતરી ગંગાજલથી પ્રક્ષાલિત (હોય) છતાં પવિત્ર થાય? વેસવિસિટ્ઠ-વેશ-વિશિષ્ટા-સારા વેશવાળી-વેશ્યા; વેશનો અર્થ 'વેશ્યાઓનો વાડો' પણ થાય છે-આ અર્થમાં 'વેશ્યાના વાડામાં ઘુસી ગઇ' જુઓ નીચેનું ઉદાહરણ નં. ૧૬ સુણિ-સં. શુની-કુતરી.

(૧૬) નયણિહિ રોયઇ મણિ હસઇ, જણુ જાણઇ સઉ તત્તુ,
વેશ વિસિટ્ઠહ તં કરઇ, જં કટ્ઠહ કરવત્તુ.

—જાણે સહુ તત્ત્વ જાણે (જાણતી હોય નહિ તેમ) નયનથી રૂએ, મનમાં હસે. વેશ-વિશિષ્ટા તે (તેમજ) કરે, જે (જેવી રીતે) કાષ્ઠની (કાષ્ઠને) કરવત.

ઉપરના બને દોહામાં 'વેસ વિસિટ્ઠહ' જુદા જુદા પદ માનીએ તો પહેલામાં 'વેશ્યા વિશિષ્ટો' (સારા લોકો) થી વારતિ કરવામાં આવે છે, એ અર્થ થશે અને બીજામાં 'વેશ્યા વિશિષ્ટોના (=ને) તે કરે' ઇત્યાદિ થશે. કરવત્તુ=સં. કરપત્ર. હિં. કરૌતી, ગૂ૦ કરવત.

(૧૭) પિય હઉં થક્કિય સયલુ દિણુ, તુહ વિરહગ્ગિ કિલંત,
થોડઇ જલ જિમ મચ્છલિય, તલ્લોવિલ્લિ કરંત.

—પિયુ! હું સકલ–આખો દિન તારા વિરહના અગ્નિમાં ઉકળતી રહી–(કેવી રીતે?) જેમ માછલી થોડા જલમાં તડફડાટ કરે છે (તેમ). થક્કિય–થાકવું–રહેવું (બંગલા થાક્); તલ્લોવિલ્લિ–તલે ઉપરિ–ઉપર નીચે થવું તે–તડફડાટ.

(૧૮) મઇઁ જાણિયઉં પિય વિરહિયહ, ક વિ ધર હોઇ વિયાલિ,
નવરિ મયંકુ વિ તહ તવઇ, જહ દિણયરુ ખયકાલિ.

—મેં જાણ્યું–પ્રિયના વિરહિતને કોઇપણ આધાર રાતમાં હોય, નવરિ–નહિં પરંતુ (તે જવાદો–તે દૂર રહ્યું–ઉલટું) મયંક પણ જેમ દિનકર પ્રલયકાલમાં (તપે) તેમ તપે છે. ધર–આધાર, આલંબન. વિયાલિ–વિકાલે. વિ=દ્વિ, બીજી વેળા અર્થાત્ રાત. મયંક–મૃગાંક–ચંદ્ર. ખયકાલ–ક્ષયકાલ–પ્રલય. નવરિ–આ દેશીના કંઇક યોગ્ય ભાવ પ્રાકૃતની સંસ્કૃત છાયા બનાવનાર લાવી શકતો નથી. તેનો ઉપર અર્થ આપ્યો છે. આ દોહો હેમચંદ્રજીના વ્યાકરણમાં પણ છે. જુઓ પૃ. ૧૪૬ નં. ૬૨.

(૧૯) અજ્જુ વિહાણઉં અજ્જુ દિણુ, અજ્જુ સુવાઉ પવત્તુ,
અજ્જુ ગલત્થિઉ સયલુ દુહુ, જં તુહું મહ ઘરિ પત્તુ.

—આજ વહાણું (પ્રભાત) થયું, આજ દિન, આજ સુવાયુ પ્રવૃત્ત થયો. આજ સકલ દુઃખ કે જે તને મારા ઘરમાં પ્રાપ્ત (થયું) તેને ગલહત્યો (દીધો)–કાઢી નાંખ્યું. વિહાણઉં–નામધાતુ. વિહાન્યો હિંદી વિહાન, ગૂજરાતી વહાણું, સં. વિભાત, વિભાન. ગલત્થિઉ–સં. ગલહસ્તિત–ગળામાં હાથ દઈ કાઢી મૂક્યું, (અર્દ્ધચંદ્ર દીધું, ગલહસ્તેન માધવઃ)

(૨૦) પડિવજ્જિવિ દય દેવ ગુરૂ, દેવિ સુપત્તિહિ દાણુ,
વિરઇવિ દીણજણુદ્ધરણુ, 'કરિ સફલઉં અપ્પાણુ.'

—ચોથા ચરણની સમસ્યા પૂર્તિ છે. દયા, દેવ, અને ગુરૂ પ્રાપ્ત કરી, સુપાત્રોને દાન દઇ-આપી, દીનજનનું ઉદ્ધરણ કરી આત્માને-પોતાને સફલ કર. પડિવજ્જિવિ-સં. પ્રતિપદ્ય-અંગીકાર કરી. વિરઇવિ-સં. વિરચ્ય. અપ્પાણું-આત્માનં. તુલસીદાસે 'અપાન' વાપરેલ છે. પડિવજ્જિવિ, દેવિ, વિરઇવિ-પૂર્વકાલિક ક્રિયાઓ-ભૂતકૃદંત છે.

(૨૧) પુત્ત જુ રંજઇ જણયમણુ, થી આરાહઇ કંતુ,
ભિચ્ચુ પસન્નુ કરઇ પહુ, 'ઇહુ ભલ્લિમ પજ્જંતુ.'

—સમસ્યાપૂર્તિ. પુત્ર જે જનક એટલે પિતા (ના) મનનું રંજન કરે, સ્ત્રી કંથ(ને) આરાધે, ભૃત્ય પ્રભુ-સ્વામી(ને) પ્રસન્ન કરે તો એ (અથવા અહીં) ભલાઈ પ્રાપ્ત થાય છે. રંજઇ-સં. રંજયતિ-પ્રસન્ન કરે. આરાહઇ-આરાધના કરે. ઇહુ-આ અથવા અહીં. ભલ્લિમ-ભલાઈ (સં. તું ઇમનિચ્). પજ્જંતુ-હિંદી પાઇજતે હૈ, પાતે હૈ. ગૃ. પામે છે; અથવા ઇહ ભલ્લિમ પજ્જંતુ-'આ ભલાઈની પર્યંત-સીમા છે' એ પણ અર્થ થઇ શકે છે.

(૨૨) મરગય વન્નહ પિયહ ઉરિ, પિય ચંપયપય દેહ, (સમસ્યા)
કસવટ્ટઇ દિન્નિય સહઇ, નાઇ સુવન્નહ રેહ. (પૂર્તિ)

—મરકત વર્ણના (શ્યામલ) પિયાના ઉરપર ચંપક (જેવી) પ્રભા (વાળા) દેહવાળી પ્રિયા કસોટી પર સુવર્ણની રેખા દીધી-આપી તે જેવી-તે જેવી શોભે છે. શ્રી હેમચંદ્રના વ્યાકરણમાં આને ઘણી મળતી એક બીજી કવિતા છે તેનું વિવરણ જુઓ પૃ. ૧૨૮ નં. ૧ આ કઇ અવસ્થાનું વર્ણન છે તે કહેવાની જરૂર રહે છે? સહઇ-જુઓ ઉપર નં. ૧૦ અને ૪૧.

(૨૩) ચૂડઉ ચુન્ની હોઇસઇ મુદ્ધિ કવોલિ નિહિત્તુ, (સમસ્યા,)
સાસાનલિણ ઝલક્કિયઉ, વાહસલિલ સંસિત્તુ. (પૂર્તિ)

—હે મુગ્ધે ! કપાલપર રાખેલો ચૂડો શ્વાસની અનલ–અગ્નિથી જ્વાલિત–બળેલો થઈ અને બાષ્પ (વરાળ)ના સલિલ એટલે જળથી સંસિક્ત એટલે સીંચાયેલા થઇને ચૂર્ણ (ચૂરેચૂરા) થશે. પહેલાં તો બળતો શ્વાસ ચૂડાને તપાવશે પછી તેનાપર આંસુ પડશે તો તે શું ચૂરેચૂરા નહિ થઇ જાય ? મુદ્ધિકવોલિ–એને સમાસ લઇએ તો મુગ્ધાના કપોલપર એવો અર્થ થાય. ચુન્ની હોઇસઈ–અભૂત તદ્‌ભાવનો 'ઇ' આમાં છે. મુદ્ધિ–જુઓ પ્ર૦ ચિં. ઉદાહરણમાં ' મુંધિ ' (નં. ૮). ઝલક્કિયઉ–ઝલ–જ્વાલા જુઓ પ્ર. ચિં. (નં. ૬) ' ઝાળ '. આ દોહો હેમચંદ્રમાં પણ છે. જુઓ પૃ.

(૨૪) હઉં તુહ તુટ્ટઉ નિચ્છઇણ, મગ્ગિ મણિચ્છિઉ અજ્જુ;
તો ગોવાલિણ વજ્જરિઉ, પહુ મહ વિયરહિ રજ્જુ.

—(દેવતાએ કહ્યું કે) હું તારાપર નિશ્ચયે તુઠો (છું), આજ મનનું ઇચ્છયું માગ. ત્યારે ગોવાલીએ કહ્યું ' પ્રભુ ! મને રાજ આપ.' વજ્જરિઉ–દેશી. ઉચર્યું, કહ્યું. વિયરહિ–સં. વિતર (હિ). આ સોમપ્રભની પોતાનીજ રચના હોય એવો સંભવ છે, પરંતુ અધિક સંભવતો એ છે કે આ કહાણીનો સંગ્રહશ્લોક હોય.

(૨૫) એક કોહલ નામનો કબાડી–જંગલી હતો, તે લાકડાની કાવડ ખાંધપર લઇને ફરતો હતો. તેને સિંહલા નામની સ્ત્રી હતી. તેણીએ પતિને કહ્યું ' દેવાધિદેવ યુગાદિદેવની પૂજા કરો કે જેથી જન્માંતરનાં દારિદ્રય–દુઃખ આવે નહિ, પતિએ કહ્યું કે ' તું ધર્મ–ઘેલી થઈ છો. પરસેવક એવો હું શું કરી શકું તેમ છું ? ' ત્યારે સ્ત્રીએ નદીજલ અને ફૂલની પૂજા કરી. તેજ દિને તે વિષૂચિકા–મરડાથી મરી ગઈ અને જન્માંતરમાં રાજકન્યા અને રાજપત્ની થઇ. પોતાના નવા પતિ સાથે કોઇ દિવસ તેજ જિનમંદિરમાં આવી કે જ્યાં પૂર્વ પતિ દરિદ્ર કબાડીને જોઈ મૂર્છિત થઇ ગઈ. તે સમયે જાતિસ્મરણ થતાં તેણીએ નીચેનો દોહો કહ્યો. કબાડીએ સ્વીકાર કરી જન્માંતર કથાની પુષ્ટિ કરી.

અડવિહિ પત્તી નઇહિ જલુ, તો વિ ન વૂહા હત્ય,
અબ્વો તહ કવ્વાડિયહ, અજ્જ વિસજ્જિય વત્થ.

—અટવી (જંગલ)નાં પાંદડાં, નદીનું જળ (સુલભ હતાં) તો પણ (તેં) હાથ ન હલાવ્યા. હાય! તે કબાડીઆંના વસ્ત્ર આજ નિસર્જિત છે (તન પર કપડા પણ નથી, અને હું રાણી થઈ ગઈ.) વૂહા–વ્યૂહિત કર્યા. અબ્વો–આશ્ચર્ય અને ખેદઅર્થ.

(૨૬) જે પરદાર–પરમ્મુહા, તે વુચ્ચહિં નરસીહ,
જે પરિરંભહિં પરરમણિ, તાહં ફુસિજ્જઈ લીહ.

—જે પરદારા(થી) પરાંગ્મુખ (છે) તે નરસિંહ કહેવાય છે. જે પરરમણિ(ને) આલિંગન કરે છે, તેની રેખા (સજ્જનોની હારથી) ફુસડી જાય છે–મટી જાય છે–તે સજ્જનની પંગતમાં બેસી–રહી શકતો નથી. વુચ્ચહિ–સં. ઉચ્યતે. ફુસિજ્જઇ–મટી જાય છે. હિં૦ પોંછ દી જાતી હૈ. સંસ્કૃતમાં 'પોંછને' માટે ઉત્+પુંસ્ ધાતુનો કાશ્મીરી કવિઓએ પ્રયોગ કર્યો છે– વાપરેલ છે. લીહ–રેહ, રેખા.

(૨૭) એક વહૂ પશુપક્ષીની ભાષા જાણતી હતી. અર્ધી રાતે શિયાળને એવું કહેતાં સાંભળ્યું કે નદીનું મડદું આપી દે અને તેનાં ઘરેણાં લઇ લે. એટલે તે નદીપર તેમ કરવા ગઈ. પાછી આવતી હતી તે સસરાએ જોઇ લીધું. તેણે જાણ્યું કે તે અ–સતી છે. તે તેણીને પિયર પહોંચાડવા ગયો. માર્ગમાં કરીરના ઝાડની પાસે કાગડો બોલવા લાગ્યો કે આ વૃક્ષના નીચે દશ લાખનો નિધિ છે, કાઢી લે અને મને દહીં સત્તુ ખવરાવ. પોતાની વિદ્યાથી દુઃખ પામેલી તેણી કહે છે કેઃ—

એક્કે દુન્નય જે કયા, તેહિં નીહરિય ઘરસ્સ,
બીજા દુન્નય જઇ કરઉં, તો ન મિલઉ પિયરસ્સ.

—જે એક દુર્નય કર્યો તેથી ઘરથી નિકળી–નિસરી, બીજો દુર્નય જો કરૂં તો પ્યારાથી (કદી પણ) ન મળું. ઘરસ્સ, પિયરસ્સ–સંસ્કૃત છઠ્ઠી 'સ્ય'નો 'સ્સ' છે. પિયર–પ્રિયકર.

(૨૮) રૂકિમણીહરણના સમયે કણ્હ (કાન્હ, કૃષ્ણ) રૂકિમણીને કહે છેઃ—

> અમ્હે થોડા રિઉ બહુય, ઇઉ કાયર ચિંતંતિ,
> મુદ્ધિ નિહાલહિ ગયણયલુ, કઇ ઉજ્જોઉ કરંતિ.

—આ હેમચંદ્રમાં પણ છે. જુઓ પૃ. ૧૪૫ નં. ૬૦ અમે થોડા (છીએ), રિપુ ઘણા છે એમ કાયર ચિંતવે છે. ભોળી! ગગનતલમાં જો, કેટલા ઉદ્યોત–પ્રકાશ કરે છે? ઘણા તારા છે તે કે એક ચંદ્રજ? અમ્હે–ગૂ૦ અમે, રાજસ્થાની મ્હે. ગૂજરાતીમાં કોઇ સાક્ષર 'હ', પણ અમ્હે એમ કરી વાપરે છે. મુદ્ધિ–મુગ્ધે! જુઓ નં. ૨૩. નિહાલહિ–આજ્ઞા, ઉપનિષદોનું નિભાલયતિ. ઉજ્જોઉ–ઉદ્યોત.

(૨૯) સો જિ વિયક્ખણુ અકિખયઇ, છજ્જઇ સોજ્જિ છઇલ્લુ,
ઉપ્પહ પટ્ઠિઓ પહિ ઠવઇ, ચિત્તુ જુ નેહ–ગહિલ્લુ.

—તે જ વિચક્ષણ કહેવાય છે, તેજ છેલ છાજે છે (શોભિત થાય છે) જે ઉત્પથ–પ્રસ્થિત (કુમાર્ગ પર ચાલતા) નેહઘેલા ચિત્તને પથપર ટકાવે છે. અકિખયઇ–આખવામાં આવે–આકુખ્યા પરથી. પંજાબી આખના. કહેવામાં આવે. છજ્જઇ–છાજે. સોજ્જિ–સોઉ+જિ. તે જ. જિ–જ પાદપૂરણ છે. છઇલ્લુ–સં. છેદ એટલે વિદગ્ધ, ચતુર. પ્રાકૃત કવિતામાં છઇલ્લનો અર્થ ચતુર છે. પંજાબીમાં છેલ એટલે સારૂં. આ છઇલ તથા તે પરથી બનાવેલ પ્રેમી છેલ્લા (છબિલ, છબિલા)નો ભેદ તુલસીદાસે બતાવ્યો છે કે 'છરે છબીલે છેલ સબ.' ઠવઇ–સ્થાપે સં. સ્થાપતિ. ગહિલ્લુ–સં. ગ્રહિલ, આગ્રહી, તેપરથી ઘેલું થયેલ છે. હઠીલું.

(૩૦) રિદ્ધિ વિહૂણઉ માણુસહ, ન કુણઇ કુવિ સમ્માણુ,
સઉણિહિ મુચ્ચહિ ફલરહિઉ, તરૂવરૂ ઇત્થુ પમાણુ.

—રિદ્ધિ વિહૂણા માણસનું કોઈ પણ સંમાન કરતું નથી. શકુનિ-પક્ષીઓથી ફલરહિત તરૂવરને છોડાયછે (એ) અહીં પ્રમાણ છે.

રિદ્ધિ–સં. ઋદ્ધિ. વિહૂણ–સં. વિહીન. નિષ્ઠાના રૂપમાં ઇ અને

ઉની બદલીમાં-સરખાઓ જીર્ણું ઉપરથી જૂણું અને તે પરથી જૂના. સઉણિ-સં. શકુનિ. ઇત્થુ-પ્રાકૃત એત્થ, સં. અત્ર, પંજાબી ઇત્થું.

(૩૧) જઇવિ હુ સૂરૂ સુરવુ વિઅકખણુ,
તહવિ ન સેવઇ લચ્છિ પઇકખણુ;
પુરિસ-ગુણાગુણ-મુણણ-પરમ્મુહ,
મહિલહ બુદ્ધિ પયંપહિં જં બુહ.

—યદ્યપિ શૂર, સુરૂપ, વિચક્ષણ હોય તથાપિ લક્ષ્મી (તે મનુષ્યને) પ્રતિક્ષણ સેવતી નથી. (કારણકે) પુરુષોના ગુણ અને અગુણના વિચારથી પરાંગ્મુખ, મહિલાઓની બુદ્ધિ હોય છે-જેથી બુધ કહે છે. મુણણ-વિચારવું-મનન- પયંપહિં-સં. પ્રજલ્પતે. જં-જેથી અથવા જેમ (યથા).

(૩૨) જેણ કુલક્કમુ લંઘિયઇ, અવજસુ પસરઇ લોઇ,
તં ગુરુ-રિદ્ધિ-નિબંધણુ વિ, ન કુણઇ પંડિઓ કોઇ.

—જેનાથી કુલક્રમ ઉલંઘાય, (અને) અપજશ લોકમાં પ્રસરે, તે(ને) ગુરૂ એટલે બહુ સંપત્તિ ઉપજાવનાર (કામ) ને પણ કોઇ પંડિત કરતું નથી.

(૩૩) જં મણુ મૂઢહ માણુસહ, વંછઇ દુલ્લહ વત્થુ,
તં સસિ-મંડલ-ગહણુ કિહિં, ગયણિ પસારઇ હત્થુ.

—જો મૂઢ માણસનું મન દુર્લભ વસ્તુને વાંછે છે, તો શું શશિમંડલના ગ્રહણ કરવા માટે ગગનમાં હાથ પસારે છે?

(૩૪) રાવણુ જાયઉ જહિં દિયહિ, દહ મુહ એક સરીરૂ,
ચિંતાવિય તઇયહિ જણણિ, કવણુ પિયાવઉં ખીરૂ.

—શંખપુરના રાજા પુરંદરને ત્યાં એક સરસ્વતી કુટુંબ આવ્યું. રાજાએ આ દોહાનું ચોથું ચરણ 'પુત્ર માતા'થી સમસ્યાની રીતે પૂછ્યું. તેણીએ પૂર્તિ કરી. પ્રબંધ ચિંતામણિમાં સરસ્વતી કુટુંબ ભોજને ત્યાં આવ્યું હતું; ત્યાં પણ આ સમસ્યા ગૃહપતીએ આજ રીતે પૂર્ણ કરી છે. આમાંથી એ ફલિત થાય છે કે આ દોહો જૂનો છે. કથાલેખક

આની રચના કોઇપણ રાજાની સભામાં હૈસતી દે છે. હવે પછીના પ્રબંધ ચિંતામણિવાળા લેખમાં આનો તેમજ આગળના દોહાનો અર્થ આપેલ છે. જુઓ હવે પછી તેમાં નં. ૧૨.

રાવણ, જાયો (જન્મ્યો), જે દિને દશમુખ એક-શરીર વાળો; ત્યારે ચિંતિત કરી, જનની(ને) કે(તે)-કયા મુખને ક્ષીર (દુધ) પીવરાવું ?

ચિંતાવિય-સં. ચિંતાપિતા (!) 'પ' નો 'વ' થાય છે.

૧-પૃ ૫૦૭.

(૩૫) ઇત્તુ અચ્ચબ્ભુઉ દિટ્ઠુ મઇં, 'કંઠિ વ લુલ્લઇ કાઉ',
કોઇવિ વિરહ-કરાલિયહે, ઉડ્ડાવિયઉ વરાઉ.

(પુત્રની સ્ત્રીએ આ સમસ્યાપૂર્તિ કરી છે-આ દોહો હેમચંદ્રમાં પણ છે. આ અત્યદ્ભુત મેં દીઠું કે હું કંઠમાં શું લગાવું, કોઇપણ વિરહ-કરાલિતાએ વરાક (બીચારા-પતિ)ને ઉડાવી દીધો. ઇક=આ.

(૩૬) સીહુ દમેવિ જુ વાહિહઇ, ઇક્કુ વિ જિણિહઇ સત્તુ,
કુમરિ પિયંકરિ દેવિ તસુ અપ્પહુ, રજ્જુ સમત્તુ.

—ગજપુરના રાજા ખેમંકરને સુતારા દેવીથી એક કન્યા ઉત્પન્ન થઇ, રાજા અને રાણી મરી ગયા પછી મંત્રિઓએ તેણીને પિયંકર એ નામ આપી પુરૂષ હોય તેમ ગાદીપર બેસાડી, પછી કુલદેવી અચ્યુતાની પૂજા કરીને પૂછ્યું કે આનો પતિ કોને કરવો ? દેવીએ ઉત્તર આપ્યો કે-સિંહને દમન કરીને જે વાહે-સવારી કરે, એકલો પણ શત્રુઓને જીતશે, તેને કુમારી પ્રિયંકરીને રાજ સમસ્ત અર્પણ કરો. આવોજ પતિ મળી ગયો ને વાર્તા વાર્તાની પેઠે ચાલી આવી.

પ્રકરણ ૫ મું.

સોમપ્રભ અને સિદ્ધપાલે રચેલી કવિતા.

૨૧૯—હવે સોમપ્રભસૂરિ અને સિદ્ધપાલ કવિની રચેલી કવિતાના નમુના આપીએ છીએ.

(૧) કુમારપાલ પ્રતિબોધ (ગાયકવાડ સંસ્કૃત સિરીઝ પૃ૪ ૭૭.) એક છંદઃ-

(૩૭) કુલુ કલંકિઉ મલિઉ માહપ્પુ
મલિણીકય સયણુમુહ
દિન્નુ હત્થુ નિયગુણ કડપ્પહ
જગુ જ્ઝંપિઓ અવજસિણ
વસિણ વિહિય સન્નિહિય અપ્પહ ।
દૂરહ વારિઉ ભદ્દુ તિણિ, ઢક્કિઉ સુગઇદુવાર,
ઉભયભવુબ્ભડદુક્ખકર, કામિઉ જિણ પરદાર.

આ સાત પદવાળો-સપ્તપદ છંદ તે સમયની રચનામાં બહુ મળે છે. અંતના બે પદ દોહાના છે. પરદાર ગમનની નિંદા કરતાં કવિ કહે છે કે-કુલ, કલંકિત (કર્યું) માહાત્મ્ય (ધૂળ !) મેળવ્યું. સજ્જનોનાં મુખ મલિન કર્યાં, નિજ ગુણસમુહને હાથ દીધો (ધક્કો દઇ બહાર કાઢયો), જગને અપજશથી ઝંપ્યું (ગલહથો દીધો-ઢાંકી દીધું), વ્યસનથી વિહિત-કરેલા પોતાને સન્નિહિત કર્યો. દૂરથી ભદ્ર-કલ્યાણને વાર્યું, સુગતિના દ્વાર ઢાંકી દીધાં, બને ભવ (આ ભવ અને પરભવ)માં ઉદ્‌ભટ દુઃખોની કરનારી પરદારાને જેણે કામિત કરી (ચાહી) તેણે.

સયણુ-સજ્જન, મિત્ર હિંદી સાજન. દિન્નુ હત્થુ-હાથ દીધો, ગલહસ્ત કર્યો, અર્ધચંદ્ર આપ્યો, બહાર કાઢી મૂકયો. જુઓ ઉપર નં. ૧૯. કડપ્પ-? સમૂહ. ઝંપ-ચૂમવું, ઢાંકવું યા જીતવું.

આને મળતો એક શ્લોક સોમપ્રભનીજ સૂક્તિમુક્તાવલી (સિંદૂર-પ્રકરણ-સ્તોત્ર)માં છેઃ—

दत्तस्तेन जगत्यकीर्तिपटहो गोत्रे मषीकूर्चकं
चारित्र्यस्य जलांजलि र्गुणगणारामस्य दावानलः ।
संकेतः सकलापदां शिवपुरद्वारे कपाटो दृढः
शीलं येन निजं विलुप्तमखिलं त्रैलोक्यचिंतामणिः ॥

—કાવ્યમાલા ગુચ્છક ૭ પૃ. ૩૭.

(૨) પૃ. ૩૬૧, કુલ ૧૪ છંદમાં બાર ભાવનાઓ છે તેમાંથી ત્રણ નમૂના.

(૩૮) પિઉ માય ભાય સુકલત્તુ પુત્તુ
પહુ પરિયણુ મિત્તુ સણેહજુત્તુ ।
પહવંતુ ન રક્ખઇ કોવિ મરણુ
વિણુ ધમ્મહ કોવિ મરણુ
વિણુ ધમ્મહ અન્નુ ન અત્થિ સરણુ ॥

(૩૯) રાયા વિ રંકુ સયણો વિ સત્તુ
જણઓ વિ તણઉ જણણિ વિ કલત્તુ ।
ઇહ હોઇ નડુ વ્વ કુકમ્મવંતુ
સંસારરંગિ બહુરૂવુ જંતુ. ॥

(૪૦) એક્કલ્લઉ પાવઇ જીવુ જમ્મુ
એક્કલ્લઉ મરઇ વિઢત્ત કમ્મુ ।
એક્કલ્લઉ પરભવિ સહઇ દુક્ખુ
એક્કલ્લઉ ધમ્મિણ લહઇ મુક્ખુ ॥

આમાં અર્થ સ્પષ્ટ છે. કઠિન શબ્દોના અર્થ આ પ્રમાણે છે:— પિઉ—પિતા. સુકલત્તુ—સુકલત્ર:(સારી સ્ત્રી), પહુ—પ્રભુ, પરિયણુ—પરિજન. સણેહજુત્તુ—સ્નેહયુક્ત. પહવંતુ—સં. પ્રભવન્. સમર્થ હોવા છતાં. રક્ખઇ—સં. રક્ષતિ—રક્ષા કરે છે—બચાવે છે. ધમ્મહ—ધર્મના. અન્નુ—અન્ય. અત્થિ—છે. રાયા—રાજા. સયણો—સજ્જન—સ્વજન. સત્તુ—શત્રુ. જણઓ—જનક, પિતા. તણઉ—તનય—પુત્ર. નડુવ્વ—નટ ઇવ—નટની પેઠે. રંગિ—રંગ ઉપર—નાટક ભૂમિપર. બહુરુવુ—બહુરૂપી. એક્કલ્લઉ—એકલો. વિઢત્ત—અર્જિત—કમાવેલાં. પરભવિ—પરલોકમાં. ધમ્મિણ—ધર્મથી. મુક્ખુ—મોક્ષ.

(૩) પૃ. ૩૫૦-૫૧, વસંતવર્ણન છંદ પાંચ. તેમાંથી એક નમૂનો.

(૪૧) જહિં રત્ત સહહિં કુસુમિય પલાસ નં ફુટ્ટ પહિયગણ હિયયમાસ.
સહયારિહિ રેહહિ મંજરીઓ નં મયણ જલણ જાલાવલીઓ.

—જ્યાં કુસુમિત પલાશ રક્ત સોહે છે જાણે કે પથિકગણ(ના) હૃદયનું માંસ ફુટે છે; સહકારો (આંબા)માં મંજરીઓ વિરાજે છે જાણે

કે મદન (રૂપી) જવલન (અગ્નિ) ની જ્વાલાવલિઓ. સહહિં-જુઓ નં. ૧૦ તથા ૨૨.

(૪) પૃષ્ટ ૧૭૮. ગ્રીષ્મવર્ણન છંદ ચાર તેમાંથી એક નમૂનો.

(૪૨) જહિં દુટ્ઠુ નરિંદુ વ સયલુ ભુવણુ, પરિપીડઇ તિવ્વ કરેહિં તવણુ.
જહિં દૂહવ મહિલય જણુ સમગ્ગ, સંતાવઇ સૂય સુરીર લગ્ગુ.

—જ્યાં તવણુ-તપન-સૂર્ય તીવ્ર કરોથી-કિરણોથી દુષ્ટ નરેંદ્રની પેઠે સકલ ભુવનને પીડે છે, જ્યાં દુર્ભગ (વિયોગિની) મહિલા જંન સમગ્રને સતાવે સૂર્ય (?) શરીરમાં લાગ્યા. કર-રાજના કર તેમજ કિરણ.

(૫) પૃષ્ટ ૪૨૩ થી ૪૩૭ પર જીવમન:કરણ સંલાપ છે તેમાં છંદ ૧-૨, ૪-૨૭, ૨૯-૩૦, ૪૭, ૫૧-૫૨, ૫૪-૫૯, ૬૧, ૬૪-૬૫, ૬૭-૧૦૪ એ બધા અપભ્રંશમાં છે-બાકીના પ્રાકૃતમાં છે. કવિ સિદ્ધપાલે જીવ, મન અને ઇંદ્રિયોની વાતચીત રાજા કુમારપાલને સંભળાવી છે. દેહ નામના પટ્ટણુ (નગર) માં આત્મા રાજા, બુદ્ધિ મહાદેવી, મન મહામંત્રી, અને ફરિસણુ (સ્પર્શ) રસણુ (રસ), ઘ્રાણુ (ઘ્રાણ), લોયણુ (લોચન), સવણુ (શ્રવણ) એ પાંચ પ્રધાન-એમ કથા ચાલે છે. તેમાંથી ત્રણ નમૂના આપીએ છીએઃ—

(૪૩) જં તિલુત્તમ-રૂવ-વક્ખિત્તુ
ખણુ બંભુ ચઉમુહુ હુઉ
ધરઇ ગોરિ અદ્ધંગિ સંકર
કંદપ્પપરવસુ ચલણુ
જં પિયાઇ પણમઇ પુરંદર
જં કેસવ નચ્ચાવિઉ, ગોઠંગણિ ગોવીહિં
ઇંદિયવગ્ગહ વિપ્ફુરિઓ, તં વન્નિયઇ કઇહિં. ૬૧

—જે તિલોત્તમાના રૂપથી વ્યાક્ષિપ્ત-વ્યાકુલ થએલો બ્રહ્મા ચતુર્મુખ થયો, શંકર ગૌરીના અર્ધાંગમાં ધરે-ધારણ કરે, કંદર્પને પરવશ ચરણ જેના છે તે પુરંદર જે પ્રિયાને પ્રણમે, જે કેશવ ગોષ્ટના આંગણે ગોપીઓથી નચાયો-આ ઇંદ્રિયવર્ગનાં વિસ્ફુરિત કવિઓથી વર્ણવાય છે.

(૪૪) વાલત્તણુ અસુઇ-વિલિત્ત-દેહુ
દુહકર દંસણુગ્ગમ કન્નવેહુ
ચિંતંતહ સવ્વવિવેય રહિઉ
મહ હિયઉં હોઇ ઉક્કંપસહિઉ ॥ ૮૫ ॥

—બાલકપણું, અશુચિ (પદાર્થોથી) વિલિપ્ત દેહ, દુઃખકર દશન એટલે દાંતોનો ઉદ્દગમ–આવવું–નીકળવું, કર્ણવેધ, (આ સર્વને) ચિંતવતા સર્વવિવેક રહિત (એવું) મારૂં હૈયું ઉત્કંપ સહિત થાય છે.

(૪૫) ઇસા-વિસાય-ભય-મોહ-માય ।
મય-કોહ-લોહ-વમ્મહ-પમાય ॥
મહ સગ્ગગયસ્સ વિ પિટ્ઠિ લગ્ગ ।
વવહરય જેવ રિણિઅહ સમગ્ગ ॥ ૯૭ ॥

—ઇર્ષા, વિષાદ, ભય, મોહ, માયા, મદ, ક્રોધ, લોભ, મન્મથ, પ્રમાદ (જે સર્વે) મારા સ્વર્ગગતના પણ પીઠપર લાગેલા વ્યવહારી (લેણદાર) જેવી રીતે ઋણી (કરજદાર) ના સમગ્ર-સર્વ.

(૬) પૃષ્ઠ ૪૪૩–૪૬૧ પર સ્થૂલિભદ્ર કથા છે તેમાં ૧–૪, ૧–૧૪, ૨૩–૨૫, ૩૧–૩૨, ૩૪–૩૮, ૪૦–૪૫, ૪૬–૬૨, ૬૪–૬૬, ૬૮–૮૨, ૮૪, ૯૪, ૯૭–૯૮, ૧૦૦, ૧૦૧–૧૦૫ છંદો અપભ્રંશ છે; બીજા પ્રાકૃતમાં છે. પાડલિપુત્તના રાજા નવમા નંદનો મંત્રી સગડાલ (શકટાર) હતો, તેણે કોઇરીતે પોતાની શ્રુતધર કન્યાઓની સહાયતાથી વરરૂચિને નવી કવિતાઓ સંભળાવી નંદ પાસેથી ધન મેળવતો બંધ કર્યો હતો; વરરૂચિનું ગંગા પાસેથી દીનાર મેળવવાનું ચેટક, નંદનો સગડાલપર ક્રોધ, સગડાલના પુત્ર સિરિયે પિતાને મારવો, સિરિયના મોટાભાઇ સ્થૂલિભદ્રનો કોશા નામની વેશ્યા સાથે પ્રેમ, સ્થૂલિભદ્રનું શ્રમણ થવું, તે શ્રમણનું કોશાને ત્યાં જઇ સંયમથી રહેવું, વગેરે વર્ણન ઘણું સુંદર છે. તેમાંથી ૬ નમુના લીધા છેઃ—

(૪૬) જસુ વયણુ વિણિજ્જિઉ નં સસંકુ, અપ્પાણુ નિસિહિ દંસઇ સસંકુ,

જસુ નયણકંતિ જિય લજ્જભરિણુ, વણુવાસુ પવન્નય નાઇ હરિણુ. ૮

—જેના વદનથી વિનિર્જિત–જીતાયેલો જાણે શશાંક (ચંદ્ર) પોતાને નિશામાં–રાત્રિમાં સશંક દેખાડે છે, જેની નયનકાંતિ(થી) જિત–જીતાયેલો લજ્જાભરથી જાણે હરિણ વનવાસ પ્રપન્ન થાય છે–પામે છે–એવો કે

(૪૭) નંદુ જંપઈ પઢઈ પરકવ્વ
કહ એસ વરરુઈ સુકઈ
કહઇ મંતિ મહ ધૂય સત્ત વિ
એયાઇ કવ્વાઈ
પઢુ પઢઇ બાલાઉ હુંત વિ
તત્થ તુમ્હ નરનાહ જઈ, મણિ વટ્ટઇ સંદેહુ ।
તાઉ પઢંતિય કોઉગેણુ, તા તુમ્હેં નિસુણેહુ ॥ ૩૨ ॥

—નંદ કહે છે " પઢે–બોલે પરકાવ્ય કેવી રીતે આ વરરૂચિ સુકવિ ? " કહે છે મંત્રી 'મારી પુત્રીઓ સાતેય આ કાવ્યોને પ્રભુ ! બોલે છે, બાલા હોતી–હોવા છતાં પણ, ત્યાં તમો નરનાથને જો મનમાં વર્તે છે સંદેહ, તેઓને બોલતી કૌતુકથી તેમને તમે સાંભળો.'

કન્યાઓમાં પહેલી એકવાર સાંભળી, બીજી બેવાર એમ સાતમી સાતવાર સાંભળી શ્લોક કંઠસ્થ કરી લેતી હતી. વરરૂચિએ નવો શ્લોક બોલતાંજ પહેલી કંઠસ્થ કરીને બોલી જતી. આમ બે વાર સાંભળી બીજી બોલી જતી ઇત્યાદિ. પછી નંદે કુપિત થઇ વરરૂચિને કાઢી મૂક્યો.

(૪૮) ખિવિવિ સંઝિહિં સલિલ દીણાર
ગોસગ્ગિ સુરસરિ થુણઈ
હણઈ જં તસંચારુ પાઇણુ
ઉચ્છિલિવિ તે વિ વરરુઇહિં
ચડહિં હત્થિ તેણ ધાહણુ
લોઉ પઈંપઇ વરરુઇહિ, ગંગ પસન્નિય દેઈ ।
મુણિવિ નંદુ વુત્તંતુ ઇહુ, સયડાલરસ કહેઈ ॥ ૩૫ ॥

—ફેંકીને, સંધ્યાએ, જલમાં, દીનાર, સવારમાં, (વરરૂચિ) ગંગાને,

સ્તવે—સ્તુતિ કરે છે, (અને) હણે છે (દબાવે છે), યંત્ર સંચારને, પગથી, ઉછળીને, તે, પણ, વરરુચિને, ચડે છે, હાથમાં, તેના, ઘાતથી; લોક, કહે છે (કે), વરરુચિને, ગંગા, પ્રસન્ન થઇને, દે છે, જાણીને, નંદ, વૃત્તાંત, આ શકટાલને, કહે છે.

ખિવિવિ—સં. ક્ષિપ્. ખિવિવિ, ઉચ્છિલિવિ, મુણિવિ—ભૂતકૃદંત છે. ગોસગ્ગ—સં. ગોસર્ગ—સવાર. થુણઈ—સં. સ્તુ (સ્તુતિ કરવી). હુ (હોમ કરવો) ધાતુ 'નુ' વાળી અર્થાત્ પાંચમા ગણની પણ માનવી જોઇએ. પ્રાકૃત થુણઈ એટલે સ્તુતિ કરે છે. પુરાણો તથા પદ્ધતિઓમાં હુનેત્ અને હુનુયાત્ આવે છે. (તુલસીદાસના રામચરિતમાનસમાં, હુને અનલ મેંહ વાર બહુ). કૃનું કૃણોતિ વેદમાં તથા કુણઇ પ્રાકૃતમાં આવે છે. પઈપિઇ—સં. પ્રજલ્પ. પસન્નિય—સં. પ્રસન્નિતા (!).

આ પછી શકટારે પઢાવેલા માણસ મોકલી વરરુચિને સાયંકાલે નદીમાં દીનાર રાખતા જોઇ લીધો. પોતે તે કઢાવી લીધી. સવારે નંદની સમક્ષ વરરુચિએ ઘણી સ્તુતિ કરી અને યંત્ર ચલાવ્યું, પણ કંઈ ન મળ્યું.

(૪૭) કોશાએ વિચાર્યું કે શ્રમણ મારા અનુરાગમાં એટલો મગ્ન છે તો તેને સુમાર્ગમાં લગાવું. તેણીએ કહ્યું કે મને 'ધમ્મલાભુ' થી શું સર્યું, 'દમ્મુલાભુ' (દામ—લાભ) જોઇએ. તેણે પૂછ્યું 'કેટલા?' કોશાએ લાખ માંગ્યા.

તીઈ વુત્તઇ સો સનિવ્વેઉ
મા ખિજ્જસિ કિંચિ તુહું
ઝત્તિ વચ્ચ નેવાલમંડલુ
તહં દેઇ સાવઉ નિવઇ
લક્ખુ મુલ્લુ સાહુસ્સ કંબલુ
સો તહિં પત્તઉ દિટ્ઠુ નિવુ, દિન્નઈ કંબલ તેણ ।
તં ગોવિવ દંડય તલઇ, તો વાહુડિઉ જવેણ ॥ ૮૯ ॥

—તે (કોસા) ને, કહેવામાં આવ્યું, તે, સનિર્વેદ, મા, દુઃખી થા, કંઇપણ, તું, ઝટ, જા, નેપાલમંડલ, ત્યાં, દે—આપે, શ્રાવક, નૃપતિ,

લાખ(ના), મૂલ્યનું આઠનું; કંબલ, તે, ત્યાં, પ્રાપ્ત થયેલ, દીઠો, નૃપ; આપ્યો કંબલ, તેણે; તેને, ગુપ્ત કરીને–ગોપવીને, દંડના, તજે, તે, પાછો ફર્યો, વેગથી.

વુત્ત–સં. ઉક્ત. વચ્ચ–સં. વ્રજ. વાહુડિઉ–સં. વ્યાઘુટિતઃ માર્ગમાં ચોર મળ્યા, જેણે લાખ દીનારો મળવાના શકુન થયા હતા.

(૫૦) તો મુક્કઉ ગઈ દિન્નુ તિણુ, કંબલુ કોસહિ હત્થ ।
સો પેચ્છંતહ તીઈ તસુ, ખિત્તુ ખાલિ અપસત્થિ ॥ ૫૧ ॥

—ત્યારે, મુકયો–મુક્ત કર્યો (ચોરોએ), (તે) ગયો; દીધી તેને, કંબલ, કોશાના, હાથ(માં); તે, જોતાં સતિ, તેણે, તેને, ફેંકયો, ખાળમાં, અપ્રશસ્તમાં.

તિણુ—પંજાબી તિન્ની, પેચ્છંત–સં. પ્રેક્ષત્ ડિંગલ–પેખન્ત. ખાલ્લા –ખાળ, ગંદા પાણીની મોરી.

(૫૧) સમણુ દુમ્મણુ ભણઇ તો એઉ
બહુમુલ્લુ કંબલરયણુ
કીસ કોસિ પઈ કખાલિ ખિત્તઉ
દેસંતરિ પરિભમેવિ
મઈ બહંત દુક્ખેણ પત્તઉ
કોસ ભણઈ મહાપુરિસ, તુહું કંબલુ સોએસિ
જં દુલ્લહુ સંજમ–ખણુ, હારિસ તં ન મુણેસિ ૯૨

—શ્રમણ, દુર્મન (થઇને), કહે છે, તો, ' આ, બહુમૂલ્ય, કંબલ-રત્ન, શામાટે, કોશા ! , તેં, ખાળમાં, ફેંકયું, દેશાંતરમાં, પરિભ્રમણ કરી, મેં, મહા, દુઃખથી, પ્રાપ્ત કર્યું. " કોશા કહે છે 'મહાપુરૂષ ! તું, કંબલ(નો) મોટો વિચાર કરે છે, જે, દુર્લભ, સંયમ(ની)ક્ષણ, હારી ગયો છું, તે, નહી જાણતો. "

ખિત્તઉ, પત્તઉ—ખિત્તો, પત્તો, સં. ક્ષિપ્ત, પ્રાપ્ત. મુણુ–જાણવું– જુઓ નં. ૩૫.

(૭) પૃષ્ઠ ૪૭૧-૭૨, આઠ છપ્પય માગધોએ ગાયા છે, કે જેને સાંભળી પ્રાતઃકાલે કુમારપાલ રાજા જાગતો હતો. તેમાંથી એક નમૂનો તરીકે અહીં આપી તેનું વર્ત્તમાન ગુજરાતી અનુસાર અક્ષરાંતર કરવામાં આવેછે. એમ પહેલાં કહેવાઇ ગયું છે કે જૂની કવિતાથી સોમપ્રભની કવિતા ક્લિષ્ટ છે તથા તેના નમૂનાઓથી પાઠકોને પણ તેમ જણાયું હશે. આ કવિતા હિંદીમાં ડિંગલ કવિતા જેને કહે છે તે જાતની છે અને પૃથ્વીરાજ રાસાના કલ્પિત સમયથી કેટલાંક વર્ષો પહેલાંની છે. આમાં સર્વ સંસ્કૃતના તત્સમ છે. અધિક કઠિન નથી.

(પર) ગયણમગ્ગસંલગ્ગલોલકલ્લોલપરંપર
નિક્કરણુક્કડનક્કચક્કચંકમણદુહંકર
ઉચ્છલંતગુરૂ પુચ્છમચ્છરિંછોલિ નિરંતર
વિલસમાણજાલાજડાલ વડવાનલ દુત્તર
આવત્તસયાયલુ જલહિ લહુ ગોપઉ જિમ્વ તે નિત્થરહિ
નીસેસવસનગણનિટ્ઠવણુ પાસનાહુ જે સંભરહિ.
—ગગન-માર્ગ-સંલગ્ન-લોલ-કલ્લોલ-પરંપર
નિષ્કરૂખોત્કટ-નક્ર-ચક્ર-ચંક્રમણ દુખં (!) કર
ઉછળત ગુરૂ-પુચ્છ-મત્સ્ય-રિંછોલિ-નિરંતર
વિલસમાન-જ્વાલા-જટાલ-વડવાનલ-દુસ્તર
આવર્ત-શતાકુલ જલધિ લઘુ ગોપદ જેમ તે નિસ્તરે
નિઃશેષ-વ્યસન-નિઃસ્થાપન પાર્શ્વનાથ જો સાંભરે.

રિંછોલિ=પંક્તિ (દેશી) | નિટ્ઠવણુ-સં. નિઃસ્થાપન-વીતાડનાર, સમાપ્ત કરનાર નીઠ જવું-વીતવું (મારવાડી). સંભરહિ-સંભરવું, સંભારવું, સાંભરવું. મરાઠીમાં સંભાલના, પંજાબીમાં સુમ્ભાલના=યાદકરવું, સંસ્મરણ કરવું.

વિભાગ પાંચમો.

મેરૂતુંગસૂરિનો પ્રબંધ ચિંતામણિ. સં ૧૩૬૧.

પ્રકરણ ૧ લું.

પ્રબંધ ચિંતામણિ.

૨૨૦. આ નામનો સંસ્કૃત ગ્રંથ જૈનાચાર્ય મેરૂતુંગે સંવત્ ૧૩૬૧ માં કાઠિયાવાડના વઢવાણમાં રચ્યો. મુંબઈના ડૉક્ટર પીટર્સનના શાસ્ત્રી દીનાનાથ રામચંદ્રે મુંબઇમાં સં. ૧૯૪૪ માં કોઈ હસ્તલિખિત પ્રતિઓ સાથે મેળવી તેનું મૂલ છપાવ્યું તે હાલ દુષ્પ્રાપ્ય છે. તેમણે તેની વર્દ્ધિત આવૃત્તિનું ગુજરાતી ભાષાંતર પણ છપાવ્યું છે. સન ૧૯૦૧ માં ટૉનીએ વળી કોઇ મૂલ પ્રતિઓની સહાય લઇ તેનો અંગ્રેજી અનુવાદ છપાવ્યો છે. આમાં કેટલાક ઐતિહાસિક પ્રબંધો યા કિસ્સા છે. શ્રીયુત ચંદ્રધરશર્મા ગુલેરી બી. એ. વિશેષમાં કથે છે કે " કેટલીક બાબતમાં તે ભોજપ્રબંધની ઢબવાળું પુસ્તક છે. જૈન ધાર્મિક સાહિત્યમાં પોતાના મતની 'પ્રભાવના' વધારવા કિસ્સાઓનું સ્થાન ઘણું ઉંચું છે. જૈન ધર્મોપદેશક પોતાના સાધુ તથા શ્રાવક શિષ્યોના મનોવિનોદ અને ઉપદેશ માટે કંઇક કથાઓ કહ્યાં કરે છે કે જે પૌરાણિક, ઐતિહાસિક યા અર્ધ-ઐતિહાસિક હોય છે. આ કથાઓના કેટલાય સંગ્રહ ગ્રંથ છે કે જેમાં પુરાણા કવિયોની રચના, નવા કવિયોનાં નામ, પુરાણા રાજાઓનાં કર્તવ્ય, નવાનાં નામ, વિક્રમાદિત્ય પણ જૈન, સાલિવાહન પણ જૈન, વરાહમિહિર પણ જૈન, બ્રાહ્મણ વિદ્વાનો અને અન્ય શાખા-સંપ્રદાયોના વિદ્વાનોનો પોતાના આચાર્યોથી પરાજય વગેરે બાબતો રહે છે કે જે વર્ત્તમાન દૃષ્ટિથી ઐતિહાસિક કહી શકાતી નથી. કિંતુ તે સમયના

હિંદુ ગ્રંથ પણ એવાજ છે. તેમાં જો જોવામાં આવે તો ઐતિહાસિક તત્ત્વની ઉપેક્ષા જૈનો કરતાં વધારે કરવામાં આવી છે. આથી કેવલ જૈનોને ઉપાલંભ આપી શકાતો નથી. આટલું છતાં પણ જૈન વિદ્વાનોએ ઇતિહાસ પ્રત્યે રૂચિ રાખ્યાનાં તથા તેની મૂલ ભીંતનો આધાર ન છોડયાનાં પ્રમાણ મળે છે. એમ તો સમ્રાટ્ અશોકની ધર્મલિપિના શબ્દોમાં ' આત્મપાખંડે પૂજા પરપાખંડે ગર્હા ' સહુ બતાવે છે."

૨૨૧. સં. ૧૩૬૧ નો સમય પૃથ્વીરાજ અને તેના રાસના કલ્પિત કર્ત્તા ચંદનો સમય (૧૨૫૦ સં.) થી ૧૧૦ વર્ષ પછી છે. તે સમયની પ્રચલિત ભાષા–કવિતા અવશ્ય મનન કરવા યોગ્ય છે. સં. ૧૩૬૧ માં મેરૂતુંગે આ ચિંતામણિનો સંગ્રહ કર્યો છે. કોઇ પણ ઉધ્ધૃત કવિતા તેણે પોતે રચી નથી. કથાઓમાં પ્રસંગો પ્રસંગે જે કવિતા તેણે આપી છે તે અવશ્ય તેનાથી જૂની છે. કેટલી જૂની છે તેનો વધારેમાં વધારે સમય તો સ્થિર કરી શકાતો નથી; પરંતુ પ્રબંધ ચિંતામણિની રચનાનો સમય તેનો નીચામાં નીચો ઉપલબ્ધિ કાલ અવશ્ય છે. તેનાથી પચાસ સાઠ વર્ષ પહેલાં કવિતા લોકકથાઓમાં પ્રચલિત હોય યા આવા ઘસાએલા સિક્કા જો સો બસો વર્ષ જૂના પણ હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી.

૨૨૨. કેટલાક દોહા એવા છે કે જે ધારના પ્રસિદ્ધ રાજા ભોજના કાકા મુંજના નામના છે અને તેના બનાવેલા કહેવામાં આવ્યા છે. એક ગોપાલ નામની વ્યક્તિએ ભોજને કહેલો હતો. બે ચારણોએ હેમચંદ્રને સંભળાવ્યા હતા; કેટલાક નવઘણ રાજાના મરસીયા (રાજીયા) છે. સં. ૧૩૬૧ ના લખેલા ઈતિહાસ અનુસાર તે તેતે સમયના છે. આ કવિતાઓને શાસ્ત્રીએ માગધી અને ટૉનીએ પ્રાકૃત જણાવ્યા છે.

૨૨૩. સેવેલે ગણિતથી સિદ્ધ કર્યું છે (રૉ. એ. સો. જર્નલ જુલાઇ ૧૯૨૦ પૃ. ૩૩૭ આદિ) કે ગૂજરાતના ચાવડા રાજાઓના સંવત્ આદિ, મેરૂતુંગે અશુદ્ધ લખ્યા છે અને તિથિ, વાર, નક્ષત્ર, લગ્ન સર્વમાં ગડબડ છે, તેનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય કંઇ નથી. જૂની ઘટનાઓના સંબંધમાં ગમે તેટલી ઐતિહાસિક ગડબડ હોય, પણ પોતાના નજીકના

કાલની ઘટનાઓ તો મેરુતુંગે જ્યાં સુધી તે પ્રબંધની પુષ્ટિ કરી શકે છે ત્યાં સુધી પ્રામાણિક લખી છે. સિદ્ધરાજ જયસિંહ, કુમારપાલ, હેમચંદ્ર, વસ્તુપાલ, તેજપાલનો કાળ ગૂજરાતમાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતની વિદ્યા તથા જૈન ધર્મના પ્રચારનો સુવર્ણ યુગ હતો. ભોજના સમયમાં ધારામાં જે વિદ્યા અને વિદ્વાનોની જ્યોતિ ચમકી હતી તે બસો અઢીસો વર્ષ પછી પશ્ચિમ ગૂજરાતમાં પણ દેદીપ્યમાન થઈ. તે સમયની વાતો જૈનોના ગૌરવની છે અને તેની સંરક્ષા તેમણે ઘણી સાવધાનીથી કરી છે.

પ્રકરણ ૨ જું.

તે સમયની જૈન સંસ્કૃત.

૨૨૪. પ્રબંધ ચિંતામણિનો જે અનુવાદ ગૂજરાતીમાં થયો છે, તેના કરતાં ઘણો સારો અનુવાદ થવાની જરૂર છે કે જેમાં ઐતિહાસિક અને શાબ્દિક ટિપ્પણિઓ હોય: આ ગ્રંથની ભાષા સંસ્કૃત છે, પરંતુ તે સંસ્કૃત પણ દેશભાષાઓની ઉત્પત્તિ અને વિકાસને સમજવામાં ઉપયોગી છે. તે સમયની 'જૈન સંસ્કૃત'માં એક મનોહારિતા એ છે કે જૈન લેખક ગૂજરાતી યા દેશભાષામાં વિચાર કરતો ને સંસ્કૃતમાં લખતો. પરિશિષ્ટ પર્વ ૧-૭૫ માં હેમચંદ્રજી લખે છે કે ' **स कालं यदि कुर्वीत को (क्वा) लभेत ततो गतिम्** '—આમાં મરવાનાં અર્થમાં ' કાલ કરવો ' એ સંસ્કૃત રૂઢિ પ્રયોગ નથી પણ દેશ ભાષાનો છે. અણિશુદ્ધ સંસ્કૃતના પ્રેમી આને બર્બર સંસ્કૃત કહે પરંતુ આ જીવિત સંસ્કૃત છે. તેમાં ભાષાપણું છે. એતો રૂચિની વાત છે: કોઇને કાશ્મીરની કોતરણીના કામવાળી અખરોટના લાકડાના સારા ઢગનો તખતો સારો લાગે ને કોઇને લીલા કુંપળોથી ભરેલી વાંકી ટહની. નીચે કેટલાક શબ્દો અને વાક્ય આવી સંસ્કૃતનાં આપવામાં આવે છે. જેના

પર * આવું ચિન્હ છે તે અન્યત્ર શિલાલેખો, કાવ્યો વગેરેમાં જોવામાં આવેલ છે.

छुप्तवान्—છૂએલા; *ઉચ્છીર્ષક-તકિયા, ઓસીસા. (રાજસ્થાની, બાણની કાદમ્બરી).

करवडी—બે હાથ ભેગા કરી પાણી પીવા માટે પાત્ર જેવું બનાવવું (કરપુટી).

धवलगृह—પ્રધાન મહેલ (ધવલ એટલે જે જાતિમાં ઉત્તમ હોય તે-દેશી શબ્દ છે. હેમ૦ દેશીનામ માલા ૫-૫૭ તુલસીદાસજીના 'ધવલધામ' નો આ અર્થ છે. સફેદ મહેલ નહિ).

सर्वावसर—રાજાનું સર્વથી મળવું. દીવાને આમ.

राजपाटिका—રાજમાર્ગ.

*धर्मवहिका—(ધર્મના લેખની) વહી, ચોપડો.

छुट्टितः—છૂટયો.

झोलिका—ઝોલી (જો ઝોલિકા સંસ્કૃતમાં રૂઢ ન હોય તો આ પણ દેશી શબ્દ છે. હેમ૦ દેશી૦ ૩-૧૫૬)

धाटीप्रपात—ધાડુ પાડવું-ધાડ પાડવી.

*पंचकुल—પંચોલી રાજકર્મચારી. (ना. प्र० पत्रिका भाग १ संख्या २ पृष्ठ १३९)

उद्ग्राहणक—ઉગાડનાર, उद्ग्राह्य-ઉગાડી, उद्ग्राहित-ઉગાડેલો.

निरुध्धं—(અમુક કાલથી) લઇને, લગાડીને (જ્યાં સુધી)

वहमान—ચાલતો (सिंहलग्ने वहमाने)

न्युंछन—નોંછાવર.

नृपतेः कः समयः—મહારાજ શું કામ કરી રહ્યા છો ? કેવો અવસર છે ?

गुरूदर—તમ્બુ.

*वसहिका—મંદિર (ना. प्र. पत्रिका १-२ पृ. ४५०)

चिन्तायक—સંભાળનાર-રખેવાળ.

*दवरक, कटीदवरकः—દોરો, કદોરો (डोरः कटिसूत्रं-હર્ષચરિતની ટીકા).

*रसवती—રસોઇ.

यमलपत्र—(રાજાઓના પોતપોતામાં) પત્ર.

भेटितः—ભેટયા. મળ્યા.

पादोऽवधार्यतां—પધારો.

*खत्तक—ગોખલો.

मदनपट्टिका—મીણની પટ્ટી. मैण (એટલે મીણ)નું સંસ્કૃત કરેલું 'मदन'

कचोलक—કચોળું (ગૂ) કચોલા, કચોલી (રાજસ્થાની) સરખાવો આનંદઘનજીનું 'નિશદિન જોઉં તારી વાટડી' એ પદમાંનું.

जीर्णमंचाधिरूढः—તૂટેલી ખાટપર પડેલા (ક્રોધમાં).

सवाहटिकी घटः—વાટકા સહિત ઘડો-વાટકો: એ શબ્દ કાઠીઆવાડમાં અમુક પાત્ર માટે વપરાય છે.

हक्कितः—બોલાવેલો-સંબોધિત-હાક મારેલો.

कामुक—કામ કરનાર નોકર (પંજાબીમાં કામ્મા, મારવાડીમાં કામેતી, કાર્મ (હર્ષચરિત)

छिम्पिका—છીંપી (વસ્ત્ર રંગનારી જાત)

निजतनक गृह—પોતાનું ઘર. (તણા, યા તણું યા તણી-મારવાડી ગૂર્જરાતી 'કા')

व्याघुटन्ती—આળોટતી (મારવાડી બાવડના, પંજાબી ઔદ્દના)

व्याघुटितुं—આળોટવાને.

वलितः—વળ્યો-પાછો ફર્યો.

वासण—વાસણ, રૂપયાની થેલી (વાસણી-વાંસળી-આ કાઠિયાવાડમાં વપરાય છે ને કેડે આવી વાંસળી બંધાતી.

विहंगिका—કાવડ.

*कार्मण—કામણ, જાદુ કરવું (કામણુ-મારવાડી)

उत्तेजितं निर्माप्य—ઉત્તેજિત કરાવી (નિશો ચડાવી)

संग्रहणी—વેશ્યા.

*पट्टकिल—પટેલ, પટ્ટક-(જિલ્લો) તેનો પ્રબંધક.

सेजवाली—પાલખી.

स्थपनिका—ગીરો રાખવું તે-વરાણે રાખવું.

समारोपयत्—સોંપી દીધું.

पादौ त्यजसि—પગ તજે છે-છોડે છે (ડરી ભાગે છે.)

पोत—વસ્ત્ર (મારવાડી પોતિયા.)

आरात्रिकमुत्तार्य—આરતી ઉતારીને.

तत्पट्टकं विपाट्य मुमोच—પટ્ટો ફાડી (રાજકરી) મૂકી દીધું.

*मारि—મારવું તે, अमारि-અભય, ન મારવું તે.

युगलिका—ટપાલની ચિઠ્ઠી (હલકારાએ સાથે દોડે છે. ટૉની).

शकुनं भरितं विधेहि—શકુન ભરો (એટલે શકુન લ્યો.)

पाषाणसत्कजातीय, सत्क એટલે હિંદી का.

*कारापक—કરાવનાર.

*तापिका—તવી. (કડાઇ), તપેલી (तापकोऽपूपादिकरणस्थानं तापिका काकपालिका यत्र तैलादिना भक्ष्याः पच्यन्ते -હર્ષચરિતપર સંકેત ટીકા.

वप्ता—બાપ (જુઓ આગળ નં. ૧૧)

चतुःसर—ચોસર-એક જાતનો ફૂલનો હાર.

फुल्लावयिष्यसि—ફુલાવશે, ફુલ ઉપજાવશે.

*कर्तुंलग्नः—કરવા લાગ્યો.

૨૨૫. ધાતુઓની અનંતતા આકૃતિગણ અને ઉણાદિના અક્ષયનિધિથી સંપન્ન એવા જે વિદ્વાનો મા ધાતુથી ડિયાં, હુલક, ડૌલાના પ્રત્યય બનાવી મિયાં, મુલક, મૌલાના સિદ્ધ કરી લે છે અથવા અમારા આચાર્યદેશીય સુગૃહીત નામા સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર સતીર્થ્ય કે જે ' जयो जय-

शौर्यो उरू यस्याः सा जयोरूः-जोरू' (સ્ત્રી) બનાવે છે તે હીંદી વિદ્વાનોને આ ઉદાહરણોમાં કંઈ ચમત્કાર નહિ જણાય, પરંતુ આ દેશી ભાષાથી અતલગ સંબંધ ધરાવતાં સંસ્કૃતનાં ઉદાહરણો છે. ગમે તેટલું બાંધો, પણ જલ તો નીચી બાજુ તરફ ઢળે છે. દેશી શબ્દ અને વાગ્ધારા સંસ્કૃત માટે અભડાયેલી નહોતી. સંસ્કૃતમાં એટલી સમજ હતી કે તેને પોતાનાં બનાવી લેતી.

૨૨૬. પ્રબંધચિંતામણિમાં એક જગ્યાએ 'आशिष' શબ્દ અકારાંત તરીકે ઉપયોગમાં લીધેલ છે (मातुराशिष शिखां कुरिताय-વસ્તુપાલની રચના પૃ. ૨૬૯), ' म्यान ' પણ તેજરીતે વપરાયો છે (सन्निहित म्यानेन शुण्डा दण्डे निहत्य પૃ. ૧૮૦-कुक्करस्तु शुनि म्यान इति वाचस्पतिः-શાસ્ત્રી) જયમંગલસૂરિ " चातुर्यता ' લખી હિંદી-ગૂજરાતીના ડબલ ભાવવાચકનાં બી વાવે છે. (पौरवनिताचातुर्यता निर्जिता પૃ. १५४)

૨૨૭. કવિ શ્રીપાલે સિદ્ધરાજ જયસિંહના સહસ્રલિંગ સરોવરની પ્રશસ્તિ બનાવી હતી: તેમાં આ શ્લોક પણ હતો કે—

कोशेनापि युतं दलैरुपचितं नोच्छेत्तुमेतत्क्षमं
स्वस्यापि स्फुटकण्टकव्यतिकरं पुंस्त्वं च धत्ते नहि ॥
एकोऽप्येष करोति कोशरहितो निष्कण्टकं भूतलं
मत्वैवं कमला विहाय कमलं यस्यासिमाशिश्रियत् ॥

—કમલમાં કોશ-ડોડી અને ખજાનો-છે, દલ-પાંદડાં અને સેના-છે ઉખડી શકતું નથી. આપજ આમાં કંટક-કાંટા અને શત્રુ-ને ઉપદ્રવ છે. કદિ તેમાં પુંસ્ત્વ-પુલ્લિંગ (નરજાતિ) અને પુરૂષત્વ-આવતું નથી, અને સિદ્ધરાજ જયસિંહનું ખડ્ગ એકલું, કોશ-મ્યાન વગર, ભૂમંડલને નિષ્કંટક કરી દે છે. આથી લક્ષ્મી કમલને છોડીને તેમાં ચાલી આવી.

૨૨૮. એમ કહેવાય છે કે આમાં રામચંદ્ર પંડિતે બે દોષ કાઢયા. એકતો દલ શબ્દનો અર્થ 'સેના' ભાષામાં છે પરંતુ સંસ્કૃતમાં નથી, બીજો)

હોય એકે કમલ શબ્દ પુલ્લિંગ અને નપુંસકલિંગ (નરજાતિ ને નાન્યતરજાતિ) બંને છે. હમેશાં નપુંસક-ક્લીબ નથી. આથી રાજાએ સર્વ પંડિતોને આગ્રહ કરી (उपक्रम्य) 'दल' શબ્દને રાજસેનાના અર્થમાં પ્રમાણિત કરાવ્યો ('दल' નો સંસ્કૃતમાં 'સેના' અર્થ જયસિંહ અને શ્રીપાલે કરાવ્યો એ કહેવું પૂર્નાર્થ-માનાર્થ છે કારણ કે સંવત્ ૧૦૮૩ અને ૧૧૦૭ ની વચ્ચે ઉદયસુંદરી કથા ના કર્તા સોડ્ઢલ કાયસ્થ લખે છે કે 'ननु कथमसाध्योऽयमरातिरस्मद् दलानाम्'-ગાયકવાડ ઓરિયેંટલ સિરીઝ નં. ૧૧ પૃ. ૪) પરંતુ લિંગાનુશાસનમાં કમલની નિત્ય નપુંસકતા નહોતી એનો કોણ નિર્ણય કરે ? આ માટે 'पुंस्त्वं च धत्ते न वा' (પુરૂષત્વ ધારણ કરે છે યા નહિ) એવો પાઠ બદલાવ્યો (પ્રબંધચિંતામણિ પૃ. ૧૫૫-૬).

૨૨૯. આ રીતે વિષયાંતર થઈ જવાય છે, પરંતુ આ જૈન સંસ્કૃતની એક વાતની ચર્ચા કર્યા વગર આગળ વધી નથી શકાતું. હિંદી-ગૂજરાતી-મરાઠીમાં ક્રિયાપદોમાં લિંગ જોઇને ઘણા લોક ચોંકે છે. 'वह आता है, वह आती है' (હિંદી) તે આવતો નથી, તેણી આવતી નથી. (ગૂ.) આવો પ્રકાર સંસ્કૃતમાં નથી, લેટિનમાં નથી તેમ નથી અંગ્રેજી ફારસી આદિમાં. આથી કેટલાક અન્યભાષાભાષી હિંદી-ગૂજરાતી-મરાઠી-શીખતા ગભરાય છે. ક્રિયાપદોમાં લિંગ આવેલ છે તેનો રોચક ઇતિહાસ છે. ધાતુની શુદ્ધ ક્રિયા-વાચક રૂપ (સંસ્કૃત तिङन्त) માં તો લિંગભેદ થતો નથી; ધાતુથી બનનારા ક્રિયાવાચક વિશેષણો (વર્ત્તમાન યા ભૂતકૃદત)માં તેના વિશેષણ થવાને કારણે લિંગભેદ થાય છે. હિંદીમાં કેવલ ''है' ધાતુનું શુદ્ધ રૂપ છે-તેમાં લિંગ નથી અને જે પદ વર્ત્તમાન યા ભૂતકાલ બતાવે છે તે ધાતુજ વર્ત્તમાન યા ભૂત વિશેષણ છે [आता है એટલે आता (हुआ) है, आती है એટલે आती (हुइ) है, करता है, करती है, आता था, आती थी, करता था, करती थी; સંસ્કૃતમાં आयान् (आयान्त) आयान्ती, कुर्वन् (कुर्वन्त, करन्त),

कुर्वन्ती (करन्ती)] અવશ્ય આજ્ઞા, વિધિ ક્રિયામાં લિંગ નથી, કારણ કે ધાતુનાંજ રૂપ છે. આ ધાતુજ વર્ત્તમાન અને ભૂત ધાતુજ વિશેષણોને ક્રિયાને સ્થાને ઉપયોગમાં લેવાનું ભાષાના વિકાસમાં એક નવો યુગ પ્રકટ કરે છે. વૈદિક સંસ્કૃતમાં ભૂતકાલની ક્રિયાના તિઙન્તરૂપ (ધાતુના શુદ્ધ ક્રિયાવાચકરૂપ) જ આવે છે. स गतः, तेन कृतम्, अहं पृष्टवान् આદિ રૂપ ક્રિયા તરીકે વપરાયાં, તેમાં વિશેષણ હોવાને લીધે લિંગભેદ પણ હતો. ભાષામાં ઘણી સરલતા આવી. सः (सा) चकार, अकरोत्, अकार्षीत्ને બદલે स कृतवान्, सा कृतवती, तेन कृतम्, तया कृतम् એથી કામ ચાલવા લાગ્યું. આ ભૂતકાલવાચી ધાતુજ કૃદન્તને (Past Participle) પછી તે કર્તરિ પ્રયોગ હોય કે કર્મણિ યા ભાવપ્રયોગ હોય,–વિશેષણની પેઠે રાખી આગળ अस्ति (હોવું એ ક્રિયાનું વર્ત્તમાનકાલનું રૂપ) નો અધ્યાહાર રાખી ભૂતકાલનું કામ ચલાવાતું ગયું. આર્ષ પ્રાકૃતમાં કંઇ ભૂતકાલિક ક્રિયાપદ છે, પછી પ્રાકૃતમાં आसी (आसीत्–પંજાબી સી) ને છોડીને એમ સમજો કે ભૂતકાલિક ક્રિયા રહી નહી, આ त–વાળાં विशेष्यनिघ्न શબ્દોથી કામ ચાલ્યું. આતો પહેલી સીડી ભાષાની સરલતામાં થઈ; સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતના રચનાવૈચિત્ર્યમાં આથી ઘણી સહાયતા મળી કે વૈદિક સંસ્કૃતથી પ્રાકૃત અને લૌકિક સંસ્કૃતમાં આવતાં આવતાં ભૂતકાલિક ક્રિયાનું કામ વિશેષણ આપવા લાગ્યાં, વૈયાકરણોની ભાષામાં 'कृदभिहितआख्यात' થઇ ગયું. આ રીતે વર્ત્તમાનકાલની ક્રિયા પણ કેવલ अस्ति (હોવું એ ધાતુની) રહીને વર્ત્તમાન ધાતુજ વિશેષણો ક્રિયાપદનું કામ આપવા લાગી જાય એ બીજી સીડી છે કે જે પ્રાકૃતથી અપભ્રંશ યાને પુરાની હિંદી–ગૂજરાતી–મરાઠી આદિ બનવાના સમયે બન્યું. उपजइ, उपजै, करइ, करै આ તો ધાતુનાં (तिङन्त શુદ્ધ ક્રિયાવાચક) રૂપછે–તેમાં લિંગભેદ નથી. તેનો इ (યા મુખસુખનો ये) એ સંસ્કૃત 'ति' અને પ્રાકૃત 'इ' છે, પરન્તુ હિંદીમાં उपजता है (या उपजती है), करता है, (या करती है)–તેમાં 'है' (अहै–

अहइ-अस्ति) ધાતુનું રૂપ છે અને પહેલું પદ उपजता આદિ વર્ત્ત-ધાતુમાંથી જન્મેલું વિશેષણ (Present Participle) છે (उत्पद्यन्-उत्पद्यन्त-उपजन्त; उत्पद्यन्ती-उपज्जन्ती-उपजती; कुर्वन्-कुर्वन्त-करन्त-करत; कुर्वन्ती-करन्ती-करती) આ વિશેષણના વાસ્તવરૂપના અંતમાં अन्त्, अन्ती એજ છે કે જે સંસ્કૃત અને પુરાની હિન્દી બંનેમાં સ્પષ્ટ છેઃ—તેના अत, अती થઇ જાય છે. करतो, उपजतो એમાં , ओ જે ते उ ની જગ્યાએ છે કે જે નરજાતિના કર્ત્તાના એકવચનના ચિન્હ (સંસ્કૃત 'स्' અથવા ' : ') નું અપભ્રંશ છે. ગૂજરાતીમાં ' નથી ' સાથે એટલે નકાર વાચક વર્ત્તમાન ધાતુજ રૂપમાં આવો પ્રયોગ થાય છે જેમકે આવતો નથી, આવતી નથી વગેરે, અને ભૂતકૃદંતમાં જરૂર થાય છે જેમકે આવતો હતો, આવતી હતી વગેરે.

૨૩૦. હવે આ વિષયને અધિક ન લંબાવતાં પ્રસંગની વાત પર આવીએ છીએ કે આ કાલની જૈન સંસ્કૃતમાં પણ વર્ત્તમાન ધાતુજ વિશેષણને ક્રિયાની જેવું કામ આપતા જોવામાં આવે છે. 'यथागतं व्रजामीत्या पृच्छन्नस्मि (પ્ર૦ ચિં: પૃ-૧૧), नृपस्तस्य सौधमलंकुर्वन् (પૃ. ૫૫), बन्दिनः श्री सिद्धराजस्य कीर्तिं वितन्वतः' (પૃ. ૧૮૨) ઇત્યાદિ. દેશભાષામાં વિચાર કરનાર કવિએ તેની છાયા સંસ્કૃતમાં પહોંચાડી અને સંસ્કૃતની સ્થિર ભાષામાં પણ સમયની ગતિ નો પ્રભાવ પડ્યો. વર્ત્તમાન ધાતુજ વિશેષણ હિંદીમાં 'होना' ક્રિયાના વર્ત્તમાનના રૂપની સાથે વર્ત્તમાન ક્રિયાનું કામ દેવા લાગ્યા, અને ભૂતકાલિક ધાતુજ વિશેષણ (निष्ठा-હિંદી था-थी, भयो,-भयी; हतो, हती;) અને ગૂજરાતીમાં પણ 'હતો, હતી.' ની સાથે ભૂતકાળની ક્રિયાનું કામ દેવા લાગ્યા. હિંદી था અને हता-ગૂજરાતી ' હતા ' એ अस् (अस्ति) ની અને હિંદી भया એ भू (भवति)ની ક્રિયાનું કામ દેવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૩ જું.

પ્રબંધ ચિંતામણિમાંથી ઉદાહરણો.

૨૩૧. હવે પ્રબંધ ચિંતામણિનું કંઈક [૩૨]પાણી જોઇએ—

(૧) અમ્મણિઓ સંદેસડઓ, તારય કન્હ કહિજ્જ
જગ દાલિદ્દિહિ ડુબ્બિઅઉં, બલિબંધણહ મુહિજ્જ.

પાઠાંતર—જૂની જૈન પોથીઓમાં ओ, औ ને उ र्उ લખે છે. આથી હેરાન થઇ છાપવાવાળા ક્યાંક उ અને ક્યાંક औ છાપી દે છે. શુદ્ધ પાઠ માત્રાઓ અનુસાર બોલવો જોઇએ. अउ અને अइ જૂની લખાવટ છે, તેને બદલે औ અને पे એ પાછળની છે એમ ઉપર બતાવી દીધું છે. આ માટે અહીંપણ અમ્મણિઅઉ, સંદેસડઉ, ડુબ્બિઅઉ પાઠ ઉચિત છે; પછીના લેખોની મુખસુખાનુકારી લખાવટથી તે અમ્મણિઓ, સંદેસડો, ડુબ્બિઓ થઇ ગયા હશે કે જે કવિતાની હિંદી-ગૂજરાતીથી બહુ દૂર નથી. એવીજ રીતે જૈન પોથીઓમાં 'ह्य' 'च्छ' ज्ञ, कंम, त, भ એક સરખા લખેલા મળે છે, તેથી તેવા પાઠાંતર તે પાઠાંતર નથી. પુરાણી લિપિને બરાબર ન વાંચવાથી ઉપજતો ભ્રમ માત્ર છે. શાસ્ત્રી ટૉનીના સંસ્કરણોમાં જે પાઠાંતર આપ્યાં છે, તેમાંથી અમે અહીં થોડાં આપ્યાં છેઃ—નારાયણહ, કહિજ્જ, જગુ-દુત્થિઉ (દુસ્થિઉ); પરસ વર્ણ નિયમ વૈકલ્પિક હોવાથી અમે ક્યાંક ક્યાંક અનુસ્વારનો પ્રયોગ કર્યો છે અને હ્રસ્વદીર્ઘને વધુ બદલેલ નથી.

અર્થ—એક સમય વિક્રમાદિત્ય રાત્રે નગરમાં ફરતા હતા ત્યાં એક

---

૩૨. હિન્દી તેમજ ગૂજરાતીમાં પાણી મોતીના ઓપ-કાન્તિને માટે વપરાય છે કિંતુ જૈન વૈયાકરણ વર્ધમાને પોતાના ગણરત્નમહોદધિ નામના સંસ્કૃત વ્યાકરણ ગ્રંથમાં પણ એક ઉદાહરણ નામે ' भुजंगस्येव मणिः सदंभाः આપી મણિને માટે પણ अंभः (પાણી) નો પ્રયોગ બતાવ્યો છે.

તેલીને તેણે આ અર્ધો દુહો બોલતો સાંભળ્યો કે ' અમારા સંદેશા ' તારનાર (તારક) એવા કાન્હ (પાઠાંતર—નારાયણ) ને કહેજે, રાજા ઘણો વખત ઉભો રહ્યો કે ઉત્તરાર્ધમાં કંઇ આગળ કહે તો પોતે સાંભળે, પણ ઉત્તરાર્ધ સાંભળવાનું મળ્યું નહિ એટલે પાછો વળ્યો. સવારમાં દરબારમાં તેલીને બોલાવરાવ્યો ને તેણે દુહો આ રીતે પૂરો કર્યો—' જગત્ દારિદ્રયમાં ડૂબ્યું છે, બલિબંધનને છોડી નાંખજે '—દૈત્ય બલિ મોટો દાની હતો કે જેણે નારાયણે બાંધીને પાતાળમાં મોકલ્યો હતો. જો તેલીની પ્રાર્થનાથી તારક કાન્હ તેનું બંધન છોડી દેતતો જગત્ દારિદ્રયથી બચી જાત. બલિનો અર્થ રાજ્યનો કર પણ થાય છે. રાજા કદાચિત્ એમ સમજતો હોય કે તેલી મારી બડાઇ માટે કંઈ કહેશે, પરંતુ તે તો રાજાને મેણું મારી સંભળાવતો હતો કે અમે તો દારિદ્રયમાં ડૂબી ગયા છીએ અને બલિબંધન (કરોનો બોજો) છોડવાની પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

વિવેચન—**અમ્મણિઅઉ**—અમ્હણિઅઉ સં. **अस्मानं** (!) **अस्मनीय** (!) પાછી અમ્હીણા—અમારા એમ આવશે. ' ણ ' (સં. નામ્) સંબંધકારક પ્રત્યય છે. પ્રા૦ **अम्हाणं**. ગીતોની પંજાબીમાં ણ નો ડ થઈ ગયો છે. મૈંડા, તૈંડા, (મેણા—ટોણા), **સંદેસડઉ**—જેમ સંસ્કૃતમાં અલ્પ, અજ્ઞાત, કુત્સિત, સ્વાર્થમાં ' **क** ' આવે છે તેમ પુરાણી હિંદી—ગૂજરાતીમાં ' ડ ' યા ' ડલ ' આવે છે. જેમકે મોર—મોરડો, નીંદ—નીંદડલી (મારવાડી), રત્તિ (રાત)—રત્તિડી—રાતડી આદિ. **તારય**—તારક, **કન્હુ**—કૃષ્ણ, કન્હ વ્રજભાષાનો કાન્હ, ગૂ૦ માં કહાન—કાન. **કહિજ્જ**—વિધિ, પ્રેરણાર્થક અને કર્મવાચ્યમાં જ્યાં જ્યાં સંસ્કૃતમાં ' य , આવે છે ત્યાં ' જ ' યા ' જ્જ ' આવે છે. મરીજે—(મરવું જોઇએ) કરીજે (કરવું જોઇએ) કહજ્યે (રાજસ્થાની), કહેજે (ગૂ૦) લિખ્ખિજ ગયો (મારવાડી) દીજિએ—(દિજિજ્ય, દીજૈ, દિજ્જે)—પહેલાં કર્મવાચ્ય પ્રયોગ હતો, પછી કર્તૃવાચ્ય થઈ ગયો. **દાલિદ્દિહિ**—દાળદર, દળિદ્ર. **બુડ્ડિઅઉ**—સંસ્કૃત ધાતુ બ્રુડ્ છે કે જે દેશીપરથી બનાવ્યો જણાય છે. હિંદીમાં ડૂબના, બૂડના બંને રૂપ છે

તેજ પ્રમાણે ગૂજરાતમાં ડૂબવું, બૂડવું બંને રૂપ છે. વ્યત્યયનું આ ઉદાહરણ છે. દુત્થિઅઉ–દુઃસ્થિતં. મુહિજ્જ–મૂકીએ, મૂકીજે, છોડીએ. જુઓ ઉપર કહિજ્જ. શાસ્ત્રી આનો અર્થ 'મોચિતે'–મૂકી દીધો એમ કરે છે.?

(૨) કચ્છના રાજા લાખાક[૩૩]ને કપિલકોટિના કિલ્લામાં મૂલરાજે ઘેરી લીધો. લાખાક (લાખા) ઘણાં બોધવાક્ય કહીને રણભૂમિમાં ઉતર્યો. અને વીરતા બતાવી કામ આવ્યો–મરાયો. તે બોધવાક્યોમાંથી એક એ આપેલું છે કેઃ–

ઊગ્યા તાવિઉ જહિં ન કિઉ, લક્ખઉ ભણઈ નિઘટ્ટ ।
ગણિયા લબ્ભઈ દીહડા, કે દહક અહવા અટ્ઠ.

આને નવી લખાવટમાં બદલી લખી દઇએ તો બેસુરૂં એટલું લાગે છે તે નહિ લાગે.

ઉગ્યાં તાવ્યો (તાપિત) જો ન કિયો, લક્ખો ભણે નિઘટ્ટ,
ગણિયા લાભે દીહડા, કે દહક અહવા અટ્ઠ.

—કુશળ લાખો ભણે છે કે ઉગ્યા–ઉદયપામતા (શત્રુ)ને તાપિત

---

૩૩. આ કચ્છનો પ્રસિદ્ધ રાજા લાખા ફૂલાણી (ફૂલનો પુત્ર હતો તેથી) કે જેનું નામ ધનાઢયતા, તથા ઉદારતાને લીધે પ્રસિદ્ધ છે. આ જાડેજા જાતિના ચંદ્રવંશી યાદવોમાંનો હતો. મૂલરાજના હાથથી તેના મૃત્યુનો કાળ જૂની ગુજરાતી કવિતા પ્રમાણે કાર્તિક શુકલ ૮ શુક્રવાર શક સં. ૯૦૧ (વિ. સં. ૧૦૩૬–ઇ. સ. ૯૮૦) છે, કનોજના રાઠોડ રાજા જયચંદ્રના પૌત્ર યા પ્રપૌત્ર સિયાજીના, મૂલરાજની કન્યા સાથે વિવાહ થવાની તથા તેના પ્રત્યુપકારમાં સિયાજીએ લાલા ફૂલાણીને મારવાની આદિ કથા અપ્રમાણિક છે કારણકે સિયાજીના દાદા ને વડદાદા જયચંદનો સમય વિ. સં. ૧૨૫૦ (ઇ. સ. ૧૧૯૩) છે, તેથી સિયાજીનો સમય વિ. સં. ૧૩૦૦ પછી આવવો ઘટે. તે સમયે લાખા અને મૂલરાજને ત્રણસો વર્ષ થઇ ગયા હતા. (જુઓ પં. ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝાનો લેખ 'લાખા ફૂલાણીકા મારા જાના'–સમાલોચક (જયપુર), જાન્યુ. ફેબ્રુ. ૧૯૦૪. મૂલરાજનો રાજ્યાભિષેક વિ. સં. ૧૦૧૭ માં થયો એ વાત પ્રામાણિક છે.

ન કર્યો–તપાવ્યો નહિ તો ગણ્યા (ગણ્યાગાંઠા) દિવસો મળે છે. કાંતો દશ અથવા આઠ. (વીરતા બતાવ્યા વગર પડી રહીએ તો કેટલા દિવસ જીવવાનું છે? ઉમરના ગણ્યાગાંઠા દિવસોજ, એક દિવસ તો અવશ્ય મરવાનું છે જ. તેથી શત્રુને બાળી–તપાવી મરવું એ વધુ સારૂં.)

ઊગ્ગા–ઉગેલા–ઉદિતપરથી યા ઉદિત થયા પછી. તાવિઉ–તાપિત, તપાવેલો. નિઘટ્ટ–કુશળ (હેમચંદ્ર દે૦ ના. મા. ણિઘટ્ટ ૪–૩૪) શાસ્ત્રી નિકૃષ્ટ (?) એવો ખોટો અર્થ કરે છે. દીહડા–દિવસ. જુઓ ઉપર નં. (૧) ની ટિપ્પણીમાં સંદેસડો. પંજાબી ધ્યાડા, ગૂ૦ દહાડા. ધન્ન ધિયાડો ધિન ધડી (ઊમા ઝીમાની કવિતા, મારવાડી) કે–અથવા, યા, દહ–દશ અહવા–અથવા. શાસ્ત્રી અને ટૉની બંનેના અનુવાદ અશુદ્ધ છે.

(૩) માલવાના રાજા (પરમાર) મુંજનું રાજકાર્ય તો રૂદ્રાદિત્ય નામનો મંત્રી સંભાળતો હતો અને મુંજ કોઇ સ્ત્રી પર આસક્ત હતો. રાતે ને રાતે ચિરકિલ્લ નામના ઉંટપર ચઢી તેણીની પાસે બાર જોજન જાતો, ને પાછો વળતો. કેટલેક દિવસે મુંજે આવવું જવું છોડી દીધું તેથી તે ખંડિતાએ મુંજને નીચેનો દોહો લખી મોકલ્યો.

> મુંજ ખડલ્લા દોરડી, પેક્ખેસિ ન ગમ્મારિ (પા. જૈ ગમ્મારિ)
> આસાઢિ ધણ ગજ્જીઇ, ચિક્ખિલિ હોસેડવારિ.

અર્થ—મુંજ! (પ્રેમની) દોરી ખડી–ખસકી ગઇ છે. ગમાર! તું નથી દેખતો કે આષાઢમાં ઘન (મેઘ) ગાજવાથી હવે ચિખ્ખલ (ગારો–લપસવું) થશે?

શાસ્ત્રીએ અર્થ એવો કર્યો છે કે 'આષાઢનો ઘન ગરજે છે' પરંતુ 'આષાઢિ'માં 'ઇ' એ અધિકરણ કારક છે, અને ગજ્જીઇ વર્ત્તમાનકાલજ નહિ, પરંતુ વર્ત્તમાન ધાતુજ વિશેષણ (ગરજેલો)ની ભાવલક્ષણ સાતમી વિભક્તિ પણ જણાય છે. આગળ શાસ્ત્રી એમ કહે છે કે 'તારા વિરહથી આવનાર આંસુઓની ધારાઓથી લપસણી જમીનપર કેમ આવશો ઇતિ દિક્'–પરંતુ આ બરાબર નથી–દિશાભૂલ છે. સરલ

વાત એ છે કે ગરમીમાં દોરી સુકાઇ જાય યા ઢીલી થઇ જાય તો વરસાદમાં લીલી-સુંવાળી થઈ છૂટે. (આન ગાંઠ ઘુલિ જાત ત્યાં માન ગાંઠ છુટિ જાત-વિહારી) તો વરસાદ આવ્યે તો તમારા આવ્યા વગર ચાલે તેમ નથીજઃ પરાણે આવશો, પરંતુ લપસણી-ગારાવાળી જમીનમાં ઊંટ કેમ ચાલશે? આ માટે હમણાંજ આવી જાઓ. વરસાદમાં ઊંટોને ચાલવામાં કષ્ટ પડે છે-જેવી રીતે એક મારવાડી દોહામાં કહેલું છેઃ-

ઊંટાં દેથાં ટેરડાં ગુડ ગાડર ગાડાંહ,
સારા દોહરા આવશી મેંડક બોલ્યાં નાડાંહ.

[ઊંટ, બકરાં, બળદ, ગુડ, ભેડ અને ગાડાં એ સરવે મુશ્કેલીથી જ્યારે દેડકાં નાડિયો (તળાવડી)માં બોલે છે ત્યારે આવી શકે. આમાં ઊંટાં વગેરેમાં 'આં' અને ગાડાંહ એમાં 'આંહ' એ કર્તાનાં બહુવચનના પ્રત્યય છે. દોહરા એટલે દોહિલા (સં. દુષ્કર), બોલ્યાં નાડાંહ-ભાવલક્ષણ (સપ્તમી.)]

ઉપરનો ૩ નંબરનો દોહો લઇએ.

[ખડક્કા-(સં. स्खलिता?) સૂકી, ખડખડી ગઈ, ખડી ગઈ. દોરડી-દોરી. દેશી સાથે મિશ્રિત સંસ્કૃત દવરકી, પદ્ધતિઓમાં ડોરક એ સંસ્કૃત શબ્દ પણ બની ગયો છે. બાણના હર્ષચરિતમાં 'ડોર' શબ્દ આવ્યો છે જેનો અર્થ સંકેત ટીકાકારે 'કટિસૂત્ર' કર્યો છે. (જુઓ ઉપર પૃ.) પેકિખસિ-(સં. પ્રેક્ષસે.) પંજાબીમાં અવઇક્ષ-હાલ પણ જોવાના અર્થમાં છે જેમકે તૂ વેખ, વહ વેખદા હૈ. ગમ્મારિ-ગમાર હિં. ગંવાર. આસાઢિ-છંદને લઇને 'ઇ' ને દીર્ઘ લ્યો. ગજ્જઇ-સં. ગર્જતિ યા ગર્જતું. ઉપર વ્યાખ્યા જુઓ. ચિકિખલિ-કીચડવાળી, લપસી પડીએ તેવી. પંજાબી ચિકૂલી (સંસ્કૃત પિચ્છલનો વ્યત્યય) હેમ. દે. ૩-૧૧ ચિક્ખલ્લ, હોસે-હોશે-થશે. અબ્બારિ-રાજસ્થાની અબાર હમણાં. ગૂજરાતીમાં આવાર પદ્યમાં વપરાય છે તે.

(૪) તેલંગદેશના રાજા તૈલપે (કલ્યાણના સોલંકી તૈલપ બીજો) છેડછાડ કરી તેથી મુંજે તેનાપર ચડાઇ કરી. મંત્રી રૂદ્રાદિત્યે મુંજને

તેમ કરતાં વાર્યો અને સમજાવ્યો કે ગોદાવરીની પેલેપાર તો નજ જવું, પરંતુ મુંજે તૈલપને પહેલાં છવાર હરાવ્યો હતો. તે માટે તેના મંત્રીની તેણે સલાહ માની નહિ. રૂદ્રાદિત્યે રાજાનું ભાવી અનિષ્ટ સમજી અને પોતાને અસમર્થ જાણી ચિતામાં બળી જઇ પ્રાણ આપ્યો. ગોદાવરીને પેલેપાર મુંજની સેનાને છલકપટથી કાપી નાંખી અને તૈલપ મુંજને મુંજની દોરીઓથી બાંધીને લઇ ગયો. ત્યાં તેને લાકડાના પાંજરામાં કેદ રાખ્યો. એક દિવસે મુંજ અરીસામાં મુખ જોઇ રહ્યો હતો તે વખતે મૃણાલવતી પાછળથી આવી ઉભી અને મુંજનું યૌવન અને પોતાની આધેડ ઉમર વિચારતાં તેણીના ચહેરાપર મ્લાનતા આવી ગઇ. આ જોઇ મુંજે આ દોહો કહ્યો.

> મુંજ ભણઈ મુણાલવઈ, જુવ્વણુ ગયું ન ઝૂરિ,
> જઇ સક્કર સય ખંડ થિય, તો ઇસિ મીઠી ચૂરિ.

અર્થ—મુંજ કહે છે, હે મૃણાલવતિ ! ગયેલા જોબન ...રે ઝૂરમાં– શોક ન કર; જો સાકરના શત–સો ખંડ–ટુકડા થઇ જાય તો પણ તે ચૂરિ (ચૂર્ણ કરેલી) પણ મીઠી હોય છે.

ભણઇ—ભણે, કહે (સં. ભણતિ) મુણાલવઇ–સ્વર ઋની 'ઉ' શ્રુતિ જુઓ. જુવ્વણુ–જોબન, યૌવન. ગયું–કર્મકારક ગયેલું ઝૂરિ– ઝુરવું–પસતાવું, વિલાપ કરવો, જઇ–(સં. યદિ હિં૦ જે, ગૂ૦ જો), **સય**–શત, સો, થિય–થઈ સાકર શતખંડ થઇ. નારીજાતિ. સં. સ્થિત હિં–થા ની નારીજાતિ થી. ઇસિ–આ.

વીકાનેરના રાજા પૃથ્વીરાજની રાણી ચાંપાદેએ પતિને પોતાના ધોળા કેશપર પસ્તાવો કરતો જોઇને આવોજ દોહો કહ્યો હતો:—

> નરાં નાહરાં ડિગમરાં પાકાં હી રસ હોય
> ...નરાં તુરંગાં બન ફ્લાં પક્કાં પક્કાં સાવ. (મહિલામૃદુવાણી)

(૫)—રૂદ્રાદિત્યતો મરી ગયો હતો. તે ઉદયન–વત્સરાજના મંત્રી યૌગંધરાયણની પેઠે પોતાના સ્વામીને બચાવવા માટે ગાંડાનો વેશ લઇ

પહોંચ્યો નહિ, પરંતુ મુંજના કેટલાક સહાયકો તૈલપની રાજધાનીમાં પહોંચી ગયા. તેમણે બંદીગૃહ સુધી સુરંગ કરાવી. નાસતી વખત મુંજે મૃણાલવતીને કહ્યું કે મારી સાથ ચાલો અને ધારામાં રાણી બનીને રહો. તેણીએ કહ્યું કે દાગીનાનો ડબ્બો લઇ આવું છું, પરંતુ તેણીએ એમ વિચાર કર્યો કે આધેડ એવી મને જો ત્યાં જઇને છોડી દે તો પછી ન ઘરની ન ઘાટની એવી સ્થિતિ પોતાની થાય એટલે તેણે બધી હકીકત પોતાના ભાઇ (તૈલપ)ને કહી દીધી. વત્સરાજની પેઠે ઘોષવતી વીણા અને વાસવદત્તાને લઈ નિકળી જવાની વાત તો દૂર રહી, પણ અહીં મુંજ ઘણી નિર્દયતાથી બંધાયો. તેની પાસે શેરીએ શેરીએ ભીખ મંગાવી. તેના વિલાપની કવિતામાં કેટલાક શ્લોકોની સાથે કેટલાક જૂની હિંદી–ગૂજરાતી કવિતા પણ છે કે જેની અહીં ચર્ચા કરવામાં આવે છે. ટૉની કહે છે કે છાપેલા પુસ્તકમાં કેટલાક પ્રાકૃત કાવ્ય આ પ્રસંગનાં મૂક્યાં નથી કે જે એક પ્રતિમાં હતાં. સંભવ છે કે તેમાં કંઇ બીજી જૂની ભાષાની કવિતા હોય.

> સઉ ચિત્ત હરિસટ્ઠી મમ્મણહ સત્તીસ ડીહિયાં
> હિયમ્મિ તે નર દટ્ઠૈ સીઝે જે વીસસઇ થિયાં.

પાઠાંતર—ચિત્તહસટ્ઠી મણહ, અસ્સી તે નર, હરિસટ્ટી મમ્મણ છત્તિ, હિઅમ્મિ, પંચાસ ડીહિયા, હિયમ્મી, સિય જે પત્તિજ્જઈ તાંહ, અમ્મી સીજિ, પંતિકવઇ તિયાંહ.

અર્થ—સઉ (ના) ચિત્તોને હર્ષિત કરવા (અથવા હરવા)ને અર્થે–માટે મદન-પ્રેમની વાતો રચવામાં દક્ષ–ડાહી એવી સ્ત્રીઓમાં જે વિશ્વાસ કરે છે તે નર હૃદયમાં દૃઢ (પાકીરીતે) દુઃખ પામે છે.

પાઠાંતરોથી આ દોહામાં કંઇ રૂપાંતર હોય એમ જણાય છે, 'જે પત્તિજ્જઇ તાંહ'. (જે પતીજ–વિશ્વાસ રાખે છે તેને–યા તેનામાં) એ પાઠાંતરથી જણાય છે કે પૂર્વાર્દ્ધનો અંત કંઇ બીજી રીતે પણ હોય. "મમ્મણહ ભત્તીસ" નો અર્થ કામદેવની વાતો કરવામાં આવે છે, પરંતુ પાઠાંતરોમાં છત્તિ(સ), પંચાસ, એમ મળે છે તેથી સંભવ છે કે

આ બત્રીસની સંખ્યા પણ હોય; અગર તેમાં સ્ત્રીઓ કે પુરૂષોને મોહિત કરવાની કલાઓની પરિસંખ્યા હોય, જેવી રીતે વાણુંદ-હજામને હિન્દીમાં છત્તીસા કે છપ્પના કહેવામાં આવે છે. આમાં છપ્પનાનો અર્થ ૫૬ કલાયુક્ત નહિ, પરંતુ છ બુદ્ધિવાળો (સં-ષટ્પ્રજ્ઞ) છે, ષટ્પ્રજ્ઞ એ બુદ્ધની ઉપાધિ પણ છે.

સઉ—સૌ, સહુ, હિં-સબ, રાજસ્થાની સૌ, સૈ; મારવાડી સેંગ (હેડ.) **હરિસટ્ઠી**-હર્ષ અને અર્થ અથવા હર(ણ) અને સાર્થ આ. સાર્થ પરથી રાજસ્થાની સાઠૈ=હાઠે યા આટે-વાસ્તે. ગૂ૰ માટે, વાસ્તે. મરાઠી સાઠીં **મમ્મહણહ**-મન્મથ-કામદેવની, અથવા માંહોમાંહિ મણમણ-ચડભડ કરવું. હ=ના. છઠી વિભક્તિ. **બત્તીસ**-વાતોમાં, ડીહિયાં-ડાહ્યા, ચતુર (સં. દક્ષ). ગૂજરાતી મારવાડી ડાહ્યા, ડીહિ એટલે દીર્ઘ-સરખાવો સં. દીર્ઘિકા એટલે વાવ-હિન્દી દિગ્ઘી, ડિગ્ગી, ડીઘી. **હિયમ્મિ**-આમાં 'મ્મિ' એ (સં. સ્મિન્ અને હિં. મેં તથા ગૂ૰ માં) એ બે વચ્ચેનો છે. દટ્ઠ-દગ્ધ, **સીઝે**-સીઝાય છે, દુઃખ પામે છે. રાજસ્થાની સીઝના એટલે ગળવું, (દાળનું) -સં. સિધ્યતિ એ પરથી આવે છે. સંભવ છે કે અહીં પાઠ ખીજે એમ હોય કે જેનું સં. ખિદ્યતિ છે. (ગૂજરાતીમાં સીઝાય છે એ ચોખ્ખું વપરાય છે તેથી સીઝે એજ પાઠ યોગ્ય છે) **વીસસઇ**-વિશ્વાસ કરે છે પત્તિજ્જઇ-પતીજ એટલે પ્રત્યય-વિશ્વાસ રાખે છે. ગૂ૰ માં પતિયારો પણ વપરાય છે. હિં૰ પતીજતે હૈં, પ્રત્યય કરતે હૈં-સહસા જનિ પતિયાહુ (તુલસીદાસ). પંજાબીમાં પતિયાને નો અર્થ મનાવવું, રીઝાવવું પણ છે. **પંતિસ્વઇ**-કેવલ પત્તિજ્જઇનો લેખ પ્રમાદ છે. અનુસ્વાર પર આગળ ટિપ્પણી જુઓ. થિયાં, તિયાંહ-સ્ત્રીઓમાં.

(૬)—ઝાલી તુટ્ટી કિં ન મુઉ, કિંન હુયઉ છારપુંજ
હિંડઇ દોરી બંધીયઉ, જિમ મંકડ તિમ મુંજ.
(ગૂજરાતીમાં બદલાવીએ તો
ઝળી તુટી કાં ન મુઓ, કાં ન થયો છારપુંજ,
હિંડે દોરી બાંધિયો, જેમ મર્કટ તેમ મુંજ.

પાઠાંતર—ઝોલી તુટ્ટી વિ કિં ન કઉ, મુયઉ, છારહપુંજ, ઘરિઘરિ જિમ નચાવઈ જિમ, તુટવિ, ઝોલી તુટી, હુયઉ.

અર્થ—(આગમાં) બળીને યા (ફાંસીની દોરી) તોડી શા માટે ન મર્યો ? શા માટે રાખનો ઢગલો ન થયો ? (કે) દોરીથી બંધાયેલો રહી જેમ વાંદરો ફરે છે તેમ મુંજ (ફરે છે) પાઠાંતરોમાં—ઝોળી (ફાંસીનો પાશ) તોડી કરી પણ કંઇ ન કર્યું,...ઘરઘર જેમ નચાવવામાં આવે છે તેમ...

ઝાલી—બળીને સં. જ્વલ, રાજસ્થાનમાં આગની આંચ (જ્વાલા)ને ઝાલ કે ઝલ કહે છે. ગૂ૦ માં ઝાળ કહે છે. તુટ્ટી, તુટવિ–તૂટી, તોડી (સં. ત્રુટ્), મુઅઉ–મૃત (મુઓ); તે પ્રમાણેજ હુયઉ–થયો હિંદી હુઓ. કિં–કાં, શા માટે ? છાર–માત્રા માટે છર બોલો. છાર અને રાખ બને ભસ્મના અર્થમાં એકજ દેશી પદના વ્યત્યય છે. સં. ક્ષાર (ખારૂં) સાથે કેવલ સાદૃશ્ય છે. રાખ પરથી સંસ્કૃત રક્ષા બનાવેલો છે. હિંડઈ—સં. હિંડતિ; હિડે છે–હાલે છે–ચાલે છે. પંજાબી હંડના; એટલે ભટકવું જેમકે–ગલિયાં દા હંડના છડિ દેઈ કાન્હા, હુણ હોયા તૂ ઘરબારી–આ એક ગીતમાં છે. તેનો અર્થ એ છે કે હે કાન્હ ! તૂં ગલિઓમાં ભટકવું છોડી દે, હવે તું ઘરબારી–ગૃહસ્થી થયો છે. હુણ–સં. અધુના–હમણાં. **દોરી**—ઉપર જુઓ નં. ૩. મંકડ—સં. મર્કટ જૂના લહીઆઓ દ્વિત્વવાળા અક્ષર બતાવવા માટે બેવાર અક્ષર (જોડાક્ષર) લખવાના પરિશ્રમથી બચવા માટે અક્ષર પર અનુસ્વાર જેવું મીંડું મૂકતા હતા, તે કેટલાક શબ્દોમાં તેને ભ્રમથી 'ન' શ્રુતિ ગણવામાં આવી જેમકે સં. મર્કટ–પ્રા૦ મક્કડ; તેને મ૦કડ લખવામાં આવ્યું પછી ભ્રમથી મંકડ સમજાયું. સં. ખડ્ગનું પ્રા૦ ખગ્ગ. આમાં બે ગને બતાવવા લખાયું ખ૦ગ તે પછી ભ્રમથી ખંગ થયું. હિંદી–ખડ્ગ. ઉપર નં. ૫ માં પતિજ્જઇનું પંતિજ્જઇ, સં૦માં અત્યદ્ભુતનું પ્રા૦ અચ્ચબ્ભુઅ થયુંને તેનું ગૂ૦ અચંબો, હિં. અચમ્ભા ઇત્યાદિ.

[પૂર્વકાલિક ક્રિયાના રૂપો પર ટિપ્પણ–સંસ્કૃત વૈયાકરણોએ ત્વા

(**गत्वा, कृत्वा**માંના) ને પૂર્વકાલિકની પ્રકૃતિ અને (**सत्कृत्य, संगत्य**)માંના '**य**' ને ધાતુની પહેલાં ઉપસર્ગ આવવાથી વિકૃતિ માની છે, પરંતુ જૂની સંસ્કૃતમાં આવો ભેદ નથી. તેમાં **अकृत्वा** અને **गृह्य** એમ બંને રૂપો મળે છે. વેદમાં '**कृत्वाय**' મળે છે અને પાલીમાં '**छित्वान**' અને '**कातून**' મળે છે. આથી પાંચ જાતનાં રૂપ થયાં—**कृत्वा, कृत्वाय, कृत्वान, कर्तून, कर्य(कृत्य)**. સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં આ અવ્યય નહિ, પરંતુ '**०तु**' અંતવાળા ધાતુજ શબ્દની ત્રીજી અને ચોથીનાં રૂપોનાં હિન્દી '**से**' જણાય છે. **कृत्वा** એટલે હિં. કૃતુસે-કરનેસે-કરીને, ઇત્યાદિ. પ્રાકૃતમાં '**त्वा**' બિલકુલ નથી પણ 'ય' છે અને પાલી વાળા **त्वान, तून** પછી **तूण** યા **ऊण** થઇને મરાઠીમાં **चेउन, म्हणुन** ત્યાં સુધી પહોંચી ગયેલ છે અને મારવાડીમાં, કરીનૈ, લખીનૈ એમાં રહેલ છે ને ગૂજરાતીમાં કરીને, લખીને એમાં પણ તે છે. જૂની હિંદી યા જૂની ગૂજરાતીમાં અર્થાત્ અપભ્રંશમાં 'પેક્ખિવિ' 'બોલ્લિવિ' આદિ આવે છે. ત્યાં પણ ય એટલે ઇય એટલે ઈ છે. હિંદીમાં ય, ઇ ના રૂપમાં આવ્યા છે. (આઇ, સુનિ એટલે આય્ય, સુન્ય=સં. આયાય્ય, શ્રુણ્ય (!) હવે તો 'ઇ' પણ ઉડી ગયો છે, અને કર ધાતુના પૂર્વકાલિકનો અનુપ્રયોગ થાય છે જેમકે ખા કર=(જૂની હિં.) ખાઇ કરિ=પંજાબી, ખાઇ કરી=સં. ખાય કર્ય (!) ગૂજરાતીમાં ઇ તથા ઇને પ્રત્યય છે જેમકે ખાઈ,—ખાઇને બોલી-બોલીને, આવી—આવીને, સુણી-સુણીને. (૭)—ગય ગય રહ ગય તુરગ ગય, પાયકડા નિભિચ્ચ,

સગ્ગટ્ઠિય કરિ મન્તણુ ઉમ્મુહું (તા ?) રુદ્દાઇચ્ચ.

પાઠાંતર—પાયકડા, ઠક્કુર રુદ્દાઇચ્ચ, ઉંમુણિ, મંતણુ મહતા.

અર્થ—(જેના) ગજ, રથ, ઘોડા, પાયદળ ચાલ્યા ગયા છે અને જે નોકર વગરનો છે (તેવા મુંજને) હે સ્વર્ગસ્થિત રુદ્રાદિત્ય ! બોલાવી લે. તારી તરફ મેં કરેલો એવો—ઉન્મુખ હું છું.

ગય—ગત, ગયા, ગય—ગજ—હાથી, રહ—રથ, તુરય—તુરગ—ઘોડા, પાયક્કડા—તેમાં આવેલા 'ડા' માટે નં. ૧ માં 'સંદેસડો' એ પરની

ટિપ્પણી જુઓ. **પાયક**-પેદલ, પદાતિ—જાકે હનૂમાનસે પાયક (તુલસીદાસ) **નિભિચ્ચ**-નિભૃત્ય-ભૃત્ય-નોકર વગર. **સગ્ગટ્ઠિય**-સ્વર્ગસ્થિત, **કરિ**-કર (આજ્ઞા) **મન્તણું**-(આ)મંત્રણ, વાત કરવી, બોલાવવું, **ઉમ્મુહ**-ઉન્મુખ, **રૂદ્દાઇચ્ચ**-રૂદ્રાદિત્ય.

(૮)—મુંજ શેરીઓમાં ભીખ માંગતો ફરતો હતો. પહેલાં કેદીઓનું આવું અપમાન કરવામાં આવતું હતું. તેના હાથમાં પડિયો હતો. કોઈ સ્ત્રીએ છાસ પીવરાવી અને અભિમાન-ઘમંડથી માથું હલાવી ભીખ ન આપી. મુંજ બોલ્યોઃ—

> ભોલિ મુન્ધિ મા ગવ્વુ કરિ, પિક્ખિવિ પડુ ગુપાંઈ
> ચઉદસઇ સઈ છહુત્તરઈ, મુજ્જહ ગયહ ગયાઈ.

પાઠાંતર—ધનવન્તી મ ગવ્વુ, પંડુર આઇ-પટ્ટકરપાણિ, પડુકયાંણિ, પહુકરૂપાણિ, ચઉદ્દસઇ, છઉત્તર.

અર્થ—હે ભોળી ! હે મુગ્ધા ! (પાઠાંતરમાં હે ધનવંતી) મને હાથમા પડિયો લેતો જોઇ ગર્વ મ કર; ચૌદસો છોતેર મુંજના હાથી (ચાલ્યા). ગયા.

મુન્ધિ—સં. મુગ્ધા. મારવાડીમાં મોંધા મૂર્ખને કહે છે. આમાંનો 'ન' પણ સં. મુગ્ધ. પ્રા૦ મુદ્ધના દ્વિત્વસૂચક ચિન્હથી બન્યો છે. જુઓ નં. ૬ માં 'મંકડ' પર વ્યાખ્યા. **પિક્ખિવિ**-પેખીને-જોઇને **પડુગા**—પડીઓ, અથવા ભીખ માંગવાનું માટીનું પાત્ર. **પાંઇ**-પાણિ, હાથ, **સઇ**-સો, **ચઉદ્દસઇ**, **સઇ**, **છહુત્તરઈ**, **ગયાઇ**-એમાં ઇ છે તે કર્તા કારકની નાન્યતર જાતિનું બહુવચન (સં. નિ) છે.; અને **મુંજહ**, **ગયહ**-એમાં 'હ' સંબંધકારક-છઠ્ઠી વિભક્તિ છે.

(૯)—જા મતિ પચ્છઇ સંપજ્જઇ, સા મતિ પહિલી હોઇ,

> મુંજ ભણઈ મુણાલવઇ, વિઘન ન વેઢઈ કોઇ.

અર્થ—જે મતિ પછી સાંપડે છે (હોય છે) તે મતિ પહેલી થાય તો મુંજ ભણે છે-કહે છે કે હે મૃણાલવતિ ! કોઈ વિઘ્ન ઘેરે નહિ-ખમે નહિ.

જા સા–જે તે (નારી જાતિ), **સંપજ્જઇ**–સં. સંપદ્યતે. સં+પદ્–સંપજવું સંપજે–કવિતામાં વપરાય છે–સાંપડવું, નિસ+પદ=નિપજવું **વેઢઇ**–ઘેરે, કાઠીઆવાડમાં વેંઢારવું–ખમવું એ અર્થમાં વપરાય છે, ખમે, પંજાબીમાં વેડા–ઘેરેલું મકાન–જનાનો. વેડી પૂરી–વચમાં કચોરીની પેઠે ભરેલી પુરી. આ સાખીનો અર્થ એ છે કે વિઘ્નને કોઇ વહતું–ઉઠાવતું –ખમતું નથી. ટૉની એ અર્થ કરે છે કે 'કોઇ (મારા માર્ગમાં) વિઘ્ન નાંખતું નથી.'

(૧૦)—સાયર પાઇ લંક ગઢ, ગઢવઇ દસસિરિ રાસ,
ભગ્ગકખય સો ભજ્જિ ગય, મુંજ મ કરિ વિસાસ.

અર્થ—સાગર ખાઇ, લંકા ગઢ અને દસ માથાનો રાજા (રાવણ) તે ગઢપતિ–ભાગ્યનો ક્ષય થતાં તે ભાંગી ગયા–નષ્ટ થયા (તો) હે મુંજ !, વિષાદ–ખેદ મ કર.

ગઢવઇ–ગઢપતિ. ગઢવી એ શબ્દ પણ તે પરથી છે કે જેઓ મૂળ ગઢની રખેવાળી કરતા હોવા ઘટે. આ ગઢવીની જાત કાઠિયાવાડમાં છે. સરખાવો ચક્રપતિ–ચક્કવઇ–ચકવે, **ભજ્જિગય**–તૂટી ગયા, ભાંજી–ભાંગી ગયા એમાં ભંજ્ ધાતુ છે. સંસ્કૃતમાં ભગ્નનો અર્થ તૂટેલું, ભાંગેલું, હારેલું થાય છે તે પરથી હિંદીમાં ભાગના બના, થયું છે. **આગળ** જુઓ ' અહ ભગ્ગા અમ્હસખા ' આદિ.

પ્રકરણ ૪ થું.

પ્રબંધ ચિંતામણિમાંથી ઉદાહરણો (અનુસંધાન).

૨૩૨—[**રાજા મુંજ એ જૂની હિંદી–ગૂજરાતીનો કવિ**—ધારના પરમાર રાજા મુંજ તે વાકપતિરાજ બીજો, ઉત્પલરાજ, અમોઘવર્ષ, પૃથ્વીવલ્લભ અથવા શ્રીવલ્લભ. તેણે કલ્યાણના સોલંકી રાજા તૈલપ બીજા પર ચઢાઇ કરી અને તૈલપે તેને હરાવી નિર્દયતાથી માર્યો–એતો

ઐતિહાસિક સત્ય છે, કારણ કે ચાલુકયોના બે લેખોમાં આ વાતનો સાભિમાન ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. મુંજના મંત્રીનું નામ રૂદ્રાદિત્ય હતું–તે તેના વિ. સં. ૧૦૩૬ (ઈ. સ. ૯૭૯)ના દાનપત્રથી પ્રકટ છે. મુંજનું પ્રથમ દાનપત્ર સં. ૧૦૩૧ નું છે અને તેનું મૃત્યુ તેના રાજ્ય-કાલમાં દિગંબરાચાર્ય અમિતગતિએ સુભાષિતરત્નસંદોહ પૂર્ણ કર્યો તેના વિ. સં. ૧૦૫૦ થી અને તૈલપના મૃત્યુ સંવત્ ૧૦૫૫ ની વચ્ચે થયેલું હોવું ઘટે. આ રાજા મુંજ વિક્રમની અગ્યારમી શતાબ્દીના બીજા ચરણમાં હતો. (મુંજ તથા ભોજના કાલનિર્ણય માટે જુઓ નાગરી પ્રચારણી પત્રિકા નવીન સંસ્કરણ ભાગ ૧ અંક ૨. પૃષ્ઠ ૧૨૧ થી ૧૨૫, અને ગૌ૦ હી૦ ઓઝાજી કૃત ' સોલંકિયોંકા ઇતિહાસ ' પ્રથમ ભાગ પૃ. ૭૬ થી ૮૦) પ્રબંધ-ચિંતામણિમાં લખ્યું છે કે મુંજને મારી નાંખવાના સમયે તેણે કહ્યું હતું કે 'લક્ષ્મી ગોવિંદ પાસે ચાલી જશે, વીરશ્રી વીરોને ઘેર ચાલી જશે, પરંતુ યશઃ પુંજ એવો મુંજ મરી જતાં સરસ્વતિ નિરાલંબ થશે.' આ મુંજની રચના ન હોય ને તે સમયના કોઇ કવિની હોય, છતાં એમાં તો સંદેહ નથી કે તે વિદ્યા અને વિદ્વાનોનો અવલંબ–આધાર હતો. તેના સમયમાં ઉપર જણાવ્યાં પ્રમાણે અમિતગતિએ 'સુભાષિતરત્નસંદોહ' એ ગ્રંથ બનાવ્યો. સિન્ધુરાજનાં કીર્ત્તિકાવ્ય, નવસાહસાંક ચરિતના કર્ત્તા પદ્મગુપ્ત, ધનપાલ (તિલકમંજરીના કર્ત્તા જૈન પ્રસિદ્ધ કવિ), દશરૂપના કર્ત્તા ધનંજય અને તેના ટીકાકાર હલાયુધ તેના સમયમાં હતા. પ્રબંધોમાં અને સુભાષિતાવલિઓમાં મુંજના બનાવેલા કેટલાયે શ્લોક આપ્યા છે અને ક્ષેમેંદ્ર કે જે મુંજ પછી ૫૦ વર્ષે થયો છે તેણે મુંજનો એક શ્લોક ઉદ્ધૃત કર્યો છે.

૨૩૩–હવે એ પ્રશ્ન ઉઠે છે કે જે દોહાઓની વ્યાખ્યા ઉપર કરવામાં આવી છે તે શું મુંજે સ્વયં બનાવ્યા છે ?–ઉપરના ૧૦ મા નંબરના દોહાની વ્યાખ્યામાં શાસ્ત્રી કહે છે કે તે ' રિપુનારીવાક્ય ' છે, પરંતુ તેમાં મુંજે પોતાનેજ સંબોધન કર્યું હોય તો તેમાં શું નવાઇ છે ? પ્રબંધ ચિંતામણિકારના સમય (સં.–૧૩૬૧) સુધી તો આ ઐતિ-

હાસિક વાત હતી કે દોહા મુંજના છે. જે શ્લોક બીજા કવિઓના બનાવેલા જાણવામાં આવ્યા છે અને આ પ્રબંધકારોએ બીજા કવિઓ યા રાજાઓને શિરે ચડાવ્યા છે તે કારણે આવા પ્રસિદ્ધ દોહા પર સંદેહ કરી શકાતો નથી. આવા દોહા દંતકથામાં રહી જાય છે અને દંતકથાઓ સિવાય તેની રચનાના સંબંધમાં કોઈ પ્રમાણ નથી. બીકાનેરના પૃથ્વીરાજે રાણા પ્રતાપપર સોરઠા લખી મોકલ્યા, માનસિંહને અકબરે 'સબી ભૂમિ ગોપાલકી' વાળો દોહો લખી મોકલ્યો, નરહરિ કવિનો 'અરિહુ દંત તૃન ગહહિં' વાળો છપ્પો અકબર આગળ મૂકવામાં આવ્યો, 'બ્રહ્મ ભનૈ સુન શાહ અકબ્બર' આદિ દોહા બીરબલનાજ છે, તુલસીવાળી યુક્તિ પ્રયુક્તિ ખાનખાના અને તુલસીદાસ વચ્ચે થઇ હતી— ઇત્યાદિ વાતોના ઐતિહાસિક પ્રમાણ સિવાય બીજું કયું પ્રમાણ છે ?

૨૩૪. તે પ્રમાણ એ માનવાનું છે કે અગ્યારમી શતાબ્દીના બીજા ચરણમાં પ્રસિદ્ધ વિદ્યાપ્રેમી ભોજનો કાકા પરમાર રાજા મુંજ જૂની હિંદી–જૂની ગૂજરાતીનો કવિ પણ હતો. એક બીજું પ્રમાણ છે–શ્રી હેમચંદ્રના વ્યાકરણમાં જે અપભ્રંશનાં ઉદાહરણ આપ્યાં છે તેમાં એક દોહો એ છે કે:—

બાહ બિછોડવિ જાહિ તુહું, હઉં તેવંઇ કો દોસુ,
હિયયટ્ઠિય જઇ નીસરહિ, જાણઉં મુંજ સરોસુ.

અર્થાત્—બાંય વિછોડી–અલગા કરી તું જાય છે, હું પણ તેવી રીતે જાઉં છું (તેમાં) શું–કયો દોષ છે ? હૃદયમાં સ્થિત થયેલ જો (તું) નીકળી જા, તો મુંજ (કહે છે કે હું) જાણું (કે તું) સરોષ છો. ચોથા ચરણનો આ પણ અર્થ થઇ શકે છે કે ' તો હું જાણું કે મુંજ સરોષ છે '. આ બીજો અર્થ સીધો જણાય છે પરંતુ મુંજની કવિતાઓમાં નામ આપવાની રીત જોતાં પહેલો અર્થ પણ અસંભવિત નથી. આ દોહો હેમચંદ્ર પહેલાંનો છે. આથી એજ પરિણામ આવી શકે છેઃ—એક તો એ કે સૂરદાસ (?)ના

' બાંહ છુડાએ જાત હો, નિબલ જાન કે મોહિ,
હિરદે સે જબ જાહુગે, તો મૈં જાનૈં તોહિ.

એ દોહાનો પિતામહ ' બાહ બિછોડવિ ' આદિ દોહાનો કર્તા રાજા મુંજ હતો અને આ મુંજના નામથી અંકિત દોહો સં. ૧૧૯૯ (કુમારપાલના રાજ્યાભિષેકનો સમય કે જે પહેલાં તો હેમચંદ્રનું વ્યાકરણ રચાયું હતું) થી પહેલાં પ્રચલિત હતો; બીજું પરિણામ એ કે જો બીજો અર્થ લઇએ તો જે નાયિકાએ લપસણી ભૂમિવાળો દોહો (ઉપર સંખ્યા ૩ નો) મુંજને લખ્યો હતો તેની કૃતિ આ પણ હોય. બંને અવસ્થાઓમાં કાંતો મુંજને કવિ માનવો પડશે, અને કાંતો આ દોહાઓને તેના સમયમાં રચાયેલા માનવા પડશે. ઓછામાં ઓછું એ તો માનવું પડશે કે આ દોહા સં. ૧૧૯૯ (પૃથ્વીરાજ રાસોના કલ્પિત સમયથી ૫૦ વર્ષ પહેલાં) થી કેટલોક સમય પહેલાંની રચના છે જેથી તે સમયે કાંતો મુંજે રચેલો અને કાંતો મુંજને પ્રેષિત થયેલો માનવામાં આવતો હતો.

(૧૧) ભોજને ત્યાં એક સરસ્વતી કુટુંબ આવ્યું કે જેની ખબર ભોજના સેવકે એક સંસ્કૃત-દેશીથી મિશ્રિત શ્લોક બનાવી આપીઃ—

બાપો વિદ્વાન્ બાપપુત્રોઽપિ વિદ્વાન્
આઈ વિઉષી આઇધુઆપિ વિઉષી,
કાણી ચેટી સાપિ વિઉષી વરાકી
રાજન્ મન્યે વિજ્જપુઞ્જં કુટુમ્બમ્.

અર્થ—બાપ પણ વિદ્વાન છે, બાપનો પુત્ર પણ વિદ્વાન્ છે; મા વિદુષી પંડિતા છે, માની બેટી પણ વિદુષી છે, બીચારી કાણી દાસી છે તે પણ વિદુષી છે. રાજન્ ! માનું છું કે કુટુંબ વિજ્ઞોનો પુંજ છે.

પાઠાંતર—વપ્પો, વિદ્રી, વિશ્રી, વિદુસી, વિત્ત, વિદ્ર કેવલ લેખપ્રમાદ છે.

બાપ—પિતા. આ દેશી શબ્દ છે, પરંતુ હેમકોશના શેષકાંડમાં સંસ્કૃત માનેલો છે. પ્રબંધચિંતામણિમાં તેનું સંસ્કૃત રૂપ વપ્ત (વસા-

બીજ વાવનાર) પણ આવ્યું છે (પૃ. ૩૦૧) (જુઓ ના. પ્ર. પત્રિકા ભાગ ૧ અંક ૩ પૃ. ૨૪૯ ટિપ્પણ ૧૬) **આઈ**—મા, માતા (મરાઠી આઇ), **ધુઆ**—પુત્રી સં. દુહિતા પંજાબી ધી, **વિન્નજ**—વિન્ન.

(૧૨)—રાજાએ તેમાંથી જ્યેષ્ઠની પત્નીને સમસ્યા કરી કે—'કવણુ પિયાવઉ ખીરૂ ?'—તેણીએ તેની પૂર્ત્તિ કરી કે:—

જઇ યહુ રાવણુ જાઇયઉ, દહમુહ ઇક્કુ સરીરૂ,
જણણિ વિયમ્ભી ચિન્તવઇ, કવણુ પિયાવઉ ખીરૂ.

પાઠાંતર—જેઈ.

અર્થ—જ્યારે આ રાવણ દશ મુખ અને એક શરીરવાળો જન્મ્યો ત્યારે માતા અચંબામાં (આવી) ચિંતવે છે કે કયા (મુખ) ને દૂધ પીવરાવું ? (જુઓ આ દોહો પૃ. ૨૧૫ નં. ૩૪.)

જાઇયઉ—જાયો, રાણીજાયો, રાયજાયો,–રાયજાદો. **વિયમ્ભી**–વિસ્મિતા, **ચિંતવઈ**–ચિંતવે, **કવણુ**–કોણ, કયા, **પિયાવઉ**–પિવરાવું–પીવારૂં કાઠિયાવાડી. **ખીર**–સં. ક્ષીર, દૂધ. સિંધીમાં ખીર અથિ ?=દૂધ છે ?

(૧૩)—બીજી સમસ્યા એ કરી કે, કંઠિ વિલુગ્ગઇ કાઉ ?—આની પૂર્ત્તિ કાણી ચેટીએ એવી રીતે કરી કે:—

કાણ વિ વિરહકરાલિઇં, પઈ ઉડ્ડાવિયઉ વરાઉ,
સહિ અચ્ચબ્ભૂઉ દિઠ્ઠુ મઈં, કંઠિ વિલુગ્ગઇ કાઉ ?

પાઠાંતર—અચ્ચિભૂ, 'અચ્ચબ્ભુઅ' ઠીક લાગે છે.

અર્થ—કોઇ વિરહથી દુઃખિત સ્ત્રીએ ખીજાઇને બીચારા પતિને ઉડાવ્યો. હે સખિ ! મેં આ અતિ અચરજ જોયો કે (તેણી) હવે કેના કંઠને વળગે ?—કેના કંઠનો આશ્રય લે ?—કલહાંતરિતા પહેલાં તો પતિને ભગાડી દીધો પછી હવે માન ગયું ત્યારે પસ્તાય છે કે હાય ! કેના ગળામાં લપટાઉં ? (જુઓ આ દોહો બીજા રૂપમાં પૃ. ૨૧૬ નં. ૩૫.)

કાણ—કોઈથી યા કોઇ રીતે **કરાલિઇં**–કરાલિતાએ **પઇ**–પતિ, **ઉડ્ડાવિયઉ**–ઉડાવ્યો, **વરાઉ**–વરાક–બિચારો, બાપડો. **અચ્ચભૂઉ**–અત્ય-

દ્રુત જુઓ ઉપર નં. ૯: દિટ્ઠુ–દીઠા, જોયો. મઈ–મેં કર્મ–વાચ્યમાં કર્તા કારક. કંટિ–કંઠે–કંઠમાં વિલુગ્ગિઈ–લટકે; વળગે, કાઉ–કેના

આ બન્ને દોહા કુમારપાલ પ્રતિબોધમાં કંઈક પાઠાંતરવાળા બીજા પ્રસંગે છે. અગાઉ જુઓ પૃ. ૨૧૫ અને ૨૧૬.

(૧૪)—એક સમયે ભોજ રાત્રે નગરમાં ફરતો હતો ત્યાં એક દિગંબરને એક ગાથા બોલતા સાંભળ્યો. બિચારો તે દિગંબર તો થઇ ગયો હતો, પણ મનની હોંશ પૂરી થઇ નહોતી. બીજે દિને ભોજે તેને બોલાવ્યો અને તેનો મનસૂબો જાણી પોતાનો સેનાપતિ બનાવ્યો. પછી તે કુલચંદ્રે અણહિલપટ્ટન છતી જયપત્ર પ્રાપ્ત કર્યું. આ ગાથાનો દોહો એ છે કેઃ—

એઉ જમ્મુ નગ્ગુહં ગિઉ, ભડસિરિ ખગ્ગુ ન ભગ્ગુ.
તિક્ખાં તુરિયાં ન માણિયાં, ગોરી ગલિ ન લગ્ગુ.
પાઠાંતર—આઉ (=આયુ), નિગ્ગહં, નગ્ગહં.

અર્થ—આ જન્મ નકામો ગયો, (કારણ કે) ભડ (વીર)ના શિરપર મારી તલવાર ભાંગી નહિ, તીખા (તેજી) તુરગ–ઘોડાનો ઉપભોગ કર્યો નહિ તેમ ગોરી (યુવતી)ના ગળે વળગ્યો નહિ.

શાસ્ત્રીએ 'ભડસિરિ ખગ્ગ' ને એક પદ લઇ અર્થ કર્યો છે 'ભટ્ર શ્રી ખડ્ગઃ'. તિક્ખાનો અર્થ 'તીક્ષ્ણ સ્ત્રી કટાક્ષ' કર્યો છે, અને 'તુરિયા' નો અર્થ 'તૂલિકાદિ શય્યોપકરણ' (રામાયણની 'તુરાઈ') —ગૂજરાતી તળાઇ; ટૉની 'તુરિયા' નો અર્થ કર્કશ–સ્વર–યુક્ત વાજિત્ર (સં. તૂર્ય) કરે છે.

એઉ—એહ, એ, નગ્ગુહં–નિર્ગ્રહ સં. નિષ્ફલ.–શાસ્ત્રી કહે છે કે નગ્ગોઽહં–હું નાગો છું–દિગંબર છું વા નિર્ગૃહ છું. ભડ–કાઠીઆવાડમાં ટોણામાં વપરાય છે–જો તું ભડ–ભડનો દીકરો હો તો. મારવાડીમાં વીર માટે 'ભડ' કહે ... ટોણું મારતાં. ભડવીર ગૂજરાતીમાં વપરાય છે.

માણિયાં—માણ્યાં, ઉપભોગ કર્યો. સં. મંડન કર્યું. સરખાવો મારવાડી-' સેજાં માણીજ્યો, ગોરીને માણુજ્યો ઢોલા (ગીત). **ગોરી**—નાયિકા માટે સાધારણ શબ્દ છે. હજુ પણ હિંદી પંજાબી રાજસ્થાની ગૂજરાતી ગીતોમાં આવે છે. હેમચંદ્રે પણ આ શબ્દનો આ અર્થનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

(૧૫.) પ્રબંધ ચિંતામણિની એક પ્રતમાં તે હોંશવાળા ફુલચંદ્ર (કે જે કવિ પણ હતો અને જેને સુંદર કવિતા માટે ભોજે એક સુંદર દાસી આપી હતી) નો એક દોહો બીજો આપ્યો છે કેઃ—

નવ જલ ભરીયા મગ્ગડા, ગયણિ ધડક્કઇ મેહુ
ઇત્થન્તરિ જરિ આવિસિઇ, તઉ જાણીસિઇ નેહુ.

અર્થ—માર્ગ (મારગડા) નવા પાણીથી (વરસાદના પાણીથી) ભર્યો છે, ગગનમાં મેઘ ધડકે છે. આ અંતર (અવસર) પર જો (તું) આવશે તો નેહ જણાશે. **મુંજની** રસીલી તો વરસાદમાં આવવાનો અસંભવ જાણી ' ગમાર ' નાયકને તેની પહેલાંજ બોલાવતી હતી; પરંતુ ફુલચંદ્ર તેજ-વરસાદના સમયમાં આવવાનેજ સ્નેહની પરીક્ષા માને છે.

ભરિયા—ભરેલા **મગ્ગડા**-જુઓ ' સંદેસડો ' નં. ૧ માં **જરિ**-જ્યારે સં. યદિ. મારવાડીમાં જર, જરાં હમણાં પણ સમયવાચક જ્યારેને માટે વપરાય છે. **જાણીસિઇ**-જાણ્યો જશે. સં. ' સ્ય ' નો ' સિ ' થયેલ છે.

(૧૬)—ભોજે સભામાં બેસી ગૂજરાતીઓના ભોળપણની હાંસી કરી. તેમાં ગૂજરાતના એક માણસે કહ્યું કે અમારા ગોવાલીઆ-ભરવાડ પણ આપના પંડિતો કરતાં ચડી જાય તેવા છે. આ સમાચાર જાણી ગૂજરાતના રાજા **ભીમ** (સોલંકી) એ એક ગોવાળ **ભોજ**ની પાસે મોકલ્યો. તેણે તે રાજાને એક દોહો સંભળાવ્યો જેથી રાજાએ તેને સરસ્વતી કંઠાભરણ ગોપની ઉપાધિ આપી.

ભોય એહુ ગલિ કણ્ઠુલઉ, ભણ કેહઉ પડિહાઇ;
ઉરિ લચ્છિહિ મુહિ સરસિતિ હિ, સીમ નિબદ્ધી કાઇ.

પાઠાંતર—ભોજ એવં હુ કણ્ઠલઉ, રતંભલઉ, કંચુલ, લચ્છિહિં, કાઇ, સીમં વિહલી કોઇ; પાઠાંતરોમાં અધિકરણ-કારક વાળાં પદ 'ઇ' વગરનાં પણ છે.

અર્થ—ભોજ ! ભણ-કહે તો ખરો, કે આ (તારા) ગળામાં કાંઠલો (આભૂષણનું નામ) કેવો લાગે છે ? ઉરમાં લક્ષ્મી અને મુખમાં સરસ્વતીની વચમાં આ શું સીમા બાંધી છે ? વિદ્વાન્ રાજાના મોંમાં સરસ્વતી અને પ્રભુના ઉરમાં લક્ષ્મી-વચમાં કાંઠલો શું થયો ?–જાણે કે બંનેના રાજ્યની મર્યાદા બતાવે છે.

કંઠુલઉ—કાંઠલો, ગળાનું ઘરેણું, કેહુઉ-કેવો, પડિહાઇ-સં. પ્રતિભાતિ. નિબદ્ધી-નિબાંધી, કાંઈ-કાં, શામાટે, શું.

(૧૭)—એક સમય ભોજ વીરચર્યાથી રાત્રે નગરમાં ફરતો હતો ત્યાં તેણે કોઈ દરિદ્રની સ્ત્રીને નીચેનો દોહો બોલતાં સાંભળી—

માણુસડા દસદસ દસા, સુનિયઈ લોય પસિદ્ધ;
મહ કન્તહ ઇક્કિ જ દસા, અવરિ તે ચોરિહિં લિદ્ધ.

પાઠાંતર—માણુસડી, દસ દસ હવઇ, માણુસડા (દસ દસ) દસઈ દેવેહિ નિમ્મવિયાઈ, મુન્જ, નવોરહિં હરિયાઇ, તે વોરહિં હરિયાઇ, નવોરહિં લિદ્ધ. પાઠાંતરોથી જણાય છે કે આ દોહાના બે પાઠ છે. એકમાં તો સિદ્ધ લિદ્ધ પ્રાસ છે, બીજામાં નિમ્મવિયાઈ હરિયાઈ એમ પ્રાસ છે.

અર્થ—મનુષ્યની દશ દશ દશાઓ લોક પ્રસિદ્ધ સંભળાય છે અથવા દશ દશ દશા દેવતાઓએ બનાવી છે. અર્થાત્ આખા જન્મમાં દશ દશા બદલે છે, પરંતુ મારા કંથની એકજ દશા (દારિદ્ર્ય) છે અને (જે હતી) તે ચોરોએ લઈ લીધી (અથવા બીજી પણ બીજાઓએ લઇ લીધી.)

સરખાવો—હસ્તિનાં દશવર્ષપ્રમાણા દશ દશાઃ કિલ ભવંતિ– (હર્ષચરિતની) સંકેત ટીકા.

માણુસડા—સંબંધ-કારક છઠ્ઠીના 'ણા' અને 'ડા' માટે જુઓ નં. ૧. ડી-દશા એકવચનને માટેની નારીજાતિ છે. ડા-બહુવચન. હુવઇ-હોય છે, **સુનિયઇ**-કર્મવાચ્ય-કર્મપ્રયોગ. **નિમ્મવિયાઇં**-નિર્મિત કરવામાં આવી (સં. નિર્માપિતાનિ) પ્રેરણાર્થકમાં પ(વ)ને માટે જુઓ ના. પ્ર. પ. ભાગ ૧ અંક ૪ પૃ. ૫૦૭ ટિપ્પણી ૧૧. **મુજ્ઝ**-મારું સંસ્કૃતમાં 'મહ્યં તુભ્યં' ચોથીના છે, ચોથી અને છઠ્ઠીનો પ્રયોગ વૈદિક ભાષામાં કંઇપણ ભેદ વગર થતો હતો. વૈદિક ભાષામાં 'તુભ્યં'-છઠ્ઠીના અર્થમાં પણ વપરાયો છે-મમ તુભ્યં ચ સંવનનં તદગ્નિરનુમન્યતામ્-**મહ**, કંતહ-તેમાં હ સંબંધ-કારકનું ચિન્હ છે. **ઇક્કુજ**-માં જ તે ગૂજરાતીમાં પણ જ વપરાય છે-તેનો અર્થ કેવળ થાય છે. હિંદીમાં 'હી' વપરાય છે. મારવાડીમાં પણ હજુ સુધી વપરાય છે જેમકે-આપરોજ કામ, એકજ ઝૂંપો (ઝૂંપડું). **અવરિ**-બીજી સં. અપરા છે. ટૉની અનુસાર ઉપરિ એટલે ઉપર, અધિક એ અર્થ નથી. **નવોરહિં**-નવ+ઓરહિં. હિંદીમાં પણ ઓર છે તે અપર એટલે અવરથી બન્યું છે. સંવત્ ૧૯૨૨ સુધી જૂના પંડિતો હિંદીમાં અવર એમ લખ્યાં કરતા હતા જેમકે અવર જબ આઇસા હોય તબ (એક પત્ર પરથી) **લિદ્ધ**-સં. લબ્ધ. મારવાડી ગુજરાતી લીધી. **હરિયાઇં**-હરી લીધી-લઇ લીધી.

(૧૮). મરતી વખતે **ભોજે** કહ્યું હતું કે સ્મશાનયાત્રા વખતે મારા હાથ નનામી બહાર રાખવા. ભોજનું આ વચન લોકોને એક વેશ્યાએ કહ્યું કેઃ—

> કસુ કરરે પુત્ર કલત્ર ધી, કસુ કરરે કરસણ વાડી,
> એકલા આંઇવો એકલા જાઇવો, હાથ પગ બે ઝાડી.

અર્થ—અરે ! પુત્ર, સ્ત્રી, કન્યા કોના છે ? ખેતીવાડી કોના છે ? (અથવા આખી વાડી કોની છે ?) એકલું આવવું છે ને બંને હાથ પગ ઝાટકીને એકલું જાવું છે.

'કસુ કરૂ' નો અર્થ ટૉનીએ 'કોનો હાથ' એમ કર્યો છે અને શાસ્ત્રીએ 'શું કરું' એમ કર્યો છે. 'પુત્ર કલત્ર' એ બનેને સંબોધન માન્યો છે અને ધી એટલે કન્યાને બને ભૂલી ગયા છે. કસુ કરૂ-સં. કસ્ય કેરકઃ, ધી-પુત્રી જુઓ ઉપર નં. ૧૧ કરસણુ-ખેતી યા કૃત્સ્ન-આખી (શાસ્ત્રી); આઇબો, જાઇબો=ટૉનીએ આવું છું, જાઉં છું એમ અર્થ કર્યો છે. એ-એજ શબ્દ ગૂજરાતીમાં વપરાય છે.

(૧૯). સિદ્ધરાજ જયસિંહ સમુદ્રકિનારે ફરતો હતો. એક ચારણે તેની સ્તુતિની કવિતા કહી તેમાંથી એક સોરઠો (?) આપ્યો છે—

કો જાણઈ તુહ નાહ ચિત, તુ હાલેઇ ચક્કવઇ લઉ
લંકહલે વાહમગ્ગુ, નિહાલઈ કરણુ ઉત્તુ.

પાઠાંતર—કૌ, હાલંતુ, લંકકાલે, ચકક્વઇ લહુ.

અર્થ—સિદ્ધરાજને સમુદ્ર તરફ જોતો જોઇ ચારણ કહે છે કે નાથ! તમારા ચિત્ત (ની વાત)ને કોણ જાણે છે? તું ચક્રવર્તી (પદ) લઉં એમ ચાલે છે-ચાલ કરે છે-એવી ચેષ્ટા કરે છે; કર્ણનો પુત્ર (સિદ્ધરાજ) લંકા ફલને (લેવા માટે) વહાણનો માર્ગ નિહાળે છે:

હાલેઇ—હાલે છે-ચાલે છે. (સં. જંઘાલયતિ, શાસ્ત્રી) લઉ-લેવા (સં. લબ્ધું, શાસ્ત્રી) લંકહલે-લંકા ફલને વાહ-વહાણનું ચાલવું. કરણઉત્તુ-કર્ણપુત્ર રાજસ્થાની કરણોત. પિતાના નામના ગૌરવથી પુત્રને સંબોધન કરવું એ ચારણ કવિતા (ડિંગલ)નું પ્રસિદ્ધ લક્ષણ છે.

(૨૦) સિદ્ધરાજ જયસિંહે વર્દ્ધમાનપુર (વઢવાણ)ના આભીર રાણક-રાણા [૩૪]નવઘન પર ચડાઈ કરી અને કિલ્લાની દીવાલ તોડી તેને દ્રવ્યની વાસણિયો-વાંસડીઓ (થેલીઓ)ના મારથી મારી નાંખ્યો.

---

૩૪ ગિરનારના ચૂડાસમા યાદવોની રાજાવલીમાં કેટલાય નવઘણ નામના રાજાઓનો ઉલ્લેખ છે. સંભવિત છે કે તે ચોથો નવઘન હોય અને ખેંગાર તેનું ઉપનામ હોય. ફાર્બસે રાસમાલામાં ખેંગારને નવઘનનો પુત્ર કહ્યો છે. ખેંગાર અને નવઘન એ નામ આ રાજાઓમાં અનેક વખત આવ્યાં છે.

નવઘનથી રાણી રાણકદેવીનું શોકવાક્ય એ છે કેઃ—

સઇરૂ નહીં સરાણઇ, કુલાઇઉ નકુલાઈ ઇ;
સઇ સઉ પઙ્ગારિહિં પ્રાણુકઈ વઇસાનરિ હોમીઇ.

પાઠાંતર—સયરૂ, નહિં, રાણુ, ન કુલાઇ ન કુલાઇ, સઈ, પાણુ. કિન વઇસારિ હોમિયા.

અર્થ—હે સખિઓ ! તે રાણો પણ નથી, (અમારૂં) કુલ પણ હવે નકુલ (–નીચકુલ) છે, (હું) સતી, ખેંગારની સાથ પ્રાણોને વૈશ્વાનર (અગ્નિ)માં હોમું છું.

સઇરૂ—સઇયરો–સખિયો. રૂ–બહુવચન **સઇ**–સતી **પ્રાણુકઇ**–પ્રાણને, **વઇસાનરિ**–વૈશ્વાનરમાં–રાજસ્થાની વૈંસાદર. **હોમીઇ**–હોમું છું. **હોમિયા**–હોમ્યા.

(૨૧) રાણા સવ્વે વાણિયા, જેસલુ બડુઉ સેઠિ
કાહૂં વણિજડુ માણ્ડીયઉ, અમ્મીણા ગઢ હેઠિ.

અર્થ—સર્વ રાણાતો (નાના) વાણીઆ છે, જૈસલ (સિદ્ધરાજ જયસિંહ) વડો શેઠ છે. શું વાણિજ્ય–વેપાર અમારા ગઢની હેઠે–નીચે (તેણે) માંડયો છે.

(ટૉનીએ ઉત્તરાર્દ્ધનો અર્થ એમ કર્યો છે કે વાણીયાના ધંધાની કેવી રીતે શોભા થઇ? અમારો ગઢ નીચે પડી ગયો !)

સવ્વે–સં. સર્વે. **બડ્ડુઉ**–વડો–મોટો **વણિજડુ**–જુઓ સંદેસડઉ નં. ૧ માં, **માંડીયઉ**–જુઓ માણિયા નં. ૧૪માં. **અમ્મીણા**–અમારા જુઓ નં. ૧ **હેઠિ**–હેઠે–નીચે. પંજાબી હેઠ, જેમકે ઔર જેઠ સબ હેઠ (રામકહાની).

(૨૨) તઈં ગડૂઆ ગિરનાર, કાહૂં મણિ મત્સર ધરિઉ
મારીતાં ષઙ્ગાર, એક્ક સિહરૂ ન ઢાલિઉં.

અર્થ—હે ગરૂઆ–ગુરૂ (જબરા) ગિરનાર (પર્વત) ! તેં મનમાં શું મત્સર ધર્યો હતો કે ખેંગારને મારતી વખતે (પોતાનું) એક શિખર પણ ઢાળ્યું–પાડયું નહિ? (કે જેથી શત્રુ અવળો થયો યા મારા સ્વા-

મીના દુઃખમાં તારી સહાનુભૂતિ જાણી લેવાત, જેવી રીતે શોકમાં ભૂષણ ઉતારી નાંખવામાં આવે છે તેમ)

તઈ—તેં ગરુઆ (સં.-ગુરુક) ભારે-મોટા **મારીતાં**-મારતાં (ભાવલક્ષણ-ભાવપ્રયોગ) સિહર-શિખર ઢાલિઉ-ઢાળ્યું, નીચે પડ્યું.

(૨૩). જૈસલ મોડિ મવાહ, વલિ વલિ વિરૂપ ભાવીયઇ
નઈ જિમ નવા પ્રવાહ, નવઘણુ વિણુ આવઇ નહિ.

પાઠાંતર—વરણ ભાવીયઈ, નવયણ વિન આવૈ નહિ.

અર્થ—જૈસલ (જયસિંહ)ના મર્દન કરેલો મારો વાસ-મારૂં ઘર વળી વળી-ફરી ફરીને વિરૂપ જણાય છે. જેમ નદીમાં નવો પ્રવાહ નવઘન (નવો મેઘ-બીજી બાજુએ રાણો નવઘન) વગર આવતો નથી તેમ.

'જૈસલ મોડિ મવાહ' નો અર્થ ટૉનીએ એવો કર્યો છે કે 'જૈસલ, આંસુ પાડમાં' શાસ્ત્રીનો અર્થ પણ સંતોષદાયક નથી. એ અર્થ થઇ શકે કે જૈસલનો મોડેલો-તોડેલો (અમારી રાજ્યરૂપી નદીનો) પ્રવાહ ખરાબ લાગે છે, કારણકે ક્યાં નવઘનથી થનારો નદીનાં પૂરનો સુંદર પ્રવાહ અને ક્યાં બીજાના પરાક્રમથી તોડેલો પ્રવાહ ?—નવઘનનો અર્થ બને બાજુ લાગુ પડે છે.

મોડિ-મોડીને-મર્દ્ ધાતુ. મવાહ-મદ્-વાસ. મારૂં ઘર (શાસ્ત્રી), ગુલેરીજીના મતે એમ લેવું જોઇએ કે જૈસલ-મોડિમ-વાહ=જૈસલનો મોડેલો વાસ યા પ્રવાહ. વલિ વલિ-ફરી ફરી, નઇ-નદી. સુરવરનઈ (તુલસીદાસ).

(૨૪). વાઢી તો વઢવાણ, વીસારતાં ન વીસરઇ
સોના સમા પરાણ, ભોગાવહ પઈ ભોગવીઈ.

પાઠાંતર—વાઢી તવઉ વઢમાણુ, સના, તઈ, ભોગિવા.

અર્થ—હે વઢવાણ (વર્ધમાન) શહેર ! તું (શત્રુઓથી) વઢાયું છે-કપાયું છે તો પણ વીસારતાં પણ વિસરતું નથી. (હું મારા) સોના જેવા ભોગાવાને (નદીનું નામ) પ્રાણોનો ભોગ આપીશ (અથવા હે ભોગાવા! હું તને તેનું ભોજન કરાવીશ).

પૂર્વાર્દ્ધનો ટૉનીએ કરેલો અનુવાદ-તે (નવઘન) ના વઢાયેલા વઢવાણ (તેને) વીસારતાં પણ નહિ વીસરશે.

વાઢી—સં. વૃધ્, ધાતુના બે અર્થ છે-વધવું અને વાઢવું-કાપવું. વાઢવું એ શબ્દ ગૂજરાતીમાં વપરાય છે. તેવો શબ્દ હિંદી કે મરાઠીમાં નથી. **વીસારતાં**-ભૂલતાં સં. વિ+સ્મર્ ધાતુ પરથી વીસરવું. **સમા**-બરોબર, સરખા **ભોગાવહ**-ભોગાવતે નામની નદી જેને હાલ ભોગાવો કહે છે. **પઇં**-માં

આ સોરઠાઓમાં ક્યાંક ક્યાંક નવઘન તથા ખેંગાર બન્નેને એકજ માનવામાં આવ્યા જણાય છે.

પ્રકરણ ૫ મું.

પ્રબંધ ચિંતામણિમાંથી ઉદાહરણો (અનુસંધાન).

(૨૫). હેમચંદ્રની માતાના ઉત્તર કર્મ કરતી વખતે કોઇ દ્વેષિયોએ વિમાન-ભંગનું અપમાન કર્યું. આથી ક્રોધિત થઇ હેમચંદ્રજીએ માળવામાં થાણું નાંખી પડેલા રાજા કુમારપાળની પાસે આવી ઉદયન મંત્રી અને રાજાને પોતાનો પરિચય કરાવ્યો. હેમચંદ્રે કહ્યું કે

આપણ પઇ પ્રભુ હોઇઅં, કઇ પ્રભુ કીજઇ હાથિ
કજ્જ કરિવા માણુસહ, બીજઉ માગુ ન આથિ.

પાઠાંતર—કાજ કરેવા માણુસહ.

અર્થ—કાંતો આપ સમર્થ થાઓ કાંતો (કોઇ) સમર્થને હાથમાં લ્યો. મનુષ્યોનાં કાર્ય (સિદ્ધ) કરવા બીજો માર્ગ નથી.

આપણ—આપ **પઇ**-અથવા-યા. **હોઇઅ**-હોવે **કઇ**-કે, યા. **બીજઉ**-બીજો. હીંદીમાં દૂસરો એમ જૂદો શબ્દ છે. **માગુ**-મગ્ગુ, માર્ગ **આથિ**-અત્થિ (સં. अस्ति) ગૂજરાતીમાં ન મળીને નથી એ રૂપ થયું છે. રાજસ્થાનીમાં ‘ ક્યૂં આથ ન સાથ ’ એટલે કંઇ છે નહિ.

(૨૬). એક દિવસ હેમચંદ્ર કુમારપાલ વિહાર-મંદિરમાં કપર્દી નામના પંડિતના હાથની સહાય લેવાતી હતી. ત્યાં નાચનારીના કંચુકની દોરી પાછળથી ખેંચીને બાંધવામાં આવતી હતી. તે પર કપર્દીએ એક દોહાનો પૂર્વાર્દ્ધ કહ્યો અને તેજ વખતેજ હેમચંદ્રે તેની પૂર્તિ કરી કેઃ—

સોહગીઉ સહિ કંચુયઉ, જુત્ત ઉત્તાણુ કરેઇ

પુટ્ટિહિં પચ્છઈ તરુણિયણુ, જસુ ગુણુ ગહણુ કરેઈ.

અર્થ—સુહાગણીને (યા સુહાગ-સૌભાગ્યને) પણ સખીઓ કંચુક-કાંચળીથી યુક્ત-સાથે ઉત્તાન (ઉંચો) કરે છેઃ જેના તરુણિજન પીઠ પાછળથી ગુણ ગ્રહણ કરે છે. જેના ગુણોનું પાછળથી ગ્રહણ (કથન) કરવામાં આવે તે અવશ્ય ઉંચાં (મોટા) હોય છે. અહીં ગુણ પર શ્લેષ છે. (૧) ગુણ એટલે દોરો અને (૨) ગુણ એટલે સદ્‌ગુણ.

—સોહગીઉ-સૌભાગ્યવતી પણ-સુહાગણ. હિં-સુહાગન. પુટ્ટિહિં-પીઠથી, પુટ્ઠે (પૂંઠ) થી સં. પૃષ્ઠ. ઋની ઉ શ્રુતિપર ધ્યાન રાખવું. પીઠ પાછળ-હિં. પીઠ પીછે, રાજસ્થાનીમાં રૂઢિ પ્રયોગ પૂઠ પીઠે વપરાય છે. પચ્છઇ-પછી-પાછળ. મારવાડી પાછે. કરેઈ-કરે.

(૨૭). સોરઠના બે ચારણ 'દુહાવિદ્યા'માં સ્પર્ધા કરતા અણહિલપુર પાટણમાં આવ્યા. શરત એવી હતી કે જેની રચનાની હેમચંદ્ર વ્યાખ્યા કરે તે બીજાને હારેલો સમજે. હેમચંદ્ર મળતાં એક બે સોરઠો બોલ્યો કેઃ—

લચ્છિવાણિ મુહકાણિ ઇપઇ ભાગી મુહ ભરઉ
હેમસૂરિ અચ્છીણિ જે ઇસરને તે પંડિયા.

પાઠાંતર—પયઇ, મરઉ, સૂરિઆ છાણિ.

અર્થ—આ ભાગી (ભાગ્યશાલી હેમચંદ્ર) નું મુખ લક્ષ્મી અને સરસ્વતી બંનેના મુખથી ભરેલું છે, એવા હેમસૂરિ જેના પર છાના છાના કંઈક પ્રેમ કરે છે તે પંડિત થઈ જાય છે.

આ અર્થ કંઇક ખેંચીને કર્યો છે કારણ કે સોરઠો સ્પષ્ટ નથી. શાસ્ત્રીએ એક પાઠાંતરનો જૂદો અર્થ આપ્યો છે કે જે તદ્દન અવળો છે.

'લક્ષ્મી કહે છે કે એ યતિ (એ યઈ) વાણીને મુખમાં રાખનારો છે, તેથી (શોકની અદેખાઇથી) હું મરૂં છું, તો હેમસૂરિથી છાની (હેમસૂરિ આ છાણિ) તે ભાગી ગઇ, તેથી જે ઇશ્વર (સમર્થ) છે તે પંડિત છે, પંડિત લક્ષ્મીવાન્ નહી.'

લચ્છિવાણિ મુહકાણિ—મુખક (સં.)=પ્રભૃતિ, આદિ. **એયઇ**–એ, એવો **ભરઉ**–ભર્યું–ભરેલું, **ઈસરતે**–ઇપદ્ રતે ? (સં.) કંઇ પણ પ્રેમ કરતાં, **છાણિ**–(સં. છન્ય છાદ્ય ?) છાનાં–ગુપ્ત રીતે; રાજસ્થાની–છાને.

(૨૮). આ ચારણ તો બેસી ગયો. એટલામાં કુમારપાલ વિહારમાં આરતીના વખતે મહારાજ કુમારપાલ આવ્યા અને તેણે પ્રણામ કર્યા એટલે હેમચંદ્રે તેની પીઠ પર હાથ રાખ્યો. આટલામાં બીજો ચારણ બોલ્યો:—

હેમ તુહાલા કર ભરઉં, જાંહ અચ્ચંબ્ભૂ રિદ્ધિ,
જેવં પહ હિઠા મુહા, તાંહ ઉપહરી સિદ્ધિ.

પાઠાંતર—જિંહ અચ્ચુ પુયરિદ્ધિ, જે ચંપહ હિઠ્ઠા મુહા તીહ ઉબ્બહરી સિદ્ધી.

અર્થ—હે હેમ ! તમારા હાથ જેના પર ભરો–રાખો તેની તો અચંબો થાય તેવી રિદ્ધિ થાય છે અને જેનું મોં નીચે હોય છે (યા જે નીચા મોંથી (આપનાં પગ) દાબે છે) તેને આપે સિદ્ધિની ભેટ કરી. આ અર્થ શાસ્ત્રી અને ટૉની એ બંનેના કરતાં જૂદો છે અને તેઓના અર્થ સંતોષદાયક નથી. ચારણ કુમારપાલની અચંબો ઉપજાવે તેવી સંપત્તિને, હેમચંદ્રની પીઠ પર હાથ રાખવો અને સિદ્ધિની ભેટને નીચા મોંથી પગમાં પ્રણામ કરવાનું કારણ માને છે. આ વિરોધાભાસ પણ હોઇ શકે છે કે મોં નીચું અને સિદ્ધિ ઉંચી (ઉપહરી). કવિની આ ઉક્તિ પર રાજા પ્રસન્ન થયો અને તેનો દોહો ફરી ફરી બોલાવરાવ્યો. ત્રણ વાર બોલીને ચારણે, શિવાજી પાસે ભૂષણની પેઠે, અધિરાઇથી કહ્યું કે શું દરેક પાદના લાખ આપશો ? રાજાએ ત્રણ લાખ આપ્યા. આ

કહાણી અધૂરી છે, હેમચંદ્રે કોઇને વખાણ્યો નહિ. બનેની હોડનું શું થયું તે જણાગ્યું નથી.

તુહાલા—તમારા, પંજાબી તુહાડા, જુઓ નં. ૧ જાંહ-જેમાં, જ્યાં અચ્ચબ્ભુ-અત્યદ્ભુત-જુઓ નં. ૬ અને ૧૩ જે ચંપહ-જે ચંપાવે છે (પગને) પગચંપી કરાવે છે. રાજસ્થાની-પગચંપી. જેવ-જેના પહ-પગમાં હિટ્ટુ-હેઠા-નીચેના. જુઓ નં. ૨૧. ઊપાહુરી-ઉપહાર દેવાયેલી (સં. ઉપહૃતા) અથવા ઉપરની, ઉંચી.

(૨૯). જ્યારે કુમારપાલ શત્રુંજય તીર્થમાં ગયો ત્યારે ત્યાં એક ચારણને પ્રતિમા સમક્ષ નીચેનો સોરઠો નવ વાર બોલતાં તેને નવ હજાર આપ્યા.

ઇક્કહ ફુલ્લહ માટિ દેઅઈ સામી સિદ્ધિ સુહુ
તિણિ સિઉ કેહી સાટી ભોલિમ જિણવરહ.

પાઠાંતર—દેવઇ સિદ્ધિ સુહુ...કેહિ સાટિ કરિ(રિ ?), રે ભોતિ (લિ ?)મ, તિણિસિઉ.

અર્થ—એકજ ફુલને માટે સ્વામી સિદ્ધિસુખ (અથવા સર્વ સિદ્ધિ) આપે છે, તે પ્રમાણે (તેથી) હે જિનવર ! આપ શા માટે (એટલા) ભોળા છો ? યા જિનવરનું આટલું ભોળપણુ કેમ છે ?. ટૉનીએ 'તિણિસિઉ'નો અર્થ કર્યો છે કે ' આ નિશ્ચિત છે (તન્નિશ્ચિત !) આ માટે જિનવરને કદી પણુ ન ભૂલી જાઓ.

માટિ—માટે. આ શબ્દ ગૂજરાતીમાંજ વપરાય છે. હિં. માં લિયે, ખાતિર એમ જૂદા શબ્દ છે. તિણિ સિઉ-તેથી (આ કારણથી) (સં. તન્નિશ્રયા-શાસ્ત્રી) તે પ્રકારે. કેહી સાટી-કેના સાટે-માટે. સાટે, સટે ગૂજરાતીમાં વપરાય છે દેખો નં. ૫ કેને બદલે. ભોલિમ-ભોળપણ

(૩૦). કુમારપાલનો ઉત્તરાધિકારી અને ભત્રીજો અજયપાલ ઘણો નિર્દયી હતો. જૈનોપર જેટલી તેના પૂર્વજોએ ભલાઇ કરી હતી તેટલો અત્યાચાર તેણે કર્યો હતો. તેણે ચુંટી ચુંટીને વિદ્વાનો ને પ્રધાનોને માર્યા.

પંડિત રામચંદ્રે સો ગ્રંથ બનાવ્યા હતા તેને તપેલા તાંબાપર ચઢાવી દીધા. નીચેનો દોહો કહી દાંતથી પોતાની જીભ કાપી વેદનાથી તેઓ મરણ પામ્યા.

મહિવીઢહ સચરાચરહ, જિણ સિરિ દિહ્ણા પાય
તસુ અત્થમણુ દિણેસરહ, હોઉત હોઇ ચિરાય.

પાઠાંતર—જિણિ સિરિ દિન્ના, દિણસરસુ, હોઇતુ હોહુ, વિરાય.

અર્થ—મહી–પૃથ્વીના પીઠ પર જેણે સચરાચર સર્વ (ભૂમંડલ) ના માથે પગ મૂક્યો તે દિનેશ્વર (સૂર્ય)નો અસ્ત થાય છે; જે થનારૂં તે લાંબે કાળે પણ થાય છે.

મહિવીઢહ—મહીપીઠ (માં અથવા ના) 'પીઠા–સં. પીઠ. હિં. પીહા. **સચરાચરહ**–માં અથવા ના **જિણ સિરિ દિહ્ણા પાય**–શાસ્ત્રીએ એવો અર્થ કર્યો છે કે જેણે શ્રી પ્રાયઃ આપી (!) **તસુ**–તેને **અત્થમણુ**–સં. અસ્તમન આથમવું. આથમણી દિશા (પશ્ચિમ દિશા). રાજસ્થાની આંથૂણી. **હોઉત**–ભવિતવ્ય. ચોથા ચરણનો અનુવાદ ટૉનીએ કર્યો છે કે 'થવું પડે છે અને ઘણાં કાળ સુધી થશે'

(૩૧). **સિદ્ધસેન દિવાકરને કેતલાસર** ગામ જતાં એક વૃદ્ધવાદી મળ્યો; તેણે રોકી કહ્યું 'મારી સાથે વાદ કરો' સિદ્ધસેને કહ્યું નગરમાં ચાલો ત્યાં પુરવાસી મધ્યસ્થ હશે. વૃદ્ધવાદીએ કહ્યું આ ગોવાળીઆજ સભ્ય છે તેઓજ નિર્ણય કરી આપશે. સિદ્ધસેને સંસ્કૃતમાં કંઇક કહ્યું પણ વૃદ્ધવાદીએ એક ગાથા કહી કે જે સાંભળી ગોવાળીઆએ કહ્યું કે તમે જીતી ગયા, બીજું કંઇ તે જાણે નહિ. તે ગાથા આ છે કેઃ–

નવિ મારીયઇ નવિ ચોરીયઇ પરદારગમણ નિવારીયઇ
થોવા વિહુ થોવં દાઇયઇ ઇમ સગ્ગિ ટગમગુ જાઇયઇ.

અર્થ—મારીએ (હિંસા કરીએ) નહિ, ચોરીએ નહિ, પરદારગમન–પરસ્ત્રીગમન નિવારીએ–છોડીએ, થોડાથી પણ થોડું દાન દઇએ–એમ સ્વર્ગમાં ટગુમગુ (ઝટપટ) જઇએ.

નવિ-નન્અપિ, થોવા-થોડા (સં-સ્તોક) ગૂજરાતી તેમજ હિંદીમાં થોડામાં તે 'ડ' આવ્યો છે. દાઇયઈ-દઇએ સગ્ગિ-સ્વર્ગમાં, ટગમગુ-ટગુમગુ-ગૂજરાતીમાં વપરાય છે ને તેનો જેમતેમ, મુશીબતથી, ધીમે ધીમે-ડગુમગુ એ અર્થ છે. હિંદીમાં ઝટપટ એવો અર્થ કરે છે.

૨૩૫-(૩૧૬). પ્રબંધ ચિંતામણિમાં જેટલી જૂની ગૂજરાતી-હિંદી કવિતા હતી તેનું વ્યાખ્યાન થઈ ચૂક્યું. બે પ્રસંગોએ તેમાં કંઇક ગદ્ય પણ આવ્યું છે અને તેની કથા રોચક છે તે માટે તેનો પણ ઉલ્લેખ અહીં કરવામાં આવે છે. કુમારપાલના મંત્રી સાહ આંબડે કોંકણના રાજા મલ્લિકાર્જુનને જીતીને તેનાં માથા સહિત બીજી જે ભેટ રાજા સામે રાખી તેની સૂચીમાં સંસ્કૃત સાથે કંઇક દેશભાષા પણ આપી છે તે એ છે કે:-શૃંગારકોડીસાડી (શૃંગારકોટિ સાડી) માણિકઉ પખેવડઉ-(માણિક નામ પખેવડા-પક્ષપટ, દુપટ્ટા યા ઓઢણી. પછેડા. આ શબ્દ કાઠીઆવાડમાં તેમ રાજસ્થાનમાં વપરાય છે), પાપખઉ હારૂ (પાપક્ષય હાર),...મૌક્તિકાનાં સેડઉ (સેડા ?=સેટક; સેર ગૂજરાતીમાં છડા-મોતીનો છડા બરાબર વપરાય છે).[૩૫]

૩૫ પ્રબંધ ચિંતામણિમાં એમ છે કે શૃંગાર કોડી સાડી ૧; મણિકઉ પછેવડઉ ૨, પાપખઉ હારૂ ૩, સંયોગ સિદ્ધિ સિપ્રા ૪, તડા (મુડા ?= વધા ?) હેમ કુંભા ૩૨ સ્તથા મૌક્તિકાનાં સેડઉ ૬ ચતુર્દન્ત હસ્તિ ૧ પાત્રાણિ ૧૨૦ કોડી સાર્દ્ધ ૧૪ દ્રવ્યસ્ય દંડઃ (પૃ. ૨૦૩). આ પ્રસંગના વર્ણનના જિનમંડનના કુમારપાલ પ્રબંધ (સં. ૧૪૯૨ ના) માં ત્રણ શ્લોક આપ્યા છે તે પરથી અર્થ સ્પષ્ટ થાય છેઃ—

शार्टी शृंगा कोट्याख्या पटं माणिक्य नामकम् ।
पापक्षयंकरं हारं मुक्ताशुक्ति (=सेडउ ?) विषापहाम् ॥
हैमान् द्वात्रिंशतं कुंभान् १४ मनुभारप्रमाणः ।
षण्मूटकां (=सेडउ ?) स्तु मुक्तानां स्वर्णकोटीश्चतुर्दश ॥
विंशं शतं च पात्राणां चतुर्दन्तं च दन्तिनम् ।
श्वेतं सेदुकनामानं दत्वा नव्यं नषग्रहम् ॥

—આત્માનંદ સભા ભાવનગરનું સંસ્કરણ પત્ર ૩૯ પૃ. ૨.

બીજો પ્રસંગ એ છે કે એક સમય હેમચંદ્રે કપર્દિ મંત્રીને પૂછ્યું કે તારા હાથમાં શું છે? તેણે જવાબ આપ્યો કે 'હરડઇ' (=હરડે). એટલે હેમચંદ્રે પૂછ્યું કે 'શું હજુ પણ?' કપર્દીએ તેમનો આશય સમજી કહ્યું કે નહીં, હમણાં શા માટે? અંતથી આદિ થઇ ગયો ને માત્રા (ધન)માં વધ્યો. હેમચંદ્રજી તેની ચાતુરીપર ઘણા પ્રસન્ન થયા. પછી સમજાવ્યું કે મેં 'હરડઇ' નો અર્થ 'હ રડઇ' એટલે હ અર્થાત્ હકાર રડે છે એમ લઇને પૂછ્યું હતું કે શું હકાર હજુ પણ રડે છે? કપર્દીએ ઉત્તર આપ્યો કે પહેલાં તે વર્ણમાલામાં છેલ્લો હતો, હવે આપના નામમાં પ્રથમ વર્ણ થયો અને તે એકલો હ ન રહ્યો પણ સાથે 'એ'કારની માત્રા વાળો થયો–તેથી હવે શા માટે રડે?

૨૩૬. આ પ્રબંધચિંતામણિમાંથી ઉતારેલાં અવતરણો વગેરેમાં જે ઐતિહાસિક વાતોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેના સમય સમજવા માટે તેના સંવત્ અત્ર જણાવવામાં આવે છે:—

વિ. સં. ૯૫૦ થી ૧૦૦૦ માં રાજશેખરનો લખેલો અપભ્રંશ, ભૂત ભાષા–પૈશાચી, અને શૌરસેનીનો દેશવિન્યાસ; સં. ૧૦૨૯ થી ૧૦૫૦ વચ્ચેના સમયમાં પરમાર રાજા મુંજનો રાજ્યાભિષેક, સં. ૧૦૫૦ થી ૧૦૫૪ ની વચમાં મુંજનું મૃત્યુ, અને ભોજનો રાજ્યાભિષેક–સં.

પાપક્ષય કોઇ વિશેષ પ્રકારના હારની સંજ્ઞા હતી કારણ કે સિદ્ધરાજ જયસિંહનો પિતા કર્ણ (ભોળો કર્ણ) જ્યારે સોમનાથનાં દર્શન કરવા ગયો હતો ત્યારે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે પાપક્ષય હાર, ચંદ્ર, આદિત્ય નામનાં કુંડલ અને શ્રી તિલક નામનાં અંગદ (બાજુબંધ) પહેરી દર્શન કરીશ. (ઉક્ત પ્રબંધ પત્ર ૪ પૃ. ૨) 'સેડઉ'ના અર્થમાં સંદેહ રહે છે પરંતુ કુમારપાલના રાજતિલકનું વર્ણન તેજ પ્રબંધમાં (પત્ર ૩૪ પૃ. ૧) છે તેમાં એક સ્પષ્ટ પંક્તિ બીજી છે કે 'मुक्तानां सेतिका क्षिप्ता तस्य शीर्षे सफलिपका (?) संजाता राज्ञः समग्रैश्वर्य वृद्धि सूचयतिस्म'–અહીં 'સેતિકા' નો સેર એ, અર્થ હોઇ શકે છે. સંભવિત છે કે આ અર્થ 'સેડઉ'નો પણ હોય. (ગુજરાતીમાં છેડો એ 'સેડઉ' ઉપરથી થયો હોય એમ ચોક્કસ રીતે લાગે છે. મો. દ. દે.)

૧૦૩૬ માં મૂળરાજ સોલંકીના હાથે કચ્છના રાજા લાખા ફૂલાણીનું માર્યા જવું. સં. ૧૧૫૦ માં સિદ્ધરાજ જયસિંહનું ગાદી પર બેસવું. સં. ૧૧૫૦ થી ૧૧૯૯ સુધીમાં કોઇપણ સમયે-સં. ૧૧૬૨ (?) માં આભીર રાણા નવઘનનું મૃત્યુ. સં. ૧૧૯૯ સિદ્ધરાજ જયસિંહનું મૃત્યુ ને કુમારપાલનો રાજ્યાભિષેક. સં. ૧૨૩૦ માં કુમારપાલનું મૃત્યુ. સં. ૧૧૫૦ થી ૧૨૩૦ ની વચ્ચમાં-મોટો ભાગ સિદ્ધરાજના સમયમાં-હેમચંદ્રના વ્યાકરણની રચના. સં. ૧૨૪૯ માં પૃથ્વીરાજનું મૃત્યુ અને સં. ૧૩૬૧ માં પ્રબંધચિંતામણિની રચના.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

પ્રાચીન [૩૬] ગૂજરાતી સુભાષિતો.

૨૩૭. સ્વ૦ ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઇ દલાલ એમ. એ. નો આ નામનો લેખ ૧૯૧૪ ના મે માસના 'સાહિત્ય'માં પ્રકટ થયો છે, તે અત્ર આપવામાં આવે છે.

૨૩૮. અંગ્રેજીમાં સારા ચુંટી કાઢેલા ગદ્ય તથા પદ્યોના સંગ્રહો ઘણાક બહાર પડેલા છે. સંસ્કૃતમાં પણ આપણા પ્રાચીન વિદ્વાનોએ સારા સારા શ્લોકોના સંગ્રહ ગ્રંથો રચેલા છે જેમાં શાર્ઙ્ગધરની પદ્ધતિ, વલ-

---

[૩૬] જૂની ગૂજરાતી તથા મારવાડી ભાષાના અથંગ અભ્યાસી ઇટાલીના ડા. એલ. પી. ટેસીટોરી જેમને બંગાળાની એશીયાટીક સોસાઇટીએ પોતાના સંગ્રહના મારવાડી તથા ગુજરાતી પ્રાચીન ગ્રંથોનું સંશોધન કરવા બોલાવેલા હતા તેઓએ તેમના "Notes on the grammar of the Old Western Rajasthani with special reference to Apabhramsa and to Gujarati and Marwari." નામના Indian Antiquary Feb 1914 માંના લેખમાં આ ભાષાનું Old Western Rajasthani એવું નામ આપેલું છે.

ભની સુભાષિતાવલી, અમિતગતિનો સુભાષિતસંદોહ અને શ્રીધરદાસનું સદુક્તિકર્ણામૃત એ મુખ્ય છે. પ્રાકૃત ભાષામાં હાલની ગાથાસપ્તતિમાં જૂદા જૂદા પુરૂષ તથા સ્ત્રી કવિઓની ગાથાઓ ભેગી કરેલી છે. આપણું પ્રાચીન ગૂજરાતી સુભાષિતોનું જ્ઞાન બહુજ મર્યાદિત છે. જે થોડાંક સુભાષિતો મળેલાં છે તે પ્રબંધચિંતામણિ, કુમારપાળ પ્રબંધ વગેરે ગ્રંથોમાંથીજ છે; પરંતુ નીચે આપેલા ગ્રંથો ઉપરથી જણાશે કે પ્રાચીન ગૂજરાતી સુભાષિતોના સંગ્રહગ્રંથો છે. આ સંગ્રહગ્રંથો એકલાજ ગૂજરાતીના નથી, પરંતુ તેમાં સંસ્કૃત પ્રાકૃત અને ગૂજરાતી એમ ત્રણે ભાષાઓની સૂક્તિઓ છે. આ સુભાષિતો સુભાષિતો તરીકેજ નહીં પરંતુ પ્રાચીન ગૂજરાતી તરીકે ભાષાવિવેકશાસ્ત્રીને ગૂજરાતી ભાષાના વિકાસના નિર્ણયમાં ઉપયોગી થઈ પડશે.

૧. અંબડસ્થાનક સંસ્કૃત કવિતાબદ્ધ છે, પરંતુ તેમાં કેટલીક પ્રાકૃત ઉક્તિઓ આપેલી છે; આ ગ્રંથના કર્તા મુનિરત્ન સૂરિએ બીજો ગ્રંથ સં. ૧૨૫૦ [૩૭]માં રચેલો છે. પ્રતીક નવીન હોવાથી ભાષામાં ફેરફાર તથા અશુદ્ધિઓ લાગશે.

૨. સૂકતાલિ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અને ગૂજરાતી સૂક્તિઓનો સંગ્રહ છે. સંગ્રહ કર્તાનું નામ તથા રચનાનો સમય આપેલો નથી. પ્રતીક આશરે ૩૦૦ વર્ષનો જૂનો લાગે છે.

૩ ૧૬ મા શતકના અંતમાં લખાયેલા સિદ્ધચક્રમહિમસૂક્તના પાનામાંથી ગૂજરાતી સૂકતો.

---

૩૭. અંબડ કથાનક સંવત ૧૨૫૦ ની આસપાસ રચાયલું છે, તેની અમે ખાતરી અસલ પુસ્તકો જોઇ કરી છે. આટલી જુની જૈન ગુજરાતી(?)ના નમુના ઘણા કીમતી થઇ પડશે એમ અમારૂં માનવું છે. તે વખતની હિંદુ ગુજરાતી આથી કાંઇક સહેજ જુદી પડતી હશે.(?)તો પણ સંવત ૧૨૫૦માં ગુજરાતી લખાણ કરવામાં આવતું હતું તે માત્ર આપણી ભાષાની ઉત્પત્તિના સમયનો નિર્ણય કરવામાં જરૂરની છે. ને તેટલા માટે. રા. દલાલે આ અજવાળામાં આણીને ગુજરાતી સાહિત્યની સારી સેવા બજાવી છે એમ અમે માનીએ છીએ. તંત્રી ‘ સાહિત્ય.’

૪ મનઃસ્થિરીકરણ સ્વાધ્યાયની સં. ૧૫૬૪ માં લખાયેલી ભવ્યાક્ષરની પ્રતિના અંતે આપેલાં સૂક્તો.

૫ સૂક્તિઓના સંગ્રહનાં પાંચ પાનાં—આ પ્રતીકને તાડપત્રની પેઠે વચમાં કાંણું પાડેલું છે અને તે ૪૦૦ વર્ષ પહેલાંનો લખાયેલો લાગે છે તેમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને બહુ જૂની ગૂજરાતી સૂક્તિઓ છે.

૬ સુભાષિત પત્ર ૬–સંસ્કૃત પ્રાકૃત તથા ગૂજરાતી સૂક્તિઓ આશરે ૧૫૦ આપેલી છે. પ્રતીક ત્રણસેં વર્ષ જેટલો જૂનો લાગે છે.

૭ સુભાષિતનાં ૨–૮ પાનાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને ગૂજરાતી સૂક્તિઓ ઓછામાં ઓછાં બસેં વર્ષ જેટલો જૂનો પ્રતીક લાગે છે.

૮ સુભાષિત પત્ર ૫–ઉપરના જેટલોજ જૂનો.

૯ સૂક્તાવલી—સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને ગૂજરાતી સૂક્તોનો સંગ્રહ પત્ર ૨–૯ સંગ્રહ કર્તા અજ્ઞાત છે. પ્રતીક લખ્યા સાલ સં. ૧૬૬૭.

૧૦ સુભાષિતોનાં પાનાં ૧૩ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને ગુજરાતી. ૩૦૦ વર્ષથી પણ વધારે જૂનાં લાગે છે.

૧૧ એકલાં પ્રાચીન ગૂજરાતી સૂક્તોનું એક પત્ર તેમાં ૧૦૫ સૂક્તો છે. આ પાનું ઓછામાં ઓછું ૨૦૦ વર્ષ જેટલું જૂનું લાગે છે.

૧૨. છૂટક અસંબંદ્ધ પાનાં ૨૦૦ થી ૪૦૦ વર્ષ સૂધીનાં જૂનાં.

૨૩૯. આ સર્વમાંથી આપણને આશરે બધાં મળીને ૫૦૦ સૂક્તો મળી આવશે. જૂદા જૂદા સંગ્રહોમાંથી એકજ સૂક્તના અથવા એકજ ભાવાર્થનાં સૂક્તોના જૂદાં પાઠાંતરો મળી આવશે.

ઉદાહરણતરીકે ૧ દિઠ્ઠાં જે નવિ આલવઇ પુછિઇં કુસલ ન વત્ત ।
તાહ્ં તણુઇ કિમ જાઇઇ રે હીયડા નીસત્ત ॥
હસીય ન વયણેં આલવઈ કુશલ ન પૂછઈ વત્ત ।
તહિ મંદિરિ નવિ જાઇઇ રે જીવતા નીસત્ત ॥

નં. ૧૦. ૩૦૦ વર્ષની જૂની પ્રતિમાંથી.
આની સાથે સરખાવો નં. ૧ ના અંબડ કથાનકમાંનું

નમી ન મૂકઇ બેસણું હસી ન પૂછઈ વત્ત ।
તેહ ધરિ કિમ ન જાઇએ, રે હઇડી નીસત્ત ॥ કિમ=કોઇ રીતે
૨ કે પઢીયા કે પંડીયા કે ગુરુઆ ગુણધીર ।
નારી તે નચાવીયા જે હુંઈ બાવનવીર ॥ (નં. ૧૦ માંથી)

આની સાથે અબંડ કથાનકમાંનું નીચેનું સરખાવો.

જે પઢિયાં જે પંડિયા જે જગ ઉપર વટ્ટ ।
તે મહિલાઇ ફેરીએ જીમ ફેરવઇ ઘરટ્ટ ॥
૩ પાણી ધ્રાણું વિલોઇઇ કર ચોપડા ન હુંતિ ।
નગ્ગુણ જણ સંદેસડઉ નિષ્ફલ હુંતિ નિ ભંતિ ॥

આની સાથે સરખાવો સૂક્તાવલિમાંનું

નિજીવહ ઉવએસડા મુહીઆ જંતિ ન ભંતિ ।
પાણી ધ્રાણું વિલોઇઇ કર ચોપડા ન હંતિ ॥
૪ પાપહ વેલા ઝડપડઉ ધમ્મહ મંદિય દ્રેહ ।
આપણા પાંસઉ ચોરડી તઈ કિહ સિષી એહ ॥
જઈ ધમ્મખ્ખર સંભલી અનુ નયણે નિદ્દ ન માઇ ।
વાત કરંતા માણુસહ ઝાબકિ રયણિ વિહાઇ ॥

સરખાવો સુકતાલિમાંના ધર્મોદ્યમના તથા પ્રમાદ
ત્યાગનાં પ્રથમ સૂકતો.

૫ સાહસીઆં લછી હવઇ નહુ કાયર પુરસાંહ ।
કન્નહ કુંડલ રયણમય કજ્જલ પાણિ નયણાંહ ।
સીહ સુયણ ન ચંદ બલુ તારાબલ નવિ રિદ્ધિ,
એકલ્લઉ સહસં ભિડઈ જિહિં સાંહસ તિહિં સિદ્ધિ.
(નં. ૧૦ માંથી)

સરખાવો અંબડ કથાનકમાંના પ્રથમ બે સૂકતો. (કે જે નીચે આપ્યાં છે.)

આવાં ઉદાહરણો ઘણાંજ આપી શકાય પરંતુ વિસ્તારભયથી નહીં આપતાં તેવાં સૂકતો સરખાવી લેવાનું વાચકને સોંપીએ છીએ.

૨૪૦. અંબડ કથાનકમાંથી ઉદાહરણો.

સાહસ સાહાસીઆ[૧] લચ્છી[૨] લઇહિ[૩] નહુ કાયર[૪]પુરિસાણુ ।
કાને કુંડલ રયણમઇ[૫] કજ્જલ પુણુ[૬] નયણાણુ[૭]
સીંહ ન જોઈ ચંદબલ,[૮] નવિ જોઈ ધણ ઋદ્ધિ ।
એકલડો બહુ આભિડઈ,[૯] જાં સાહસ તિહાં સિદ્ધિ ॥

દૈવ જન જાણઈ મન આપણુઈ મન વંછિત પૂરે
દૈવં ભણેરે જીવડા, હું પુણુ અંવત કરેસું ॥

સ્ત્રી સ્ત્રી દીઠઈ મન મોહીએ, કિમ ન[૧૦] વેધીઈ વિલાસ ।
વાગુરિ[૧૧] હરિણુ ઝબકીઇ, કિમ ન પડઈ તે પાસ ॥
જે પઢિયાં[૧૨] જે પંડિયા, જે જગ ઉપર વટ્ટ ।
તે મહિલાઈ ફેરીએ, જિમ ફેરવઇ ઘરટ્ટ[૧૩] ॥

બાલાની માતા તથા તરૂણીના નાથનું મૃત્યુ કૂઆ[૧૪]કુંઠઉ મ પડઉ, મ પડઉ, બલીઆ[૧૫] વાહ ।
મ મર બાલા માવડી, તરૂણીકેરો નાહ[૧૬] ॥
કૂઆ કુંઠક વલી હોઇ, સહીં હો સઇ બલીઆ વાહ ।
મ મરૂ બાલા માવડી, તરૂણીકેરો નાહ ॥
ઉગી ઉગી બાપડી, મુહ ઢંકી મન રોઇ ।

મૃત્યુ જુ [૧૭]જમ લાંઘઇ ફિરઇ તુ, કિરિલ ન મરઇ કોઇ ॥

સત્કાર નમી ન મૂકઇ બેસણું, હસી ન પૂછઇ વત્ત[૧૮] ।
તેહ ઘરિ કિમ ન જાઇએ, રે હઇડા નિસત્ત[૧૯] ॥

સ્નેહિવિયોગ સારસડા[૨૦] મોતી ચિણઇ, ચિણુઈ તુ મેલ્હઈ કાંઇ ।

---

૧ સાહસિક. ૨ લક્ષ્મી ૩ પામે છે. ૪ નહિ કાયર પુરૂષો. ૫ રત્નમય. ૬ પુનઃ પણ. ૮ ચંદ્રમાનું બલ જ્યોતિઃશાસ્ત્રાનુસાર ૯ આમ સામે ૧૦ વિલાસથી કેમ ન વેધાય ? ૧૧ મૃગબંધન ૧૨ ભણેલાં ૧૩ કુવાનો ધરષટ ૧૩ કુવાનો કાંઠો ૧૪ બલવાનનો ઘોડો ૧૫ નાથ ૧૬ જો યમ લાંઘે ફેરવાય તો ૧૭ વાત ૧૮ છાનું બેસી રહે ૧૯ સારસ મોતીચણે તો શું ચણેલા મોતી મૂકી દે છે ? વાહલા માણસ જો મલે તો શા વાસ્તે જુદા થાય ?

વલ્હા માણુસ જુ મિલઇ, તુ વિહડઇં કાઈં ॥
રે વિહિ[1] માયુ[2] કિં પિતુ,[3] હજુ[4] મનવંછિઅ દેઇ।
નેહે[5] બાધાં માણસાં, મા વિછોહ કરેઇ ॥

રાગી અને રોગિની રાત જણ[6] જાણઇ દિણ વત્તડી, પણિ રત્તડી ન વિહાય ।
ઇક રાગીની રોગીથી, સહજ સરીખુમાય ॥

વાણી વાણી જે તહ તણોઇ, વિસ[7] હરવિસ ઉત્તરઇ ।
જેહ નઇ ભેધા તેહિ, તેહ નર મોટા હાંટસી (?) ॥
તાં ફણિંદ ફણુમંડપ માંડઇ, જાં પડઇ ગરુડ તણુઇ નવિ કાડઇ ।
તામ હસ્તિમદ માચત ગાજઇ, જામ કેસરિ નાદ નવાજે ॥

સુપુરુષ વચન ઉત્તર દિશિ ન ઉન્હઇ,[8] ઉન્હઇ તઉ વરસઇ[9] ॥
સુપુરિસ વયણ ન ઉચ્ચરિઇં,[10] ઉચ્ચરઇ તુ કરઇ ॥

૨૪૧. મુક્તાલિમાંથી ઉદાહરણો.

ધર્મોધર્મ કમ્મહ[11] વારિ પડવડુ, ધમ્મહ[12] મંદીય દેહ ।
આપણ સરસી ચોરડી, તિ કિમ સિપી એહ ॥
જે જિણ ધમ્મહ બાહિરા, તે જાણે વાચારિ
ઉગી[13] ઉગી ખય ગયા, સંસારી સંસારિ ॥
વરસહ[14] તે ગણિ દીહડા, જે જિણ ધમ્મહ સાર ।
તિન્નિ[15]સયાઉણસઠ્ઠી, ઇમ્હઈ ગણઈ ગમારુ ॥

---

૧ વિધિ ૨ માતા પિતા ૩ હજી પણ ૪ તારા મનવંછિત પ્રમાણે આપું. ૫ સ્નેહથી બાંધેલા માણસોનો વિયોગ મા કર ૬ દિવસ વાતથી જાય પરંતુ રાત ન જાય. રાગી અને રોગીની આવી સમાન દશા છે ૭ સાપનું ઝેર ઉતરે ૮ ઉષ્ણ થાય ૯ વરસે ૧૦ ઉચ્ચારે ૧૧ કર્મમાં ૧૨ ધર્મમાં, કર્મમાં ઝટપટ પરંતુ ધર્મમાં મંદદેહ. ૧૩ ઉગી ઉગીને અસ્ત થયા. ૧૬ જિન ધર્મનો સાર જાણે છે તે વર્ષને દહાડા સરખા ગણે છે ૧૫ ગમાર વર્ષના ૩૫૯ દિવસ ગણે છે

ધણુ ચિંતિઉં તઉ ઉદ્યમકરિ, ધમ્મેણુ ધન હોઇ
ધણુ ચિંતંતઉ ઙ્ગુ મરિ, દુન્નવિ[1]-ઇક ન હોઈં
દીહા[2] જંતિ વલંતિ નહિ, જીમ ગિરિનીઝરણાઈં
[3]લહુઅલગિ જીવિ ધમ્મ કરિ, સુઇ નચિંતઉં કાંઈં ॥
મોહ[3] ન મેલ્હિ ઘરતણુ, જઈ શિરિ પલીઆ કેસ ।
વલી વલી જિણધમ્મહતણા, [4]કો દેશિ ઉવએસ ॥
નિજીવહ ઉવએસડા, મુહી[5]આ જંતિ ન ભંતિ ।
પાણી ઘણું વિલોઇઇ, કર ચોપડા ન હંતિ ॥
ભારે[6] કમ્મા જીવડા, જઈ બુઝ્ઝસિ તાં બુઝ્ઝ ।
સર્વ કુટુંબ પાઇસિ માથિ પડસિ તુઝ્ઝ ॥
હાથ ઘસઈ ભુઈં[7] આહણઇ, [8]જીભિ તાલું દિન્ન ।
મરણહ વેલા સંભરઇ, મિ નહુ કીધુ ધમ્મ ॥

પ્રમાદત્યાગ. જઇ[9] ધમ્મખ્ખર સંભલિ, નયણે નિદ્દ ન માઇ ।
વત્ત કરંતાં હે સહી રયણિ ઝબક વિહાઇ ॥
કમ્મેણય [10] ઘર વત્તસી, ધમ્મેણુ ય પરલોઅ ॥
જહિ સૂતાં રવિ ઉગમઈ, તિહિ નર આઉ તડઅ ।

વિધિ જં વિહ[11]કરઇ સ હોઇ હોઈ, ન જં જીઅ ચીંતવઇ ॥

૧ બેમાંથી એક ૨ દિવસ જાય છે પાછા વલતા નથી, પર્વતના ઝરણાંની માફક ૩ લઘુ વયથી જીવ ધર્મ કર; નચિંતો કેમ રહે છે? ૪ ઘરનો મોહ ન મેલ્યો જો શિર ઉપર વાળ ધોળા થયા તો પણ ૫ કોણ ઉપદેશ આપશે? ૬ મુધા (ફોકટ) જાય છે. પાણી ઘણું વલોવીએ પરંતુ હાથ ચોપડા-ચિકાસવાળા થતા નથી. ૭ ભારે કર્મી જીવ જો સમજે તો સમજ; સર્વ કુટુંબ ખારો માથે પડશે તારે ૮ ભૂમિ ૯ આઘાત કરે. ૧૦ જો ધર્મના અક્ષર સાંભળું તો નયનમાં નિદ્રા આવતી નથી; હે સખી વાત કરતાં રાત ઝબકારાની પેઠે જતી રહે છે. ૧૧ જે વિધિ કરે છે તે થાયછે. નહિ કે જે જીવ ચીંતવે છે તે ૧૨ પેર શરા અને મઠને વિષે પંડિત પુરૂષો પૃથ્વીમાં માતા નથી.

ઇમિં ચીતએલી, આહટ્ટ દોહટ્ટ કેલવઇ ।

ઉદ્યોગ — ષેડિમ ષુંટામાંહિ, ષૂટાવિણુ પીવિ નહિ ॥
સાહસ જુત્તઉ હલ વહઇ, દૈવહતણિ કપાલિ ।

ધરિ [1]શૂરા મઢિ પંડીઆ, પુહવિ પુરિસ ન મંતિ ॥
તે વિરલા જે સામિ [2]અહ, અવિસર નવિ ચુક્કંતિ ।

સજ્જન — જો ગુણવંતઉ સો નમઇ, નિગ્ગુણ ઘટ્ટઉ થાઇ ॥
અવ[3]સિ નમંતાં ગુણ ચડઇ, ઘણું કહંતઉ જાઇ ॥
સત્તય[4] સાયર પરિભમિઅ, સયલ મહી મિ દિટ્ઠુ
તાત પરાઇ જન કરઈ, સો મઇ કમહઇ ન દીઠુ ॥

ગુણદોષોક્તિ — લોઅ પરાયા કવ્વડા, કરઇજ સંત અસંત ।
દોષ પિચ્છઇ આપણા, જાહ સ્છેહુ ન અંત ॥

[5]દૂજ્જણજણઅખ્ખુલવણ, જઇ સિંચહ અમીએણુ ।
તુ અતિ કંટા વિંધણા, સારીરહગુણેણ ॥

નીચ — લૂણ[6]હ ઘુણહ કુમાણુસહ, એ ત્રિહું એક સહાવ ।
જિહિં જિહિં કરઉ અવાસડઉ, [4]તિહિં તિહિં ભંજઇ[7] ઠાઉ[8] ॥

ઉપકાર — ગુરુઆ[9] સહજઇ ગુણ કરઇ, કારણ કિંપિ મ જાણી ।
કરસણુ[10] સિંચિ સરભડી મેહ કિમગ્ગઇ દાણ ॥

---

૧ સ્વામિનો ૨ ધનુષ, ૩ સાત સમુદ્ર ભમ્યો અને સકલ પૃથ્વી દીઠી, જે જન પારકી તતા કરે તે મેં કોઈ પણ ન દીઠો. ૪ દુર્જનજન રૂપી બનોળવનો અમૃતથી સીંચેતોપણ શરીરના ગુણથી કંટકના વિંધણુ ૫ લૂણો ઊધઇ અને કુપુરુષ ૬ આવાસ ૭ સ્થાન લાગે ૮ મોટા માણસો સહજે કંઇ પણ કારણ જાણ્યા વગર ગુણ કરે ૯ કરસણ ફુલત સમગ્ર મેઘ શું દાન માગે છે ?

૨૪૨. સિદ્ધચક્રમહિમસૂક્તોમાંથી ઉદાહરણો.

દૈવ, કર્મ અને પુણ્ય
અરિ[1] મન આપણઉં ખંચિ કરિ ચિંતા જાલિ મ પાડિ
ફલ તિત્તઉં પણિ પામીઇ, જિત્તઉં લહિઉં નિલાડિ ॥
[2]અહ્લા ભવંતર સંચીઉ, પુન્ન સમગ્ગલ જાસ ।
તસુ બલ મઇ તસુ સિરીઅ, તસુ તિહૂઅણુ જણુદાસ ॥
કિંહા માલવ કિહાં સંખઉર કિહાં બબ્બર કિહાં નટ્ટ ।
સુરસુંદરિ નચ્ચાવીઇં, દૈવિહિ દલ વિમરટ્ટ ॥
ધણુ[3], જુવ્વણુ સુવિઅઢ પુણુ, રોગરહી નિત્ય દેહ ।
મણુ વલ્લહ મેલાવડઇ, પુન્નિહિ લબ્ભઇ એહ ॥
૪

૨૪૩. મનઃ સ્થિરીકરણ સ્વાધ્યાયના પ્રતીકના પ્રતિથી.

ઇંદ્રિયસંયમ
ઇંદિ[4] પંચ નવ સિક્રીઆં, લોભિ નિ દીધી અગ્ગિ ।
મન માંકડ નવ મારીઉં, કિમ જાઇ જઈ સગ્ગિ ॥

પ્રમાદત્યાગ
દીહા [5]જંતિ વલંતિ નહ, જિમ ગિરિની ઝરણાઇ ।
લદૃઅલગઇ જીવ ધમ્મ કરઇ, સૂઈ નચિંતઉ કાંઈ ॥

આ પ્રમાણે દલાલનો લેખ પુરો થાય છે.

૨૪૪. ઉપસર્ગહરસ્તોત્રનો પ્રભાવ બતાવનારી પ્રિયંકર નૃપની કથા વિશાલરાજ સૂરિ શિષ્ય સુધાભૂષણના શિષ્ય જિનસૂરે કરી છે તેમાં દેશી દુહા વગેરે ઉલ્લેખ કરી ટાંક્યાં છે તેઃ—

" તાઇ તેલી તેરમો તંબોલી તલાર
પંચ તકારા પરિહરો પછે કરો વિવહાર.

તાઇ=વસ્ત્રતાનક, શાળવી; તેરમો–મોચી; તલાર=તલારક્ષ.

---

૧ હે મન ચિંતા જાલમાં મ પડ જેટલું લલાટમાં લખ્યું છે તેટલું ફલ પામીશ. ૨ જેને ભવાંતર સંચિત પુણ્ય સમૂહ છે તેને બલ મતિ લક્ષ્મી મળે છે અને તેનું ત્રણ ભુવન દાસ થાય છે ૩ ધન યૌવન સુવિદટ પુન્ય, રોગ રહિત દેહ મન વર્ણનો મેલાવડા એ સર્વ પુણ્યે મળે છે, પાંચ ૪ ઇંદ્રીઓ રોકીનથી અને લોભને અગ્નિ દીધી નથી અને મનરૂપી માંકડ માર્યું નથી તો સ્વર્ગે કેમ જઇશ ? ૫ સૂક્તાલિમાંના તેજ સૂક્ત સાથે સરખાવો.

બીજી રીતઃ—

" તાઇ તેલી તેરમો, તરક તીડ સોનાર,
ઠગ ઠક્કુર અહિ દુર્જ્જણહ, જે વિસસિ તે ગમાર.

" પડિવન્નું ગિરૂઆતણું નિરલેહવું નિરવાણ;
તુમે દેશાન્તર ચલ્લિયા અમ્હેં પણિ આગેવાન, ૪૦

" જિણિ દિણેં વિત્ત ન અપ્પણેં તિણિદિન મિત્ત ન કોઇ,
કમલહ સૂરિજ મિત્ત પુણ જલ વિણુ વયરી સોઇ ૪૧

" નખઈ નારિ તુરંગમહ મુત્તાહલ ખગ્ગહ
પાણી જાંહ ન અગ્ગલો ગયું ગિરૂઅત્તણુ તાંહ. ૪૫

કર્ત્તા પોતે 'આકાશવાણી આમ થઇ' એમ કરી કહે છેઃ—

એ બાલક ચિરજીવસેં, હોસેં ધનની કોડિ
સેવા કરસેં રાયસુખ સેવક પરિકર જોડિ ૫૪

ગૌરવ કીજે અલવડી નવિ કો કીયાં ન રામ,
ગરથ વિહુણા માણુસા ગાધહબૂચા નામ. ૬૨

અદ્ધા ખંડા તપ કીઆ છતેં કીધાં દાન
તે કિમ પામે જીવડા પરભવિ ધન બહુમાંન ૬૪

રે મન ! અપ્પા ખંચકરિ ચિંતા જાલ મ પાડ
ફલ તેનું જ પામીઈ જેતું લિખ્યું નિલાડ. ૬૫

યતઃ મન તેતલું મ માગિ જેતું દેખ પરતણેં
લિહીઆં લેખઇ લાગિ અણલિખ્યું લાભે નહીં. ૬૬

યતઃ અવસર જાણી ઉચિઅ કરી અવસર લહી મ ભૂલ્લિ
વાર વાર તું જાણજે અવસરિ લહિસિ ન મૂલ્લિ ૬૮

યતઃ છેહે દીઠે છેહ હીઆ મ દાખિસ આપણું,
કરિ બહુતેરો નેહ ઓછા તે ઉમટસેં. ૮૧

યતઃ રીહા જતિ વસંતિ નહુ જિમ ગિરિ નિર્જ ઝરણાઈ
લહુઅ લગે જીવ ધમ્મ કરિ, સુઇ નિચિંતો કાંઇ ? ? ૧૦૦

યતઃ અવરં સવ્વં દુહ જણાણુ કાલંતરેણુ વીસરઇ,
વલ્લહ વિઓગ દુક્ખં મરણેણુ વિણા ન વીસરઇ ૧૦૫

યતઃ કે કપડપગિ લહ લહે કે કંચન નીરાશિ,
રાયમાન કેતા લહે કે ન લહે સાંઆસિ ૧૧૮

યતઃ વિરલા જાણંતિ ગુણા વિરલા પાલન્તિ નિદ્ધણે નેહ
વિરલા પરકજ્જકરા પરદુક્ખે દુક્ખિયા વિરલા. ૧૪૨

યતઃ હાથી હાલે હેક, લખ કૂતર ગલીએ લવે;
વડપણ તણે વિવેક, કદિ ન ખીજે કિસનીયા ! ૧૭૦

યતઃ બજ્ઝઇ વારિ સમુદ્દહ, બજ્ઝઇ પંજરિ સીંહ,
જઈ બદ્ધા કુણે કહિઉં, દુજ્જણ કેરી જીહ ૧૯૨

"આગલિ જાતઃ કોટ જેહિં ન નામી દેવગુરુ,
આથે વહેસે મોર ભોજનનો સાંસો પડે. ૧૯૮

" વાવાણા જણુ ખુલણા નાહ ન કીજે રોસ,
નીકે કાપડ ખાયણું ચાંગે મા માણુસ રોસ. ૨૦૦

" વાર વહંતાં યાભ તુ લે તુ પર ધનદોર,
એ તિન્નિ વિમાસણ કરે, વેસા ચારણ ચોર. ૨૦૨

" મુંહતા વિણ રાજ જ કિસ્યું, રખવાલ વિણ પોલિ,
પતિ પાખેં નારી કિસી, પહિરણ વિણ કિસી મોલી ૨૧૭
મોલિ=મોળીયું.

" જીભે સાચું બોલિજે રાગ રોસ કરિ દૂરિ,
ઉત્તમસું સંગતિ કરિ લાભે જિમ સુખ ભૂરિ. ૨૫૫

જિણવર દેવ આરાહિઅ, નમીય સહગુરૂ ભત્તિ,
એમો ધમ્મંજ સેવિઇ રહીઈ નિર્મલ ચિત્ત. ૨૫૬

૨૪૫. વિશાલરાજસૂરિ શિષ્ય જિન (રાજ) સૂરિએ સંસ્કૃતમાં રચેલા ગ્રંથ નામે રૂપચંદ કથામાંથી ભાષાનાં સુભાષિતો.

જીભઈ સાચું બોલીઇ રાગ રોસ કરિ દૂરિ
ઉત્તમ સિઉં સંગતિ કરે લાભઈ જિમ સુખ ભૂરિ. ૭

જિહાં બાલક તિહાં પેખણઉં જિહાં ગોરસ તિહાં ભોગ
મીઠાં બોલા ઠાકુરાં ગામિ વસઈ બહુ લોક. ૩૬

નમુણી ખમણી સુગુણી બિહુ પખિ વંશિ વિશુદ્ધ
પુણ્ય વિણા કિમ પામીઈ કરિ ઘણુહી ધરિ બદ્ધ. ૩૯

ઇક આંબા નઈ આકડા બિહું સરિખાં ફલ હોઇ
નવગુણ એક શરીર નઇ હાથ ન વાહઇ કોઈ. ૫૫

બજઝઇ વારિ સમુદ્દહ બજઝઇ પંજરિ સીંહ
જે બજઝી કુણહઇ નહી દુર્જ્જણ કેરી જીહ. ૬૧

કર કંપઇ લોઇણુ ગલઈ બહુ રત્ન વલ્લી ભત્તિ,
જુવ્વણુ ગયા જે દીહડા વલી ન ચડસિ હત્થિ. ૭૮

જિહાં સહાઇ બુદ્ધિ બલ હુઇ ન તિહાં વિંણાસ
સૂર સવે સેવા કરઈ રહઇ આગલિ જિમ દાસ. ૯૮

ગોરખ જંપઇ સુણિનઈ બાબૂ, મગણુ આપ પરાયા
જીવદયા એક અવિચલ પાલુ, અવર ધર્મ્મ સવિ માયા. ૧૦૨

પુત્ર મિત્ર હુઇ અનેરા ન રહઈં નારિ અનેરી
મોહઈં મોહા મૂઢા જંપઇ મહીયાં મેરી. ૧૦૩
અતિહિં ગહના અતિ અપારા સંસાર સાયર ખારા
બૂઝઇ બૂઝઈં ગોરખ બોલઇ સારા ધમ્મં વિચારા. ૧૦૪
કવણુહ કેરા તુરંગમ હાથી કવણુહ કેરી નારી
નરગિ જાતા કોઇ ન રાખઇ જોઓ હીઇ વિચારી ૧૦૫

ધમ્મં વિહૂણુ ન સુખ વિઆણિઇ, પરઘરિ પાણી ઇંધણુ આણઇ
ખંડઈં દલઇ કરઈં કરિ લોડણુ, તહવિ ન પાવઈં કિંચિવિ
ભોઅણ. ૧૧૧

દમા (દામ=પૈસો) એવ સુલખણા મણવંછિઅ પૂરંતિ
અછઈં પછીઆ પંડીઆ કચપચ કરી મરંતિ. ૧૧૪

નેહો કહવિ ન કીજ્જઇ અહ કીજ્જઈં રત્ન કંબલ સારિખો
અણુવરઈં ધોવમાણો સહાવ રંગ ન છંડેઈ. ૧૨૬
નેહ માંહિ ખટુક્કુ મુઝ મનિ ખરૂ સુહાઇં
મિરીય મુક્ક બાહિરી ખંડન ખાણી જાઇ. ૧૨૭

દવ દદ્ધા ખડ પલ્લ વઈં, જિમ વુંઠેણુ ઘણેણુ
વિરહ પલત્તહ માણુસહં, તિમ દિઠેણુ પિએણુ, ૧૪૯

અહુત ખરા ન બોલીઇ તાલૂ સૂકઈં જેણિ
એક જ આક્ષર બોલીઇ, બાંધ્યું છૂટઇ જેણિ. ૧૬૫

ખેડિમ ખૂંટા ટાલિ ખૂંટા વિણુ ખીંખઈં નહી
દૈવતણઈં કપાલિ સાહસ કેરૂં ફલ વહઇ. ૧૭૩

સીહ ન જોઇ ચંદ્રબલ નવિ જોઇ ધન રદ્ધિ
એકલ્લુ બાહુ આભડઇ જાહાં સારસ તાં સદ્ધિ. ૧૭૪

જેગલિ ગલઈ ઉઅરં અહવા ન ગલઈ ગલિત્તં નયણાઈ
અહવિ સમાકજ્જ ગઈ અણિણુ છછૂંદરી ગહાય. ૧૭૯

મરણહ કેર કવણ ભય, જેણીવટ્ટઈ જગ જાઈ
મન મઇલૂ ન સંબલૂ હીયડૂં તેણ ડોલાઇં. ૧૯૪

જિહાં ત્રિપુરહ-મગ્ગડઉ તિહાં જીવ સંબલ લેઉ,
જિહાં ચઉરાસી ભવભમણુ, તિહાં વિલંબ કરે ઉ. ૧૯૫
ઉપર વાડઇ હાથ, ઝાબક દીસઈ યમ તણુ,
નવિ સંબલ નવિ સાથ, ઘડીમાંહિં ગામંતરૂં. ૧૯૬
સુકૃત સંચિ કરિજ મરઇ તેતિણિ વારિ નિશંક
મરણહ બીહઇ બપડા, ધર્મંજ મૂંકયા રંક. ૧૯૭

સૂકુ આંણુ ખડહડિઉ, તલઇ ખાધુ ઘણેણ
તુહઈ કોઇલિ સર કરઇ, તે આગલિ ગુણેણ. ૨૦૦

દિન જાઈ પણિ વત્તઠી રત્તડી ન જાઈ
એક રાગી ની રોગીયા સહસિ સરીરાં માઈં. ૧
સહજિ કડૂઉ લીબડુ ગણે કરી નિમિઠ
તે માણસ કિમ વીસરઇ, જેહતણા ગુણ દીઠ. ૨
ઓછા તપ કઇ મઇ કીયા કઇ સર ફોડી પાલિ
દેવઈ ઘર ઊદાલીઉં પહિલઇ યૌવન કાલિ. ૨૧૮
ચંદુ ચંદન કેલિવન કુંકૂ કજ્જલ નીર
ઇક્કઈ કંતહ બાહરાં એતા દહિ શરીર. ૨૧૯

સજ્જન ચિત્તિ ન ઊતરઇ ગયા ચ ચુંક ઉલાઇ,
મલ નવિ ચુહુટઇ કચેલુહ જોઇ વરસાસઉ જાઇ. ? ૨૧૯

નેહ વિહુણઇ ગયગમણિ, કિસિ જિ તાંણી તાણિ
ભાગું મોતી જો જડઇ તો મન આનઇ હાણિ. ૨૫૦

માણુસ માહિં માહાં ખેલ્યાં સાચાં નેહ સુજાણ
જઉ કીજઇ જલ જૂજૂઆં તઉ તતક્ષણ છંડઈ પ્રાણ. ૨૫૨

વાઈ હાલઈ પાન તરૂઅર પુણ હાલઇ નહી,
ગિરૂઆ એહ પ્રમાણ એક બોલઇ બીજા સહઇ. ૨૫૯

નહી ન ભણીઇ લોઈ દીજઇ થોડા થોડિલૂં
ટીપઈ ટીપઈ જોઇ સરોવર ભરીઓ સમુદ્ર જમ. ૨૭૧

વિરલા જાણંતિ ગુણા, વિરલા પાલંતિ નિધ્ધણા નેહા
વિરલા પરકજ્જકરા પરદુખે દુખીઆ વિરલા. ૨૮૪

અહ અબલા વિહિ વંકડી દુજ્જણ પૂરઉ આસ,
આવિ દુહેલા ખપિ ચડિ જિમ સઉ તિમ પંચાસ. ૨૯૯

---

૨૪૬. આવાં સુભાષિતો, જે અનેક સુક્તમાલાઓ યા સુક્તાવલીઓ, જૈન સંગ્રહકારોએ એકત્રિત કરી છે તેમાંનાં તેમજ ગ્રંથકારોએ પોતાના ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખેલાં છે તે સર્વ એકઠાં કરતાં પુષ્કળ મળી આવે તેમ છે. વિસ્તારભયથી અત્ર તે ન ટાંકતાં અહીં માત્ર વાનગી રૂપેજ ઉપર મુજબ થોડાં ટાંકવામાં આવ્યાં છે.

વિભાગ છઠ્ઠો.

અપભ્રંશ સંબંધી કેટલીક હકીકતો.

પ્રકરણ ૧ લું.

અપભ્રંશ સંબંધી પ્રાચીન ઉલ્લેખો.

૨૪૭. મુખવ્યવહારની (બોલાતી) અને સાહિત્યવ્યવહારની (સાહિત્યવિષયક) અપભ્રંશ ભાષાના ઉલ્લેખો મળી આવે છે. પરંતુ તે માત્ર નાટયશાસ્ત્ર અને કાવ્યશાસ્ત્ર પરના સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં મળે છે. એમજ હોવું જોઇએ, કારણકે સંસ્કૃત નાટક પોતાની યોગ્યતા અનુસાર પોતાના સમયના સાંસારિક–સામાજીક જીવન પરજ પ્રકાશ નાંખે છે અને તેથી તેમાં ચાલુ બોલાતા રૂઢ પ્રયોગોને જરૂર માન્ય રાખી લેવાજ પડે. આનાં ઉદાહરણ તરીકે જુદી જુદી પ્રકૃતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. સંસ્કૃત નાટકમાં જે તત્ત્વો છે તેના પર લખનારાએ પણ તેટલા માટે જૂદી જુદી પ્રાકૃતોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે જે પ્રાકૃતોમાં અપભ્રંશ એ છેલ્લી અને વધુમાં વધુ ફેરફાર પામેલી ભાષા છે.

૨૪૮. (૧) **પતંજલિ**—વ્યાકરણ મહાભાષ્યનો પ્રતિષ્ઠિત રચનાર ઇ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકામાં થયો અને આપણે જાણીએ છીએ ત્યાં સુધી ભાષાના સંબંધમાં 'અપભ્રંશ' એ શબ્દનો ઉપયોગ કરનાર તે પ્રથમનો સંસ્કૃત મહાન્ ગ્રંથકાર છે. પણ તેણે તેનો અર્થ એટલો જ કર્યો છે કે 'સંસ્કૃત શબ્દનો જે વિકાર–અપભ્રંશ ગામડીઆના મુખે થાય તે;' કારણ કે " **एकैकस्यहि शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः तद्यथा। गौरिन्यस्य शब्दस्य गावी गोणी गोता गापोतालिकेत्येव मादयोऽपभ्रंशाः**—એક એક શબ્દના ઘણા અપભ્રંશ

છે. ઉદાહરણ તરીકે—જેમકે ગૌઃ એ શબ્દના અપભ્રંશો ગાવી, ગોણી, ગોતા, ગોપોતાલિકા વગેરે છે. અહીં અપભ્રંશનો અર્થ એટલો જ થઇ શકે કે મૂળમાં ફેરફાર-વિકૃતિ-ભ્રષ્ટતા. આ ભરતના શબ્દ નામે 'વિભ્રંશ' યા 'વિભ્રષ્ટ' સાથે બરાબર સામ્ય ધરાવે છે. બંનેનો અર્થ ભાષાનું અમુક ખાસ રૂપ એટલોજ છે. તેથી કંઇ વધુ અર્થ નથી. 'અપભ્રંશ' એ શબ્દને આભીરો સાથે હજુ સુધી લેવા દેવા નથી. તેમજ ત્યાર પછી જે તેનો લાક્ષણિક-વિશિષ્ટ અર્થ થયો તે અર્થમાં-એટલેકે લોકોની બોલી કે ભિન્ન ભિન્ન પ્રાકૃતોની પેઠે સાહિત્યનું વાહન-એ અર્થમાં અત્યાર સુધી વપરાયો નથી.

૨૪૯. (૨) ભરત—સંસ્કૃત નાટયશાસ્ત્રપર પ્રાચીનતમ ગ્રંથકાર છે. સંભવિત રીતે ઇ. સ. બીજી કે ત્રીજી સદીમાં તે થયો હોવો ઘટે. તેના નાટયશાસ્ત્રમાં તે પ્રાકૃતો સંબંધી વિવરણ નાટકમાં કેટલાંક પાત્રોના વિચારોના વાહન તરીકે ૧૭ મા પ્રકરણમાં કરે છે અને ૩૨ મા પ્રકરણના ૪૭ થી ૨૪૨ શ્લોકોમાં છંદોનાં નામો અને લક્ષણો ઉદાહરણો સહિત આપે છે કે જે લગભગ સમસ્તપણે પ્રાકૃતોમાં છે. ૧૭ મા પ્રકરણના ૫ માથી ૨૩ મા શ્લોક સુધીનો ભાગ પ્રાકૃતના ઉચ્ચારશાસ્ત્ર સંબંધે છે.

ભામહ અને દંડીથી ને ત્યાર પછીના અપભ્રંશ જેને કહેવાલાગ્યા તેનો મૂળ ઉલ્લેખ દોઢ શ્લોકમાં છે[૩૮]:—

૨૫૦. 'નાટયયોગમાં તે ટુંકામાં ત્રણ પ્રકારે જાણવું:—૧ સમાન (સંસ્કૃતમાં જેમ છે તેમ) શબ્દોથી, ૨. જે વિકૃતિ પામ્યા છે એવા વિભ્રષ્ટ શબ્દોથી અને ૩ દેશી શબ્દોથી"

૨૫૧. આ પછી અપભ્રષ્ટતાના નિયમો કે જે પ્રાકૃતોમાં લાગુ પડે છે અને સામાન્ય રીતે વૈયાકરણોએ આપેલા છે તેને મળતા આને

૩૮ त्रिविधं तच्च विज्ञेयं ना_ट्ययोगे समासतः ।
समानशब्दैर्विभ्रष्टं देशीमतमथापि वा ॥ १७-३
गच्छन्ति पदन्यस्तास्ते विभ्रमा(ष्टा) इति ज्ञेयाः ॥ १७-४

છે તે આપ્યા છે. 'દેશી' એ શબ્દથી ભરત જે અર્થ કરે છે તે ૨૪ થી શ્લોકો આપેલ છે તે પરથી સ્પષ્ટ થાય છે[૩૯]:—

૨૫૨. 'આ રીતે પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત જાણવું. હવે પછી આગળ હું દેશ ભાષાના ભેદ કહીશ.'—આ પરથી સ્પષ્ટ છે કે દેશ ભાષા સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત બનેથી જુદી પાડવામાં આવી છે અને તે ભાષા એજ હોઇ શકે કે જે જુદા જુદા દેશની ભાષા હોય. અને તેથીજ તેનું નામ દેશી આપ્યું. હવે તે ભેદ ખાસ કરીને એ રીતે જણાવ્યા છે[૪૦]:—

૨૫૩.—'અથવા ગ્રંથકારોએ (નાટકમાં) પોતાના છંદ—મરજી પ્રમાણે દેશભાષાનો પ્રયોગ કરવો, કારણકે નાટકમાં જૂદા જૂદા દેશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું કાવ્ય હોય છે.

૨૫૪ ત્યાર પછી તે સાત 'ભાષાઓ' જણાવે છે[૪૧]:—

—માગધી (મગધની) અવંતિની, પ્રાચ્ય (પુર્વની), શૌરસેની, અર્ધ માગધી, બાલ્હિકા અને દક્ષિણની. અને પછી કેટલીક વિભાષા—બોલીઓ જણાવે છે.[૪૨]

૨૫૫, (પૃથ્વીધર મૃચ્છકટિક પર લખતાં શબર અને સચર ને બદલે શકાર અને શબર પાઠ જણાવે છે, સચર એ દુર્બોધ શબ્દને તેથી ઉવેખવા માટેજ તેમ હોઇ શકે. માગધીમાં શકારીનો અંતર્ભાવ

---

૩૯ एवमेतत्तु विज्ञेयं प्राकृतं संस्कृतं तथा
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि देशभाषा प्रकल्पनम् ॥ १७-२४

४० अथवा छन्दतः कार्याः देशभाषा प्रयोक्तृभिः ॥ १७-४६
नानादेशसमुत्थं हि काव्यं भवति नाटके ॥ १७-४७

४१ मागध्यवन्तिजा प्राच्या शूरसेन्यर्धमागधी ॥
वाल्हीका दाक्षिणात्या च सप्तभाषा प्रकीर्त्तिताः॥ १७-४८

४२ शबराभीर चण्डाल सचर द्रविडोड्रजाः ।
हीना वनेचराणां च विभाषा नाटके स्मृताः ॥ १७-४९

થવા ઉપરાંત શકારીને જે બોલીઓ શબર, આભીર વગેરે જાતો સાથે થોડે ભાગે સંબંધ ધરાવે છે તેમજ થોડે ભાગે દ્રવિડ, ઓડ્ર જેવા દેશો સાથે પણ થોડે ભાગે સંબંધ રાખે છે એવી બોલીઓ સાથે મૂકતાં વિલક્ષણ જેવું લાગે છે. શકરી એ નામ તેના ઉચ્ચારની વિશેષતાને અંગે એક બોલીને આપેલું છે અને તે મૃચ્છકટિક પછી સંભવિત રીતે અપાયેલું છે.)

—શબરની, આભીરોની, ચાંડાલોની, ચરોની સાથેના દ્રવિડોની, અને ઓડ્રોની અને વનચર–જંગલીઓની ઉતરતી–વિભાષાઓ નાટકમાં ગણાયેલી છે.

૨૫૬. એ ખરૂં છે કે અહીં અપભ્રંશનો એ ખાસ નામથી સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો નથી પણ તેનું કારણ દેખીતું છે કે તે સમયની સાહિત્યની ભાષાઓ એટલે 'ભાષાઓ'ને પોતાનાં ખાસ નામો હતાં પણ 'વિભાષાઓ'ને ખાસ નામ નહિ હતાં; તે છતાં તેઓને જુદી જુદી જાતોથી બોલાયેલી ભાષાઓ તરીકે માન્ય કરવામાં આવી છે[૪૩]:—

૨૫૭—"શબર ભાષા કોયલા કરનારા, શીકારીઓ, અને લાકડાં અને યંત્ર પર આજીવિકા કરનારાના મુખમાં યોજવી અને કિંચિત્ જંગલીની પણ; ખરી, આભીરી કે શાબરી ઘોષસ્થાન નિવાસીઓ–જેવા કે ગોવાળો, અશ્વ, અજ પાળનારા, ઉંટાદિ રાખનારા માટે વાપરવી જોઇએ.

૨૫૮. આ રીતે ગોવાળો વગેરેની જંગલી જાતની બોલી માટે આભીરોની જાતિનું નામ પ્રાપ્ત થયું છે. હવે આપણે હવે પછી જોઇશું કે તેણે પોતાને માટે ખાસ જુદું નામ મેળવ્યું હતું અને વળી સાહિત્ય-વિષયક પ્રાકૃતોમાં પણ પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

૪૩ अंगारकारव्याधानां काष्टयन्त्रोपजीविनाम् ।
योज्या शबरभाषा तु किंचिद् वनौकसी तथा ॥१७-५४
गवाश्वाजाविकोष्ट्रादि घोषस्थाननिवासिनाम् ।
आभीरोक्तिः शाबरी वा द्राविडी द्रविडादिषु ॥ १७-५५

૨૫૯. ભરતના મનમાં સંભવિત રીતે અપભ્રંશ બોલી હતી-(કદાચ હજુ તે બંધાતી જતી વર્ધમાન થતી જતી હોય એવી સ્થિતિમાં હતી)-એ વાત જ્યારે આપણે જૂદા જૂદા પ્રાંતોની ભાષા સંબંધીની વિશાલ વિશેષતાઓ નાટકકારને જણાવવા માટે ભરતે જે કહેલ છે તે વિચારીએ ત્યારે સ્પષ્ટ માલૂમ પડી આવે છે[૪૪]:—

૨૬૦—'જે જ્ઞાતા છે તેણે ગંગા અને સાગર વચ્ચેના દેશમાં ભાષામાં 'એ' કાર જેમાં બહુ આવે તેવી ભાષા પ્રયોજવી- વિંધ્ય અને સાગર વચ્ચેના પ્રદેશમાં 'ન'કાર જેમાં બહુ આવે એવી ભાષા પ્રયોજવી; સુરાષ્ટ, અને અવન્તિ તથા વેત્રવતી નદીની ઉત્તરના દેશોમાં 'ર'કારવાળી; હિમાલયની સીમામાં આવેલા અને સિંધુ તથા સૌવીર દેશમાં ઉકાર બહુ આવે તેવી, અને ચર્મણ્વતી નદીની પેલી પાર અને અર્બુદ (પર્વત) આસપાસના દેશોમાં "તકાર જેમાં બહુ આવે એવી ભાષા પ્રયોજવી."

૨૬૧. આમાં 'ઉ'કાર જે ભાષામાં બહુ આવે તે અમુક સ્થળે પ્રયોજવી એ ભૂલ છે. તેવો 'ઉ'કાર બહુ આવે એવી ભાષા તેજ અપભ્રંશ છે કે જેનું ખાસ લક્ષણ તે છે. પણ તે ભાષાનું તે અપભ્રંશ નામ નથી આપ્યું કારણ કે તે નામ તે વખતે પડયું નહિ હોય. પછી લખનારા-

---

૪૪ गंगासागर मध्ये तु ये देशा संप्रकीर्तिता:
मकार बहुलां तेषु भाषां तज्ज्ञः प्रयोजयेत् ॥ ५८ ॥
विन्ध्यसागर मध्ये तु ये देशा: श्रुतिमागताः ।
नकारबहुलां तेषु भाषां तज्ज्ञः प्रयोजयेत् ॥ ५९ ॥
सुराष्ट्रावन्तिदेशेषु वेत्रत्युत्तरेषु च ।
ये देशास्तेषु कुर्वीत चकार बहुलामिह ॥ ६० ॥
हिमवत् सिंधु सौवीरान्ये च देशाः समाश्रिताः ।
उकार बहुलां तज्ज्ञस्तेषु भाषां प्रयोजयेत् ॥ ६१ ॥
चर्मण्वती नदीपारे ये चार्बुद समाश्रिताः ।
तकार बहुलां नित्यं तेषु भाषा प्रयोजयेत् ॥ ६२ ॥

ઓએ ને વૈયાકરણોએ જેને અપભ્રંશ નામ આપ્યું છે તે તેને લાગુ પડે છે. હવે તે જે દેશોમાં 'ઉ'કાર વાળી ભાષા હતી તે દેશો નોંધવા જેવા છે. હિમાલય પાસેના એટલે ઉત્તર પંજાબ, સિંધું અને સૌવીર. આ સંબંધમાં હવે પછી કહીશું; પણ તે દેશો એવા તો જરૂર છે કે જ્યાં ગાયો, ઘોડાને ઉંટ ચારવાનું બહુ થતું અને તે ચારનારી જાતિ ત્યાં બહુ વસતી. ગમે તેમ પણ એટલું તો ખરૂં કે ઉંટને ચારનારા-રાખનારાને સિંધુના તીર પર આવેલા રેતાળ પ્રદેશો સિવાયના અન્ય દેશો વધારે સાનુકૂળ ન હોય શકે.

૨૬૨ ભરતને અપભ્રંશનો પરિચય અમુક સ્વરૂપમાં હતો એમ તેણે ૩૨ મા અધ્યાયમાં છંદોની વ્યાખ્યા આપતાં આપેલાં ઉદાહરણો પરથી જણાય છે. તેનું નાટયશાસ્ત્ર પ્રાકૃત ભાગો માટે બરાબર શુદ્ધ સંશોધિત થઇ પ્રકટ થયું હત તો વધારે સારૂં હતું.

(૧) મોકલ્લઉ નચન્તઉ, મ(ન) હાગમે સંભત્ત(ન્ત)ઉ. ૬૬

(૨) મેહ ઉદ્દવંત્તું નઇ(ણ)જ્જેણ્ડઉં, ણિચ્ચ ણિપ્પહે એસ ચંદઉ. ૭૪
આ એમ જોઇએ કે-મેહઉ હત્તું (?) ણેઇ જોણ્હઉ, ણિચ્ચ
ણિપ્પહેએહુ ચંદઉ.

(૩) એસા હંસવધૂ (હ) હિ (ઇ)ચ્છા કાણણઉ,
ગંતું જુ(ઉ)સ્સુઇયા, કંતં સંગઇયા, ૯૯

(૪) પિયવાઇ વાંયઉં (ઉ), સુવસંતકાલ (ઉ),
પિયકામુકા (કઉ) પિય મદણું જણુંતઉ. ૧૦૮

(૫) વાયદિ વાદો એહ પવાહી રૂસિહ ઇવ. ૧૬૯

૨૬૩. આ પરથી જણાશે કે (૧) આખું અપભ્રંશ છે કારણ કે (ક) તેમાં ત્રણ સ્થળે પ્રથમા એકવચનનો ઉકાર છે, અને (ખ) અન્ય પ્રાકૃતોની જેમ સામાન્યપણે અપભ્રંશમાં છે તેમ ભ બદલે હ વપરાયો વપરાયો છે. (૨) તે કંઇક વિલક્ષણ છે છતાં તેને સુધાર્યા વગર તેમાં 'ઉકાર જોઇ શકાય છે, અને ખાસ લક્ષ ખેંચે તેવું એ છે કે 'જોણ્હઉ'

નાન્યતરજાતિમાં છે તે બતાવે છે કે લોકોની ભાષામાં તેટલા પ્રાચીન કાળે પણ લિંગ–જાતિઓને ધ્યાનમાં લેવામાં નહોતી આવતી. 'નઇ' પણ ધ્યાન ખેંચે છે. (૩) 'કાણુણુઉ', ઉસ્સુપ્પયા, સંગછ્યા એ ખાસ અપભ્રંશ છે. (૪) જો કે વાયઉ અને કાલઉ એ સુધારી મૂક્યા છે, છતાં 'જણુંતઉ' એ શબ્દથી તે અપભ્રંશ હોવામાં કોઇ જાતનો શક રહેતો નથી. (૫)માં 'એક્કુ' અપભ્રંશ છે.

૨૬૪. આ પરથી સ્પષ્ટ છે કે જો કે ભરતે અપભ્રંશ એ નામથી સ્પષ્ટ નિર્દેશ ક્યાંઈ કર્યો નથી, કારણ કે તે હજુ અવ્યક્ત રૂપમાં હોઇ વિકાસ પામતું હતું અને 'આભીરોક્તિ' એ નામથી વદાતું હતું, છતાં ભરતના સમયમાં એવી બોલાતી ભાષાતો જરૂર હતી. વળી એ પણ સ્પષ્ટ જણાય છે કે તે બોલનારાનો દેશ પંજાબ અને ઉપરનો સિંધ દેશ હતો. તેનામાં પોતાનું ઉચ્ચી કથાનું સાહિત્ય હજુ નહોતું, અને બોલનારાનો વર્ગ વનવાસી જાતિઓમાંજ મર્યાદિત હતો કે જે જાતિઓ ધીમે ધીમે પછીથી આગળ વધી દક્ષિણ અને પૂર્વમાં પેઠી અને હિંદુ સંસ્કૃતિમાં ભળી ગઇ. તેઓએ જૂની પ્રાકૃતોને અપભ્રંશ રૂપ આપ્યું ભાસે છે,

---

પ્રકરણ ૨ જું.

અપભ્રંશ સંબંધી પ્રાચીન ઉલ્લેખો–અનુસંધાન.

૨૬૫. (૩)–**ધરસેન**—અપભ્રંશના કાળ માટે ઉપયોગી એવો એક ઉલ્લેખ, એક શિલાલેખ કાઠિયાવાડ સુરાષ્ટ્રના વલભીના રાજા ધરસેન બીજાનો છે તેમાં કરેલો છે. તેમાં પોતાના પિતા સંબંધી ધરસેને આ પ્રમાણે કહેલ છે:—

'संस्कृतप्राकृतापभ्रंश भाषात्रय प्रतिबद्ध प्रबन्ध रचना निपुणतरान्तःकरण'—વગેરે (ઇ. એં. યાકોબીએ ઉલ્લેખેલ

પ્રસ્તાવના પૃ. ૫૫ પર) એટલે 'તેનું મન સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ–એ ત્રણ ભાષામાં છંદોબદ્ધ પ્રબંધની રચના કરવામાં અતિ નિપુણ હતું.' આ ધરસેનનો પિતા ગુહસેન હતો તેના ઈ. સ. ૫૫૯ અને ૫૬૯ ની વચમાંના શિલાલેખો મળી આવે છે. (મુંબઈ ગેઝેટીયર વૉ. ૧ ભાગ ૧ પૃ. ૯૦) આ પરથી જણાય છે કે ઈ. સ. છઠ્ઠા સૈકામાં અપભ્રંશમાં કાવ્યો રચાતાં હતાં. જો કે હજુ તે સમયનું એક પણ ઉપલબ્ધ થયેલ નથી.

૨૬૬ (૪) ભામહ—સંભવિત રીતે ઈ. સ. છઠ્ઠા સૈકાની અંતે થયેલ છે. તે અપભ્રંશના સંબંધી જાણે છે અને તે અપભ્રંશનો સાહિત્યમય કાવ્યના ભાગ પાડતાં ઉલ્લેખ કરે છેઃ૪૫—

૨૬૭—'કાવ્ય એ શબ્દ અને અર્થ સહિત છે. તે કાવ્ય પદ્ય અને ગદ્ય એમ બે પ્રકારનું છે. વળી તે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને તે ઉપરાંત અપભ્રંશ એમ ત્રણ પ્રકારનું છે.

૨૬૮. આ જાતનો ભામહનો ઉલ્લેખ ઘણો ઉપયોગી છે, કારણ કે એ સિદ્ધ કરે છે કે ઈ. સ. ૬ ઠી સદીનાં અંતમાં અપભ્રંશનું અસ્તિત્વ હતું; પરંતુ તે ભાષા કોણ બોલતું હતું યા કોણે બોલવી જોઇએ એ સંબંધી તે કંઇ કહેતો નથી. દંડીની પેઠે તેણે તેમ કહ્યું હત તો વિશેષ સારૂં થાત.

૨૬૯. (૫) દંડી—તેણે કાવ્યાદર્શ (પ્રકાશિત, બિબ્લિઓથેકા ઈંડિકા સન ૧૮૬૩) એ નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે–તેમાં જે સાહિત્ય પોતાના સમયમાં ભણેલાઓમાં પ્રચલિત હતું તેના ચાર ભાગ જણાવે છે, ભામહ ત્રણ પાડે છે ત્યારે દંડી ચાર પાડી આગળ વધ્યો છે.૪૬

---

૪૫ शब्दार्थौ सहितौ काव्यं गद्यं पद्यं च तद्द्विधा ।
संस्कृतं प्राकृतं चान्यदपभ्रंश इति त्रिधा ॥ १-३६ ॥

૪૬ तदेव वाङ्मयं भूयः संस्कृतं प्राकृतं तथा ।
अपभ्रंशश्च मिश्रं चेत्याहु रार्याश्चतुर्विधम् ॥ १, ३२

૨૭૦. 'આર્યો (વિદ્વાનો) કહે છે કે આ સાહિત્ય વળી ચાર પ્રકારનું છે નામે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને મિશ્ર. મહર્ષિઓએ સંસ્કૃતની વ્યાખ્યા દૈવી વાક-ભાષા તરીકે કરી છે. પ્રાકૃતમાં અનેક ક્રમો છે જેવા કે 'તે (સંસ્કૃત)માંથી ઉદ્‌ભવ પામેલ-તદ્‌ભવ,' તેના જેવા તત્સમ' અને 'દેશી' (એટલે ગ્રામ્ય ભાષાને લગતા). આભીર વગેરેની ભાષા કાવ્યોમાં અપભ્રંશ તરીકે ગણાઈ છે. શાસ્ત્રમાં (તે છતાં) સંસ્કૃત કરતાં જે બીજી એટલે સંસ્કૃત સિવાયની બધી તે 'અપભ્રંશ' એમ જણાવ્યું છે. સંસ્કૃત કાવ્ય સર્ગો (પ્રકરણો) વગેરેમાં, પ્રાકૃત કાવ્ય સંધિક (ટીકાકાર સંધિને એક પ્રકારનો છંદ જણાવે છે) આદિમાં અને અપભ્રંશ કાવ્ય તે આસાર આદિમાં અને મિશ્ર (સાહિત્યનો ચોથો પ્રકાર) કાવ્ય તે નાટક આદિમાં બદ્ધ થયેલ હોય છે.—કથા (મિશ્ર સાહિત્યની એક જાતિ) સર્વ ભાષામાં અને વળી સંસ્કૃતમાં રચાયેલી હોય છે. આશ્ચર્યકારક અર્થવાળી બૃહત્કથા ભૂતભાષામાં છે.

૨૭૧. આ પરથી એ સ્પષ્ટ છે કે અમુક ભાષાઓ સંબંધી દંડી બોલતાં સાહિત્યના દૃષ્ટિબિંદુથી કહે છે, નહિ કે ભાષાની દૃષ્ટિએ; છતાં આટલું તો પ્રકટ છે કે તે સમયે જે આભીર આદિ જાતિઓ બોલતી હતી તે ભાષાવિશેષનું નામ અપભ્રંશ હતું અને અપભ્રંશનો પ્રયોગ તે સમયે 'સાહિત્ય'માં થતો હતો. આ પ્રયોગ જેમ ભરતના સમયમાં સંસ્કૃત નાટકોમાં અમુક ઉતરતાં પાત્રો પ્રયોગ કરે તેવો પ્રયોગ નહોતો. જો તેમ હત તો દંડી સાહિત્ય-વાંગ્મયના પ્રકાર પાડતાં તેના એક પ્રકાર તરીકે 'અપભ્રંશ' નામનો પ્રકાર જણાવત નહિ. તે સ્પષ્ટ કહે

संस्कृतं नाम दैवी वागन्वाख्याता महर्षिभिः ।
तद्भवस्तत्समो देशी त्यनेकः प्राकृतक्रमः ॥ १, ३३
आभीरादिगिरः काव्येष्वपभ्रंश इति स्मृताः ।
शास्त्रे तु संस्कृता दन्यदपभ्रंश तयोदितम् ॥ १, ३६
संस्कृतं सर्गबन्धादि, प्राकृतं संधिकादिकं ।
आसारादीन्यपभ्रंशो नाटकादि तु मिश्रकम् ॥ १, ३७

છે કે અપભ્રંશ કાવ્યમાં આસાર આદિ કેટલાક છંદો વપરાતા હતા. નાટકોમાં અપભ્રંશ ઘણુંજ અલ્પ પ્રમાણમાં અને અહીં તહીં કયાંક ગદ્ય તરીકે વપરાતું અને તેમાં પણ નિયમ તરીકે સર્વ નાટકોમાં તેનો ઉપયોગ થતોજ એવું નથી. 'આભીરાદિગિરઃ' એ આખી પંક્તિ માત્ર અપભ્રંશનું સર્વ સાધારણ સ્વરૂપ સૂચવે છે એટલે કે કાવ્યમાં આભીર જેવા ઉતરતા લોકોના મુખમાં જે મૂકવામાં આવે છે તે અપભ્રંશ છે, પણ એ પરથી એક લોકજાતિનીજ એ ભાષા હતી એમ કલ્પવું અનુચિત છે. 'આભીરાદિ' એમાં 'આદિ' શબ્દજ બતાવી આપે છે કે તે માત્ર આભીર જાતિનીજ ભાષા હતી એમ નથી. ઈ.સ. પૂર્વે થોડાં શતકોમાં આભિર જાતિ જ્યાંથી આવી ત્યાંથી તે જાતિ તે ભાષા પોતાની સાથે લાવી નહોતી. વસ્તુતઃ સત્ય વાત એ છે કે જ્યાં જ્યાં તે લોકો અને તેમની સાથે બીજા ગયા ત્યાં ત્યાં તે તે પ્રદેશની પ્રચલિત પ્રાકૃત ભાષા તેઓ ગ્રહણ કરતા ગયા, અને સ્વાભાવિક રીતે તેથી ઉત્તરોત્તર ઘણે અંશે ભાષાનું સ્વરૂપ તેમનાથી બદલતું ગયું. આ બદલો–પરિવર્ત્તન–અપભ્રષ્ટતાજ ભરતે વાપરેલ 'અપભ્રંશ', 'અપભ્રષ્ટ' અને વળી 'વિભ્રષ્ટ' શબ્દો બતાવી આપે છે. (૨) આ સાહિત્યની અપભ્રંશ ભાષાની પાછળ ભાષા હતી કે જે નાના સાહિત્યરસિક સમૂહોનો કે ફિલસૂફો, વૈયાકરણો, ખગોળશાસ્ત્રીઓ, ગણિતશાસ્ત્રીઓ, કવિઓ અને અધ્યાપકો આદિ પંડિતોની ભાષા–ટુંકામાં થોડા વિદ્વાનોની ભાષા નહોતી, પણ ઉતરતા, કનિષ્ઠ વર્ણના, સામાન્યમાં સામાન્ય લોકો જેવા કે આભીરો, શબર, ચંડાલો વગેરેની ભાષા હતી. આ પરથી જણાય છે કે આ લોકો જે પ્રદેશમાં વસતા ગયા તે પ્રદેશ વખતો વખત યા એકી વખતે જેમ જેમ બદલાતો ગયો તેમ તેમ અપભ્રંશમાં પણ ફેરફાર પડતો ગયો અને તેથી પાછળના પ્રાકૃત વૈયાકરણોએ અપભ્રંશની જુદી જુદી જાતિઓ બતાવી છે તે બનતી ગઇ.

૨૭૨ દંડીનો સમય વિવાદગ્રસ્ત છે પણ તેને ૮ મી શતાબ્દીમાં મૂકી શકાય (જુઓ ના૦ પ્ર૦ પત્રિકા ભાગ ૫ અંક ૩). આ રીતે

જે અમુક લોકજાતિઓની બોલાતી ભાષા ગણાતી અને તેને 'આભીરી' ભાષાનું નામ અપાતું તે ભરત અને ભામહ–દંડી વચ્ચેના ચાર પાંચ સૈકાઓમાં વિકસિત થઇ અપભ્રંશ ભાષામાં પરણમી. આ કાલ. દેશના મોટા ભાગપર આભીરોની સર્વોપરી સત્તા વાળો પણ હતો. એ સ્વાભાવિકપણે ધારી શકાય કે ઇ. સ. ત્રીજા સૈકા અને છઠ્ઠા સૈકાની દરમ્યાન અપભ્રંશ એ નામ, જે બોલાતી ભાષાઓ હિંદુઓમાં આભીર જાતિ મળી જવાથી પ્રાદેશિક પ્રાકૃતોમાંથી વિકાસ પામી, તેને અચૂક અપાયું હોવું જોઇએ.

૨૭૩. (૬) રૂદ્રટ—ઇ. સ. નવમા સૈકામાં થયો. તે પોતાના કાવ્યાલંકાર (કાવ્યમાલા નં. ૨) માં અપભ્રંશ સંબંધી ઉલ્લેખ કરે છે. 'વાક્ય'ના ગદ્ય અને પદ્ય એમ ભાગ પાડી તેના વળી ૭ ભાગ ભાષાના ધોરણપર પાડે છે. તે કહે છે કે

भाषाभेद निमित्तः षोढा भेदोऽस्य संभवति ॥ २, ११
प्राकृत संस्कृतमागध पिशाच भाषाश्च शौरसेनी च ।
षष्टोऽत्र भूरिभेदो देशविशेषादपभ्रंशः ॥ २, १२.

'તેના ભેદ ભાષાભેદ નિમિત્તથી ૭ પ્રકારના સંભવે છેઃ—પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, માગધી, પૈશાચિ, અને શૌરસેની, અને છઠો અપભ્રંશ તે દેશવિશેષે ઘણા ભેદવાળો છે.

૨૭૪. અહીં પણ અપભ્રંશને વધુ જૂની સાહિત્યની પ્રાકૃતો નામે માગધી, પૈશાચી અને શૌરસેની સાથે એક ધોરણપર મૂકવામાં આવી છે. રૂદ્રટ એક ખાસ ઉપયોગી વાત જણાવે છે તે એ છે કે અપભ્રંશની ઘણી જાતો છે અને તે ઘણી જાતો જૂદા જૂદા દેશ પરત્વે છે કે જ્યાં તે બોલાતી હોય. વધુ જુની પ્રાકૃતોના ખાસ ભેદો જણાયા નથી અને જો કે તેમનાં નામો ભૂગોલિક છે છતાં તેઓ પ્રાદેશિક મટી ગઇ અને તેથી લોકોથી પણ ખાસ બોલાતી બંધ પડી. અપભ્રંશ તો આ બને રીતિએ તેઓથી ભિન્ન થઇ એટલે કે દેશપરત્વે તે જુદી જુદી થઈ અને લોકોથી તે બોલાતી બંધ પડી નહિ.

પ્રકરણ ૩ જું.

અપભ્રંશ સંબંધી પ્રાચીન ઉલ્લેખો (અનુસંધાન).

૨૭૫. (૭) રાજશેખર—તેણે પોતાની કાવ્યમીમાંસા (ગાયકવાડ ઓરિયેન્ટલ સીરીઝ નં. ૧, ૧૯૧૬)માં અપભ્રંશ સંબંધી પુષ્કળ ઉલ્લેખો કર્યા છે. પોતાના પુરોગામી આલંકારિકોની પેઠે તે પણ આ ભાષાને સાહિત્યની દૃષ્ટિએ નિહાળે છે. તેથી પોતાના કાવ્યપુરુષના શરીરને વર્ણવતાં જણાવે છે કેઃ—"તારૂં શરીર તે શબ્દ અને અર્થ છે. સંસ્કૃત મુખ છે, પ્રાકૃત બાહુ છે. જઘન અપભ્રંશ[૪૭] છે, પૈશાચી તે પગો છે અને મિશ્રભાષા તે ઉર એટલે છાતી છે." વળી જ્યારે પોતાનો કવિરાજ પોતાની દરબાર ભરે છે ત્યારે સંસ્કૃત કવિઓને (પોતાની ગાદીથી) ઉત્તરમાં, પ્રાકૃત કવિઓને પૂર્વમાં, અપભ્રંશ કવિઓને પશ્ચિમમાં, અને પૈશાચ કવિઓને દક્ષિણમાં બેસાડવા—એમ જણાવે છે.[૪૮] આવીજ રીતે સાહિત્યના ચતુર્વિધ પ્રકાર, તે જે ભાષામાં વ્યક્ત કરવામાં આવે તે ભાષાપરથી એક સારા કવિ થવા માગનારે કેટલી ભાષામાં નિપુણ થવું જોઇએ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં આ રાજશેખર પાડે છે કે[૪૯]:—

---

૪૭ शब्दार्थौ ते शरीरं, संस्कृतं मुखं, प्राकृतं बाहुः, जघनमपभ्रंशः पैशाचं पादौ, उरो मिश्रम् । पृ. ६

૪૮ तस्य उत्तरतः संस्कृताःकवयो निविशेरन् ।...पूर्वेण प्राकृता कवयः...। पश्चिमेनापभ्रंशिनः कवयः। दक्षिणतो भूतभाषाकवयः। पृ. ५४

૪૯ एकोर्थः संस्कृतोक्त्या स सुकविरचनः प्राकृतेनापरोस्मिन् अन्योऽपभ्रंशगीर्भिः किमपरमपरो भूतभाषाक्रमेण ।
द्वित्राभिः कोऽपि वाग्भिर्भवति चतसृभिः किंच कश्चिद् विवेक्तुं

૨૭૬. 'એક અર્થ એક સુકવિ સંસ્કૃત ઉક્તિમાં (સારી રીતે) કરી શકે, બીજો પ્રાકૃતમાં, વળી અન્ય અપભ્રંશ વાણીમાં, અને કોઇ ભૂત-પૈશાચી ભાષામાં કહી શકે. કોઈ બીજો અર્થ બે, ત્રણ, યા ચારે ભાષામાં કોઈ વાગ્મી કહી શકે. જે સુકવિની બુદ્ધિ આ સર્વ ભાષામાં પ્રપન્ન-નિપુણ હોય છે તે આખા જગતને પોતાની કીર્ત્તિથી ભરે છે.'

૨૭૭. આ કરતાં બીજા વધારે અગત્યના ઉલ્લેખો બીજા બે ફકરામાં આપ્યા છે કે જેમાં પણ ઉક્ત ચતુર્વિધ ભેદ બતાવ્યો છે, પરંતુ વિધવિધ દેશ પરત્વે બતાવેલ છે ને તે એવી રીતે કે જે દેશમાં સાહિત્ય જે અમુક ભાષામાં વિશેષે કરી વપરાય છે તે દેશો તે ભાષા સહિત જણાવ્યા છે.

૨૭૮. " અમુક ખાસ ભાષાઓ અમુક દેશોમાં વાપરવામાં આવે છે–બોલાય છે. અને તે માટે એમ જણાવ્યું છે કેઃ—ગૌડ વગેરે સંસ્કૃતમાં સ્થિત છે, પ્રાકૃતમાં લાટદેશના (કવિએ) રૂચિ ધરાવે છે તે પ્રસિદ્ધ વાત છે. સમસ્ત મરૂ દેશના, ટક્કના અને ભદાનકના કવિઓ અપભ્રંશનો પ્રયોગ કરે છે. અવન્તિ અને પરિયાત્રાના કવિઓ દશપુરના કવિઓ સુદ્ધાં ભૂતભાષા વાપરે છે અને જે સુકવિ મધ્યદેશમાં વસે છે તે (આ) સર્વ ભાષામાં નિપુણ હોય છે. "[૫૦]

૨૭૯. આ પરથી જણાય છે કે રાજશેખરના સમયમાં સંસ્કૃત સાહિત્ય ગૌડ (હાલનું બિહાર)માં, પ્રાકૃત સાહિત્ય લાટ (ગૂજરાતના ભરૂચ

यस्येत्थं धीः प्रपन्ना स्नपयति सुकवेस्तस्य कीर्त्ति र्जगन्ति ॥ पृ. ४८–४९.

५० गौडाद्याः संस्कृतस्थाः परिचितरूचयः प्राकृते लाटदेश्याः सापभ्रंश प्रयोगाः सकल मरूभुवष्टक्क भादानकाश्च । आवन्त्याः पारियात्राः सह दशपुरजै र्भूतभाषा भजन्ते यो मध्येमध्यदेशं निवसति स कविः सर्वभाषा-निषण्णः ॥ पृ. ५१.

આસપાસના પ્રદેશ)માં, અપભ્રંશ સાહિત્ય આખા મરૂદેશ (હાલનું મારવાડ), ટક્ક (પૂર્વ પંજાબનો ભાગ)માં, અને ભદ્રાનક (?) માં, પૈશાચી સાહિત્ય અવન્તિ (મધ્ય માલવા)માં, પારિયાત્રા (પશ્ચિમના વિંધ્ય પ્રદેશોમાં) અને દશપુર (ઉપરનો માલવા–મંદસોર આસપાસનો મુલક) માં વધારે ખેડાયેલું હતું. આમ છતાં એ લક્ષ બહાર ન રહેવું જોઇએ કે આ ભાષાઓ આ પ્રાંતોમાં બોલાતી ભાષાઓ હતી એમ રાજશેખર કવિ જણાવતો નથી. તે એટલુંજ કહે છે કે આ પ્રાંતોમાં સાહિત્યકારો પોતાના વિચારો આ જણાવેલી ભાષામાં પ્રધાનપણે દર્શાવતા હતા.

૨૮૦. અપભ્રંશ સંબંધી બીજો મહત્વનો ફકરો એ છે કેઃ—
" સુરાષ્ટ્ર, ત્રવણ વગેરે, સૌષ્ઠવ સહિત, પણ અપભ્રંશના અંશો વાળાં સંસ્કૃત વચનો પણ બોલે છે. " ૫૧

૨૮૧. આથી મરૂ, ટક્ક અને ભાદ્યાનકના કવિઓ સાથે સૌરાષ્ટ્ર (કાઠિયાવાડ) અને ત્રવણો (? પશ્ચિમ રાજપુતાના) ને ઉમેરવાના છે–તે સર્વેએ અપભ્રંશ સાહિત્યને ખેડ્યું છે. પ્રાકૃતભાષાઓ અને તેમાંના સાહિત્ય સંબંધી આપણું જ્ઞાન અત્યારે દિનપ્રતિદિન વિશેષ થતું જાય છે અને તે રાજશેખરના મતને અને ખાસ કરીને પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ સંબંધીના મતને સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ કરતું જાય છે. જે પ્રાંતમાં વિશાલ પ્રાકૃત સાહિત્યની શોધ થઇ છે અને હજુ પણ થવા સર્જાયેલી છે, તે ગુજરાત પ્રાંત છે. ૫૨તેમાં જૈન શ્વેતામ્બરોનો જબરો ફાળો છે.

---

૫૧. सुराष्ट्र त्रवणाद्या ये पठन्त्यर्पितसौष्ठवम् ।
अपभ्रंशावदंशानि ते संस्कृतवचांस्यपि ॥ पृ. ३५.

૫૨. જુઓ પાંચમી ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ્‌નો સદ્‌ગત ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઇ દલાલ એમ. એ. નો. ' પાટણના ભંડારો અને ખાસ કરીને તેમાં રહેલું અપભ્રંશ તથા પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય ' પર નિબંધ; તથા પુનાની પહેલી ઓરિયેન્ટલ કૉન્ફરન્સમાં કુડાલકરનો 'પાટણ ભંડારના હસ્તલેખિત પુસ્તકોનો અહેવાલ' એ પર નિબંધ.

૨૮૨. રાજશેખરના સમયમાં અપભ્રંશ ભાષા સાહિત્યભાષા તરીકે ઘણી લોકપ્રિય હતી અને ખાસ કરી સુરાષ્ટ્ર અને મારવારમાં જરૂર લોકપ્રિય હતી છતાં તે ભાષાએ પોતાના મૂળ કરણ એટલે સામાન્ય આમવર્ગની બોલાતી ભાષા યા ભાષાઓ સાથેનો જીવંત સંપર્ક હજુ છોડયો નહોતો એ વાત રાજશેખરના બીજા બે ફકરામાંથી જણાય છે. તે ફકરાઓ એ છે કેઃ—

૨૮૩. (૧) ' અપભ્રંશ ભાષામાં પ્રવીણ તે તેના (રાજા કવિના) પુરૂષ-પરિચારક વર્ગમાં હોવા જોઇએ; અને પરિચારિકાઓ માગધ ભાષામાં પણ અભિનિવેશ રાખનારી હોવી જોઇએ. અંતઃપુરમાંનાએ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત બંને જાણવી જોઇએ, અને તેના મિત્રોએ સર્વભાષા જાણવી જોઇએ. ' ૫૩

૨૮૪. (૨) તેમની (સંસ્કૃત કવિઓ) પાસે-પછી વેદ વિદ્યાના જ્ઞાતા, પ્રમાણ શાસ્ત્રીઓ, પૌરાણિકો, સ્મૃતિજ્ઞો, વૈદ્યો, જોશીઓ તથા તેવા પ્રકારના બેસે; પૂર્વે પ્રાકૃત કવિઓ; અને તેની પાર-પાસે યા પછી જ નટ, નાચનારા, ગાવા વગાડવાવાળા, વાણીપર જીવનારા ભાટ આદિ સંગીતના તાલ આપનારા એવાઓ બેસે; પશ્ચિમે અપભ્રંશના કવિઓ, ને તેમની પાસે ચિત્રલેપ કરનાર, માણિક-રત્ન બાંધનારા, ઝવેરીઓ, સોનીઓ, સુતારો, લુહારો અને એવા બીજા બેસે; દક્ષિણે ભૂતભાષા એટલે પૈશાચી ભાષાના કવિઓ ને તેમની પાસે ગણિકાઓ અને તેના સાથીઓ, દોરડાપર નાચનારા, ગારૂડીઓ, જાદુગરો, મલ્લો અને શસ્ત્ર ઉપર આજીવિકા કરનારા તથા એવા બીજાઓ બેસે.' ૫૪

૨૮૫—આ પૈકી (૧) લા ઉતારાપરથી ખાસ જણાય છે કે પુરૂષ તેમજ સ્ત્રી પરિચારકને અપભ્રંશ બોલનારા જણાવ્યા છે. પહેલાં

---

૫૩. अपभ्रंशभाषाप्रवणः परिचारकवर्गः, समागधभाषाभिनिवेशिन्यः परिचारिकाः। प्राकृत संस्कृतभाषाविद आन्तःपुरिका, मित्राणि चास्य सर्वभाषाविन्दि भवेयुः।

૫૪. આ માટે જુઓ આ પ્રસ્તાવનાનું પૃ. ૨૭અને ૨૮ પર मध्येसमं...वेदिका એ અવતરણ-તેમાં વિશેષમાં ઉમેરો दक्षिणतो भूतभाषा

તો તે સામાન્ય જનસમૂહનાજ છે અને તેથી લોકભાષાજ બોલેજ. બીજું સામાન્ય જનસમૂહ અને રાજા એ બેની વચમાં રહેનારા તેઓ છે કારણ કે તેઓ લોકની ઇચ્છાઓ અને ફરિયાદો રાજાને સમજાવે, અને રાજાનો સંદેશ કે ઉત્તર લોકોને કહે અને તેથી તેઓએ સામાન્ય લોકની ભાષા જાણવીજ જોઇએ. આ ઉતારાથી એ ધ્વનિત થાય છે કે રાજશેખરના સમય પહેલાંના ઘણા લાંબા કાળથી અપભ્રંશ ભાષા સાહિત્યભાષાના દરજ્જે પહોંચી હતી છતાં તે સમય સુધી એક બોલાતી ભાષા તરીકે બંધ પડી ગઇ હતી નહિ. તે અપભ્રંશ અને લોકની બોલાતી ભાષા–એ બંને વચ્ચે જીવંત સંબંધ હતો. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો **અપભ્રંશ ભાષા હજુ બીજી પ્રાચીનતર સાહિત્યની પ્રાકૃત ભાષાઓની પેઠે મૃતભાષા થઇ હતી નહિ.**

૨૮૬. ઉપરના (ગ) જા ફકરામાં સંસ્કૃત ભાષા થોડાઓની–એટલે પંડિતોની ભાષા ક્યારની થઈ ગય હતી. પ્રાકૃત ભાષા જાણનારા તેમજ બોલનારાનો મોટો સમૂહ નિર્વિવાદ રીતે હતો. અને તે બોલનારામાં નાટ્ય સાથે સંબંધ ધરાવતી કેટલીક લલિત કળાઓના જાણનાર હતા. પરંતુ અપભ્રંશના કવિઓ પાછળ બેસનારાનો અને સ્પષ્ટ રીતે તે ભાષા બોલનારાનો વર્ગ એ પ્રાકૃતભાષી કરતાં પણ વધુ જથામાં હતો. આ મોટા પ્રમાણનો ઉતરતા વર્ગનો સમૂહ–એટલે સામાન્ય જનસમૂહ છે કે જેમાંથી કારીગરો નામે સુતાર, લુહાર, સોની આદિ, તથા બીજો મજુર વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે. અને આ વાત ભાષાવિષયક જે હકીકતો વર્તમાન હિંદની દેશી ભાષાઓનાં પ્રાચીનતમ સાહિત્યોમાંથી મળી આવી છે તેને બરાબર બંધ બેસતી છે. ઇ. સ. નવમા સૈકાનાં અંત (કે જે રાજશેખરના કવિત્વ કાલનો સામાન્ય રીતે સમય છે) સુધી દેશી ભાષાઓ પોતાનું સ્વરૂપ જુદી જુદી બોલાતી અપભ્રંશ ભાષાઓથી ભિન્ન સ્વરૂપ

कवयः, ततःपरं भुजंगणिकाः प्लवकशौभिकजंभकमल्लाः शस्त्रोपजीविनो ऽन्ये ऽपि तथाविधाः ॥ पृ. ५४-५५

પકડતી જતી હતી અને પોતાનું વિશિષ્ટ સ્થાન લેવા માટે પોતાનો વિકાસ કરી રહી હતી. (જુઓ આ લેખનું પૃષ્ઠ ૨૮).

૨૮૭. (૮)-**નમિસાધુ**—જ્યારે કાવ્યાલંકાર ૨, ૧૨ સૂત્ર પર ટીકા કરે છે ત્યારે અપભ્રંશ સંબંધી એવી ટીકા કરે છે કેઃ—

'તથા અપભ્રંશ તે પ્રાકૃતજ છે. તે બીજાઓએ ઉપનાગર, આભીર અને ગ્રામ્ય એ ભેદથી ત્રણ પ્રકારની કહી છે. તેનો નિરાસ કરવા માટે રૂદ્રટે 'ભૂરિભેદઃ' એટલે ઘણા ભેદવાળી એ શબ્દો વાપર્યા છે. શા માટે કે ઘણા દેશો હોવાથી; અને તેનું લક્ષણ લોકો પાસેથી સમ્યક્ પ્રકારે જાણી શકાય તેમ છે'[૫૫] (જુઓ આ લેખનું પૃ. ૨૯).

૨૮૮. આ ફકરો એ રીતે અગત્યનો છે કે નમિ સાધુ (૧) અપભ્રંશને આ પ્રાકૃત તરીકેજ ગણે છે (૨) પોતાની અગાઉના બીજાઓએ તેના જે પ્રકાર નામે ઉપનાગર, આભીર અને ગ્રામ્ય જણાવ્યા છે તે બતાવે છે, (૩) પરંતુ પોતે સ્પષ્ટપણે જણાવે છે કે આ ત્રણ કરતાં વધુ પ્રકાર તેના છે અને સૌથી મહત્વની વાત પોતે દર્શાવે છે તે એ છે કે (૪) તે શીખવા માટે લોકો પાસેજ જવું ઘટે. આ છેલ્લી વાત મહત્વની છે તે એટલા માટે કે નમિસાધુ કે જેણે પોતાની ટીકા સંવત્ ૧૧૨૫ (ઈ. સ. ૧૦૬૯)માં પૂરી કરી[૫૬] તેના તે સમય સુધી ઘણી બોલાતી ભાષાની અપભ્રંશ સામાન્ય જનસમૂહથી બોલાતી બંધ પડી નહોતી.

૨૮૯. નમિસાધુએ જે એક વાક્ય કહેલ છે તે ખાસ અત્ર નોંધવા જેવું છે કારણ કે તે પરથી જણાય છે કે અપભ્રંશનો વિસ્તાર પૂર્વમાં ઠેઠ મગધ સુધી હતો. આપણે જાણીએ છીએ કે ભરતના સમય સુધી

---

૫૫. રૂદ્રટનો કાવ્યાલંકાર (કાવ્યમાલા ૨, ૧. ૧૫) **तथा प्राकृतमेवापभ्रंशः । स चान्यैरूपनागराभीर ग्राम्यावभेदेन त्रिधोक्तस्तन्निरासार्थमुक्तं भूरिभेद इति । कुतो देशविशेषात् । तस्य च लक्षणं लोकादेव सम्यगवसेयं ।**

૫૬. **पंचविंशति संयुक्तै रेकादश समाशतैः । विक्रमात्समतिक्रांतैः प्रावृषीदं समर्थितं ॥** પૃ. ૧૭૪.

તેનું બીજ જે આભીરી તે સિંધ, મુલતાન અને ઉપરના પંજાબમાં બોલાતી જણાઈ છે. નમિસાધુનું ઉક્ત વાક્ય એ છે કે[૫૭]

૨૯૦. "આભીરી ભાષા અપભ્રંશના પેટામાં મૂકાયેલી જણાવવામાં આવી છે, ક્વચિત્ તે માગધીના પેટામાં પણ જોવામાં આવે છે." આનો એટલોજ અર્થ થાય છે કે મગધમાં અપભ્રંશની એક બોલાતી ભાષા હતી. આથી એ પૂરવાર થાય છે કે ઈ. સ. ૧૧ મી સદીસુધી પણ ભારતના પૂર્વ ભાગમાં અપભ્રંશ વિદ્યમાન હતી.

૨૯૧. (૯)—ઉપરનાથી બીજા ઓછા પ્રસિદ્ધ અને તેઓના પછી થયેલા લેખકો નામે પૃથ્વીધર (મૃચ્છકટિકનો ટીકાકાર), ગીતગોવિંદપર નારાયણે કરેલી ટીકામાં ઉલ્લેખેલા 'રસિકસર્વસ્વ'ના અજ્ઞાત કર્ત્તા, શકુંતલા પર ટીકાકારોમાંનો એક શંકર, અને બે ત્રણ બીજા થયા છે તે માટે પિશલનું વ્યાકરણ જુઓ. અહીં તેમને વિસ્તારથી બતાવવા નકામું છે કારણકે તેઓ માત્ર બીજાઓના વિચારો અને કથનો ટાંકે છે, અને પોતાને તો અપભ્રંશનો સાક્ષાત્ પરિચય કે સમાગમ નથી.

અપભ્રંશ અને પ્રાકૃત વ્યાકરણો—

૨૯૨. (૧) વરરૂચિ—કે જેનો સમય ઇસવી તૃતીય શતાબ્દિ ગણવો અનુચિત નહિ થાય તે અત્યારસુધીના પ્રાકૃત વૈયાકરણોમાં, સર્વથી પ્રાચીન માનવામાં આવે છે. તેના 'પ્રાકૃત-પ્રકાશ'માં અપભ્રંશનો કંઇપણ ઉલ્લેખ નથી. તેનું કારણ એમ જણાય છે કે તે સમયે અપભ્રંશ સાહિત્યની ભાષા હતી નહિ. સાહિત્યની પછીજ વ્યાકરણોની સૃષ્ટિ થાય છે એ સ્વીકારી શકાય તેવી વાત છે.

૨૯૩. (૨) ચંડે—'પ્રાકૃત-લક્ષણ'માં અપભ્રંશ પર થોડાં સૂત્રો લખ્યાં છે. ચંડનો સમય ઇ. સ. ૬ ઠી શતાબ્દિમાં લઇએ તો

---

૫૭. आभीरी भाषापभ्रंशस्या कथिता क्वचिन्मागध्यामपि दृश्यते. પૃ. ૧૫.

દશરૂપ પણ જ્યારે એમ (૨, ૪૨ માં) કહે છે કે આભીરો માગધી બોલનારા પૈકી હતા ત્યારે એમજ સૂચિત કરે છે. દશરૂપ તે નમિસાધુ કરતાં બે સૈકા પાછળનું છે.

ઉચિત છે–જોકે હૉર્નલ સાહેબ તેને તેથી ઘણો પૂર્વે લઇ જવાનો પ્રયાસ કરે છે.

૨૯૪. (૩) હેમચંદ્ર—તેણે પોતાના 'સિદ્ધહેમ' વ્યાકરણમાં પ્રાકૃતની સાથે સાથે અપભ્રંશ ઉપર ઘણી સારી રીતે લખ્યું છે. કેવલ અપભ્રંશ પર ૧૨૦ સૂત્ર આપ્યાં છે ને તે પર લગભગ ૧૮૦ દોહા ઉદાહરણરૂપે આપ્યા છે, અને તે બીજા ગ્રંથોમાંથી સંકલિત કરેલા જણાય છે તેથી તે ઘણા કામના છે. તે પરથી જણાય છે કે ૯ મી સદીમાં અપભ્રંશનું સાહિત્ય ઘણું વિસ્તૃત હોવું જોઇએ. હેમચંદ્રનો સમય ૧૨ મી સદી છે અને તેના સંબંધમાં અગાઉ ઘણું લખાઇ ગયું છે.

૨૯૫. (૪) તેની પછીના ત્રિવિક્રમ, લક્ષ્મીધર, સિંહરાજ અને માર્કંડેય આદિએ પણ અપભ્રંશ પર લખ્યું છે. તેમાં ત્રિવિક્રમનું પ્રાકૃત–વ્યાકરણ વિશેષ મહત્વનું છે. આ 'સિદ્ધહેમ' સાથે થોડું ઘણું મળે છે. તેમાં લગભગ ૧૧૭ સૂત્ર અપભ્રંશ પર છે. માર્કંડેયનું 'પ્રાકૃત સર્વસ્વ' ઘણું આધુનિક છે. ઇ. સ. ૧૭ મી સદીમાં તેનો સમય ગણવો ઉચિત છે. આ વખતે તો આધુનિક ભાષાઓનો પ્રચાર હતો, અતઃ તેનું કથન વિશેષ મહત્વનું માની નહિ શકાય. હમણાં આ વર્ષમાંજ પંડિત બહેચરદાસે ગૂજરાત પુરાતત્વમંદિર તરફથી 'પ્રાકૃત–વ્યાકરણ' બહાર પાડેલ છે તેમાં સર્વના દોહનરૂપે સૂત્રો આપી વ્યાકરણના વિષયને વધારે સ્ફુટ અને માર્ગદર્શક કર્યો છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

અપભ્રંશનો સમય.

૨૯૬. આ રીતે આપણે, આશરે ઇ. સ. બીજા કે ત્રીજા સૈકામાં થયેલા ભરતથી માંડીને ઠેઠ ઇ. સ. ૧૧ મા સૈકાના મધ્યમાં થયેલા નમિસાધુ સુધીના અલંકાર અને કાવ્ય પરના ગ્રંથોમાં અપભ્રંશ

સંબંધી જે ઉલ્લેખો થયેલા છે તે જોયા. આથી આપણે અપભ્રંશના સમય, વિસ્તાર અને પ્રકાર સંબંધી કેટલીક અસંદિગ્ધ હકીકતો એકઠી કરી શકયા છીએ:—

૨૯૭. (૧) આભીરી એ નામથી અપભ્રંશ ભાષા ઓછામાં ઓછા ઈસુના બીજા અને ત્રીજા સૈકામાં વિદ્યમાન હતી અને તે સિંધ, મુલ્તાન અને ઉત્તરના પંજાબ–પંચનદમાં મુખ્યપણે આભીરો અને બીજી જાતિઓ કે જે હિંદમાં પ્રવેશ કરી ચૂકી હતી અને આ પ્રાંતોમાં સ્થિરવાસ કરી ચૂકી હતી તેઓથી બોલાતી હતી.

૨૯૮. (૨) ઈ. સ. ૬ ઠા સૈકા સુધીમાં આભીરો અને બીજાઓની બોલાતી ભાષા તરીકે અપભ્રંશ તે વખત સુધી પણ ગણાતી હતી તે ભાષાએ 'અપભ્રંશ' એવું વિશિષ્ટ નામ ગ્રહણ કર્યું હતું, અને પોતાનું સાહિત્ય પણ ખેડયું હતું કે જે સાહિત્ય ભામહ અને દંડી જેવા અલંકારશાસ્ત્રીઓને પણ માન્ય રાખવું પડયું હતું.

૨૯૯. (૩) ઈ. સ. નવમા સૈકા સુધીમાં આભીરો, શબરો અને ચંડાલોનીજ ભાષા તરીકે ગણાતી તે બંધ પડી હતી, અને જોકે ઉંચી પંક્તિના સંસ્કૃત બોલતા હતા અને નાટક કરનારા લોકો પ્રાકૃત ભાષાઓ બોલતા હતા, છતાં અપભ્રંશ મોટા જે કારીગરનો વર્ગ તેની ભાષા તરીકે પ્રસિદ્ધ થઇ હતી એટલે કે તે લોકોની ભાષા બની હતી. આ સમય સુધીમાં તે દક્ષિણમાં સૌરાષ્ટ્ર સુધી પણ અને સંભવિત રીતે પૂર્વમાં મગધ દેશ સુધી પ્રસરી હતી.

૩૦૦. (૪) ઈ. સ. ૧૧ મા સૈકાના મધ્ય સુધી સાહિત્યનિપુણ લોકોને પણ સ્વીકારવું પડયું છે કે અપભ્રંશ તે એક ભાષા નથી પણ ઘણી બોલાતી ભાષાઓ છે, કે જેમાંની એક સાહિત્ય ભાષા તરીકે નામ કાઢયું હતું. દોહાકોશ (જુઓ ૭ ના અંત) આ સંબંધી સબલ પુરાવો આપે છે.

૩૦૧. અપભ્રંશના સમયની નિમ્નતમ અવધિ સર ભંડારકરના અભિપ્રાય સાથે બરાબર મળે છે. પોતાના હસ્તલિખિત ગ્રંથોના રીપો-

ટૈમાં પિંગલાર્થ પ્રદીપની નં. ૫૪૫ માં નોંધ કર્યા પછી તેમાંથી કેટલાક ફકરાઓ[૫૭] ટાંકીને તે કહે છે કે:—

"ઉપરના ફકરાઓ દેશી ભાષાનાં ત્રણ સ્વરૂપો રજુ કરે છે. પ્રાચીન સ્વરૂપ એટલે મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત આપણને ૧, ૨, ૩ (૧), ૪ અને ૫ (૧) માં મળે છે. તે સંસ્કૃતની પેઠે શિષ્ટ ભાષા બની હતી અને ગમે તે વખતે સાહિત્યના વિષયમાં વપરાઇ શકાતી. ત્યાર પછી આપણને બીજું સ્વરૂપ ૬, ૭ (૧), (૨), (૩) માં મળી આવે છે. આ અપભ્રંશ સ્વરૂપને મળતું આવે છે કારણ કે આપણને તે હેમચંદ્રે પોતાના પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં જે ઉદાહરણો આપ્યાં છે, તેમાં અને વિક્રમોર્વશીના ૪ થા અંકમાંના ઉદાહરણોમાં મળે છે. ત્રીજું સ્વરૂપ આપણને ૩, (૨) (૩) (૪) (૫) અને ૫ (૨) માં મળે છે. આને આપણે વર્તમાન હિંદીનું પ્રાચીનતમ સ્વરૂપ કહી શકીએ—તેમાં ઢિલ્લિમહ= (દિલ્હી) અને જખ્ખણ યા જક્ખણ='જ્યારે' એ નવાં રૂપોના નમુના છે કે જે અપભ્રંશના યુગ સુધીના સમયમાં ધીમે ધીમે જૂના પ્રત્યયો ઘસાતા ગયા પછી બનેલાં છે. છેલ્લાં એ રૂપો જે સમયે કવિઓએ લખ્યું હોય તે સમયની દેશી ભાષા રજુ કરે છે, અને તે કવિઓએ પોતાના સમયમાં જે રાજાઓ મરી ગયા ને વીસરાઈ ગયા હોય તેઓનાં વખાણ કર્યાં ન હોવાં જોઇએ તેથી એ અનુમાન કરવું અયુક્ત નથી કે તેમણે વાપરેલી ભાષાનાં રૂપો જ્યારે તે રાજાઓ વિદ્યમાન હતા તે સમયનાં ચાલુ રૂપોજ રજુ કરે છે; જેમકે કર્ણના સમયની લગભગ એટલે ૧૧ મા સૈકાના પૂર્વાર્દ્ધમાં જે વિકાસક્રમ પર દેશી ભાષાઓ આવી પહોંચી હતી તે અપભ્રંશના ક્રમને તે વખતે પણ રજુ કરતી હતી, કે જે

૫૭—ટાંકેલા ફકરાઓ એ છે કે ગાથા ૫૩ (ચંદેસર). ૬૯ (ચેઇપઇ= ચેદિપતિ), ૭૧ (હમ્મીર), ૯૨ (તે જ) ૧૫૧ (તે જ), ૭૨ (સાહસાંક), ૭૭ (કસીસ), ૧૯૮ (તે જ), ૮૭ (અચલ), ૯૬ (કર્ણ), ૧૨૬ (તે જ), ૧૮૫ (તે જ), કે જે ચંદ્રમોહન ઘોષની આવૃત્તિમાં છે. ચંદિપતિ એટલે ચંદિનો રાજા કે જે કલચુરિ વંશનો હતો ને, ગૂજરાતના ભીમદેવ અને મહારાષ્ટ્રના આહવમલ્લનો સમકાલીન હતો.

અપભ્રંશનું મૂળ લગભગ સાતમા સૈકાપર લઇ શકાય છે; અને દેશી ભાષાઓ લગભગ ૧૨ મા સૈકાના અંતે અને ૧૩ મા સૈકાની શરૂઆતમાં–કે જ્યારે કેટલાકના માનવા પ્રમાણે ચંદ કવિ વિદ્યમાન હતો ત્યારે હાલનું વર્ત્તમાન વલણ લેતી ગઈ અને તેજ સ્વરૂપ તેઓનું ચોહાણ હમ્મીર (એટલે ઇ. સ. ૧૨૮૩ થી ૧૩૦૧) ના સમયમાં હતું.

પ્રકરણ ૫ મું.

અપભ્રંશ અને આભીરનો દેશાનુદેશ વિહાર.

૩૦૨. ઉપર જણાવેલ હકીકત છે તે આભીરના હિંદમાં પ્રવેશ ને વિહાર સંબંધી ઇતિહાસ કે જેણે દેશની બોલાતી ભાષાઓમાં આવું પરિવર્ત્તન કર્યું છે તે સાથે બરાબર બંધ બેસતી થાય છે.–આભીરો (હવે આહીરો) મહાભારતમાં[૫૮] સિંધુ નદિ પર હિંદના પશ્ચિમમાં વસતા લોકો તરીકે જણાવવામાં આવ્યા છે. તેમને એક તિરસ્કૃત જાતિ તરીકે ગણવામાં આવ્યા છે.[૫૯] પણ તેઓ એક લડાયક જાતિ હતી અને દ્રોણના સુપર્ણવ્યૂહમાં તેમને અગ્રસ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. જ્યારે અર્જુન કૃષ્ણની વિધવાઓને લઇને દ્વારકાથી પાછો ફરતો હતો, ત્યારે આભીરોએ તેના પર પંચનદમાં પ્રવેશ કરતાંજ આક્રમણ કરેલું હતું. અહીં તેમને લુંટારા, ગોવાળીઆ અને મલેચ્છો તરીકે કહ્યા છે. મનુસ્મૃતિમાં તેમને બ્રાહ્મણ પિતા અને અમ્બષ્ટ માતાથી ઉત્પન્ન થયેલા માનેલા છે.

૩૦૩. આ ઉલ્લેખો પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે બીજી જાતિઓની સાથે આ આભીરોની જાતિએ હિંદમાં પ્રવેશ કરીને

---

૫૮. મહાભારત ૨, ૩૨, ૧૧૯૨; ૪, ૨૦, ૭૯૮; ૯–૩૭–૨૧૧૯; ૧૬–૭–૨૨૩.

૫૯. મનુસ્મૃતિ અધ્યાય ૯–૧૫ **ब्राह्मणात्......आभारोम्बष्ट-कन्यायाम्.**

પંચનદનો અમુક ભાગ ઇસવી શતાબ્દિના પ્રારંભમાં વસાવ્યો હતો (લગભગ ૧૫૦ ઇ. સ. પૂર્વે, તેનાથી આગળ નહિ). તેમનો ધંધો ગાય, ઉંટ, ઘોડા આદિ અહીં તહીં ચરાવતા ફરવાનો હતો. તે માટે પંજાબની વિસ્તૃત ઉર્વરા ભૂમિ અત્યંત ઉપયુક્ત હતી.

૩૦૪. અપભ્રંશ આભીરોની પોતાની ભાષા નહોતી, પરંતુ તેમના ઉચ્ચારણથી જે સ્થાનિક પ્રાકૃતનું પરિવર્ત્તિત રૂપ થયું તે પાછળથી અપભ્રંશ કહેવાયું. આભીરના પછી આવેલ વિદેશી જાતિઓ હતી. આર્યાવર્ત્તમાં વસી ગયાથી તેમણે સ્થાનિક પ્રાકૃતોને બોલવાનો આરંભ કર્યો, પરંતુ તેઓ એક નવીન ભાષાનું ઠીક ઠીક ઉચ્ચારણ કરી શકતા નહોતા, તેથી આભીરો દ્વારા પ્રાકૃતનું એક નવીન અપભ્રંશ રૂપ પ્રકટ થયું કે જે કાલાન્તરે 'અપભ્રંશ' એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયું.

૩૦૫. આભીર જાતિ ક્રમશઃ પ્રભુતા પ્રાપ્ત કરતી ગઇ. તેઓનો ઉલ્લેખ બીજા સૈકાના અને ત્રીજા સૈકાના પ્રારંભ અને મધ્ય સમયના શિલાલેખોમાં[૬૦] મળી આવે છે. પહેલો ઇ. સ. ૧૮૧ ના ક્ષત્રપ રૂદ્રસિંહના રાજ્યકાલમાં તે રાજાના સેનાપતિ રૂદ્રભૂતિ આભીર હોવાનું જણાવેલ છે. બીજો લગભગ ૩૦૦ ઇ. સ. નો નાસિકની ગુફાઓનો છે તેમાં શિવદત્તના પુત્ર–ઇશ્વરસેન નામના એક આભીર રાજાનો ઉલ્લેખ છે. ત્રીજો શિલાલેખ ઈ. સ. ૩૫૦ આસપાસનો સમુદ્રગુપ્તનો[૬૧] છે કે જે અલ્લાહબાદના સ્તંભપર ખોદેલો છે તેમાં આભીર અને માલવજાત રાજસ્થાન, માલવ, અને ગુપ્ત સામ્રાજ્યની પેલીપાર દક્ષિણ–પશ્ચિમ અને

૬૦. જુઓ ડી; આર. ભાંડારકરનો લેખ ઇંડિયન એંટિક્વરી ૧૯૧૧ પૃ. ૧૬ તથા આર. ઇ. એન્થોવનનો ગ્રંથ નામે Tribes and Castes of Bombay. પુસ્તક ૧ પૃ. ૨૧ (તેમાં આહિર સંબંધી હકીકત ડી. આર. ભંડારકરે પૂરી પાડી છે.) આના સંબંધી રા. બ. ગૌરીશંકર ઓઝાજીનો અભિપ્રાય જુદોજ પડે છે.

૬૧. ઉક્ત ભાંડારકર તથા એન્થોવન કૃત લેખ તથા ગ્રંથ; વિન્સેન્ટસ્મિથની Early History of India પૃ. ૨૮૬.

પશ્ચિમના પ્રાંતોમાં નિવાસ-શાસન કરતી પ્રબલ જાતિઓ હતી એમ જણાવેલું છે. ઝાંસીની દક્ષિણે હમણાં 'અહિરવાર' નામનો એક પ્રાંત છે. તેનું સંસ્કૃત નામ આભીરવાટ છે-તે પરથી ધારી શકાય છે કે તે જે અલ્લાહબાદના શિલાલેખમાં વર્ણવેલ છે તે આભીરની રાજધાની હોવી જોઇએ. તેથી ૪ થા સૈકા સુધીમાં આભીરોએ માલવામાં કાયમનો પગદંડો ચલાવ્યો હતો. આમાંના અમુક ભાગે જંગલનું જીવન મૂકી દઇને કાયમના વસતિસ્થાન કરવામાં અને શાસક થવામાં ઉદ્યત થયા હોય એમ નાસિકના શિલાલેખ પરથી તેમજ પુરાણો[૬૨] પરથી જણાય છે. સંયુક્ત પ્રાંતમાં મિરજાપુર તાલુકામાં એક ભાગ 'અહિરોરા' નામનો છે કે જેનું સમાન સંસ્કૃત નામ 'આભીરવાટ'જ છે. આજ સમયમાં અને ત્યાર પછી અપભ્રંશ પોતાનું વાંગ્મય વિકસિત કરવા અવશ્ય લાગી ગઇ હોવી જોઇએ. આ વાત ૬ ઠા સૈકામાં જ્યારે અપભ્રંશ એક શાસ્ત્રીય વાંગ્મય ભાષા તરીકે દેખાવ દે છે એ હકીકત સાથે બરાબર બંધ બેસે છે.

૩૦૬. ત્યાર પછીના બે સૈકામાં આભીર લોકો આગળને આગળ દક્ષિણ તરફ અને પૂર્વ તરફ, સૌરાષ્ટ્ર અને તેની નજીકના પ્રાંતો અને મગધ તરફ અનુક્રમે વધતા ગયા હોવાજ જોઇએ; કારણકે ૮ મા સૈકા સુધીમાં અપભ્રંશ, એટલે પ્રાકૃત ભાષાઓએ પરદેશીઓના મુખથી જે સ્વરૂપ લીધું તે અપભ્રંશ, સુરાષ્ટ્ર વગેરેમાં સાહિત્ય માટેની યોગ્ય વાહક ભાષા ગણાઇ. આ વાતને ઇતિહાસ પણ ટેકો આપે છે, કારણકે જ્યારે કાઠીઓએ સુરાષ્ટ્ર પર ૮ મા સૈકામાં યા તે લગભગ હલ્લો કર્યો ત્યારે તે કાઠીઓને[૬૩] તે દેશ આભીરોના કબજામાં માલૂમ પડ્યો.

૬૨. આ પુરાણો ઉપરોક્ત ભંડારકાર તથા એન્થોવનના કહેવા પ્રમાણે આભીરોને આંધભૃત્ય પછી કાયમના રાજાઓ તરીકે જણાવે છે. ૬ ઠા સૈકા સુધીમાં તેમનું રાજ્ય ક્યારનું અદૃષ્ટ થયું.

૬૩. જુઓ ઉપરોક્ત એન્થોવનનો ગ્રંથ પૃ. ૨૪.

આની પહેલાં થોડો વખત આભીરો ખાનદેશ અને નાસિકમાં પણ સત્તાધીશ હતા, એ વાત ફીરીસ્તાએ[૬૩] ખાનદેશમાં પ્રસિદ્ધ દુર્ગ અસીરગઢ આસા નામના અહીરે બંધાવ્યો હતો એમ જે જણાવેલું છે તે પરથી જાણી શકાય છે. કાઠિયાવાડમાં હજુ સુધી આભીરોની ઓલાદ-આહેર-આહીર વસે છે ને મુખ્યપણે પશુપાલન, ગોરસવિક્રયનું કામ-ભરવાડનું કામ કરે છે. મૂલરાજ ચાલુક્યે દુર્મદ આભીરોનો (ગ્રાહરિપુ નામના આભીર કુલના રાજાનો) વધ કરેલો એમ શ્રી હેમચંદ્ર પોતાના વ્યાકરણની પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે. નરસિંહ મહેતાએ આહીરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.[૬૪] સં. ૧૭૬૭ માં ઉદયરત્ને રચેલા લીલાવતી અને સુમતિ-વિલાસના રાસમાં લીલાવતીએ વેશ્યાને ત્યાં રહેતા પોતાના પતિને સમજાવી પોતાને ત્યાં આકર્ષી લઇ આવવા 'આભીરડી'[૬૫] મહિયારીનો વેશ લીધો હતો તે જણાવ્યું છે.

---

૬૪. 'વટલ્યો નાગર નરસૈયો જેણે ઓટયું **આહીર**નું ખાધુંરે.

૬૫. અજબ બની **આહીરડી** મલપતી મોહનવેલ;
રૂપે રંભ હરાવતી, ગજગતિ ચાલે ગેલ.
ઘોલી ધાબલી પહિરણે, વિચવિચ રાતા તાર;
કોરે કાલા કાંગરા, ગલે ગુંજનો હાર.
ઓઢણ આછી લોબડી, તે આગલ ક્યાં ચીર;
પોસાયે પટ અંતરે, દીસે દિવ્ય શરીર.
ભરત ભરી સોહે કાંચલી, કસણે કસ્યા કુચ દોય;
જાણે ચંત્રના તૂંબડાં, સરસતીએ ધર્યાં સોય.
વેણી વાસગ નાગશી, ગજ ગજ લાંબા કેશ;
ઘૂઘરીઆલો ગોફણો, ઓપે અદ્દભુત વેશ.
કશે કસબી ફૂમકાં, લટકે લોબડી માંહે;
પાતલ પેટી ને કૂટરી, યૌવન લહેરે જાય. વગેરે ઢાલ ૯ મી.

વિભાગ સાતમો.

જૂની ગૂજરાતી સંબંધી કેટલીક હકીકતો.

પ્રકરણ ૧ લું.

ગુર્જરો અને ગુર્જર દેશ.

૩૦૭. ગુર્જર અર્થાત્ ગૂજર જાતિના લોક વિશેષે કરી ખેતી યા પશુપાલનથી પોતાનો નિર્વાહ કરતા હતા, પરંતુ પહેલાં તેની ગણના રાજવંશોમાં હતી. હમણાં કેવલ તેમનું એક રાજ્ય સમથર (બુંદેલખંડમાં) અને થોડી જમીનદારીઓ સંયુક્ત પ્રદેશ આદિમાં રહી ગયેલી છે. પહેલાં પંજાબ, રાજપૂતાના તથા ગૂજરાતમાં તેમનું રાજ્ય હતું. ચીનનો યાત્રાળુ હુએન્ત્સંગ વિ. સં. ની ૭ મી સદીના ઉત્તરાર્દ્ધમાં હિંદુસ્થાનમાં આવ્યો. તે પોતાની યાત્રાના પુસ્તકમાં ગુર્જર દેશનું વર્ણન કરે છે અને તેની રાજધાની ભીનમાલ (ભિલ્લમાલ, શ્રીમાલ—જોધપુર રાજ્યના દક્ષિણ વિભાગમાં) બતાવે છે. આ પ્રસિદ્ધ યાત્રાળુએ બતાવેલો ગુર્જર દેશ મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામાના રાજ્યમાં અંતર્ગત હતો તો પણ તે રાજાના ગિરનારના શક સં. ૭૨ (વિ. સં. ૨૦૭–ઈ. સ. ૧૫૦) થી કંઇક પાછળના લેખમાં તેના અધીન રહેલા દેશોનાં જે નામ આપ્યાં છે તેમાં ગુર્જર નામ નથી, પરંતુ તેના સ્થાને શ્વભ્ર અને મરુ નામ આપ્યાં છે, એ પરથી અનુમાન થાય છે કે ઉક્ત લેખ કોતરાવ્યો ત્યાં સુધી ગુર્જર દેશ (ગૂજરાત) નામ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું નહોતું. ક્ષત્રપોના રાજ્યની પછી કોઇ સમયે ગુર્જર (ગૂજર) જાતિને આધીન જે દેશ રહ્યો તે ગુર્જરદેશ યા 'ગુર્જરત્રા' (ગૂજરાત) કહેવાયો.

૩૦૮ હુએન્ત્સંગ ગુર્જરદેશની પરિધિ ૮૩૩ મૈલ બતાવે છે, તે પરથી જણાય છે કે તે દેશ બહુ મોટો હતો અને તેની લંબાઈ અનુમાન ૩૦૦ મૈલ યા તેનાથી પણ અધિક હોવી જોઇએ. પ્રતિહાર

(પડિહાર) રાજા ભોજદેવ (પ્રથમ) ના વિ. સં. ૯૦૦ ના દાનપત્રમાં લખ્યું છે[૬૬] કે 'તેણે ગુર્જરત્રા (ગૂજરાત) ભૂમિ (દેશ) ના ડેંડ્વાનક વિષય (જીલ્લા) ના સિવા ગામનું દાન કર્યું.' આ દાનપત્ર જોધપુર રાજ્યમાં ડીડવાના જિલ્લાના સિવા ગામના એક તૂટેલા મંદિરમાંથી મળ્યું હતું. તેમાં લખેલો ડેંડ્વાનક જિલ્લો જોધપુર રાજ્યના ઉત્તર-પૂર્વ ભાગમાં આવેલ ડીડવાનાજ છે, અને સિવા ગામ ડીડવાનાથી ૭ મૈલ પરનું સેવા ગામ છે કે જ્યાંથી તે તામ્રપત્ર મળ્યું છે. કાલિંજરથી મળેલા વિ. સં. ૯ મી સદીની આસપાસના એક શિલાલેખમાં[૬૭] ગુર્જરત્રા મંડલ (દેશ) ના મંગલાનક ગામથી આવેલા જેંહુકના પુત્ર દેદ્દકની બંધાવેલી મંડપિકાના પ્રસંગમાં તેની સ્ત્રી લક્ષ્મીદ્વારા ઉમા મહેશ્વરના પટ્ટની પ્રતિષ્ઠા કરાવાઈ એવો ઉલ્લેખ છે. મંગલાનક જોધપુર રાજ્યના ઉત્તર વિભાગમાં મંગલાના ગામ છે કે જે મારોઠથી ૧૯ મૈલ પશ્ચિમે અને ડીડવાનાથી થોડે અંતરે છે. હુએન્ત્સંગનું કથન અને આ બે લેખોથી જણાય છે કે વિ. સં. ૭ મી સદીથી ૯ મી સદી સુધી જોધપુર રાજ્યની ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધીનો બધો પૂર્વ વિભાગ ગુર્જરદેશ (ગુર્જરત્રા, ગૂજરાત) માં અંતર્ગત હતો. આજ રીતે દક્ષિણ તરફ લાટના રાઠોડો તથા પ્રતિહારોની વચ્ચેની લડાઇઓના વૃત્તાંતથી જણાય છે કે ગુર્જર દેશની દક્ષિણ સીમા લાટ દેશને જઇને મળતી હતી. તે કારણે જોધપુર રાજ્યનો બધો પૂર્વ ભાગ તથા તેનાથી દક્ષિણે લાટદેશ સુધીનો વર્તમાન ગૂજરાત દેશ પણ તે સમયે ગુર્જર દેશમાં અંતર્ગત હતો. હવે તો કેવલ રાજપૂતાનાથી દક્ષિણનો ભાગજ ગૂજરાત કહેવાય છે. દેશોનાં નામ બહુધા તેનાપર અધિકાર કરનારી જાતિઓના નામથી પ્રસિદ્ધ થતાં ગયાં છે-જેમકે માલવો પરથી માલવા, શેખાવતો પરથી શેખાવાટી, રાજપૂતો પરથી રાજપૂતાના વગેરે-તેજ પ્રમાણે ગુર્જરો

---

૬૬. **गुर्ज्जरत्राभूमौ डेण्डवानक विषयसम्बद्ध सिवाग्रामाग्रहारे**—એપિ, ઇ. વૉ. ૫, પૃ. ૨૧૧.

૬૭ **श्रीमद् गुर्ज्जरत्त्रा मण्डलान्तःपाति मंगलानकविनिर्गत०**—ઉપરમુજબ પૃ. ૨૧૦. ટિપ્પણ.

(ગૂજરો) નો અધિકાર હોવાથી ગુર્જરત્રા (ગૂજરાત) નામ પ્રસિદ્ધ થયું.

૩૦૯ ગુર્જર દેશપર ગુર્જરો (ગૂજરો) નો અધિકાર ક્યારે થયો ને ક્યાં સુધી રહ્યો તે બરાબર નિશ્ચિત નથી, તો પણ એટલું તો નિશ્ચિત છે કે રુદ્રદામાના સમય (અર્થાત્ વિ. સં. ૨૦૭-ઇ. સ. ૧૫૦) સુધી ગુર્જરોનું રાજ્ય ભીનમાલમાં થયું નહોતું. સંભવ છે કે ક્ષત્રપોનું રાજ્ય નષ્ટ થવાથી ગુર્જરોનો અધિકાર ત્યાં થયો હોય. વિ. સં. ૬૮૫ (ઇ. સ. ૬૨૮) ની પૂર્વે તેઓનું રાજ્ય ત્યાંથી ઉઠી ગયું હતું. કારણકે ઉક્ત સંવતમાં ત્યાં ચાપ (ચાવડા) વંશી રાજા વ્યાઘ્રમુખનું રાજ્ય હોવાનું ભીનમાલના રહેનારા (ભિલ્લમાલકાચાર્ય) પ્રસિદ્ધ જ્યોતિષી બ્રહ્મગુપ્તના 'બ્રાહ્મસ્ફુટ સિદ્ધાંત' પરથી જણાય છે.[૬૮] આ ચાવોટક (ચાપ, ચાવડા) વંશ ગુર્જરવંશથી ભિન્ન હતો એ લાટદેશના ચાલુક્ય (સોલંકી) સામંત પુલકેશી (અવનિજનાશ્રય) ના કલચુરિ સંવત્ ૪૯૦ (વિ. સં. ૭૯૬-ઈ. સ. ૭૩૯) ના દાનપત્રથી[૬૯] જણાય છે. વિ. સં. ૬૮૫ પહેલાં પણ ઉક્ત ચાપ વંશના રાજાઓનું રાજ્ય ભીનમાલમાં રહેલું હોય; તેથી ઉક્ત સંવતથી ઘણા સમય પહેલાં ગુર્જરોનું રાજ્ય ત્યાંથી અસ્ત થઈ ગયું હતું અને તેની સ્મૃતિના સૂચક દેશનું નામ ગુર્જરત્રા (ગૂજરાત) માત્ર અવશેષ રહી ગયું હતું. તેથી ગુર્જરોનું વિ. સં. ૪૦૦ થી પણ પૂર્વે યા તેની આસપાસ ભીનમાલપર રાજ્ય રહેલું સંભવિત હોઇ શકે છે. તે સમયથી અનુમાને ૧૬૦ વર્ષ પછી એટલે વિ. સં. ૫૬૭ (ઇ. સ. ૫૧૦) લગભગ હૂણોનો અધિકાર રાજપૂતાનામાં

---

૬૮ श्री चापवंशतिलके श्री व्याघ्रमुखे नृपे शकनृपाणां।
पंचाशत्संयुक्तै र्वर्षशतैः पंचभिरतीतैः ॥ ७ ॥
ब्राह्मः स्फुटसिद्धान्तः सज्जनगणितगोलवित्प्रीत्यै।
त्रिंशद् वर्षेण कृतो जिष्णु सुत ब्रह्मगुप्तेन ॥ ८ ॥
—ब्राह्मस्फुटसिद्धान्त.

૬૯ तरल...चावोटके मौर्यगुर्जरादिराज्ये...(ના. પ્ર. પ્ર. ભાગ ૧ પૃ. ૨૧૦. ૨૧૧ નું ટિપ્પણ ૨૩) તથા આ લેખનો પારો ૩૧૫. આગળનું પૃષ્ઠ ૩૧૨.

થયો. એથી ગુર્જરોને કોઇ હૂણ માને તો તે કેવલ કપોલકલ્પના છે. તેજ પ્રમાણે કનોજના પ્રતાપી પ્રતિહારો (પડિહારો) નો પણ ગુર્જરો સાથે સંબંધ નથી.

૩૧૦. ભીનમાલનું ગુર્જરરાજ્ય ચાવડોના હસ્તમાં આવ્યા પછી વિ. સં. ની ૧૧મી સદીના પ્રારંભમાં અલવર રાજ્યના પશ્ચિમ વિભાગ તથા તેના નિકટ-વર્ત્તી પ્રદેશો પર ગુર્જરોનું એક બીજું રાજ્ય હોવાનો પત્તો મળે છે. અલવર રાજ્યના રાજોરગઢ નામના પ્રાચીન કિલ્લામાંથી મળેલો વિ. સં. ૧૦૧૬ (ઈ. સ. ૯૬૦) પર પ્રતિહાર ગોત્રના ગુર્જર મહારાજા-ધિરાજ સાવટના પુત્ર, મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર મથનદેવ રાજ્ય કરતો હતો અને તે પરમભટ્ટારક મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર ક્ષિતિપાલદેવ (મહી-પાલ)નો સામંત હતો. ૭૦ આ ક્ષિતિપાલ કનોજનો રઘુવંશી પ્રતિહાર રાજા હતો. આ શિલાલેખમાં મથનદેવને મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર જણાવ્યો છે તે પરથી અનુમાન થાય છે કે તે ક્ષિતિપાલદેવ (મહી-પાલ)ના મોટા સામંતોમાંથી એક હોય. આ લેખ પરથી એ પણ જણાય છે કે તે સમયે ત્યાં ગુર્જર (ગૂજર) જાતિના ખેડૂત પણ હતા.[૭૦]

૩૧૧. વર્ત્તમાન ગુજરાતના ભરૂચ નગર પર પણ ગુર્જરોનું રાજ્ય વિ. સ. ની ૭ મી અને ૮ મી સદીમાં હોવાનું ત્યાંના દાનપત્રોથી[૭૧] જણાય છે. સંભવિત છે કે ઉક્ત સંવતોની પહેલાં અને પછી પણ તેઓનું રાજ્ય ત્યાં રહ્યું હોય, અને એ કંઇ નવાઈ નથી કે ભીનમા-લના ગુર્જરો (ગૂજરો)નું રાજ્ય પણ ભરૂચ સુધી ફેલાયું હોય અને ભીનમાલનું રાજ્ય તેના હાથથી નીકળી જવાથી પણ ભરૂચના રાજ્ય પર તેઓનો યા તેઓના કુટુંબીઓનો અધિકાર ચાલુ રહ્યો હોય. ભરૂ-ચના ગુર્જર રાજાઓનાં દાનપત્રોથી પ્રકટ થાય છે કે તે ગુર્જર રાજ્યની અંતર્ગત ભરૂચ જિલ્લો, સુરત જિલ્લાનાં ઓરપાડ, ચોરાશી અને બાર-ડોલીનાં પરગણાં તથા તેની પાસેનાં વડોદરા રાજ્ય, રેવાકાંઠા અને સચીન રાજ્યના પ્રાંતો પણ હોય,

૭૦ એપિ. ઇંડિકા. વૉ. ૩, પૃ. ૨૬૬

૭૧ આ. સ. રિ. વૉ. ૨ પૃ. ૭૦

૩૧૨. ગુર્જર જાતિની ઉત્પત્તિના સંબંધે આધુનિક પ્રાચીન શોધકોએ અનેક કલ્પનાઓ કરી છે. જનરલ કનિંગહામે તેમને યુચી અર્થાત્ કુશાનવંશી હોવાનું અનુમાન કર્યું છે. વિન્સેન્ટ સ્મિથે તેમની ગણના હૂણોમાં કરી છે. કેમ્પબેલનું કથન એમ છે કે ઈ. સ. ની ૬ઠી સદીમાં ખજર નામની એક જાતિ, જ્યાં યુરોપ અને એશીયાની સીમા મળે છે, ત્યાં રહેતી હતી. તે જાતિના લોક ગુર્જર યા ગૂજર છે. (ઇ. એ. વૉ. ૪૦ પૃ. ૩૦) અને તેમાં મિ૦ દેવદત્ત ભાંડારકરે કેમ્પબેલનું કથન સ્વીકાર્યું છે.[૭૨] પરંતુ એ સર્વ કલ્પના માત્ર છે, કારણકે તે સર્વમાં

૭૨ શ્રીયુત ભંડારકરે તો સાથે સાથે એ પણ લખી નાખ્યું છે કે: "મુંબઈ ઇલાકામાં ગૂજર (ગુર્જર) નથી; એમ જણાય છે કે તે જાતિ હિંદુઓમાં ભળી ગઇ. ત્યાં ગૂજર (ગુર્જર) વાણિયા (મહાજન), ગૂજર (ગુર્જર) કુંભાર અને ગૂજર (ગુર્જર) સુતાર-કડીયા છે, ખાનદેશમાં દેશી કણબી અને ગૂજર (ગુર્જર) કણબી છે. એક મરાઠા કુટુંબ ગુર્જર કહેવાય છે કે જે મહારાષ્ટ્રના આધુનિક ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ રહેલ છે. કરહાડા બ્રાહ્મણોમાં પણ ગુર્જર નામ મળે છે. રાજપુતાનામાં ગૂજર ગૌડ (ગુર્જર ગૌડ) બ્રાહ્મણ છે. આ સર્વ ગૂજર (ગુર્જર) જાતિના છે." ઇ. એ. વૉ. ૪૦ પૃ. ૨૨) ભંડારકર મહાશયને આ નામોથી સામાન્ય ઉત્પત્તિ જાણવામાં પણ ભારે ભ્રમ થયો છે અને તેણે આ સર્વેને ગૂજર ઠરાવી દીધા છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તેમ નથી. જેથી શ્રીમાલ નગર (ભીનમાલ, જોધપુર રાજ્યમાં)ના બ્રાહ્મણ, વાણિયા, મહાજન, સોની આદિ બહાર જવાથી પોતાના મૂલ નિવાસ સ્થાનના નામથી અન્ય બ્રાહ્મણો આદિથી પોતાને અલગ બતાવવા માટે શ્રીમાલી બ્રાહ્મણ, શ્રીમાલી મહાજન-વાણિયા આદિ કહેવાયા-ઓળખાયા; તેવીજ રીતે મારવાડમાં દધિમતિ (દાહિમ) ક્ષેત્રના રહેનારા બ્રાહ્મણ, રાજપૂત, જાટ આદિ દાહિમે બ્રાહ્મણ, દાહિમે રાજપૂત, દાહિમે ભાટ આદિ કહેવાયા, અને ગૌડ દેશના બ્રાહ્મણ, રાજપૂત, કાયસ્થ આદિ બહાર જવાથી ગૌડ બ્રાહ્મણ, ગૌડ રાજપૂત, ગૌડ કાયસ્થ આદિ પ્રસિદ્ધ થયા, તેમજ પ્રાચીન ગુર્જર દેશના રહેનારા બ્રાહ્મણ, વાણિયા, કુંભાર, સુતાર, કડીઆ આદિ ગુર્જર બ્રાહ્મણ, ગુર્જર (ગૂજર) કુંભાર તથા ગુર્જર (ગૂજર) સુતાર-કડિયા આદિ કહેવાયા છે. એથી ગુર્જર બ્રાહ્મણ આદિના અર્થ કે અભિપ્રાય એ નથી કે ગુર્જર (ગૂજર) જાતિના બ્રાહ્મણ આદિ તેમનાં નામની પૂર્વે ગુર્જર (ગૂજર) શબ્દ

કોઈ પણ એવું સપ્રમાણ બતાવી શકેલ નથી કે અમુક સમયમાં અમુક કારણથી આ ગુર્જર જાતિ બહારથી અહીં આવી, ખજરથી ગુર્જર યા ગુજર જાતિની ઉત્પત્તિ માનવી એ એવી કલ્પના છે કે જેમ કોઇ એમ કહે કે સક્સેને કાયસ્થ યુરોપની સેક્સન જાતિથી નીકળેલ છે. નવસારીથી મળેલા ભરૂચના ગુર્જરવંશી રાજા જયભટ (ત્રીજા)ના કલચુરિ સંવત ૪૫૬ (વિ. સં. ૭૬૨)ના દાનપત્રમાં ગુર્જરોને મહારાજ કર્ણ (ભારતપ્રસિદ્ધ)ના વંશમાં થયેલ જણાય છે. (આ ૩૦૭ થી ૩૧૨ સુધીની હકીકત રા. બ. ગૌરીશંકર ઓઝાજીના રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ પ્રથમ ખંડમાંથી લીધેલી છે.)

૩૧૩ ગુજરાતમાં ચાવડા વંશના વનરાજથી પાટણની સ્થાપના, ચાવડાવંશ પછી ચાલુક્યવંશ પછી વાઘેલાવંશ, અને પછી મુસલમાનોનો ગુજરાતમાં પ્રવેશ અને અધિકાર એ જાણીતી વાત છે એટલે તેનો વિસ્તાર કરવો નિરર્થક છે. શ્રી હેમચંદ્રના કાલમાં અપભ્રંશ ભાષા બોલાતી હતી એમ સમજાય છે; પછી તે ભાષા રૂપાન્તર લેતી ગઇ અને તેરમા ચૌદમા સૈકામાં ગૂજરાતીનું વાંગ્મય થતું ગયું, ગૂજરાત બીજા પ્રાંતોના સંપર્કથી છૂટું પડ્યું ને તેથી તે દેશની ભાષા બીજા દેશની ભાષાથી જુદું સ્વરૂપ લેતી ગઇ અને તે ગૂજરાતની દેશી ભાષા ગૂજરાતી કહેવાઇ.

તેમના આદિ નિવાસનું સૂચક છે, નહિ કે જાતિનું. ઉક્ત મહાશયે એક કરહાડા બ્રાહ્મણ કુટુંબના અહીંના ઇ. સ. ૧૧૯૧ (વિ. સં. ૧૨૪૮)ના દાનપત્રમાંથી થોડુંક અવતરણ પણ આપેલ છે કે જેમાં દાન લેનારા ગોવિંદ બ્રાહ્મણને કાશ્યપ, અવત્સાર અને નૈધ્રુવ—આ ત્રણ પ્રવરવાલા નૈધ્રુવ ગોત્રના, અને ગુર્જર ઉપનામવાળા (ગુર્જર સમુપાભિધાન) જણાવેલ છે. તો ગૂજર જાતિને એશિયાની ખજર જાતિ હોવાનું માનવામાં આવે તો શું તેનો અહીં પણ ગોત્ર અને પ્રવરનો પ્રચાર હતો? તેમણે ગૂજર ગાડોની ઉત્પત્તિના સંબંધે પણ લખ્યું છે કે 'આ નામનું તાત્પર્ય ગૂજર જાતિના ગૌડ બ્રાહ્મણ છે; પરંતુ વાસ્તવમાં ગુર્જર ગાડનો અર્થ એજ છે કે ગુર્જર દેશના રહેનારા ગૌડ બ્રાહ્મણ; પણ ગૂજર જાતિના ગૌડ બ્રાહ્મણ નહિ. (રા. બ. ગૌરીશંકર);

પ્રકરણ ૨ જું.

પૂર્વની ભાષા મરીને આપણી દેશી ભાષાઓ નવી બની નથી.

૩૧૪. જૂની પ્રાકૃત–અપભ્રંશ ભાષા મરીને (બોલતાં લુપ્ત થઇને) તે સ્થળે ગૂજરાતી, હિન્દી, મરાઠી, બંગાલી આદિ નવી દેશી–આર્ય-ભાષા ઉત્પન્ન થઈ એમ અમુકનું માનવું હોય તો તે અયોગ્ય છે. ભાષાનું પરિવર્તન થયાંજ કરે છે એ વાતની સાક્ષી ભાષાનો ઇતિહાસ પૂરે છે; પણ એક ભાષા મૃત થાય અને તેને સ્થાને બીજી ઉદ્ભવે–નવીજ જન્મ પામે એ ભાષાનો ઇતિહાસ પૂરવાર કરતો નથી. કોઇ એમ કહે કે મોટી ક્રાંતિ થાય–રાજ્યક્રાંતિ કે ધર્મક્રાંતિ કે વિચારક્રાંતિ થાય–અને તે વખતે એક ભાષા મરણવશ થાય ને તેને બદલે બીજી થાય એ વાત પણ યોગ્ય નથી. ઈ. સ. ૧૩ માથી તે ૧૫ મા શતકમાં સમગ્ર હિંદુસ્થાનમાં સંતકવિ ઉત્પન્ન થયા ને તેમણે લોકોની ધાર્મિક અને સામાજિક રહેણીકરણીમાં ખળભળાટ ઉપજાવ્યો–એ એક સમય; અને બીજો સમય અંગ્રેજી વાંગ્મયરૂપી વાઘણનું દૂધ આપણને મળવા લાગ્યું તે વખતનો;–આ બંને સમયમાં ખળભળાટ અને વિચાર-ક્રાંતિ જંગી થયાં હતાં, પણ એક પણ સમયે નવીન ભાષાનું નિર્માણ થતું બન્યું નથી એ લક્ષમાં રાખવા જેવી બાબત છે. તે વખતે અંતસ્થ વિચારક્રાંતિ અને અન્ય ભાષામાંથી વિચારોનું ગ્રહણ એ જરૂર થયું, છતાં તેથી એમ સિદ્ધ થતું નથી કે એક ભાષા મરીને તેની જગ્યાએ બીજી નવી ઉત્પન્ન થઈ. ભિન્ન સંસ્કૃતિના બે માનવ વંશોની અથડામણી થાય ત્યારે એક બીજાની ભાષામાં મિશ્રણ થવાનો પ્રસંગ આવે છે. તે કારણે સંસ્કૃતની પ્રાકૃત ભાષા કેમ થઇ, અથવા પ્રાકૃતની અપભ્રંશજ કેની રીતે બનતી ગઇ તેની સંગતિ મળી આવે છે અને તે ભાષાનો ઇતિહાસ સારી રીતે કહી શકે: ઇ. સ. ૧૦ થી તે ૧૩ મા શતકની દરમ્યાન હાલની હિંદની દેશી આર્યભાષાઓ ઉત્પન્ન થઇ એવું

આપણને દિસે છે, કારણકે તેરમા શતકમાં ગૂજરાતી, હિન્દી, મરાઠી વગેરે ભાષામાં વાંગ્મયરચના પ્રથમ જોવામાં આવે છે. આ સમયની આસપાસ એટલે ઇ. સ. ૧૦ થી તે ૧૩ મા શતક દરમ્યાન હિંદુસ્થાનમાં અન્ય સંસ્કૃતિના યા જાતિના લોક આવી આપણમાં મિશ્રિત થયા કે કેમ તે ઇતિહાસ પરથી જોવું જોઇએ.

૩૧૫. આઠમા શતકથી આરબોની સ્વારી જલમાર્ગે સિંધ કચ્છમાં પ્રથમ આવી. તેઓ ગૂજરાત તોડી રાજપુતાના સુધી ચાલી આવ્યા; પણ ત્યાં તેઓને સારો માર પડ્યો ને તેઓ પાછા ફર્યા, પણ તેમણે સિંધ અને મુલતાનમાં પોતાની સત્તા સ્થિર કરી મુસલમાની રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેઓએ ગુજરાત, રાજસ્થાનમાં ધૂમ મચાવી.

'तरलतरत्तारतर वारिदारितोदित–सैन्धव कच्छेल्लसौराष्ट्र चावोटक मौर्य गुर्जरादि रा(ज्ये) निःशेप दाक्षिणात्य क्षितिपति जिगीषया दाक्षिणापंथप्रवेश...प्रथममेव नवसारिका विषय प्रसाधना यागते (પછી ૭–૮ લીટીમાં ઘણું વિશેપણો છે તે અહીં આપ્યાં નથી) समरशिरसि विजिते ताजिकानीके...अवनिजनाश्रयः श्रीपुलकेशिराजः ઇ૦. આ ઈ. સ. ૭૩૯ નો તામ્રપટ કેમ્પબલના બોમ્બેગેઝેટીયર વૉ. ૧ પૃ. ૧૦૯ પર મુદ્રિત થયો છે. તેમાં ચાલુક્યકુળના લાટદેશસ્થ શાખા પૈકી પુલકેશીએ નવસારી દેશ જીતવા માટે પ્રથમ આવેલા તાજિક એટલે આરબ સૈન્યનો પરાભવ કર્યાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. સિંધ શિવાય કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ગુર્જર, મૌર્યરાજા (ઉત્તર કોંકણમાંના તે વખતના મૌર્યકુળના રાજાઓ)ની સારી રીતે ખબર તાજક–આરબોએ લીધી હતી અને તેઓએ ઇ. સ. ૮મા શતકમાં મહારાષ્ટ્રમાં પ્રવેશ કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો તેમ આ તામ્રપટમાંથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

૩૧૬. આ પછી, પછીના શતકમાં હરૂન ઉર રશીદ નામનો બાદશાહ યા ખલિફા હતો ત્યારે આરબોની સત્તાનો પ્રચાર ઇરાનમાંથી અફગાનિસ્થાન અને તાર્તરી પર જઈ ત્યાં મુસલમાની ધર્મનાં મૂળ જોરથી રોપ્યાં હતાં. પછી અફગાનીસ્થાન અને તાર્તરીમાં આરબોની

સત્તા ક્ષીણ થતી ગઇ તેથી ત્યાં મુસલમાનોનું ધર્મ તથા રાજ્ય વિસ્તારનું જોર તૂટ્યું ને તાર્તારીઓએ અફગાનિસ્થાન તાબે કર્યું અને હિન્દુસ્થાન ઉપર હુમલો કરવા દશમા શતકથી આરંભ કર્યો. દશમા શતકને અંતે સિંધુની પેલી પાર સુધી તેમની સત્તા કાયમ થઇ પણ તેની આ બાજુ તેઓ ઘુસવા લાગ્યા. આથી તે બને બાજુ વચ્ચે વસેલાં ક્ષત્રિય કુળોમાં ખળભળાટ જાગતાં આત્મસંરક્ષણ માટે તેઓ દક્ષિણ બાજુ તેમજ પૂર્વ બાજુ જઇને હિંદુ લોકોમાં મળ્યા, કેટલાયે રાજ્યો પણ સ્થાપ્યાં. આ કુળો ગૂર્જર, પરમાર, ચાલુક્ય, ચોહાણ, ઇત્યાદિનાં હતાં. ગૂર્જર, ચાલુક્યનાં કાંઇક ટોળાનો અર્ધો ભાગ એકદા હૂણોની સાથે અંદર ઘુસ્યો હતો. તેણે ગૂજરાતમાં અને મહારાષ્ટ્રમાં રાજ્ય પણ કર્યું. પણ તેનું મોટા પ્રમાણમાં પ્રયાણ નવમા શતક પછી થયું. આ ચાલુક્ય રાજ્ય ગૂજરાતમાં સ્થાપન થયા પછીજ ગૂજરાતમાં 'ગુર્જર' એ નામ મળ્યું એ વાત અર્ધા ગુર્જરોને સમય ન્હોતો મળ્યો તે પરથી, અને મહારાષ્ટ્રમાં 'કલ્યાણકટક' જેવાં પોતાના પૂર્વ વસતિસ્થાનનું સ્મરણ આપનાર સ્થળો બીજા ચાલુક્યોએ (તૈલપે) સ્થાપ્યાં તે પરથી જાણવામાં આવે છે. આ ગૂર્જર, પરમાર, ચાલુક્ય, ચોહાણ મૂળથી પ્રાચીન આર્ય જાતિઓ હતી. પ્રાચીન આર્યજાતિઓનું સૌથી પ્રથમ નિવાસ મધ્ય એશિયામાં હતું. ઇ. સ. નવમા શતકના છેવટથી પછી પરમાર, ચાલુક્ય, ચૌહાણ ઇત્યાદિ ક્ષત્રિય કુળો સમગ્ર હિંદુસ્થાનમાં (કાનડા, તેલંગણ અને નીચેના પ્રાંત સુધી) પ્રસર્યા. તેઓ અન્ય ધર્મીય, અન્ય સંસ્કૃતિનાં અને અન્ય ભાષાનાં હતાં. તેઓની અને તેઓ જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાંના લોકોનું સંમિશ્રણ થઈને તે કાયમના મળી જવાની ધમાચકડીમાં નવીન ભાષા ઉત્પન્ન થવા જેવી પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ હતી.

૩૧૭. પછી અગ્યારમા શતકના પહેલા ૨૪ વર્ષમાં ગઝનવીના મહમદે પોતાના અફગાન, તાર્તર આદિ સૈનિકો લઇને અનેક વેળા હિંદુસ્થાનપર સ્વારી કરી અને ઉપર જણાવેલાં ક્ષત્રિયોની હીલચાલો અને પ્રયાણને વળી એક જોરથી ધક્કો માર્યો.

૩૧૮. ઇ. સ. ના ૮ મા શતકમાં આરબોની એક સ્વારી સિંધ

અને સૌરાષ્ટ્ર પ્રાંતમાં આવી ગયાનો ઉલ્લેખ ઉપર કર્યો છે, પણ તે ક્ષણિક હોવાના કારણે તેનું ઝાઝું પરિણામ આવ્યું નહિ, પણ ઈ. સ. ના અગ્યારમા શતકથી તે ત્યારપછી તુર્કઆદિ પરધર્મી લોકોનાં અનેક ધાડાંઓ આર્યભૂમિપર આવ્યાં અને તેઓએ અભૂતપૂર્વ ખળભળાટ મચાવી દીધો એમાં શંકા નથી. ઇ. સ. ૧૦૦૧ થી ૧૦૨૪ સુધી અનેક વેળાએ હિંદુસ્થાનપર સ્વારી મહમદ ગીઝનીએ કરી. મહમદ ૧૦૨૪ માં મુલતાનઅજમેર માર્ગે અણહિલ્લવાડ પટ્ટણમાં ઉતર્યો અને પછી સૌરાષ્ટ્રમાં સોમનાથપર હુમલો કર્યો. સોમનાથને લુંટયા પછી તે પુનઃ પટ્ટણપાસે ગયો અને ત્યાં કેટલાક દિવસ રહ્યો. તેણે ત્યાં મસીદો વગેરે બાંધ્યાનો ઉલ્લેખ છે (બૉમ્બે ગેઝેટીયર વૉ. ૧ ભાગ ૧ પૃ. ૧૬૮ ફુટનોટ). મહમદના ધાડાંથી પંજાબ, રાજપુતાના, ગૂજરાત, સૌરાષ્ટ્ર—એ દેશોમાં વિલક્ષણ ખળભળાટ થયો. જેમનામાં તે સાથે સામનો કરવાનું કૌવત ન હોય તેમણે દેશ છોડી નાસવું, રાજાઓએ પોતાના સગાંસંબંધીનો આશ્રય લેવો, એવું એકંદર થઈ પડયું તેમાં આશ્ચર્ય નથી. ગૂજરાતનો ભીમરાજા (ઇ. સ. ૧૦૨૨ થી ૧૦૬૪) પોતાનું જબરૂં રાજ્ય હોવા છતાં પણ તે છોડી ભાગ્યો અને કંથકોટનો આશ્રય કરી રહ્યો. મહમદ સાથે આવેલા લોકો પૈકી કેટલાક વિદેશી લોક અહીં વસવાટ કરીને રહ્યાનો ઉલ્લેખ વધારે ક્યાંય મળતો નથી એ ખરૂં છે, પણ ગૂજરાતના કેટલાક લોકો ખાનદેશમાં રાજપુતાનાના ઉત્તર માળવામાં, પંજાબના અયોધ્યાપ્રાંત પાસે—એ સ્થળોમાં જણાતા રહેવાશીઓની ભાગાભાગી માત્ર તેની સ્વારીના કારણે થઇ હોય એમાં નવાઈ નથી.

૩૧૯. આ પછી બીજી ધાડ મહમદ ઘોરીની આવી. તે બારમા શતકની આખર આવી. દિલ્લીના ચોહાણ ઉપર ઉત્તર હિંદુસ્થાનનું વર્ચસ્વ હતું અને તેનું જોર ઘણું હતું તેથી મહમદનું ત્યાં ચાલ્યું નહીં. પહેલી ખેપમાં ઇ. સ. ૧૧૯૧ માં થાણેશ્વર પાસે માર ખાઇ તેને ભાગી જવું પડયું. તેજ પાછો ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં પહેલી રાજકીય એકતા તૂટતાં ૧૧૯૩ માં આવતાં તેને જશ મળ્યો. તેણે પ્રથમ ચોહાણની ખબર લઇ પછી બીજાનો નાશ કર્યો.

૩૨૦ મહમદઘોરી મહમદગીઝનીની પેઠે કેવળ લૂટ કરી પાછો ચાલ્યો જવા ન્હોતો આવ્યો, પણ તેને તો હિંદુસ્થાનમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપવાનું હતું, તેથી (૧) એક એ વાત થઇ કે અન્ય સંસ્કૃતિનાં અને અન્ય માનવવંશના લોકોનો મોટો સમુદાય આપણામાં ધુસ્યો, અને (૨) બીજું એ થયું કે તેણે ત્યાંથી આપણા લોકોને પોતાના દેશમાંથી હાંકી કાઢી રાજપુતાનાં, માળવાં, ગૂજરાત—એમાં વનવન ભટકતા કર્યા. મહમદઘોરી દિલ્લી અને પંજાબ જીતીને હરીહામ ન બેઠો, પણ તેણે પોતાના સરદારે પૂર્વ બાજુ બંગાલામાં અને દક્ષિણ બાજુ માળવાં ગૂજરાત સુધી મોકલ્યા. બંગાલ અને બહાર પ્રાંત ૧૧૯૪-૯૫ ના સુમારે મુસલમાનોના તાબામાં આવ્યો. ગૂજરાતમાં તેઓ ફાવ્યા નહિ, પણ તેના પછીના ગુલામ રાજાએ ગૂજરાતને હેરાન કર્યું ને પછી તેરમા શતકના છેવટમાં અલ્લાઉદ્દિને ગૂજરાતના કર્ણરાજાના રાજ્યને ધૂળમાં મેળવ્યું અને મહારાષ્ટ્રમાં દેવગિરિના યાદવોનો ૧૨૯૪ માં પરાભવ કર્યો.

૩૨૧. મરાઠી સાહિત્યમાં મૂળ સાહિત્ય જ્ઞાનેશ્વરીને સંપૂર્ણ ચર્યે ચારેક વર્ષમાં મહારાષ્ટ્રનો મોટો ભાગ મુસલમાનોના હાથમાં આવ્યો. મહમદ ગીઝની સાથે અફગાન, આરબ, તાર્તર, અને મહમદ ઘોરી સાથે પણ તેવાજ અફગાન, તાર્તર, તુર્ક ઇત્યાદિ પરધર્મી અને ભિન્ન કુળના લોક અગ્યારમા શતકના આરંભથી તે તેરમા શતક સુધી હિંદુસ્થાનમાં આવી ધુસ્યા. તેઓએ આપણો ધર્મ સ્વીકાર્યો નહિ, પણ તેમને આપણી ભાષા બોલવી પડતી. આથી નવી ભાષા ઇ. સ. ૧૧ મા શતકથી ૧૩ મા શતક સુધીમાં ઉદયમાં આવી. તે પૈકી કોઇ ભાષાને પોતાનું નિશ્ચિત સ્વરૂપ પ્રકટ કરવામાં બીજી ભાષા કરતાં વખત લાગ્યો, કોઈએ તેવું સ્વરૂપ ઝટ સાધ્ય કર્યું એટલેકે એકાદ અર્ધો શતક આગળ પાછળ એમ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે જન્મ પામી. મરાઠીમાં ૧૩ મા શતકમાં નિશ્ચિત સ્વરૂપનું વાંગ્મય મળે છે, ત્યારે તે નિશ્ચિત સ્વરૂપની બોલીના રૂપમાં આવી તે પૂર્વે એક બે શતકમાં તે ઉત્પન્ન થવી જોઇએ એ ઉઘાડું છે.

૩૨૨. ગૂજરાતીમાં પહેલાં તેરમા શતકનું વાંગ્મય પ્રાપ્ત થાય છે;

(જુઓ રેવન્તગિરિ રાસ-જમ્બુરાસાદિ આ શતકનું આ ગ્રંથમાં આપેલ વાંગ્મય તેમજ સં. ૧૪૫૦ નું (ઇ. સ. ૧૩૯૪નું) મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક કે જે વ્યાકરણનો ગ્રંથ છે ને જેમાં જૂની ગૂજરાતીનું વિવરણ છે.) તેથી તેના એક બે શતકો પૂર્વે તે અસ્તિત્વમાં આવી હોવી જોઇએ. આથી ઠીક અનુમાનથી હિંદુસ્થાનમાંની હાલની દેશી-આર્યભાષાઓ આ ધડમથલના અને જૂદા જૂદા માનવવંશના અથડામણના કાળમાં જન્મ પામી એ ઉઘાડું દિસે છે. મુસલમાનોના હુલ્લડોથી સપાદલક્ષ (સવા લાખ-શિવલીક) એ પંજાબનો ડુંગરી ભાગ-તેમાંથી અને આસપાસ વસવાટ કરી રહેનારા ક્ષત્રિય લોકોનાં કુળો પાછળ પાછળ જતા ચાલ્યાં અને તેઓએ દક્ષિણ બાજુ મારવાડ, ગૂજરાત, મહારાષ્ટ્ર, અને પૂર્વ બાજુએ બહાર-બંગાલ સુધી પ્રયાણ કરી વસવાટ કર્યો અને રાજ્યો સ્થાપ્યાં એ ઉપર જણાવેલું છે. આ લોકોએ હિંદુ ધર્મ, ચાલતા રીતિરીવાજો, ભાષા સર્વ અહીંથી ઉચક્યાં. અફગાન, તુર્ક, તાતાર આદિએ પોતાનો ધર્મ ન છોડતાં બલ્કે તરવારથી તેનો પ્રસાર કરીને પુષ્કળ હિંદુઓને વટલાવ્યા, પણ તેઓનો અને આપણો વ્યવહાર ચાલવો જોઈએ તેથી તેઓને આપણી ભાષા સ્વીકારવી પડી અને એ ઠીકજ થયું. તેથી ભાષાની દૃષ્ટિએ તેઓનું આપણામાં આવી રહેવાનું પરિણામ, અને તેઓના હુલ્લડનું, અને તેની પૂર્વે પંજાબથી ચારે બાજુ પ્રસરવા લાગેલા ગુર્જર, પરમાર, ચોહાણ, ચાલુક્ય ઇત્યાદિ કુળોનું આપણામાં ભળી જવાનું પરિણામ, સરખુંજ થયું એમાં શંકા નથી.

પ્રકરણ ૩ જું.

ગૂજરાતી એક સાહિત્ય-ભાષા. (૧૩ મા શતકથી)

૩૨૩. તેરમી ચૌદમી સદીમાં ગૂજરાતીનું વાંગ્મય નિર્માણ થયું. તેથી ગૂજરાતી ભાષા તેટલી પ્રૌઢ થઇ હતી એવું જણાય છે. વળી તે પૂર્વે બે ત્રણ સદી તો તે બોલાતી હોવી જોઇએ એમ અનુમાન કર-

વામાં હરકત નથી પણ સુદૈવે આ સંબંધે કેવળ અનુમાન પરજ તે વાતનો માત્ર આધાર રાખવા જેવું નથી રહ્યું; કારણ કે વિદગ્ધ-વાંગ્મય અને અન્ય આધાર પણ મળી રહે છે, કારણકે સં. ૮૩૫માં રચાયેલી કુવલયમાલા છે તેમાં મુખ્ય દેશમાં સૌરાષ્ટ્ર ને લાટ દેશનો ઉલ્લેખ કરવા ઉપરાંત ગૂર્જર લોક ને તેમની ભાષાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છેઃ—

ઘયલોણિય પુટ્ઠંગે ધમ્મવરે સંધિવિગ્ગહે નિઉણે,

'ન ઉરે ભલ્લઉં' ભણિરે, અહ પેચ્છઇ ગુજ્જરે અવરે.

—પછી ગુર્જર લોકોને જોયા. એ લોકો ઘી અને માખણથી પુષ્ટ શરીરવાળા, ધર્મપરાયણ, સંધિવિગ્રહમાં નિપુણ અને 'ન ઉરે ભલ્લઉં' એમ બોલનારા હોય છે.

વળી સાથે લાટપ્રદેશ કે જેનો હાલ ગૂજરાતમાં સમાવેશ થાય છે તેનો પણ ઉલ્લેખ છે કે;—

ણ્હાઓલિત્તવિલિત્તે, કયસીમંતે સોહિયંગત્તે

'અમ્હં કાઉં તુમ્હં' ભણિરે અહ પેચ્છઈ લાડે.

—પછી લાટના લોકોને જોયા—એ લોકો (માથામાં) સેંથો પાડનારા, લેપન કરનારા, સુશોભિત શરીરવાળા અને 'અમ્હં કાઉં તુમ્હં' એમ બોલનારા હોય છે.

૩૨૪. કોઇપણ ભાષા પોતાનું સૌષ્ઠવ-પ્રૌઢપણું ઇત્યાદિ ગુણોથી અગર તે બોલનારાની ધાર્મિક સમજણથી શિષ્ટસંમત થઇ હોય તો તેનું રૂપાંતર થયા પછી તે સાથે તેમાં વાંગ્મય-સાહિત્ય ઉપજી શકે છે. ઉદાહરણ માટે સંસ્કૃતની વાત કરીએ. સામાન્ય જનસમૂહની નિત્ય વ્યવહારની બોલવાની ભાષાની દૃષ્ટિએ જે તેનું અસ્તિત્વ વિક્રમ સંવત્ પૂર્વે છ સાત શતક ઉપર નષ્ટ થયું હતું, છતાં પણ વિદગ્ધ વાંગ્મયની વાહક તરીકેની દૃષ્ટિએ જોતાં વિક્રમ સંવત્ પછી ૧૭-૧૮ શતક સુધી તે જીવંત રહી છે. બીજું એ છે કે વાંગ્મયમાંની ભાષાનું સ્વરૂપ નિર્માણકાલે જેવું હોય છે તેવુંજ પછી રહે એવી ખાત્રી કોઇ આપી શકે તેમ નથી. જુઓ જૂની કૃતિઓ યા મધ્યકાલીન કૃતિઓ-દાખલા તરીકે

નરસિંહ મહેતાની કૃતિઓ—તે શુદ્ધ થતી ગઇ, તેનાં જૂનાં, દુર્બોધ સ્વરૂપ બદલાતાં ગયાં અને અત્યારે જે પ્રભાતિયાં વગેરે તેનાં બોલાય છે તે જે સ્વરૂપે બોલાય છે તે સ્વરૂપ કંઇ નરસિંહ મહેતાનું સ્વરચિત નથી. સાહિત્ય એ, ભાષાને નાશ થવા દેતું નથી, પણ તે તેના ખરાં સ્વરૂપને માટે સાક્ષી પણ થઇ શકતું નથી. શિલાલેખમાં તેમ થતું નથી, પણ ગૂજરાતી તળપદમાં જૂના લેખ મળતા નથી.

૩૨૫. પાલિભાષા લઇએ. તેમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૩ શતકથી પછી ઘણું સાહિત્ય થયું હશે જણાયું છે. બૌદ્ધ લોકોના પરંપરાગત વિશ્વાસ પ્રમાણે બુદ્ધ વચનો પર ઉભી કરેલી તે ગ્રંથમાળા છે. એટલે પાલિ અર્થાત્ જૂની પ્રાકૃત, બુદ્ધ સુધી પહોંચે છે. વિ. સં. પૂર્વે ૧૩૦૦ વર્ષ સુધી તેને લઇ જવાનો પુરાવો ઉપલબ્ધ નથી. અશોકના વખતમાં તેના કિંચિત્ બદલતા જનારા સ્વરૂપમાં શિલાલેખો લખાતા આવ્યા તે ઈ. સ. પછી એક શતક સુધી લખાતા ગયા. આ બે શતકોની વચમાંજ સંસ્કૃત શિલાલેખો ઝળકવા લાગ્યા અને પછી તે વધુ વધુ વધતાજ ગયા. એક બાજુ અશોક શિલાલેખોની પાલી અગર પ્રાકૃત બદલાતી જઇને મહારાષ્ટ્રી, હિન્દી, ગૂજરાતી આદિ થઇ નવી ભાષા ઉત્પન્ન થતી ગઇ; બીજી બાજુ આ ભાષાઓ નવી હોવાથી તેને પ્રથમ પ્રકારનું મહત્ત્વ ન મળે તે સાહજિક છે, તેથી અને સંસ્કૃત ઉપરના અભિમાનથી, તથા બૌદ્ધ ધર્મના ચાલુ કાળ પછી જાગૃતિ જોરથી થઇ ગઇ તેથી, સંસ્કૃતજ શિલાલેખોની ભાષા બની; પણ પ્રાકૃતની વૃદ્ધિ થતીજ ગઇ અને તેના પોતામાંજ જૂદા પ્રકારનું (એટલે ધાર્મિક, રાજકીય નહિ) કાવ્ય-સાહિત્ય થવા લાગ્યું.

૩૨૬. પૈશાચી ભાષામાં પહેલા શતકની બૃહત્કથા, સત્તસઇ, પાંચમા છઠ્ઠા સૈકામાં રાવણવહો, સાતમા સૈકામાં ગઉડવહો, ૧૦મા શતકમાં કર્પૂરમંજરી ઇત્યાદિ કાવ્યો, એવું દર્શાવી આપે છે કે ઇ. સ. પહેલા શતકથી ૧૦ મા શતક સુધી પ્રાકૃત ભાષા જોરમાં હતી. આ દરમ્યાન જૈન ગ્રંથકારોએ પણ અનેક પ્રાકૃત કાવ્યો અને કથાઓનું સાહિત્ય રચ્યું છે.

ધાર્મિક, શાસ્ત્રીય નહિ. તો કાવ્યાદિ ગ્રંથ સુદ્ધાં જો કે સંસ્કૃતમાં
પ્રમાણે થતા હતા, છતાં પણ જીવંત પ્રાકૃત ભાષાએ પોતાની ચળવળ
છોડી નથી; એવું આ પરથી સિદ્ધ થાય છે. આ પછીનો કાળ તેજ
કાલની દેશી ભાષાનો કાળ. ઇ. સ. દશથી બારમા શતક સુધી પ્રાકૃતમાં
કાવ્ય થતાં હતાં (તેનું ઉદાહરણ હેમચન્દ્ર વગેરે). આનું કારણ, આધુનિક
ભાષા તે કાળથી વધતી ગઇ અને વાંગ્મય-સાહિત્ય ભાષા થવાની પાત્રતા
તેણે પોતાના અંગમાં આણી હતી.

૩૨૭ આ 'જૈન ગૂર્જરકવિઓ'ના પુસ્તકમાં કવિઓ અને
તેમની કૃતિઓનો વિ. સં. તેરમી સદીથી પ્રારંભ કર્યો છે તેનું કારણ
ઉપરથી સમજાશે. બારમા શતકથી તે પંદરમા સૈકાના મધ્ય સુધી અપભ્રંશ
સાથે ગૂર્જર ભાષાનું સ્વરૂપ વધારે સંબંધ જાળવ્યે જતું હતું, અને
તેથી મારા મિત્ર સાક્ષરશ્રી અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની બી. એ. તે
સમયને 'અપભ્રંશ યુગ' એ આપવા દોરાયા લાગે છે. તેમણે ૩૦ મી
એપ્રીલ ૧૯૨૬ ને રોજ નડિયાદમાં 'પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યના કેટ-
લાક પ્રશ્નો' એ પર મનનીય ભાષણ આપ્યું હતું તેમાંથી અત્ર ઉપયો-
ગી ભાગ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

૩૨૮. 'અપભ્રંશ, પ્રાચીન અને અર્વાચીન એમ ત્રણ વિભાગોમાં
ગૂજરાતી સાહિત્ય વહેંચાવા પામ્યું છે. વિક્રમ સંવત બારમા સૈકાથી
૧૪૫૦ સુધીનો અપભ્રંશ યુગ. ત્યારથી ૧૯ મા સૈકા સુધી પ્રાચીન
સાહિત્ય યુગ; અને ત્યાર પછીનો અર્વાચીન સાહિત્ય યુગ છે. નરસિંહ
મહેતાથી નાકર સુધીનું સાહિત્ય એ મિશ્ર સાહિત્ય છે. હમેશાં એક કોટી
યુગમાંથી બીજી કોટીમાં સંક્રાંતિ પામતું સાહિત્ય મિશ્ર હોઇ શકે; ન તો
પ્રાચીન સંસ્કાર બધા ત્યજી શકે, કે ન તે નવીન પરિવર્તનના સંસ્કારો
સર્વથા સંગ્રહી શકે. આવી સ્થિતિનું નરસિંહ-નાકર યુગનું મિશ્ર ભાષા
સંસ્કારવાળું સાહિત્ય છે. છતાં તે પ્રાચીન સાહિત્યની કક્ષામાં ગણાય.
. કવિ દલપતરામે વિધાન બાંધ્યું હતું કે, જે ભાષા નરસિંહ મહેતાના
વખતમાં હતી તેવીજ અત્યાર સુધી ચાલી આવી છે. એવો એક પક્ષનો
મત છે, પરંતુ તે કેવળ ભ્રમજ છે.